

RRAJ

XEROX & STATIONERY

S.S. Sadan Building Shop no 5 Plot no 36 Sector 4 OPP Yerala
College & Hospital Kharghar Navi Mumbai 410210

Name : _____

Std : _____

Div : _____

Roll No : _____

College _____

☞ Canon Xerox

☞ Colour Xerox

☞ B & W Printout

☞ Colour Printout

☞ Spiral Binding

☞ Lamination

☞ Colour Scanning

☞ Photo Printout

☞ Golden Embossing & Binding

contact no:- 9967138086

अनुवाद चन्द्रिका

श्रीर शिवानी चारुकर

एम्.एफ्.ए.एम्.

संस्कृत संहिता, शास्त्रीसंस्थान

अध्याय ४

डॉ. योशिता जगदाडे

एम्.डी. (संहिता)

डॉ. राजेन्द्र देशपांडे

एम्.डी. (भित्तिसा)

यशतन्त्रम्

(अपरीक्षितकार्यक्रम)

श्रीर शिवानी चारुकर

एम्.एफ्.ए.एम्.

78

www.shantanauprakashan.com

<http://www.facebook.com/shantanauprakashan>

Cell : 98 22 08 55 06

Price : ₹ 190

अनुवाद चन्द्रिका, सु.शा. ४, पद्यतन्त्रम्

© 2015 with the publisher. All the rights reserved.

Printer, Publisher : Shantanu Shivaji Wavhal
(B.E. Production)

Dehli gate, Satbhai mala,
Near D. Ed. college,
Ahmednagar - 414 001.

Cell : 0 98 22 08 55 06

Ph : 0241 - 2 32 17 24.

email - wavhalss@yahoo.com

शतानु प्रकाशन

www.shantanuprakashan.com

http://www.facebook.com/shantanuprakashan

Cell : 98 22 08 55 06

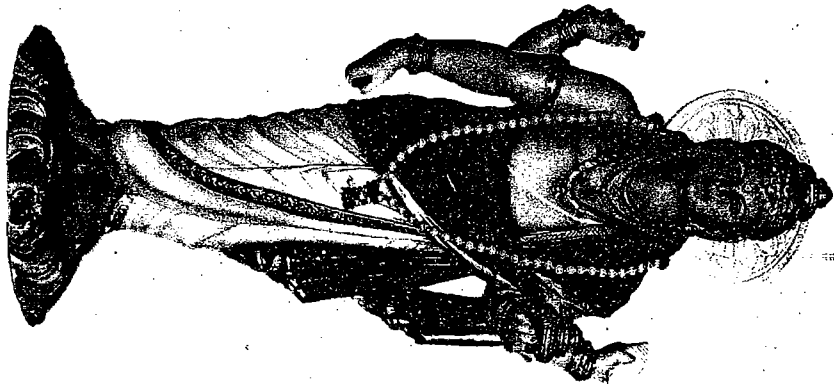
Price : ₹ 190

FREE HOME DELIVERY ... FOR STUDENTS ... ALL OVER INDIA

Contact : 0 98 22 08 55 06 (Shantanu)

अनुवाद चन्द्रिका

१	विषय-प्रवेश	१
२	वर्णाधी ओळख	४
३	वाक्य - विचार	६
४	शब्द ✓	८
५	स्वरान्त शब्द	११
६	व्यञ्जान्त शब्द	२४
७	सर्वनाम शब्द	३६
८	लकारार्थविचार	४६
९	क्रियापदविचार	४९
१०	कारकार्थ विचार ✓	८४
११	वाक्यांचे प्रकार	१०४
१२	सन्धिप्रकरण	११०
१३	विशेषणे (उत्कर्षपकर्षबोधक)	१२६
१४	उपसर्ग विचार	१४१
१५	नामधातू	१४३
१६	कृदन्त प्रकरण ✓	१४५
१७	तद्धित प्रकरण ✓	१६३
१८	संस्कृत व्यावहारिक शब्दकोष	१६९
१९	निबंध	१८५
२०	धातूपट	२२४

श्रीतल्लु प्रकाशन

www.shantamuprakashan.com
<http://www.facebook.com/shantamuprakashan>
 Cell: 98 22 08 55 06

FREE HOME DELIVERY ... FOR STUDENTS ... ALL OVER INDIA

Contact : 0 98 22 08 55 06 (Shantamu)

vi

प्रतल्लु १

विषय-प्रवेश

इभारत दीर्घकाल उभी राहावी असे वाटत असेल तर तिचा पाया मजबूत असायला हवा. त्याचप्रमाणे आयुर्वेद शास्त्रात प्रवेश करून पूर्वाधार चालत आलेल्या ज्ञानाचा खजिना जनुसेवेस्तव खुला करण्याची इच्छा करणाऱ्यांना आयुर्वेदीय ज्ञानाची इभारत उभारण्यासाठी ती ज्या पायांवर उभी आहे त्या संस्कृत भाषेचा अभ्यास करून आयुर्वेदीय क्षेत्रात स्वतःचे पाय मजबूत रोवता येतील हे निश्चित ! तर अशा या महनीय संस्कृत भाषेचे आणलेपण कशात आहे ते आपण पाहू.

१) भावनांचे, विचारांचे शक्य तितके सर्व बारकावे व्यक्त करण्याचे सामर्थ्य संस्कृत भाषेत आहे.

२) एका उच्चारामुळे एक स्वतंत्र वर्ण व एका वर्णाचा एक स्वतंत्र उच्चार.

उदा. इंग्रजी भाषेत 'C' या एकाच वर्णाचा उच्चार 'स' आणि 'क' अशा दोन्हीही पद्धतीने केला जातो.

३) संस्कृत भाषेत एका अर्थाचे अनेक शब्द आहेत आणि एका अर्थाच्या विविध छटा दर्शविणारे अनेक शब्द आहेत. म्हणून शब्दसंग्रहाने ही भाषा अतीव समृद्ध आहे. सकल शब्दांची व्युत्पत्ती व उपपत्ती सांगितलेली आहे. मात्र पुरातन काळापासून बोलीत रुढ झालेल्या शब्दांना व्युत्पत्तीशिवाय मान्यता देऊन सामावून घेण्याचे औदार्य तिने दाखविले आहे. फार मोठा आशय थोडक्या शब्दात सूत्ररूपाने समर्पकपणे सांगू शकणारी जगतील प्रायः एकमेव भाषा आहे.

या वैशिष्ट्यांमुळेच जगतील सर्व भाषांची जननी होण्याचा मान या वाणीने मिळविला.

संस्कृत भाषेला हा गौरव ज्या कारणांमुळे प्राप्त झाला ते कारण म्हणजे तिचे फारच काटेकोर व्याकरण हेच आहे.

व्याकरणाचा असा बारकावा अन्यत्र अपवादानेही नाही. रूपे तयार करण्याचे नियम, त्या नियमांचे अपवाद, होणारे आदेश, या सर्वांचा अभ्यास करून शब्दांची रूपे बनविली जातात. लिंग, वचन, विभक्ति, काल, प्रयोग, इ. सर्व घटकांचा या भाषेत फारच सूक्ष्म विचार केलेला आहे. म्हणूनच संस्कृत ही अत्यंत शास्त्रशुद्ध भाषा

आहे. पाणिनीने तर अष्टाध्यायी या ग्रंथाद्वारा गणितासारखे नियमच संस्कृत भाषेच्या व्याकरणासंबंधी सांगून ठेवले आहेत व हे सगळे नियम सूत्ररूप असल्यामुळे लक्षात ठेवावयास सोपे आहेत. या भाषेच्या शास्त्रशुद्धतेमुळेच ही भाषा संगणकालाही अत्यंत उपयुक्त आहे असे आज संशोधनाने सिद्ध झाले आहे.

प्रस्तावना

'संस्कृत भाषा' त्या भाषेला म्हणतात की जी संस्कृत अर्थात शुद्ध आहे. भाषा वाक्यांपासून तयार होते. वाक्यात अनेक शब्द असतात आणि प्रत्येक शब्दात अनेक ध्वनि असतात.

मानव वाणीच्या त्या छोट्यातील छोट्या भागाला ध्वनि म्हणतात की जिचे तुकडे केले जाऊ शकत नाही.

ध्वनीच्या त्या छोट्याशा लिखित स्वरूपातील अंशालाच वर्ण किंवा अक्षर असे म्हटले जाते.

उदा. - 'मी ब्रह्म आहे' - या वाक्यात ३ शब्द आहेत व प्रत्येक शब्दात वेगवेगळे ध्वनी आहेत. उदा. - 'ब्रह्म' शब्दात ब् + र् + अ + ह् + म् + अ असे ६ ध्वनी आहेत. 'मी' मध्ये म् + ई असे २ ध्वनी आहेत. ही लिपी ज्यात आपण या अक्षरांना लिहितो आहे तिला देवनागरी असे म्हणतात. आज संस्कृत भाषा व हिन्दी भाषा याच लिपीत लिहिली जाते. पूर्वीच्या काळी संस्कृत भाषा ब्राह्मी लिपीत लिहिली जात असे.

संस्कृत भाषेची वैशिष्ट्ये

१) ही भाषा लवचिक आहे. म्हणजेच हिन्दी, मराठी किंवा इंग्रजी भाषेच्या वाक्यरचनेत जसा कर्ता, कर्म व शेवटी क्रियापद असा क्रम ठरलेला असतो तसे संस्कृत भाषेत नाही. संस्कृत भाषेत सुप् विभक्ति व तिङ् विभक्ति असतात. या विभक्तीच्या चिन्हांद्वारा कर्ता - कर्म - क्रियापद यांचे स्थानपरिवर्तन केले तरी अर्थ लक्षात येण्यास अडचण येत नाही.

उदा. - मराठी भाषेत - तो शाळेत जातो. हे वाक्य 'शाळेत तो जातो' अशा दोनच प्रकारे लिहिता येईल.

इंग्रजी भाषेत 'He goes to school' हे वाक्य एकाच प्रकारे लिहिता येईल. पण संस्कृत भाषेत मात्र 'रामः पाठशालां गच्छति।' हे वाक्य ५ प्रकारे लिहिता येईल

१) गच्छति पाठशालां रामः । २) पाठशालां रामः गच्छति ।

३) रामः गच्छति पाठशालां । ४) गच्छति रामः पाठशालां ।

आणि हे संस्कृत भाषेचे आपले स्वतःचे असे खास वैशिष्ट्य आहे.

२) अ) संस्कृत भाषेत गद्यलेखनात प्रत्येक वाक्य संपल्यावर पूर्णविराम म्हणून उर्भी रेघ (।) देण्याची पद्धत आहे. जसे - अहं लिखामि ।

ब) पद्यलेखनात मात्र पहिल्या २ चरणांनंतर एक उर्भी रेघ व दुसऱ्या २ चरणांनंतर २ उर्भ्या रेघा दिल्या जातात

उदा. - मूकं करोति वाचालं पङ्क्तं लङ्घयते गिरिम् ।

यत्कृपा तमहं वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥

३) संस्कृत भाषेत ३ वचने आहेत. जसे -

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
देवः	देवौ	देवाः
एक देव	दोन देव	दोनपेक्षा अधिक देव

मराठी किंवा इंग्रजीमध्ये द्विवचन नाही. द्विवचन हे संस्कृत भाषेचे वैशिष्ट्य ! त्या भाषेत अनेक वचनाला बहुवचन म्हणतात कारण ते दोनपेक्षा जास्तच असते.

४) जेव्हा शब्दापुढे (:) अशी २ टिंबे येतात तेव्हा त्याला विसर्ग म्हणतात.

• अ कारान्त शब्दापुढे येणाऱ्या विसर्गाचा उच्चार 'हा' असा करावा.

उदा. - देवः - 'देवहा' परंतु 'देवह' असा उच्चारही ग्राह्य आहे.

• आ कारान्त शब्दापुढे येणाऱ्या विसर्गाचा उच्चार 'हा' असा करावा.

उदा. - देवाः - देवाहा

• इ कारान्त/ई कारान्त शब्दापुढे येणाऱ्या विसर्गाचा उच्चार हि/ही असा करावा.

उदा. - कविः - कविहि नदीः - नदीही

• उ कारान्त/ऊ कारान्त शब्दापुढे येणाऱ्या विसर्गाचा उच्चार 'हु/हू' असा करावा.

उदा. - भानुः - भानुहु वधूः - वधुहु

याचप्रमाणे ए कारान्त व ओ कारान्त शब्दांनंतर येणाऱ्या विसर्गाचा उच्चार ए कारान्त व औ कारान्तच करावा. विसर्ग नेहमी स्वरानंतरच येतो.

प्रारंभ २

वर्णाची ओळख

आता स्वर म्हणजे काय ते पाहू

‘अभिभाज्यो ध्वनिः वर्णः ।’ हे संस्कृत भाषेचे वैशिष्ट्य, म्हणजेच वर्णामात्रेत एका ध्वनीबद्दल एकच वर्ण व एका वर्णाचा एकच ध्वनि हे तत्त्व असते.

वर्णाच्या या वैशिष्ट्यांमुळेच त्यांचे स्वर व व्यंजने असे प्रकार पडतात. स्वर व व्यंजने हे ध्वनीचेच २ प्रकार आहेत. स्वर व व्यंजनामध्ये फक्त ध्वनीचेच अंतर असते.

स्वर

स्वतःच्या पूर्ण उच्चारसाठी स्वराना इतर वर्णांची आवश्यकता नसते. उच्चारान्या दृष्टीने ते स्वयंपूर्ण असतात.

संस्कृतमध्ये एकूण १३ स्वर आहेत व त्यांचे ३ प्रकार आहेत.

अ	इ	उ	ऋ	ॠ	ऌ	ॡ	ऋस्व (एकमात्रिक)
आ	ई	ऊ	ऋ				दीर्घ (द्विमात्रिक)
ए	ऐ	ओ	औ				मिश्रित

मिश्रित स्वर विकृत व दीर्घ असतात.

उदा. - अ + इ = ए. स्वराने अन्त होणाऱ्या शब्दांना स्वरान्त शब्द असे म्हणतात.

व्यंजने

उच्चारान्या दृष्टीने व्यंजने स्वयंपूर्ण नसतात. पूर्ण उच्चारसाठी त्यांना स्वरांची मदत घ्यावी लागते.

संस्कृतमध्ये एकूण ३३ व्यंजने आहेत. त्यांचे वर्गीकरण ३ प्रकारे केले जाते.

व्यंजने

स्पर्श (२५)

अन्तःस्थ अर्धस्वर (४)

उष्म (४) = ३३

स्पर्श

ज्या वर्णांचा उच्चार होत असतांना उच्चारण स्थानांना जिभेच्या भागाचा स्पर्श होतो त्यांना स्पर्श व्यंजने म्हणतात. ती ५ वर्णांत विभागली असून त्यांना वर्णिय व्यंजने म्हणतात. ही एकूण २५ आहेत.

क वर्ण	क	ख	ग	घ	ङ
च वर्ण	च	छ	ज	झ	ञ
ट वर्ण	ट	ठ	ड	ड्ह	ण
त वर्ण	त्	थ	द	ध	न
प वर्ण	प्	फ	ब	भ	म

या ५ वर्णांचा उल्लेख व्याकरणात कु, चु, ट, तु, पु असा करतात.

अन्तःस्थ अर्धस्वर

ज्या वर्णांचा उच्चार करतांना उच्चारण स्थानांना जिभेचे भाग पूर्ण भिडत नाहीत तर किंचित स्पर्श करतात त्या वर्णांना अन्तःस्थ अर्धस्वर म्हणतात. ते ४ आहेत - य, र, ल, व्.

उष्म

ज्या वर्णांचा उच्चार करतांना उच्चारण स्थान व जिभेचे भाग यांच्यात किंचित फट असते (ते अंतर जाणवण्याइतके नसते) त्यांना उष्म वर्ण म्हणतात. ते ४ आहेत - श, ष, स, ह

व्यंजनाने अन्त होणाऱ्या शब्दांना व्यंजनान्त शब्द असे म्हणतात.

वाक्य - विचार

वाक्य - रचनेद्वाराच भाषेचा प्रयोग व्यवहारात होत असतो. भाषा ही मानव - समाजाला विचार - अभिव्यक्तीस्तव मिळालेली मोठी देणगी होय. आपण वाक्यांच्या साहाय्याने भाषेचा प्रयोग करतो हे निश्चित. परंतु कोणतेही वाक्य अर्थबोधसह आकलन व्हावे यासाठी त्यात नाम, सर्वनाम, क्रियापदे इ. ची आवश्यकता असते.

व्याकरणकार 'कारकान्विता क्रिया वाक्यम्' अशी वाक्याची व्याख्या करतात - 'कारकाशी संबंधित असलेली क्रिया म्हणजे वाक्य.

आता 'कारक' म्हणजे 'क्रियान्वयि कारकम्' म्हणजेच 'वाक्यात क्रियेशी ज्याचा प्रत्यक्ष संबंध असतो ते कारक'. उदा. -

- १) मृगः धावति । - धावणे ही क्रिया मृग या कर्तृ कारकाशी संबंधित आहे.
- २) छात्रः श्लोकं पठति । - वाचण्याची क्रिया ही छात्रः या कर्तृ कारकाशी व श्लोक या कर्म कारकाशी संबंधित आहे.

संस्कृतमध्ये एकूण ६ कारक आहेत. या कारकांचा विशेष अभ्यास आपण 'कारक' प्रकरणात' करणार आहोतच.

आता वाक्यांमध्ये हा कारक-संबंध दाखविण्याकरिता शब्दांना प्रत्यय लावून त्यांचा रूपे तयार करतात. या रूपांना विभक्ति असे म्हणतात आणि या विभक्ति संबंधास कारक असे म्हणतात. शब्दांना विभक्ती ज्या हेतूने वाक्यात लावली जाते त्यास कारक असे म्हणतात.

आता आपण मराठी व संस्कृत मधील विभक्ती प्रत्यय पाहू. संस्कृत मधील विभक्ती प्रत्ययांचा अर्थ मराठीच्या विभक्ति प्रत्ययांप्रमाणेच असतो व प्रत्येक विभक्तीला एक संबंध कारक असते. त्याची ओळख आपण थोडक्यात करून घेऊ. संस्कृतमध्ये ३ वचने आहेत.

मराठी

विभक्ती	एकवचन	अनेकवचन
प्रथमा	-	-
द्वितीया	स, ला, ते	स, ला, ना, ते
तृतीया	ने, इ, शी	नी, ही, इ, शी
चतुर्थी	स, ला, ते,	स, ला, ना, ते
पञ्चमी	ऊन, हून	पासून
षष्ठी	चा, ची, चे	चे, च्या, ची
सप्तमी	त, इ, आ	त, ई, आ
संबोधन	हे	नो

संस्कृत

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	कारक
प्रथमा	स् (:)	ओ	अस् (:)	कर्ता
द्वितीया	अम्	ओ	अस् (:)	कर्म
तृतीया	आ	भ्याम्	भिस् (:)	करण
चतुर्थी	ए	भ्याम्	भ्यस् (:)	संप्रदान
पञ्चमी	अस् (:)	भ्याम्	भ्यस् (:)	अपादान
षष्ठी	अस् (:)	ओस् (:)	आम्	सम्बन्ध
सप्तमी	इ	ओस् (:)	सु	अधिकरण
संबोधन	स् (:)	ओ	अस् (:)	सम्बोधन

संस्कृतमधील ज्या प्रत्ययांमध्ये स् आलेला आहे तेथे शब्दाला प्रत्यय लागल्यावर लिहितांना किंवा उच्चार करतांना स् ऐवजी विसर्गाचा उच्चार करावयाचा असतो. त्यामुळे अस् चा उच्चार अः (अह) तर भिस् - भिः (भिही) असा होतो. भ्यस् - भ्यः -(भ्यहा) असे उच्चार करावेत.

शब्द

विकारी व अविकारी शब्द

वाक्यांत अनेक प्रकारचे शब्द असतात. उदा. -

- १) छात्रः सदा पुस्तकं पठति । - विद्यार्थी नेहमी पुस्तक वाचतो.
हे वाक्य पुढील प्रकारे देखील लिहिता येईल -

- २) छात्रः सदा पुस्तकानि पठति । - विद्यार्थी नेहमी पुस्तके वाचतो

या वाक्यांना बघून असे लक्षात येते की काही शब्द असे आहेत की ज्यांचे रूप नेहमी एकसारखेच राहते. जसे या वाक्यांत 'सदा' शब्द आहे.

तर काही शब्द असे आहेत की ज्यांच्या रूपांमध्ये परिवर्तन होत असते.

ज्या शब्दांच्या रूपांमध्ये परिवर्तन होते, त्यांना विकारी शब्द असे म्हणतात.

विकारी शब्द अनेक प्रकारचे असतात. जसे -

राष्ट्रपतिः तुभ्यं सुन्दरं पारितोषिकम् अदात् ।

राष्ट्रपतीने तुला सुन्दर पारितोषिक दिले.

या वाक्यामध्ये 'राष्ट्रपतिः' हा शब्द संज्ञा / नाव आहे.

तुभ्यम् (तुला) संज्ञाच्या जागी आला आहे. म्हणून सर्वनाम आहे, 'सुन्दरम्' हा शब्द पारितोषिक याचे विशेषत्वाने वर्णन करतो म्हणून विशेषण आहे. अदात् (दिले) याद्वारे क्रिया सूचित होत असल्यामुळे क्रियापद आहे.

शब्दांचे प्रकार

विकारी

अविकारी

(यथा, तथा, पुनः)

संज्ञा - रामः, नदी, अश्व इ.

सर्वनाम - त्वम् (तू), अहम् (मी), सः (तो) इ.

विशेषण - सुन्दर, रक्त, दुष्ट इ.

क्रिया - पठति, वदति, गच्छति इ.

ज्या शब्दांच्या रूपांमध्ये कोणत्याही प्रसंगी परिवर्तन वा विकार होत नाही, त्यांना अव्यय असे म्हणतात. जसे - छात्राः सदा पुस्तकानि पठन्ति । विद्यार्थी नेहमी पुस्तके वाचतात. येथे, 'छात्रः पुस्तकं पठति' या रूपांमध्ये परिवर्तन झाले. पण 'सदा' या रूपांमध्ये परिवर्तन झाले नाही.

कातंत्रव्याकरणमध्ये अव्ययासंबंधी पुढील श्लोक प्रसिद्ध आहे -

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यत्र व्यति तदव्ययम् ॥

तीनही लिङ्गी, सर्व विभक्तींमध्ये आणि तीनही वचनी ज्या शब्दांचे रूप विकार न पावता सारखेच राहते ते अव्यय होय.

संस्कृतमध्ये अव्यये पुष्कळ आहेत. सिद्ध आणि साधित असे यांचे २ भेद आहेत. ज्यांची व्युत्पत्ति सांगता येत नाही तो सिद्ध आणि ज्यांची व्युत्पत्ती सांगता येते ती साधित.

साधित अव्यये धातूंपासून किंवा प्रातिपदिकांपासून निरनिराळे प्रत्यय लागून झालेली असतात. त्यांचा अर्थ व परिचय आपण पुढे विस्ताराने करून घेणारच आहोत.

काही अव्यये सोडून बहुतेक सर्व अव्ययांचा क्रियेशी संबंध असतो. अव्ययांचे जे अर्थ असतात त्या अर्थाने त्यांचा प्रयोग शीतीनेच होतो.

काही अव्ययांना विशिष्ट विभक्तींची अपेक्षा असते. अशा काही अव्ययांची उदाहरणे पुढे दिली आहेत -

अव्यय	अर्थ	अपेक्षित विभक्ति	उदाहरण
अभितः	संभोवती	द्वितीया	शालाम् अभितः क्रीडाङ्गणं वर्तते ।
परितः	संभोवती	द्वितीया	शालाम् परितः क्रीडाङ्गणं वर्तते ।
प्रति	च्याबाबत	द्वितीया	शटं प्रति शाठ्यम् । मां प्रति भाति ।
विना	त्याला		
विना	शिवाय	द्वितीया	विद्यां विना जीवितं व्यर्थम् ।
विना	शिवाय	तृतीया	धनेन विना सर्व व्यर्थम् ।
विना	शिवाय	पंचमी	प्रयत्नाद् विना धनं न लभ्यते ।
सह			रामेण सह/सार्धम्/साकम्/समम्

स्वरान्त शब्द

अ कारान्त	पुं. - देव ✓
आ कारान्त — स्त्री. - माला, रमा	नपुं. - वन
इ कारान्त	पुं. - कवि, हरि ✓
ई कारान्त — स्त्री. - नदी	स्त्री. - मति
उ कारान्त	नपुं. - वारि
ऊ कारान्त	पुं. - भानु, गुरु ✓
ऋ कारान्त — स्त्री. - बधू	स्त्री. - धेनु
ॠ कारान्त	नपुं. - मधु
	पुं. - पितृ
	स्त्री. - मातृ
	नपुं. - दातृ

प्रकृत - पुं, नपुं, स्त्री

आता आपण यातील एकेका शब्दाला विभक्ति - प्रत्यय लावून त्यांची रूपे कशी तयार होतात ते बघू. विभक्ति प्रत्यय लावल्यानंतर त्या शब्दांमधील साम्यस्थळे शोधली की शब्द लवकर पाठ होतील. विभक्ति प्रत्यय लावतांना खूप बदल झालेले विसतील

अव्यय	अर्थ	अपेक्षित विभक्ति	उदाहरण
सार्धम्	च्या बरोबर	तृतीया	सीता वनं गच्छति ।
साकम्	निषेध	तृतीया	अलं शोकेन ।
समम्	पुरेसे असणे, समर्थ असणे	चतुर्थी	कृष्णः कंसाय अलम् ।
अलम्	नमस्कार	चतुर्थी	शिवाय नमः ।
अलम्	कल्याण असो	चतुर्थी	रामाय स्वस्ति ।
नमः	शिवाय	पञ्चमी	आरोग्यात् ऋते कुतः सुखम् ।
स्वस्ति	बाहेर	पञ्चमी	नगरात् बहिः उद्यानं वर्तते ।
ऋते	पासून	पञ्चमी	मल्लः बाल्यात् प्रभृति व्यायामं कुरुते ।
बहिः	पासून	पञ्चमी	शैशवात् आरभ्य व्यायामः कर्तव्यः ।
प्रभृति	पासून	पञ्चमी	आ जन्मनः राघवः शुद्धाः ।
आरभ्य	पर्यंत	पञ्चमी	आ मरणात् व्रतं पालितम् ।
आ	दूर, लांब	षष्ठी	ग्रामस्य दूरम् शाला विद्यते ।
आ	अंतरावर	षष्ठी	गृहस्य अन्तिकं शाला विद्यते ।
दूरम्	जवळ	षष्ठी	गृहस्य पुरः/पुरतः आम्रवृक्षः ।
अन्तिक	च्या समोर	षष्ठी	बालकस्य पश्चात् कुक्कुरः धावति ।
पुरः/	मागे, नंतर	षष्ठी	जननी बालकस्य कृते मोदकान् आनयति ।
पुरतः	च्यासाठी	षष्ठी	वृक्षस्य उपरि काकः तिष्ठति ।
पश्चात्	वरती	षष्ठी	वृक्षस्यः अधः पान्यः तिष्ठति ।
कृते	खाली	षष्ठी	
उपरि			
अधः			

५. स्वरान्त शब्द

अ कारान्त - पुंलिंङी देव शब्द

प्रथमान्त देव शब्दाच्या विभक्ति रूपांच्या मराठी अर्थ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
देवः (एक देव)	देवौ (दोन देव)	देवाः (सर्व देव)	प्रथमा
देवम् (एका देवाला)	देवौ (दोन देवांना)	देवान् (सर्व देवांना)	द्वितीया
देवेन (एका देवाने)	देवाभ्याम् (दोन देवांनी)	देवैः (सर्व देवांनी)	तृतीया
देवाय (एका देवाला)	देवाभ्याम् (दोन देवांना)	देवेभ्यः (सर्व देवांना)	चतुर्थी
देवात् (एका देवाहून)	देवाभ्याम् (दोन देवांहून)	देवेभ्यः (सर्व देवांहून)	पंचमी
देवस्य (एका देवाचा/ची/चे)	देवयोः (दोन देवांचा/ची/चे)	देवानाम् (सर्व देवांचा/ची/चे)	षष्ठी
देवे (एका देवात)	देवयोः (दोन देवांमध्ये)	देवेषु (सर्व देवांमध्ये)	सप्तमी
हे देव (हे देवा)	हे देवौ (हे दोन देवांनो)	हे देवाः (हे सर्व देवांनो)	संबोधन

शब्द स्वरान्त, व्यंजानान्त, नाम किंवा सर्वनाम कोणत्याही लिजातला असो त्याच्या विभक्ति प्रत्ययांचा अर्थ वरील प्रमाणेच असणार आहे.

अ कारान्त पुंलिंङी देव शब्दाप्रमाणे चालणारे काही शब्द

नरः - मनुष्य	जन्बुकः - कोल्हा	बालः - बालक
अश्वः - घोडा	सूर्यः - सूर्य	खणः - पक्षी
सज्जनः - सज्जन	शशकः - ससा	अध्यापकः - शिक्षक
सिंहः - सिंह		

अकारान्त पुं. व नपुं. शब्दांमध्ये एक वैशिष्ट्य आपल्याला आढळेल. ते म्हणजे प्रथमा, द्वितीया व संबोधन यांची द्विवचनची रूपे सारखीच आहेत. त्याच प्रमाणे तृतीया, चतुर्थी, पंचमी यांची द्विवचनची रूपे सारखीच आहेत. तसेच षष्ठी, सप्तमी यांची द्विवचनची रूपे सारखीच आहेत.

५. स्वरान्त शब्द

अकारान्त नपुंसकलिंङी शब्द - वन - अरण्य

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
वनम्	वने	वनानि	प्र.
वनम्	वने	वनानि	द्वि.
वनेन	वनाभ्याम्	वनैः	तृ.
वनाय	वनाभ्याम्	वनेभ्यः	च.
वनात्	वनाभ्याम्	वनेभ्यः	पं.
वनस्य	वनयोः	वनानाम्	ष.
वने	वनयोः	वनेषु	सं.
वन	वने	वनानि	सं.

अकारान्त नपुंसकलिंङी शब्द - 'वन' प्रमाणे चालणारे काही अ कारान्त नपुं. शब्द

उद्यानम् - बाग	मित्रम् - मित्र	सुवर्णम् - सोने
फलम् - फळ	कुसुमम् - फूल	नीरम् - पाणी
गगनम् - आकाश		

टीप - राम, नृप, पुष्य या शब्दांची तृतीया एकवचनची व षष्ठी बहुवचनची रूपे अनुक्रमे रामेण - रामाणाम्, नृपेण - नृपाणाम् व पुष्येण - पुष्याणाम् अशी होतात. या रूपांमध्ये न् चा ण झाला आहे.

एकाच पदात न् पूर्वी ऋ, कृ, ए किंवा ष असल्यास त्या न् चा ण होतो. त्या बाबतीत नियम असा -

ऋ, कृ, ए किंवा ष पुढील न् यांच्यामध्ये कोणताही स्वर अथवा क - वर्ण व प - वर्ण यातील कोणतेही व्यंजन त्याच प्रमाणे य, र, वृ, ह यांपैकी कोणतेही व्यंजन आले तरी त्या न् चा ण होतो. हाच नियम सत्ररूपत पुढील प्रमाणे मांडता येईल -
ऋ / कृ / ए / ष + स्वर / क वर्ण / प वर्ण / य / र / वृ / ह + न्
परंतु पदाच्या शेवटी येणाऱ्या न् चा ण होत नाही.

उदा. नरान्, नृपान्, गुरून्, रवीन् इ.

आ कारान्त स्त्रीलिंगी शब्द - माला (स्त्री.) = माल, हार

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
माला	माले	मालाः	प्र.
मालाम्	माले	मालाः	द्वि.
मालया	मालाभ्याम्	मालाभिः	तृ.
मालायै	मालाभ्याम्	मालाभ्यः	च.
मालायाः	मालाभ्याम्	मालाभ्यः	पं.
मालायाः	मालयोः	मालानाम्	ष.
मालायाम्	मालयोः	मालासु	स.
माले	माले	मालाः	सं.

'माला' प्रमाणे चालणारे आ कारान्त स्त्री लिंगी शब्द

प्रभा - तेज वसुधा - पृथ्वी कान्ता - पत्नी
 अजा - बकरी तनया - मुलगी क्रीडा - खेळ
 वनिता - स्त्री शाखा - फांदी ललना - स्त्री
 भार्या - पत्नी.

टीप- न् चा ण् होणारे आ कारान्त स्त्री लिंगी शब्द - भाषा, भार्या, क्षमा, कृपा, उषस्, धारा, तारा इ.

इ कारान्त पुलिंगी शब्द - कवि (पुं.) कवि सम्प्रदाये

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
कविः	कवी	कवयः	प्र.
कविम्	कवी	कवीन्	द्वि.
कविना	कविभ्याम्	कविभिः	तृ.
कवये	कविभ्याम्	कविभ्यः	च.
कवेः	कविभ्याम्	कविभ्यः	पं.
कवेः	कव्योः	कवीनाम्	ष.
कवौ	कव्योः	कविषु	स.
कवे	कवी	कवयः	सं.

इ कारान्त पुलिंगी 'कवि' प्रमाणे चालणारे काही शब्द

कपि - माकड विधि - भाग्य, ब्रह्मदेव वह्नि - अग्नी
 निधि - खजिना अतिथि - पाहुणा अरि - शत्रू
 पाणि - हात उदधि - समुद्र असि - तलवार
 रश्मि - किरण

इ कारान्त पुलिंगी शब्द - सखि (पुं.) - मित्र (अनियमित) •

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
सखा	सखायौ	सखायः	प्र.
सखायम्	सखायौ	सखीन्	द्वि.
सख्या	सखिभ्याम्	सखिभिः	तृ.
सख्ये	सखिभ्याम्	सखिभ्यः	च.
सख्युः	सखिभ्याम्	सखिभ्यः	पं.
सख्युः	सख्योः	सखीनाम्	ष.
सख्यौ	सख्योः	सखिषु	स.
हे सखे	हे सखायौ	हे सखायः	सं.

इ कारान्त स्त्रीलिंगी शब्द - मति - बुद्धी

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
मतिः	मती	मतयः	प्र.
मतिम्	मती	मतीः	द्वि.
मत्या	मतिभ्याम्	मतिभिः	तृ.
मतये / मत्यै	मतिभ्याम्	मतिभ्यः	च.
मतेः / मत्याः	मतिभ्याम्	मतिभ्यः	पं.
मतेः / मत्याः	मत्योः	मतीनाम्	ष.
मतौ / मत्याम्	मत्योः	मतिषु	स.
मते	मती	मतयः	सं.

इकारान्त स्त्रीलिङ्गी 'मति' प्रमाणे चालणारे काही शब्द

भूमि	- जमीन	जाति	- प्रकार	गति	- वेग
धृति	- धारणा	प्रीति	- प्रेम	श्रुति	- वेद
रुचि	- आवड	नियति	- भाग्य	विपत्ति	- संकट
समिति	- सभा				

इ कारान्त नपुंसकलिङ्गी शब्द - वारि - पाणी

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
वारि	वारिणी	वारीणि	प्र.
वारि	वारिणी	वारीणि	द्वि.
वारिणे	वारिभ्याम्	वारिभ्यः	तृ.
वारिणे	वारिभ्याम्	वारिभ्यः	च.
वारिणः	वारिभ्याम्	वारिभ्यः	पं.
वारिणः	वारिणोः	वारीणाम्	ष.
वारिणि	वारिणोः	वारिषु	सं.
हे वारि / वारे	हे वारिणी	हे वारीणि	सं.

इ कारान्त नपुंसकलिङ्गी वारि प्रमाणे चालणारे काही शब्द

शुचि (विशे.) - पवित्र सुरभि (विशे.) - सुवासिक
भूरि (विशे.) - पुष्कळ

टीप- इकारांत व उकारांत विशेषणे (उदा. - शुचि, चारु) नपुं. लिंगात चतुर्थी ते सप्तमी ए. व. तसेच षष्ठी व सप्तमी द्वि. व. यात अनुक्रमे कवि व भानु प्रमाणे देखील चालतात.

ई कारान्त स्त्रीलिङ्गी नदी शब्द (पुं., नपुं. शब्द नाहीत) ज्ञान्ता पुमांते

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
नदी	नद्यौ	नद्याः	प्र.
नदीम्	नद्यौ	नदीः	द्वि.
नद्या	नदीभ्याम्	नदीभिः	तृ.
नद्यै	नदीभ्याम्	नदीभ्यः	च.

नद्याः	नदीभ्याम्	नदीभ्यः	पं.
नद्याः	नद्योः	नदीनाम्	ष.
नद्याम्	नद्योः	नदीषु	सं.
नद्यै	नद्यौ	नद्याः	सं.

ई कारान्त स्त्रीलिङ्गी 'नदी' प्रमाणे चालणारे काही शब्द

दासी	- सेविका	गोपी	- गोपी	वापी	- विहिर
कौमुदी	- ज्योत्स्ना, चांदणे	मही	- पृथ्वी	जननी	- माता
श्रीमती	- श्रीमती	महिषी	- राणी, महैस	रजनी	- रात्र
राज्ञी	- राणी				

न चा ण् होणारे शब्द - नारी, लक्ष्मी, नगरी.
लक्ष्मी शब्दाच्या प्रथमेच्या एकवचनाला विसर्ग होतो. जसे - लक्ष्मीः.
या शब्दाची इतर रूपे 'नदी' प्रमाणेच येतात.

नदी व मति शब्दांत खूप साम्य आहे पण मूलमूत फरक आहे तो न्हस्व व दीर्घ स्वरांचा. संबोधनाचे एकवचन सोडले तर नदी शब्दात कोणत्याही रूपात द ला न्हस्व वेलांटी नाही. दीर्घ ई कारान्त पुं. व नपुं. शब्द फारसे आढळत नाहीत.

ई कारान्त स्त्रीलिङ्गी शब्द - स्त्री (स्त्री.) - स्त्री

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
स्त्री	स्त्रियौ	स्त्रियः	प्र.
स्त्रियम्, स्त्रीम्	स्त्रियौ	स्त्रीः, स्त्रियः	द्वि.
स्त्रिया	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभिः	तृ.
स्त्रियै	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभ्यः	च.
स्त्रियाः	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभ्यः	पं.
स्त्रियाः	स्त्रियोः	स्त्रीणाम्	ष.
स्त्रियाम्	स्त्रियोः	स्त्रीषु	सं.
हे स्त्रि	हे स्त्रियौ	हे स्त्रियः	सं.

टीप- 'स्त्री' व 'नदी' या शब्दांत फरक एवढाच की 'नदी' शब्दात काही वेळा स्वरान्ति विभक्ती समोर आल्यावर 'ई' च्या जागी 'यु' होते.

५. स्वरान्त शब्द

उदा.- नदी + औ = नद् + ई + औ = नद् + य् + औ = नद्यौ

'स्त्री' शब्दामधे 'ई' च्या जागी 'इय्' होतो.

उदा.- स्त्री + औ = स्त्र् + ई + औ = स्त्र् + इय् + औ = स्त्रियौ

उ कारान्त पुं. शब्द - भानु - सूर्य

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
भानुः	भानू	भानवः	प्र.
भानुम्	भानू	भानून्	द्वि.
भानुना	भानुभ्याम्	भानुभिः	तृ.
भानवे	भानुभ्याम्	भानुभ्यः	च.
भानोः	भानुभ्याम्	भानुभ्यः	पं.
भानोः	भान्वोः	भानूनाम्	ष.
भानौ	भान्वोः	भानुषु	स.
हे भानो	हे भानू	हे भानवः	सं.

उ कारान्त पुल्लिङ्गी 'भानु' शब्दाप्रमाणे चालणारे काही शब्द

कृशानु	- आग, अग्नी	मृदुः (विशो.) - कोमल
विधु	- चन्द्र	पांशुः - धूल
असु	- प्राण	तरुः - वृक्ष
(सामान्यतः बहुवचनी)		
केतु	- निशाण	इषुः - बाण
अंशु	- किरण	शिशुः - बालक

उ कारान्त पुल्लिङ्गी 'भानु' व त्यासारखेच चालणारे इतर शब्द यांच्या बाबतीत शब्द दीर्घ कोठे कोठे झाला आहे हे नीट लक्षात घ्यावे.

उ कारान्त स्त्रीलिङ्गी धेनु शब्द - धेनु (स्त्री) - गाय

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
धेनुः	धेनू	धेनवः	प्र.
धेनुम्	धेनू	धेनूः	द्वि.
धेन्वा	धेनुभ्याम्	धेनुभिः	तृ.

५. स्वरान्त शब्द

धेनवे, धेन्वै	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः	च.
धेनोः धेन्वाः	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः	पं.
धेनोः, धेन्वाः	धेन्वोः	धेनूनाम्	ष.
धेनौ, धेन्वाम्	धेन्वोः	धेनुषु	स.
हे धेनो	हे धेनू	हे धेनवः	सं.

उ कारान्त स्त्री लिङ्गी 'धेनु' शब्दाप्रमाणे चालणारे काही शब्द

रेणुः	- धूल	हनु	- हनुवटी
चञ्चु	- चोच	करेणु	- हत्तीण
उडुः	- तारा	रञ्जुः	- दोरी
जम्बु	- जांभूल	तनु	- शरीर

टीप- धेनु (स्त्री.) शब्दाची रूपेसुद्धा नदी (स्त्री.) शब्दाप्रमाणेच आहेत. केवळ प्रथमेच्या एकवचनामधे विसर्गाचा फरक आहे. उदा.- नदी, धेनुः

ऊ कारान्त स्त्रीलिङ्गी शब्द - वधू (स्त्री.) - सून, नवरी

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
वधूः	वध्वौ	वध्वः	प्र.
वधूम्	वध्वौ	वधूः	द्वि.
वध्वा	वधूभ्याम्	वधूभिः	तृ.
वध्वै	वधूभ्याम्	वधूभ्यः	च.
वध्वाः	वधूभ्याम्	वधूभ्यः	पं.
वध्वाः	वध्वोः	वधूनाम्	ष.
वध्वाम्	वध्वोः	वधूषु	स.
हे वधु	हे वध्वौ	हे वध्वः	सं.

'वधू' शब्दाप्रमाणे चमू - सेना, चञ्चू - चोच, चम्पू - गध, पध मिश्रित वाङ्मयकृती इ. ऊकारान्त स्त्रीलिङ्गी शब्द चालतात.

५. स्वरान्त शब्द

उ कारान्त नपुंसकलिङ्गी 'मथु' शब्द - मथु (नपुं.) गौड, मथ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
मथु	मथुनी	मथुनि	प्र.
मथु	मथुनी	मथुनि	द्वि.
मथुना	मथुभ्याम्	मथुभिः	तृ.
मथुने	मथुभ्याम्	मथुभ्यः	च.
मथुनः	मथुभ्याम्	मथुभ्यः	पं.
मथुनः	मथुनोः	मथुनाम्	ष.
मथुनि	मथुनोः	मथुषु	सं.
हे मथो/मथु	हे मथुनी	हे मथुनि	सं.

मथु शब्द दीर्घ कोटे कोटे झाला हे नीट लक्षात घ्यावे.

उ कारान्त नपु. मथु शब्दाप्रमाणे चालणारे इतर काही शब्द

जानु	- गुडघा	दारु	- लाकूड
सानु	- शिखर	श्मश्रु	- दाढी
अम्बु	- पाणी	गुरु	- महान (विशेषण)
वसु	- द्रव्य, सोने, पाणी	चारु	- सुंदर (विशेषण)
अश्रु	- आसवे	लघु	- लहान (विशेषण)

ऊ कारान्त पुं. व नपुं. शब्द फारसे आढळत नाहीत.

ऋ कारान्त पुंलिङ्गी पितृ शब्द - पितृ (पुं.) - वडील

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
पिता	पितरौ	पितरः	प्र.
पितरम्	पितरौ	पितृन्	द्वि.
पिता	पितृभ्याम्	पितृभिः	तृ.
पित्रे	पितृभ्याम्	पितृभ्यः	च.
पितुः	पितृभ्याम्	पितृभ्यः	पं.
पितुः	पित्रोः	पितृणाम्	ष.
पितरि	पित्रोः	पितृषु	सं.
हे पितः	हे पितरौ	हे पितरः	सं.

५. स्वरान्त शब्द

ऋ कारान्त पुं. पितृ शब्दाप्रमाणे चालणारे इतर काही शब्द

मातृ - भाऊ	कर्तृ - कर्ता (करणारा)	देवृ - दीर
जामातृ - जावई	भर्तृ - नवरा	नेतृ - नेता
टीप - नृ - मनुष्य याचे षष्ठी ब. व. रूप नृणाम् / नृणाम् असे होते.		नृ - मनुष्य

ऋ कारान्त स्त्रीलिङ्गी मातृ शब्द - मातृ (स्त्री.) - माता

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
माता	मातरौ	मातरः	प्र.
मातरम्	मातरौ	मातृः	द्वि.
मात्रा	मातृभ्याम्	मातृभिः	तृ.
मात्रे	मातृभ्याम्	मातृभ्यः	च.
मातुः	मातृभ्याम्	मातृभ्यः	पं.
मातुः	मात्रोः	मातृणाम्	ष.
मातरि	मात्रोः	मातृषु	सं.
हे मातः	हे मातरौ	हे मातरः	सं.

ऋ कारान्त स्त्री. मातृ शब्दाप्रमाणे चालणारे इतर काही शब्द

दुहितृ	- मुलगी	ननानन्द	- नणंद
यातृ	- जाऊ	स्वसृ	- बहीण

टीप - मातृ (स्त्री.) शब्द सुद्धा पितृ (पुं.) शब्दाप्रमाणेच चालतो. परंतु केवळ द्वितीयेच्या

बहुवचनी रूपातच फरक आहे. उदा. - पितृन् - मातृः

ऋ कारान्त नपुं. दातृ शब्द - दातृ (नपुं.) - दाता

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
दातृ	दातृणी	दातृणि	प्र.
दातृ	दातृणी	दातृणि	द्वि.
दातृणा	दातृभ्याम्	दातृभिः	तृ.
दातृणे	दातृभ्याम्	दातृभ्यः	च.
दातृः	दातृभ्याम्	दातृभ्यः	पं.
दातृः	दात्रोः	दातृणाम्	ष.
दातरि, दातृणि	दात्रोः	दातृषु	सं.
हे दातः	हे दातृणी	हे दातृणि	सं.

‘श्लौ’ (चन्द्र) या पुलिगी शब्दाची रूपे ‘नौ’ प्रमाणेच होतील. जसे -

श्लौ:	श्लौ	श्लवः	प्र.
-------	------	-------	------

वैशिष्ट्यपूर्ण श्लोक

ज्या एकाच-श्लोकात प्रथमेपासून संबोधनापर्यंत सर्व विभक्त्यांचा समावेश झाला आहे, असा रामरक्षेतील एक श्लोक आपण पाहू.

रामो राजमणिः सदा विजयते रामं रमेशं भजे ।

रामेणाभिहता निशाचरचमू रामाय तस्मै नमः ।

रामान्नास्ति परायणं परतरं रामस्य दासोऽस्म्यहम् ।

रामे चित्तलयः सदा भवतु मे भो राम, मामुद्धर ॥

संधी सोडवून व अन्वय लावून तोच श्लोक

राजमणिः रामः (प्रथमा) सदा विजयते । रामं रमेशम् (द्वितीया)

अहं भजे । येन रामेण (तृतीया) निशाचरचमू अभिहता, तस्मै रामाय

(चतुर्थी) नमः । रामात् (पंचमी) परतरं परायणं न अस्ति ।

अहं रामस्य (षष्ठी) दासः अस्मि । मे चित्तलयः सदा रामे (सप्तमी) भवतु ।

भो राम (संबोधन) माम् उद्धर ।

राजेलोकातला मुख्य राजा राम नेहमी विजयी होतो. रमेचा पती (असलेल्या) रामाला मी भजतो. ज्या रामाने राक्षसांच्या सेनेला ठार मारले त्या रामाला नमस्कार असो. रामापेक्षा दुसरे अधिक श्रेष्ठ आश्रयस्थान नाही. मी रामाचा दास आहे. माझ्या चित्ताचा लय नेहमी रामातच होवो. हे रामराथा, तू माझा उद्धार कर.

५. स्वरान्त शब्द

ऋ कारान्त नपु. विशेषण दातु शब्दाप्रमाणे चालणारे इतर काही शब्द

कर्तृ - करणारा वक्तृ - बोलणारा भोक्तृ - भोगणारा

टीप- कर्तृ, भोक्तृ इ. शब्द विशेषणे असल्यामुळे ती तीन्ही लिंगात चालतात. येथे

मात्र ती नपुंसकालिंगात चालवून दाखवली आहेत.

स्त्रीलिंगात कर्त्री, दात्री, भोक्त्री अशी रूपे होऊन नदीप्रमाणे चालतात.

ओ कारान्त पुलिगी शब्द - गो - (पुं. - बैल), (स्त्री. - गाय)

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
गौः	गावौ	गावः	प्र.
गाम्	गावौ	गाः	द्वि.
गवा	गोभ्याम्	गोभिः	तृ.
गवे	गोभ्याम्	गोभ्यः	च.
गोः	गोभ्याम्	गोभ्यः	पं.
गोः	गवोः	गवाम्	ष.
गवि	गवोः	गोषु	स.
हे गौः	हे गावौ	हे गावः	सं.

टीप- गो शब्द स्त्रीलिंगातसुद्धा पुलिगातल्या गो शब्दाप्रमाणेच चालतो.

औ कारान्त स्त्री लिंगी शब्द - नौ (स्त्री.) - नाव, होडी

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
नौः	नावौ	नावः	प्र.
नावम्	नावौ	नावः	द्वि.
नावा	नौभ्याम्	नौभिः	तृ.
नावे	नौभ्याम्	नौभ्यः	च.
नावः	नौभ्याम्	नौभ्यः	पं.
नावः	नावोः	नावाम्	ष.
नावि	नावोः	नौषु	स.
हे नौः	हे नावौ	हे नावः	सं.

व्यञ्जनान्त शब्द

शब्दरूप - संशुद्ध - व्यञ्जनान्त शब्द

स्वरान्त शब्द व त्यांची विभक्ति रूढे पाहिला. आता व्यञ्जनान्त शब्द सुरु करण्यापूर्वी प्रथम विभक्ति प्रत्यय पाहू. हे विभक्ति प्रत्यय पाठ केल्यास -

‘व्यञ्जनान्त शब्द + विभक्ति प्रत्यय = इष्ट रूप’

या नियमाने आपणास त्या शब्दांची रूढे तयार करता येतील.

विभक्ति प्रत्यय

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा स् (:)	औ	अस् (:)
द्वितीया अम्	औ	अस् (:)
तृतीया आ	भ्याम्	भिस् (:)
चतुर्थी ए	भ्याम्	भ्यस् (:)
पंचमी अस्	भ्याम्	भ्यस् (:)
षष्ठी स्	ओस्	आम्
सप्तमी इ	ओस्	सु
संबोधन स्	ओस्	अस् (:)

पाणिनीच्या व्याकरणानुसार प्रथमा ते सप्तमी सातच विभक्ती आहेत.

७ प्रकारचे व्यञ्जनान्त शब्द आपण या पाठाला पाहणार आहोत.

१) चकारान्त - वाच् २) शकारान्त - दिश् ३) दकारान्त - सुहृद्

४) तकारान्त शब्द

• नामे - मरुत् (पुं.), सरित् (स्त्री.), जगत् (नपुं.)

• विशेषणे - अ) वत्, मत्, प्रत्ययान्त, ब) कर्त्तरि भू. धा. वि.

क) भवत्,

ख) प. प. धातूंना अत् प्रत्ययान्त होणारी व. का. धा. वि

५) अन्नन्त शब्द - आत्मन् (पुं.), सीमन् (स्त्री), नामन् (नपुं.)

६) इन्नन्त शब्द - शशिन (पुं.)

७) सकारान्त शब्द - चन्द्रमस् (पुं.), मनस् (नपुं.)

चकारान्त शब्द - वाच् (स्त्री.) - वाणी, भाषा

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
वाक् - वाग्	वाचौ	वाचः	प्र.
वाचम्	वाचौ	वाचः	द्वि.
वाचा	वाग्भ्याम्	वाग्भिः	तृ.
वाचे	वाग्भ्याम्	वाग्भ्यः	च.
वाचः	वाग्भ्याम्	वाग्भ्यः	पं.
वाचः	वाचोः	वाचाम्	ष.
वाचि	वाचोः	वाक्षु	स.
वाक् - वाग्	वाचौ	वाचः	सं.

‘वाच्’ - शब्दाप्रमाणे शुच् (स्त्री. - शोक, दुःख), त्वच् (स्त्री. - त्वचा) व जलमुच् (पुं. - ढगा) इत्यादी चकारान्त शब्द चालतात.

नियम

१) पदान्ती येणाऱ्या च वर्गीय व्यञ्जनाऱ्या ऐवजी क वर्गीय व्यञ्जन येते. त्यामुळे प्रथमा व संबोधनाऱ्या एकवचनात वाक् - वाग् अशी रूढे होतात.

२) भ्याम् ने सुरु होणारे प्रत्यय असतील तर च् किंवा ज् च्या जागी ग् येतो. वाग्भ्याम् अशी रूढे होतात.

शकारान्त शब्द - दिश् (स्त्री.) दिशा

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
दिक् - दिग्	दिशौ	दिशः	प्र.
एक दिशा	दोन दिशा	सर्व दिशा	
दिशम्	दिशौ	दिशः	द्वि.
एका दिशेला	दोन दिशांना	सर्व दिशांना	
दिशा	दिग्भ्याम्	दिग्भिः	तृ.
एका दिशेने	दोन दिशांनी	सर्व दिशांनी	

दिशो	दिग्भ्याम्	दिग्भ्यः	च.
एका दिशोसाठी	दोन दिशांसाठी	सर्व दिशांसाठी	पं.
एका दिशोहून	दोन दिशांहून	सर्व दिशांहून	ब.
एका दिशोचा ची चे	दोन दिशांचा चा चे	सर्व दिशांचा ची चे	स.
एका दिशेत	दोन दिशांमध्ये	सर्व दिशांमध्ये	सं.
दिक् - दिग् हे दिशो	दोन दिशांमध्ये	दोन् दिशांमध्ये	
दिक् - दिग् हे दिशो	दोन दिशांमध्ये	दोन् दिशांमध्ये	

दिश् - शब्दाप्रमाणे दृश् (स्त्री. - दृष्टी), सदृश् (सारखा, विशेषण), तादृश् (तसला - विशे.) इत्यादी शकारान्त शब्द चालतात.

दकारान्त शब्द - सुहृद् (पुं.) मित्र

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
सुहृत् - सुहृद्	सुहृदौ	सुहृदः	प्र.
सुहृदम्	सुहृदौ	सुहृदः	द्वि.
सुहृदा	सुहृद्भ्याम्	सुहृद्भिः	तृ.
सुहृदे	सुहृद्भ्याम्	सुहृद्भ्यः	च.
सुहृदः	सुहृद्भ्याम्	सुहृद्भ्यः	पं.
सुहृदः	सुहृदोः	सुहृदाम्	ब.
सुहृदि	सुहृदोः	सुहृत्सु	स.
हे सुहृत् - सुहृद्	हे सुहृदौ	हे सुहृदः	सं.

विशेष - दकारान्त शब्द पुंलिंगी व स्त्रीलिंगी सारखेच चालतात. सुहृद् शब्दाप्रमाणे शर्द् (स्त्री.) - शर्द ऋतू, सम्पद् - संपत्ती, आपद् - आपत्ती - संकट, संसद् - सभा, मृद् - माती. इत्यादी दकारान्त शब्द चालतात.

तकारान्त शब्द

- १) तकारान्त नामे - मरुत् (पुं), सरित् (स्त्री.) जगत् (नपुं.)
 २) वत्, मत्, प्रत्ययान्त विशेषणे - गुणवत्, भगवत्, श्रीमत्

३) महत् (विशेषण)

४) कर्तरि वर्तमान कालवाचक धातुसाधित विशेषणे - अत् प्रत्ययान्त
 कर्तरि भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषणे - त् प्रत्ययान्त
 भवत् हे सर्वनाम.

विशेष - तकारान्त पुं. व स्त्री. नामांची रूपे सारखीच असतात. जगत् शब्द तृतीयेपासून सप्तमीपर्यंत पुलिगाप्रमाणेच चालतो.

तकारान्त पुं. मरुत् (वार)

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
मरुत् - मरुद्	मरुतौ	मरुतः	प्र.
मरुतम्	मरुतौ	मरुतः	द्वि.
मरुता	मरुद्भ्याम्	मरुद्भिः	तृ.
मरुते	मरुद्भ्याम्	मरुद्भ्यः	च.
मरुतः	मरुद्भ्याम्	मरुद्भ्यः	पं.
मरुतः	मरुतोः	मरुताम्	ब.
मरुति	मरुतोः	मरुत्सु	स.
मरुत् - मरुद्	मरुतौ	मरुतः	सं.

तकारान्त स्त्री. सरित् (नदी)

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
सरित् - सरिद्	सरितौ	सरितः	प्र.
सरितम्	सरितौ	सरितः	द्वि.
सरिता	सरिद्भ्याम्	सरिद्भिः	तृ.
सरिते	सरिद्भ्याम्	सरिद्भ्यः	च.
सरितः	सरिद्भ्याम्	सरिद्भ्यः	पं.
सरितः	सरितोः	सरिताम्	ब.
सरिति	सरितोः	सरित्सु	स.
हे सरित्, सरिद्	सरितौ	सरितः	सं.

मरुत् किंवा विद्युत् शब्दाप्रमाणे भूभृत् (राजा, पर्वत), दिनकृत् (सूर्य), विद्युत् (स्त्री. - बीज), योषित् (स्त्री. - तरुण स्त्री) हरित् (हिरवा, विशेषण) इ. तकारान्त पुंलिंगी व स्त्रीलिंगी शब्द चालतात.

६. व्यञ्जनान्त शब्द

टीप - अनेक व्यञ्जनान्त पुलिंजी व स्त्रीलिंजी शब्द सारखेच चालतात.
तकारान्त नपु. जगत् (जग)

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
जगत्	जगती	जगन्ति	प्र.
जगत्	जगती	जगन्ति	द्वि.
जगता	जगद्भ्याम्	जगद्भिः	तृ.
जगते	जगद्भ्याम्	जगद्भ्यः	च.
जगतः	जगद्भ्याम्	जगद्भ्यः	पं.
जगतः	जगतीः	जगताम्	ष.
जगति	जगतीः	जगत्सु	स.
जगत्	जगती	जगन्ति	सं.

'जगत्' शब्दाप्रमाणे विपत् (आकाश), बृहत् (मोठे), हरित् (हिरवे) इ. तकारान्त नपुंसकलिंजी शब्द चालतात.

वत् - प्रत्यायान्त विशेषण - भगवत् (पुं.) - भगवान्, रेश्वर्यसंपन्न

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
भगवान्	भगवन्तौ	भगवन्तः	प्र.
भगवन्तम्	भगवन्तौ	भगवतः	द्वि.
भगवता	भगवद्भ्याम्	भगवद्भिः	तृ.
भगवते	भगवद्भ्याम्	भगवद्भ्यः	च.
भगवतः	भगवद्भ्याम्	भगवद्भ्यः	पं.
भगवतः	भगवतोः	भगवताम्	ष.
भगवति	भगवतोः	भगवत्सु	स.
भगवन्	भगवन्तौ	भगवन्तः	सं.

'भगवत्' शब्दाप्रमाणे हनुमत् शब्द चालतो. त्याच प्रमाणे गुणवत्, धनवत्, बुद्धिमत्, धीमत् (बुद्धिमान्), श्रीमत्, आयुष्मत् (आयुष्मान्, चिरंजीव) इत्यादी वत् - मत् प्रत्यायान्त विशेषणे आणि कियत् (कैवढा), इयत् (एवढा), यावत् (जितका) व तावत् (तितका) हे शब्द चालतात.

टीप - वत्-मत् प्रत्यायान्त विशेषणे तृतीया विभक्तिपासून मरुत् शब्दाप्रमाणे चालतात.

६. व्यञ्जनान्त शब्द

'महावत्' शब्द व इतर वत् - मत् प्रत्यायान्त विशेषणे यांची स्त्रीलिंजी रूपे महावती, बुद्धिमती, श्रीमती, धीमती, कियती, यावती इत्यादी होऊन नंतर हे शब्द 'नदी' शब्दाप्रमाणे चालतात.

महत् विशेषण

पुं. - मोठा

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
महान्	महान्तौ	महान्तः	प्र.
महान्तम्	महान्तौ	महतः	द्वि.
महता	महद्भ्याम्	महद्भिः	तृ.
महते	महद्भ्याम्	महद्भ्यः	च.
महतः	महद्भ्याम्	महद्भ्यः	पं.
महतः	महतोः	महताम्	ष.
महति	महतोः	महत्सु	स.
महन्	महान्तौ	महान्तः	सं.

स्त्री - मोठी

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
महती	महत्यौ	महत्यः	प्र.
महतीम्	महत्यौ	महतीः	द्वि.
महत्या	महतीभ्याम्	महतीभिः	तृ.
महत्यै	महतीभ्याम्	महतीभ्यः	च.
महत्याः	महतीभ्याम्	महतीभ्यः	पं.
महत्याः	महत्योः	महतीनाम्	ष.
महत्याम्	महत्योः	महतीषु	स.
महति	महत्यौ	महत्यः	सं.

महत् (विशेषण, नपुं.) - मोते

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
महत् - महद्	महती	महान्ति
महत् - महद्	महती	महान्ति
		प्र.
		द्वि., सं.

तृतीयेपासून मरुत् प्रमाणे चालवावा.

भवत् (पुं.) - आपण

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
भवान्	भवन्तौ	भवन्तः
भवन्तम्	भवन्तौ	भवतः
भवता	भवद्भ्याम्	भवद्भिः
भवते	भवद्भ्याम्	भवद्भ्यः
भवतः	भवद्भ्याम्	भवद्भ्यः
भवतः	भवतोः	भवताम्
भवति	भवतोः	भवत्सु
भवन्	भवन्तौ	भवन्तः
		प्र.
		द्वि.
		तृ.
		च.
		पं.
		ष.
		सं.
		सं.

‘भवत्’ शब्दाचे खीलिंगी रूप ‘भवती’ असे होते व तो शब्द नदी शब्दाप्रमाणे चालतो.

गच्छत् (पुं) - जाणारा

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
गच्छन्	गच्छन्तौ	गच्छन्तः
गच्छन्तम्	गच्छन्तौ	गच्छतः
गच्छता	गच्छद्भ्याम्	गच्छद्भिः
गच्छते	गच्छद्भ्याम्	गच्छद्भ्यः
गच्छतः	गच्छद्भ्याम्	गच्छद्भ्यः
गच्छतः	गच्छतोः	गच्छताम्
गच्छति	गच्छतोः	गच्छत्सु
गच्छन्	गच्छन्तौ	गच्छन्तः
		प्र.
		द्वि.
		तृ.
		च.
		पं.
		ष.
		सं.
		सं.

‘गच्छत्’ शब्दाप्रमाणे नृत्यत् (नृत्य करणारा), विशत् (शिरणारा), चिन्वत् (गोळा करणारा), छिन्दत् (तोडणारा), कुर्वत् (करणारा) इ. धातुसाधित विशेषणे चालतात.

यांची खीलिंगी रूपे गच्छन्ती, नृत्यन्ती, विशती, चिन्वती, छिन्दती, कुर्वती व जानती अशी होऊन त्यानंतर हे शब्द नदी शब्दाप्रमाणे चालतात.

गच्छत् ची नपुंसकलिंगी रूपे

प्र., द्वि., संबि. - गच्छत्, गच्छन्ती, गच्छन्ति

तृतीयेपासून सप्तमी पर्यंतची रूपे पुं. गच्छत् प्रमाणे चालतात.

टीप- या धातुसाधित विशेषणांविषयीची अधिक माहिती स्वतंत्र प्रकरणात घेऊ.

अन्नत्त शब्द - अन्नत्त पु. आत्मन्. - आत्मा

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
आत्मा	आत्मानौ	आत्मानः
आत्मानम्	आत्मानौ	आत्मनः
आत्मना	आत्मभ्याम्	आत्मभिः
आत्मने	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः
आत्मनः	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः
आत्मनः	आत्मनोः	आत्मनाम्
आत्मनि	आत्मनोः	आत्मसु
आत्मन्	आत्मानौ	आत्मानः
		प्र.
		द्वि.
		तृ.
		च.
		पं.
		ष.
		सं.
		सं.

अन्नत्त पुं. राजन् - राजा

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
राजा	राजानौ	राजानः
राजानम्	राजानौ	राज्ञः
राज्ञा	राजभ्याम्	राजभिः
राज्ञे	राजभ्याम्	राजभ्यः
राज्ञः	राजभ्याम्	राजभ्यः
राज्ञः	राज्ञोः	राज्ञाम्
राज्ञि, राजनि	राज्ञोः	राजसु
राजन्	राजानौ	राजानः
		प्र.
		द्वि.
		तृ.
		च.
		पं.
		ष.
		सं.
		सं.

६. यञ्जनान्त शब्द

टीप

- १) अस् प्रत्यय पुढे आसतांना आत्मन् शब्दाच्या रूपात बदल होत नाही. तो आत्मन् + अस् = आत्मनः असाच होतो.
पण राजन् मध्ये तसे दिसत नाही. तेशे शब्दाच्या उपाकृत्य अ चा लोप झालेला दिसतो. राजन् + अस् = राज्ञः असे रूप होते.
- २) बाकी रूपे दोन्हीकडे सारखीच आहेत.
- ३) राजन् शब्दाच्या सप्तमी एकवचनात उपाकृत्य अ चा विकल्पाने लोप होतो. राशि - राजनि अशी रूपे दिसतात.

'आत्मन्' शब्दाप्रमाणे अथ्वन् (मार्ग), यञ्वन् (यज्ञ करणारा), अश्वन् (व्याड), ब्रह्मन् (ब्रह्मदेव), विश्वकर्मन् (देवांचा शिल्पकार) इत्यादी अत्रन्त पुं. शब्द चालतात. 'ब्रह्मन्' व विश्वकर्मन्' शब्दांच्या रूपात न् चा ण् होईल. जसे -

प्रथमा	ब्रह्मा	ब्रह्माणौ	ब्रह्माणः
प्रथमा	विश्वकर्मा	विश्वकर्माणौ	विश्वकर्माणः

'राजन्' शब्दाप्रमाणे मूर्धन् (पुं. - डोके), शावन् (व्याड), महिमन् (पुं. - मोठेपणा), लथिमन् (पुं. - लहानपणा), गरिमन् (पुं. - मोठेपणा) इत्यादी अत्रन्त शब्द चालतात. 'गरिमन्' शब्दाच्या रूपात 'न्' चा 'ण्' होतो.

'मूर्धन्' व 'शावन्' शब्दांची काही रूपे

प्रथमा	मूर्धा	मूर्धानौ	मूर्धानः
प्रथमा	शावा	शावाणौ	शावाणः

द्वितीया - ब. व. - मूर्ध्नि, शाव्णः

सप्तमी - ए. व. - मूर्ध्नि, मूर्धानि, शाव्णि, शावणि

६. यञ्जनान्त शब्द

अत्रन्त स्त्रीलिङ्गी शब्द - सीमन् (स्त्री.) सीमा, मर्यादा

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
सीमा	सीमानौ	सीमानः	प्र.
सीमानम्	सीमानौ	सीमाः	द्वि.
सीम्ना	सीमभ्याम्	सीमभिः	तृ.
सीम्ने	सीमभ्याम्	सीमभ्यः	च.
सीम्नः	सीमभ्याम्	सीमभ्यः	पं.
सीम्नः	सीम्नोः	सीम्नाम्	ष.
सीम्नि - सीमनि	सीम्नोः	सीमसु	स.
सीमन्	सीमानौ	सीमानः	सं.

अत्रन्त नपुं. शब्द - नामन् (नपुं.) नाव

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
नाम	नाम्नी, नामनी	नामानि	प्र.
नाम	नाम्नी, नामनी	नामानि	द्वि.
नाम्ना	नामभ्याम्	नामभिः	तृ.
नाम्ने	नामभ्याम्	नामभ्यः	च.
नाम्नः	नामभ्याम्	नामभ्यः	पं.
नाम्नः	नाम्नोः	नाम्नाम्	ष.
नाम्नि, नामनि	नाम्नोः	नामसु	स.
नामन्, नाम	नाम्नी, नामनी	नामानि	सं.

टीप- अत्रन्त स्त्रीलिङ्गी शब्द फारसे प्रचारात नाहीत.

'नामन्' शब्दाप्रमाणे हेमन् (सोने), धामन् (घर, स्थान), व्योमन् (आकाश), सामन् (सलोखा किंवा सामवेदातील मंत्र), प्रेमन् (प्रेम) इत्यादी शब्द चालतात. 'प्रेमन्' शब्दाच्या रूपात न् चा ण् होतो जसे - प्रेमन् - पुं. व नपुं.

प्रेम	प्रेमणी, प्रेमणी	प्रेमाणि	प्र.
-------	------------------	----------	------

इन्नन्त (इन् अंती असलेले) शब्द - शशिन् (पुं.) चंद्र

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	प्र.
शशी	शशिनौ	शशिनः	प्र.
शशिनम्	शशिनौ	शशिनः	द्वि.
शशिना	शशिभ्याम्	शशिभिः	तृ.
शशिने	शशिभ्याम्	शशिभ्यः	च.
शशिनः	शशिभ्याम्	शशिभ्यः	पं.
शशिनः	शशिनोः	शशिनाम्	ष.
शशिनि	शशिनोः	शशिषु	स.
शशिन्	शशिनौ	शशिनः	सं.

'शशिन्' शब्दाप्रमाणे मनस्विन् (निश्चयी), हस्तिन् (हत्ती), श्रेष्ठिन् (व्यापारी), मेधाविन् (बुद्धिमान), मनीषिन् (विद्वान्, शहाणा) इत्यादी इन्नन्त पुलिगी शब्द चालतात.

टीप- १) प्रथमेच्या एकवचानात न् चा लोप होतो. ऱ्हस्व स्वर दीर्घ होतो.

२) तृतीयेपासून सर्व रूपे वारि शब्दाप्रमाणे होतात. फक्त षष्ठी बहुवचन रूपात इ ऱ्हस्वच राहतो.

सकारान्त शब्द

टीप- सकारान्त पुलिगी व स्त्रीलिङ्गी शब्द सारखेच चालतात.

सकारान्त पुलिगी चन्द्रमस् (चन्द्र)

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	प्र.
चन्द्रमाः	चन्द्रमसौ	चन्द्रमसः	प्र.
चन्द्रमसम्	चन्द्रमसौ	चन्द्रमसः	द्वि.
चन्द्रमसा	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्रमोभिः	तृ.
चन्द्रमसे	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्रमोभ्यः	च.
चन्द्रमसः	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्रमोभ्यः	पं.
चन्द्रमसः	चन्द्रमसोः	चन्द्रमसाम्	ष.
चन्द्रमासि	चन्द्रमसोः	चन्द्रमसु/ चन्द्रमःसु	स.
चन्द्रमः	चन्द्रमसौ	चन्द्रमसः	सं.

सकारान्त नपुं. मनस् (मन)

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	प्र.
मनः	मनसी	मनांसि	प्र.
मनः	मनसी	मनांसि	द्वि.
मनसा	मनोभ्याम्	मनोभिः	तृ.
मनसे	मनोभ्याम्	मनोभ्यः	च.
मनसः	मनोभ्याम्	मनोभ्यः	पं.
मनसः	मनसोः	मनसाम्	ष.
मनसि	मनसोः	मनस्सु/मनःसु	स.
मनः	मनसी	मनांसि	सं.

टीप- १) चन्द्रमाः हे प्रथमेचे एकवचन फसवे आहे. ते बहुवचन वाटते. तर चन्द्रमः हे संबोधनाचे एकवचन प्रथमेप्रमाणे वाटते

२) मनस् शब्द तृतीयेपासून चन्द्रमस् प्रमाणे चालतो.

'चन्द्रमस्' शब्दाप्रमाणे दिवोकस् (स्वर्गात राहणारा, देव), वेधस् (ब्रह्मदेव), दुर्वासस्, (एक ऋषी), वनोकस् (वनात राहणारा, ऋषी) इत्यादी सकारान्त पुलिगी शब्द आणि उषस् व अप्सरस् (अप्सरा) हे स्त्रीलिङ्गी शब्द चालतात.

'मनस्' शब्दाप्रमाणे पयस् (दूध, पाणी), तेजस् (तेज), नभस् (आकाश), तमस् (काळोख), सरस् (सरोवर), वयस् (वय) इत्यादी सकारान्त नपुं. शब्द चालतात.

७. सर्वनाम शब्द

प्रारम्भ ७

सर्वनाम शब्द

संस्कृत भाषेत एकूण ३५ सर्वनामे आहेत. त्यापैकी काही सर्वनामे आपण पाहू.

प्रथम पुरुषवाचक	- अस्मद्	- तिन्ही लिंगी समान
द्वितीय पुरुषवाचक	- युष्मद्	- तिन्ही लिंगी समान
तृतीय पुरुषवाचक	- यद्	- तिन्ही लिंगी भिन्न
दर्शक सर्वनाम	- यद्, एतद्, इदम्, अदस्	- तिन्ही लिंगी भिन्न
द्वितीय पुरुषवाचक	- किम्	- तिन्ही लिंगी भिन्न
द्वितीय पुरुषवाचक	- भवत्	- तिन्ही लिंगी भिन्न

आता क्रमाने सर्वनामांचा विचार करू.

टीप - सर्वनामांना संबोधन ही विभक्ती नसते.

प्रथम पुरुष वाचक सर्वनाम - अस्मद् (मी, आम्ही)

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
अहम्	आवाम्	वयम्	प्र.
मी	आम्ही दोघे/दोघी	आम्ही सर्व	
माम्, मा	आवाम्, नौ	अस्मान्-नः	द्वि.
मला	आम्हा दोघांना/दोघींना	आम्हा सर्वांना	
मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः	तृ.
मी	आम्ही दोघांनी/दोघींनी	आम्ही सर्वांनी	
मह्यम्-मे	आवाभ्याम्-नौ	अस्मभ्यम्-नः	च.
माझ्यासाठी	आम्हा दोघांसाठी/दोघींसाठी	आम्हा सर्वांसाठी	

अहम्	आवाभ्याम्	अस्मत्	पं.
माझ्याहून	आम्हा दोघांहून/दोघींहून	आम्हा सर्वांहून	
मम-मे	आवयोः-नौ	अस्माकम्-नः	ष.
माझा-झी-झे	आम्हा दोघांचा-ची-चे / दोघींचा-ची-चे	आम्हा सर्वांचा-ची-चे	
मयि	आवयोः	अस्मासु	स.
माझ्यात	आम्हा दोघांमध्ये/दोघींमध्ये	आम्हा सर्वांमध्ये	

द्वितीय पुरुष वाचक सर्वनाम - युष्मद् - तू - तुम्ही

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
त्वम्	युवाम्	यूयम्	प्र.
तू	तुम्ही दोघे/दोघी	तुम्ही सर्व	द्वि.
त्वाम्-त्वा	युवाम्-वाम्	युष्मान्-वः	
तुला	तुम्हा दोघांना/दोघींना	तुम्हा सर्वांना	
त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः	तृ.
तू	तुम्ही दोघांनी/दोघींनी	तुम्ही सर्वांनी	
तुभ्यम्-ते	युवाभ्याम्-वाम्	युष्मभ्यम्-वः	च.
तुझ्यासाठी	तुम्हा दोघांसाठी/दोघींसाठी	तुम्हा सर्वांसाठी	
त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्	पं.
तुझ्याहून	तुम्हा दोघांहून/दोघींहून	तुम्हा सर्वांहून	
तव-ते	युवयोः-वाम्	युष्माकम्-वः	ष.
तुझा-झी-झे	तुम्हा दोघांचा-ची-चे / दोघींचा-ची-चे	तुम्हा सर्वांचा-ची-चे	
त्वयि	युवयोः	युष्मासु	स.
तुझ्यात	तुम्हा दोघांमध्ये/दोघींमध्ये	तुम्हा सर्वांमध्ये	

तृतीय पुरुषवाचक सर्वनाम

तद् - तो, ती, ते - व्यक्ती व वस्तु दृष्टिआड असेल तर तो उल्लेख करण्यासाठी हे सर्वनाम वापरतात.

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	प्र.	द्वि.	तृ.	च.	पं.	ष.	स.
सः	तौ	ते							
तो	ते दोषे	ते सर्व							
तम्	तौ	तान्							
त्याला	त्या दोषांना	त्या सर्वांना							
तेन	ताभ्याम्	तैः							
त्याने	त्या दोषांनी	त्या सर्वांनी							
तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः							
त्याच्यासाठी	त्या दोषांसाठी	त्या सर्वांसाठी							
तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः							
त्याच्याहून	त्या दोषांहून	त्या सर्वांहून							
तस्य	तयोः	तेषाम्							
त्याचा-ची-चे	त्या दोषांचा-ची-चे	त्या सर्वांचा							
तस्मिन्	तयोः	तेषु							
त्याच्यात	त्या दोषांमध्ये	त्या सर्वांमध्ये							

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	प्र.	द्वि.	तृ.	च.	पं.
सा	ते	ताः					
ती	त्या दोषी	त्या सर्व					
ताम्	ते	ताः					
तिला	त्या दोषींना	त्या सर्वांना					
तया	ताभ्याम्	ताभिः					
तिने	त्या दोषींनी	त्या सर्वांनी					
तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्यः					
तिच्यासाठी	त्या दोषींसाठी	त्या सर्वांसाठी					
तस्याः	ताभ्याम्	ताभ्यः					
तिच्याहून	त्या दोषींहून	त्या सर्वांहून					

तस्याः	तयोः	तासाम्	ष.
तिचा-ची-चे	त्या दोषींचा	त्या सर्वांचा	
तस्याम्	तयोः	तासु	स.
तिच्यात	त्या दोषींमध्ये	त्या सर्वांमध्ये	

तद् (नपुं.) ते

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	प्र.
तत्	ते	तानि	
ते	ती दोषे	ती सर्व	
तत्	ते	तानि	द्वि.
त्याला	त्या दोषांना	त्या सर्वांना	

तृतीयेपासून पुल्लिंगाप्रमाणे रूपे आणि अर्थ होतात.

यद् - संबंधी सर्वनाम

यद् - पुल्लिंगी - जो

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	प्र.	द्वि.	तृ.	च.	पं.	ष.	स.
यः	यौ	ये							
यम्	यौ	यान्							
येन	याभ्याम्	येभ्यः							
यस्मै	याभ्याम्	येभ्यः							
यस्मात्	याभ्याम्	येभ्यः							
यस्य	ययोः	येषाम्							
यस्मिन्	ययोः	येषु							

यद् - स्त्रीलिंगी - जी

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	प्र.	द्वि.	तृ.	च.
या	ये	याः				
याम्	ये	याः				
यया	याभ्याम्	याभिः				
यस्यै	याभ्याम्	याभ्यः				

७. सर्वनाम शब्द

यस्याः	याभ्याम्	याभ्यः	पं.
यस्याः	ययोः	यासाम्	ष.
यस्याम्	ययोः	यासु	स.

यद् नपुंसकलिङ्गी - जे

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
यत्	ये	यानि	प्र.
यत्	ये	यानि	द्वि.

तृतीयेपासून पुलिङ्गाप्रमाणेच चालतात.

एतद् - दर्शक सर्वनाम = अधिक जवळच्या वस्तू व व्यक्तिंसाठी

पुलिङ्गी - हा

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
एषः	एतौ	एते	प्र.
एतम्-एनम्	एतौ-एनौ	एतान्-एनान्	द्वि.
एतेन-एनेन	एताभ्याम्	एतैः	तृ.
एतस्मै	एताभ्याम्	एतेभ्यः	च.
एतस्मात्	एताभ्याम्	एतेभ्यः	पं.
एतस्य	एतयोः एनयोः	एतेषाम्	ष.
एतस्मिन्	एतयोः एनयोः	एतेषु	स.

स्त्रीलिङ्गी - ही

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
एषा	एते	एताः	प्र.
एताम्-एनाम्	एते-एने	एताः-एनाः	द्वि.
एतया-एनया	एताभ्याम्	एताभिः	तृ.
एतस्यै	एताभ्याम्	एताभ्यः	च.
एतस्याः	एताभ्याम्	एताभ्यः	पं.
एतस्याः	एतयोः एनयोः	एतासाम्	ष.
एतस्याम्	एतयोः-एनयोः	एतासु	स.

७. सर्वनाम शब्द

एतद् (नपुं.) हे

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
एतद् - एतत्	एते - एने	एतानि	प्र.
एतत् - एतद्/एनद्	एते - एने	एतानि	द्वि.

(तृतीयेपासून पुलिङ्गाप्रमाणेच)

इदम् (हा, ही, हे)

जवळच्या वस्तू, व्यक्ती यांचा निर्देश करतांना हे सर्वनाम वापरतात.

इदम् (पुं) हा

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
अयम्	इमौ	इमे	प्र.
इयम् - एनम्	इमौ - एनौ	इमान् - एनान्	द्वि.
अनेन - एनेन	आभ्याम्	एभिः	तृ.
अस्मै	आभ्याम्	एभ्यः	च.
अस्मात्	आभ्याम्	एभ्यः	पं.
अस्य	अनयोः - एनयोः	एषाम्	ष.
अस्मिन्	अनयोः - एनयोः	एषु	स.

इदम् (स्त्री.) ही

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
इयम्	इमे	इमाः	प्र.
इमाम् - एनाम्	इमे - एने	इमाः - एनाः	द्वि.
अनया - एनया	आभ्याम्	आभिः	तृ.
अस्यै	आभ्याम्	आभ्यः	च.
अस्याः	आभ्याम्	आभ्यः	पं.
अस्याः	अनयोः - एनयोः	आसाम्	ष.
अस्याम्	अनयोः - एनयोः	आसु	स.

इदम् (नपुंसकलिङ्गी) हे

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
इदम्	इमे	इमानि	प्र.
इदम्, एनत्	इमे - एने	इमानि, एनानि	द्वि.

तृतीयेपासून पुढील रूपे पुंलिङ्गी इदम् शब्दाप्रमाणे.

किम् - प्रश्नार्थक सर्वनाम - कोण ?

किम् - पुं.

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
कः	कौ	के	प्र.
कम्	कौ	कान्	द्वि.
केन	काभ्याम्	कैः	तृ.
कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः	च.
कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः	पं.
कस्य	कयोः	केषाम्	ष.
कस्मिन्	कयोः	केषु	स.

किम् - स्त्री.

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
का	के	काः	प्र.
काम्	के	काः	द्वि.
कया	काभ्याम्	काभिः	तृ.
कस्यै	काभ्याम्	काभ्यः	च.
कस्याः	काभ्याम्	काभ्यः	पं.
कस्याः	कयोः	कासाम्	ष.
कस्याम्	कयोः	कासु	स.

किम् - नपुंसकलिङ्गी

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
किम्	के	कानि	प्र.
किम्	के	कानि	द्वि.

(तृतीयेपासून पुंलिङ्गाप्रमाणेच)

टीप- किम् सर्वनामाच्या रूपांपुढे चित्, चन किंवा अपि ही अव्यये जोडली असता 'कोणी एक' किंवा 'काही' असा अर्थ होतो.

उदा.- कश्चित् पुरुषः (कोणी एक पुरुष), काचन नगरी, किमपि द्रव्यम् इ.

सर्व - सार्वनामिक विशेषण

सर्व (पुं.) - सर्व

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
सर्वः	सर्वौ	सर्वे	प्र.
सर्वम्	सर्वौ	सर्वान्	द्वि.
सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वैः	तृ.
सर्वस्मै	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः	च.
सर्वस्मात्	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः	पं.
सर्वस्य	सर्वयोः	सर्वेषाम्	ष.
सर्वस्मिन्	सर्वयोः	सर्वेषु	स.

सर्व (स्त्री.) - सर्व

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
सर्वा	सर्वे	सर्वाः	प्र.
सर्वा	सर्वे	सर्वाः	द्वि.
सर्वया	सर्वाभ्याम्	सर्वाभिः	तृ.
सर्वस्यै	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः	च.
सर्वस्याः	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः	पं.
सर्वस्याः	सर्वयोः	सर्वासाम्	ष.
सर्वस्याम्	सर्वयोः	सर्वासु	स.

७. सर्वनाम शब्द

नपुंसकलिङ्गी रूपे

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि	प्र.
सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि	द्वि.

(तृतीयेपासून पुंलिङ्गाप्रमाणेच)

‘सर्व’ शब्दाप्रमाणे अन्य (दुसरा), पर (दुसरा), अपर (दुसरा), पूर्व (पूर्वाचा) आणि स्व (स्वतःचा) इत्यादी सार्वनामिक विशेषणे चालतात.

नामे, सर्वनामे व त्यांचा उपयोग

आतापर्यंत आपण नांमे व सर्वनामे यांचा विचार केला. आता ती वाक्यात वापरून पाहू. पुढे काही संस्कृत वाक्ये दिली आहेत. त्यातील अधोरेखित सर्वनामाचा प्रकार, विभक्ति, वचन आणि अर्थ लिहा.

संस्कृत वाक्य

- १) अहं बालिका ।
- उदा. अहं ‘अस्मद्’ प्रथम पुरुष वाचक सर्वनाम प्र. ए. व. - मी
- २) मम नाम जयश्रीः ।
- ३) एषः मम हस्तः ।
- ४) इदं मम मस्तकम् ।
- ५) इमो कर्णो ।
- ६) इमानि मम पुस्तकानि ।
- ७) एतौ तव चरणौ ।
- ८) ये भारते वसन्ति ते भारतीयाः ।
- ९) यूयं बालिकाः ।
- १०) सर्वासु भाषासु संस्कृतभाषा प्रचीना ।

७. सर्वनाम शब्द

उदाहरण पहा व वाक्य लिहा.

पुस्तकम्, सहोदरः, मातुलाः,	चित्रम्, फलम्, पात्रम्,
पुस्तकम्, सहोदरः, मातुलाः,	पर्णम्, अष्ट्यापकः, वैद्यः,
पुस्तकः, जनकः, सखी,	आरक्षकः, चालकः, राशी,
पुस्तकः, पितामही, सेविका	नर्तकी, गायिका, वैद्या
जवळ	दूर
एतत्, एषः, एषा	तत्, सः, सा
उदा. - एतत् उपनेत्रम् ।	उदा. - तत् चित्रम् ।
हे उपनेत्र (चष्मा)	ते चित्र.
एषः सहोदरः । हा भाऊ.	सः वैद्यः । तो वैद्य
एषा सखी । ही मैत्रिण.	सा राशी । ती राणी.

लकारार्थविचार

पाणिनीच्या अष्टाध्यायी या ग्रंथात तिसऱ्या अध्यायात 'लकारार्थविचार' केलेला आढळतो. लकारार्थविचार म्हणजे क्रियापदांच्या काल व अर्थ यासंबंधी विचार.

सूत्रकारांनी लट्, लिट्, लृट्, लोट्, लेट्, लोट्, लड्, लड्, लुड्, लुड्, असे १० प्रत्यय धातूवरून निरनिराळे काल व अर्थ व्यक्त करण्यासाठी सांगितले आहेत. या सर्व प्रत्ययांची सुरुवात ल् काराने होत असल्यामुळेच याला लकारार्थप्रकरण असे म्हणतात.

लकार म्हणजे काय ?

ज्याप्रमाणे काही वस्तूंची दैनंदिन व्यवहारातील नावे वेगळी आणि शास्त्रीय वा पारिभाषिक संज्ञा वेगळ्या असतात - जसे - खाण्याचा सोडा - सोडीयम बाय कार्बोनेट. कॉस्टीक सोडा - सोडीयम हायड्रॉक्साईड. त्याच प्रमाणे ज्याला आपण वर्तमानकाळाचे प्रत्यय म्हणून ओळखतो त्यालाच सूत्रकारांनी 'लट्' प्रत्यय असे संबोधले आहे.

ज्याला आपण आज्ञार्थाचे प्रत्यय म्हणून ओळखतो त्यांना शास्त्रीय नाव 'लोट्' असे आहे.

लट्, लिट्, लुट् या १० लकारांना तिप्, तस्, क्षि या (३.४.७८) सूत्राने १८ तिङ्प्रत्यय (क्रियापदांना लागणारे प्रत्यय) आदेश सांगितले आहेत. अर्थ, काळ, पुरुष, वचन इत्यादी संदर्भाने त्या १८ तिङ्प्रत्ययातील योग्य तो आदेश लट् वगैरे प्रत्ययांच्या ठिकाणी करावयाचा असतो. काही विशिष्ट प्रक्रियेनंतर या लट् वगैरे प्रत्ययांपैकी केवळ व्यंजनरूप 'ल्' च तेवढाच शिष्टक राहतो.

या ल् प्रत्ययाला वर सांगितलेल्या १८ तिङ्प्रत्ययांपैकी योग्य तो आदेश केला जातो. त्यामुळे कोणत्याही काळाचे, अर्थाचे, पुरुषाचे अगर वचनाचे रूप बनवायचे असले तरी मूळ धातू + ल् अशी एकच एक मूळ स्थिती मांडली जाते. कोणत्याही तिङन्त रूपांमध्ये (तिङ् प्रत्यय आहे अन्ती ज्याच्या) म्हणजेच क्रियापद रूपांमध्ये प्रारंभी ल् (लकार) प्रत्यय अगदी अटळच असतो.

८. लकारार्थविचार

म्हणूनच तिङन्त (क्रियापद) प्रकरणांला लकार अगर दशलकार प्रकरण व त्याच्या अर्थासंबंधी विवेचन करणाऱ्या विभागास लकारार्थप्रकरण अशी नावे जुन्या परंपरेमध्ये वापरात आहेत.

या १० प्रत्ययांच्या अर्थासंबंधी पुढील कारिका जुन्या परंपरेमध्ये प्रसिद्ध आहे.

लट् वर्तमाने लेट् वेदे, भूते लुड्लुड्लिट्स्तथा ।

विध्याशिषोस्तु लिङ्लोटौ, लुट्, लृट्, लृड् च भविष्यति ॥

व्याकरण ग्रंथात असलेली या संबंधीची सूत्रे व त्यांचे अर्थ

व्यावहारिक संज्ञा	सूत्रे व शास्त्रीय संज्ञा	अर्थ
वर्तमानकाळ	वर्तमाने लट्	वर्तमानक्रियेस्तव धातूहून लट् प्रत्यय होतो.
परोक्ष भूतकाळ	परोक्षे लिट्	परोक्ष भूतकाळ क्रियेस्तव धातूहून लिट् प्रत्यय होतो.
प्रथम भविष्यकाळ	अनघतने लुट्	अनघतन (आजचा नव्हे तो) भविष्यकाळ अर्थ असतांना धातूहून लुट् प्रत्यय होतो.
द्वितीय भविष्यकाळ	लृट् शेषे च	सामान्य भविष्यकाळ अर्थ गम्यमान असतांना धातूहून लृट् प्रत्यय होतो.
वैदिक रूप	लिङ्थै लेट्	लेट् या पाचव्या लकाराचा उपयोग फक्त वेदातच आहे व त्याचा अर्थ लिङ्प्रमाणेच विधि वगैरे असतो.
आज्ञार्थ	लोट् च	विधि, निमंत्रण, आमंत्रण, वगैरे अर्थ विवक्षित असतांना धातूहून लोट् प्रत्यय होतो.
विध्यर्थ	आशिषि लिङ्लोटौ	आशीर्वाद या अर्थी धातूहून लिङ् व लोट् प्रत्यय होतात.
प्रथम भूतकाळ	अनघतने लड्	अनघतन भूत या अर्थी धातूहून लड् प्रत्यय होतो.
सामान्य तृतीय भूतकाळ	लुड्	सामान्य भूतकाळ या अर्थी धातूहून लुड् प्रत्यय होतो.

१०	संकेतार्थ	लिङ्निमित्ते लुङ् क्रियातिपत्तौ	कार्यकारणभाव हे जे लिङ्नाचे निमित्त ते असतांना धातूहून भविष्यकाळी लुङ् प्रत्यय होतो. परंतु तेथे क्रियेची अनिष्पत्ती गन्धमान पाहिजे.
----	-----------	---------------------------------	---

उदा.- 'जर चांगला पाऊस झाला असता तर सुबत्ता झाली असती'. या वाक्यात पाऊस पडलाही नाही व सुबत्ता झाली नाही अशी क्रियेची अनिष्पत्ती गन्धमान आहे.

उदा.- अभविष्यत्, अभविष्यताम्, अभविष्यन् इ.

इत्यादि सूत्रांनी विशेष काल अगर, अर्थ व्यक्त करण्यासाठी वरील १० प्रत्ययांपैकी योग्य ते प्रत्यय धातूंच्या पुढे करावे अशी विधाने केली आहेत.

प्रश्नां ९

क्रियापदविचार

वाक्यात क्रियापदांचे किती महत्त्वाचे स्थान असते हे आपण जाणतोच क्रियापदे नसलेल्या, नुसतेच एकापुढे एक आलेल्या शब्दांना काहीच अर्थ उरत नाही.

संस्कृत भाषेतील नामे, सर्वनामे आपण शिकलो. आता वाक्यरचना पाहू.

- १) अन्ध, अहं पाठशालां गच्छामि / गच्छानि किं ? / न गच्छेयम् ।
- २) तात, त्वं श्वः खाद्यपदार्थम् आनयसि किं ? / आनय एव ।
- ३) छात्राः लिखन्ति / पठन्ति ।

वरील वाक्यांत वापरलेल्या क्रियापदावरून आपल्या काही गोष्टी लक्षात येतात.

१) एकाच धातूला वेगवेगळे प्रत्यय लावलेले आहेत.

उदा. एका क्रियापदाचा प्रत्यय मि तर दुसऱ्याचा आनि व तिसऱ्याचा इयम् आहे.

२) तिसऱ्या वाक्यात छात्राः असे बहुवचन असल्याने प्रत्यय अन्ति आहे.

म्हणजेच संस्कृत भाषेत वाक्यातील क्रियापदाचे रूप तयार करतांना आपल्याला पुरुष व वचन यांचा विचार करावा लागणार आहे.

संस्कृत भाषेत जवळजवळ २००० धातू (क्रियापदांची मूळ रूपे) आहेत. त्यांचा उपयोग करणे, अभ्यास करणे सोपे जावे म्हणून १० गटांत त्यांची विभागणी केली आहे. त्यांना गण असे म्हणतात. प्रत्येक गणाची एक विशिष्ट रूपा आहे. त्यांना विकरण असे म्हणतात. विकरणामुळे धातू कोणत्या गणाचा आहे हे कळते. धातूंची २ पदांपेढ्ये विभागणी केलेली आहे. १) परस्मैपद २) आत्मनेपद

काही धातू फक्त परस्मैपदी असतात, काही फक्त आत्मनेपदी असतात तर काही धातू उभयपदी असतात.

धातूंना लागलेल्या प्रत्ययांवरून ते कोणत्या पदाचे आहेत हे ओळखता येते. परस्मैपदी धातूंना परस्मैपदी प्रत्यय व आत्मनेपदी धातूंना आत्मनेपदी प्रत्यय लागतात.

प्रत्यय हे वर्तमानकाळ, प्रथम भूतकाळ, परोक्ष भूतकाळ, द्वितीय भविष्यकाळ इ. ४ काळांचे आणि आज्ञार्थ व विध्यर्थ या २ अर्थांचे असतात.

येथे आपल्याला ३ पुरुष व ३ वचन असे प्रत्येकाचे ९/९ प्रत्यय पहायचे आहेत.

१. क्रियापदविचार

- प्रथम पुरुषवाचक सर्वनाम (मी, आम्ही)
 - द्वितीय पुरुषवाचक सर्वनाम (तू, तुम्ही)
 - तृतीय पुरुषवाचक सर्वनाम (तो, ती, ते)
- यांचा आपल्याला येथे उपयोग होणार आहे.
- लहान मुलांना बाराखडी शिकवतांना ग, म, भ, न ही ४ अक्षरे प्रथम शिकवली जातात. कारण त्यांच्या रचनेत खूप साम्य आहे. तसेच येथेही आहे. म्हणजे विकरणात साम्य असलेल्या गणांचा एक गट व विकरणात भिन्नता असलेल्या गणांचा दुसरा गट अशी विभागणी आहे.
- पहिल्या गटात १, ४, ६, १० हे गण येतात.
 - दुसऱ्या गटात २, ३, ५, ७, ८, ९ हे गण येतात.

गण	विकरण	उदा.
गट १	अ	पठ् + अ = पठ
	य	नृत् + य = नृत्य
	अ	लिख् + अ = लिख
	अय	कथ् + अय = कथय

या ४ गणांचे मिळून १८७६ धातू पणिनीच्या धातूपाठात आहेत.

द्वितीय	विकरण नाही - स्ना
तृतीया	द्वित्व दा - ददा
पंचम	नु चि - चिनु
सप्तम	न छिद् - छिन्द्
अष्टम	उ तन् - तनु
नवम	ना ज्ञा - जाना

या गटात २३९ धातू आहेत.

गणांचा पहिला गट (प्रथम, चतुर्थ, षष्ठ व दशम गण)

आता आपण प्रथम गणाचा परिचय करून घेऊ.

भ्वादि गण / प्रथम गण

भू हा धातू प्रथम गणाच्या धातूंच्या यादीमध्ये प्रथम येत असल्यामुळे, प्रथम गणाच्या धातूंना भ्वादि असे म्हणतात.

१. क्रियापदविचार

प्रथम गणातील धातूंना 'अ' हे विकरण लावतात. 'अ' हे विकरण लावण्यापूर्वी, धातूचे अंत्य स्वर आणि उपांत्य ह्रस्व यांना गुण होतो.

'इ' किंवा 'ई' चा ए, उ, किंवा ऊ चा ओ, ऋ किंवा ॠ चा अर् आणि लृ चा अल् असा जो फरक होतो, त्याला गुण असे म्हणतात.

उदा.- जि + अ-	=	जे + अ	=	जय् (अंग)
बुध् + अ	=	बोध् + अ	=	बोध (अंग)
स्मृ + अ	=	स्मर् + अ	=	स्मर (अंग)
कल्प् + अ	=	कल्प् + अ	=	कल्प (अंग) इ.

मूळ धातूला आधी विकरण लागते म्हणजे त्याचे अंग बनते. क्रियापदाचे रूप पुढीलप्रमाणे तयार होते.

मूळ धातू + गण विकरण + काळाचा प्रत्यय = इष्ट रूप.

उदा.- गम् - गच्छ् हा प्रथम गणातील परस्मैपदी धातू आहे.

प्रथम गण = गच्छ् + अ + मि = गच्छामि । मी जातो / जाते

चतुर्थ गण = नृत् + य + मि = नृत्यामि । मी नाचतो / नाचते ।

षष्ठ गण = लिख् + अ + मि = लिखामि । मी लिहितो / लिहिते.

दशम गण = कथ् + अय + मि = कथयामि । मी सांगतो / सांगते.

परस्मैपदी वर्तमानकाळाचे प्रत्यय

वर्तमाने लट्

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
मि	वः	मः
गच्छामि	गच्छावः	गच्छामः
गच्छसि	गच्छथः	गच्छथ
गच्छति	गच्छतः	गच्छन्ति

प्रत्यय लावतांना पुढील २ नियम महत्वाचे आहेत

१) व् किंवा म् ने प्रत्ययांची सुरुवात होत असेल तेव्हा प्रत्यय लागण्यापूर्वीचा अयामध्ये आ असा फरक होतो.

उदा. गच्छ् + अ + मि = गच्छामि । कथ् + अय + वः = कथयावः ।

१. क्रियापदविचार

२) अ ने सुरु होणारा प्रत्यय जोडतांना आधीच्या अ चा लोप करावा.

उदा. धाव् + अ = धाव + अन्ति = धावन्ति ।

कर्ता आणि क्रियापद यांच्या कशा जोड्यां ठरलेल्या आहेत हे खालील तक्त्यावरून लक्षात येईल. त्यामुळे कोणताही कर्ता समोर आला की लगेच क्रियापद सांगता येईल. प्रथम, द्वितीय, तृतीय पुरुष वाचक सर्वनामांची प्रथमेची ३ वचने कर्ते म्हणून येथे वापरायची आहेत.

कोष्टक १

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र. पु.	अहं गच्छामि ।	आवां गच्छावः ।	वयं गच्छामः ।
द्वि. पु.	मी जातो/जाते	आम्ही दोघे/दोघी जातो.	आम्ही सर्व जातो
	त्वं गच्छसि ।	युवां गच्छथः ।	यूयं गच्छथ ।
	तू जातोस/जातेस.	तुम्ही दोघे/दोघी जाता.	तुम्ही सर्व जाता.
तृ. पु.	सः गच्छति ।	तौ गच्छतः ।	ते गच्छन्ति ।
पुलिंजी	तो जातो	ते दोघे जातात	ते सर्व जातात.
स्त्री लिङ्ग	सा गच्छति ।	ते गच्छतः ।	ताः गच्छन्ति ।
	ती जाते.	त्या दोघी जातात.	त्या सर्व जातात.
नपुं.	तत् गच्छति ।	ते गच्छतः ।	तानि गच्छन्ति ।
	ते जाते.	ती दोघे जातात	ती सर्व जातात.

तृतीय पुरुषी तिन्ही लिङ्गात क्रियापदांचे प्रत्यय एकच आहेत. मराठीत कर्त्याच्या लिङ्गानुसार क्रियापदाच्या रूपात बदल होतो. संस्कृतमध्ये तसे नाही.

उदा. रामः गच्छति । राम जातो.

सीता गच्छति । सीता जाते.

स्वाध्याय

१) पुढील धातू घेऊन वरील तक्त्याप्रमाणे तका तयार करा. (अर्थासह)

- १) क्रीड् - खेळणे २) खाद् - खाणे ३) धाव् - धावणे
 ४) चल् - चालणे ५) रक्ष् - रक्षण करणे ६) वस् - राहाणे
 ७) दा - यच्छ् - देणे ८) पठ् - पडणे ९) पठ् - वाचणे
 १०) नम् - नमस्कार करणे

१. क्रियापदविचार

१) विक्राम्या जागा भरा (कंसातील धातूंची योग्य रूपे घाला)

- १) आवां मन्दिरे । (जम् - गच्छ्)
 २) सः ईश्वरं । (नम्)
 ३) आशा, कला पाठशालायां । (क्रीड्)
 ४) अशोकः, विनयः, अनिलः च आप्रफलं । (खाद्)
 ५) अहं श्लोकं । (पठ्)

दिव्यादि गण - चतुर्थ गण

चतुर्थ गणाच्या धातूंना दिवादि असे म्हणतात. या गणाच्या धातूंना य विकरण लावतात. या गणाच्या धातूंमध्ये इतर काही फेरबदल होत नाहीत. परंतु य विकरणापूर्वी शम्, तम्, श्रम्, भ्रम्, क्लम्, आणि मद् इत्यादी धातूंमधील अ चा आ होतो.

उदा. शम् - शाम् + य = शाम्य (अंग) श्रम् - श्राम् + य = श्राम्य (अंग)

नृत् (४ प. य.) - नावणे

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
नृत्यामि	नृत्यावः	नृत्यामः	प्र. पु.
नृत्यसि	नृत्यथः	नृत्यथ	द्वि. पु.
नृत्यति	नृत्यतः	नृत्यन्ति	तृ. पु.

स्वाध्याय

१) वरील कोष्टकाप्रमाणे पुढील धातू पूर्ण घालवा व अर्थ लिहा.

- १) कृष् - राणावणे २) तुष् - संतुष्ट होणे ३) नश् - नाश पावणे
 ४) सिध् - सिद्ध होणे ५) पुष् - पोषण करणे ६) दुह् - दूध करणे
 ७) स्निह् - प्रेम करणे ८) भृश - गळून पडणे ९) लुप् - लोभ करणे
 १०) पुष् - पोसणे

२) विक्राम्या जागी कंसातील धातूंची योग्य रूपे घाला.

- १) वयं । (कृप)
 २) यूयं । (स्निह्)
 ३) आदित्यः, मुक्ता, ईशानः च । (भ्रम् - श्राम्) भटकणे
 ४) विद्वान्ः । (नश)
 ५) युवां । (युध्) युद्ध करणे.

१. क्रियापदविचार

षष्ठ गण - तुदादि गण

षष्ठ गणाच्या धातूंना तुदादि असे म्हणतात. या गणाच्या धातूंना अ विकरण लावतात. परंतु प्रथम गणातील धातूंस अ विकरण लावण्यापूर्वी जसे त्या धातूंच्या रूपात फेरबदल होतात, तसे फेरबदल षष्ठ गणाच्या धातूंच्या रूपांमध्ये अ विकरण लावण्यापूर्वी होत नाहीत.

उदा. विश् + अ = विश (अंग) तुद् + अ = तुद (अंग)

सृज् + अ = सृज (अंग)

परंतु कृत्, विद्, खिद्, सिच्, मुच्, लुप् लिप् या ७ धातूंच्या प्रत्येकी अंत्य व्यंजनापूर्वी त्या त्या व्यंजनाच्या वर्गातले अनुनासिक येते.

उदा. कृत् - कृन्त् + अ = कृन्त (अंग)

विद् - विन्द् + अ = विन्द (अंग)

सिच् - सिञ्च + अ = सिञ्च (अंग)

प्रथम गणाचे व षष्ठ गणाचे विकरण एकच आहे. दोन्हीमध्ये फरक असा की प्रथम गणाचे विकरण अ हे विकारक आहे. त्यामुळे धातूला ते लागत असतांना धातूंच्या अन्त्य व उपान्त्य स्वराला गुण होतो (गुणसंधी नियमानुसार) -

उदा. पहिला गण

मूल धातू	+	विकरण	=	उपान्त्य स्वर	गुण	रूप
१	कृष्	+	अ	ऋ	अर्	कर्ष
२	सिध्	+	अ	इ	ए	सेध्
३	बुध्	+	अ	उ	ओ	बोध्
४	सृ	+	अ	ऋ (आक्त्य)	अर्	सर

या उलट सहाव्या गणाचे विकरण अविकारक असल्याने उपान्त्य किंवा अन्त्य स्वराला गुण आदेश होत नाहीत. त्याच्यात बदल दिसतात. पण ते गुण या स्वरूपाचे नसतात. उदा. -

१. क्रियापदविचार

मूल धातू	+	विकरण	=	उपान्त्य/अन्त्य स्वर	गुण	गुणसंधीने अपेक्षित बदल	प्रत्यक्षात तयार होणारे रूप
१	कृष्	+	अ	ऋ	अर्	कर्ष	कृष्
२	लिख्	+	अ	इ	ए	लेख्	लिख्
३	स्फुर्	+	अ	उ	ओ	स्फोर्	स्फुर्
४	मृ	+	अ	ऋ	अर्	मर्	म्रिय्

वरील फरक नीट समजावून घेतल्यास प्रथम गण व षष्ठ गण ओळखतांना अडचण येणार नाही.

श कारान्त धातू बहुतेक षष्ठ गणाचे असतात. उदा. - विश्, स्पृश् इ.

लिख् (६ प. प.) - लिहिणे

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
लिखामि	लिखावः	लिखामः
लिखसि	लिखथः	लिखथ
लिखति	लिखतः	लिखन्ति

स्वाध्याय

१) वरील कोष्टकाप्रमाणे पुढील धातू पूर्ण चालवा व अर्थ लिहा

- १) स्पृश् - स्पर्श करणे
- २) कृष् - नांगरणे
- ३) क्षिप् - फेकणे
- ४) विश् - शिरणे
- ५) मिल् - मिळणे
- ६) सृज् - उपन्न करणे
- ७) इष् - इच्छ - इच्छा करणे
- ८) कृ - किर - विखुरणे
- ९) प्रच्छ - पृच्छ - विचारणे
- १०) सिच् - सिञ्च - शिंपडणे

२) कंसातील धातूंची योग्य रूपे वापरून वाक्ये लिहा

- १) अहं आम्रफलं खादितुम् । (इच्छ)
- २) आचार्यः छात्रं प्रश्नं । (पृच्छ)
- ३) सुबोधः पत्रं । (लिख्)
- ४) आर्वा पाषाणान् । (क्षिप्)
- ५) तौ पत्रं । (लिख्)

१. क्रियापदविचार

दशम गण - चुरादि गण

दशम गणातील धातूंना चुरादि असे म्हणतात. या गणातील बहुतेक सर्व धातू उभयपदी आहेत. परंतु तन्चु, मन्चु, तर्चु, मर्त्सु, अर्चु, दंशु, मृणु, विद्, चित् इ. धातू फक्त आत्मनेपदीच आहेत.

या गणाच्या धातूंना अय विकरण लावतात. अय हे विकरण लावण्यापूर्वी त्या धातूच्या अंत्यस्वराची व उपांत्य अ ची वृद्धि होते आणि अ खेरीज करून उपांत्य ह्रस्व स्वरात गुण होतो.

अ चा आ, इ किंवा ई चा ऐ, उ किंवा ऊ चा औ, ऋ किंवा ॠ चा आर् आणि लृ चा आल् असा जो फरक होतो त्याला वृद्धि असे म्हणतात.

उदा. धृ + अय = धार् + अय = धारय (अंग)
तद् + अय = ताद् + अय = ताडय (अंग)
परंतु कश्चु, गणु, रचु, प्रश्चु या धातूंस वृद्धि होत नाही.

उदा. कश्चु + अय = कश्चय (अंग)

त्याचप्रमाणे अय लावण्यापूर्वी स्पृह, मृण इ. धातूंस गुण होत नाही.

उदा. स्पृह + अय = स्पृहय (अंग)

मृण + अय = मृणय (अंग)

कथ् (१० प. प.) सांगणे

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
कथयामि	कथयावः	कथयामः	प्र. पु.
कथयसि	कथयथः	कथयथ	द्वि. पु.
कथयति	कथयतः	कथयन्ति	तृ. पु.

१) वरील कोष्टकाप्रमाणे खालील धातू पूर्ण चालवा व अर्थ लिहा.

१) भक्ष - खाणे

२) गण - मोजणे

३) तद् - ताद् - मारणे

४) पूज - पूजा करणे

५) चिन्त् - विचार करणे

२) कंसातील धातूंची योग्य रूपे घालून वाक्य लिहा.

१) वयं संस्कृताध्ययनं

(करोमः, कुर्मः)

२) के अपि प्रयत्नेन विना फलं न

(प्राप्नोति, प्राप्नुवन्ति)

56

१. क्रियापदविचार

३) वयं आकाशवाणी - वार्ता

(शुणुमः, शुणोमः)

४) चोराः अन्यान् वशयितुं

(शक्नुवन्ति शक्नुवन्ति)

५) पतामः चेत अपि वयं न

(रोदिमः, रुदिमः)

३) खालील उतान्यातील क्रियापदांची रूपे ओळखा त्यांचा मूळ धातू, गण, पद, पुरुष व वचन सांगून अर्थ लिहा.

आहं प्रतिदिनं पाठशालां गच्छामि । तत्र नैके छात्र - छात्राः आगच्छन्ति । वयं सर्वे तत्र प्रार्थनां पठामः । अध्यापकः फलके सुभाषितं लिखति । अशोकः प्रश्नं पृच्छति । अध्यापकः तं प्रश्नम् आकर्णयति । सः फलके प्रश्नं लिखति पठति च ।

४) मराठी वाक्यांच्या संस्कृतमध्ये अनुवाद करा.

१) मी दररोज महाविद्यालयात जातां.

२) आम्ही प्रयत्नाने ज्ञान मिळवितो.

३) वैद्य चिकित्सा करतात.

४) मुलं मोठ्याने रडतात.

५) आम्ही कीर्ती मिळवितो.

आत्मनेपदी वर्तमानकाळाचे प्रत्यय

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
इ	वहे	महे	प्र. पु.
से	इथे	थ्वे	द्वि. पु.
ते	इते	अन्ते	तृ. पु.

प्रथमगण आत्मनेपद

धातू - रम् - रममाण होणे, रमणे - विकरण अ.

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
अहं रमे	आवां रमावहे	वयं रमामहे	प्र. पु.
त्वं रमसे	युवां रमथे	यूयं रमथ्वे	द्वि. पु.
सः/सा/	तौ/ते/	ते/ताः/	तृ. पु.
तत् रमते	ते रमते	तानि रमन्ते	

टीप- गुणसंधी नियमानुसार अ या स्वरासमोर इ हा स्वर आला असता त्या दोहोच्या जागी ए हा स्वर येतो.

उदा. - मूळ धातू + गण विकरण + प्रत्यय = इष्ट रूप
प्रथम गण - रम् + अ = रमे

57

१) खालील धातू वरील कोष्टकाप्रमाणे चालवून अर्थ लिहा.

- १) कम्प् - कापणे, थरथरणे. २) त्वर् - घाई करणे.
 ३) शुभ्, शोभ् - शोभणे. ४) भाष् - बोलणे.
 ५) याच् (उ. प.) - याचना करणे. ६) रुच्, रोच् - आवडणे.
 ७) डी, ड्य् - उडणे. ८) त्रै, त्राय - रक्षण करणे.
 ९) परि + ईक्ष् = परीक्ष् - परीक्षा घेणे. १०) अव + गाह् - स्नान करणे.
- २) संस्कृतमध्ये अनुवाद करा.
- १) उद्यानात विविध वृक्ष असतात. (वृत् - वर्त)
 २) दररोज सकाळी सूर्य प्रकाशतो. (प्र + काश्)
 ३) मी ईश्वराला वंदन करतो. (वन्द्)
 ४) उपवनात सुशीला रमते. (रम्)
 ५) जेव्हा रक्षक येतो तेव्हा चोर पळतो. (परा + अय = पलाय)

चतुर्थगण आत्मनेपद

मन् (४ आ. प.) - मानणे, विचार करणे - विकरण य

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
मन्ये	मन्यावहे	मन्यामहे	प्र. पु.
मन्यसे	मन्येथे	मन्यध्वे	द्वि. पु.
मन्यते	मन्येते	मन्यन्ते	तृ. पु.

स्वाध्याय

१) पुढील धातू कोष्टकाप्रमाणे चालवा

- १) प्र + बुध् - प्रबुध् - जागे होणे २) पद् - जाणे, प्राप्त होणे
 ३) प्री - आनंदित करणे ४) अनु + मन् - अनुमन् - संमती देणे
 ५) जन् - जाय - उत्पन्न होणे ६) विद् - असणे
 ७) युज् - जुळणे, योज्य असणे ८) रब्ज् - रज् - संतुष्ट होणे

षष्ठ गण आत्मनेपदी - वर्तमानकाल

दिश् (६ आ. प.) - दाखवणे - विकरण अ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
दिशे	दिशावहे	दिशामहे	प्र. पु.
दिशसे	दिशेथे	दिशध्वे	द्वि. पु.
दिशते	दिशेते	दिशन्ते	तृ. पु.

स्वाध्याय

१) पुढील धातू कोष्टकाप्रमाणे चालवा.

- १) धृ - ध्रिय् - जिवंत असणे २) मुच् - मुश् - टाकणे, सोडणे
 ३) लस्ज् - लज् - लाजणे ४) आ + प्रच्छ् - आपृच्छ् - निरोप घेणे
 ५) क्षिप् - फेकणे ६) मृ - म्रिय् - मरणे
 ७) उद् + विज् - उद्विज् - त्रासणे ८) आ + दृ - आद्रिय् - आदर करणे

दशम गण आत्मनेपदी वर्तमानकाल

मन्त्र (१० आ. प.) - विचारविनियम करणे

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
मन्त्रये	मन्त्रयावहे	मन्त्रयामहे	प्र. पु.
मन्त्रयसे	मन्त्रयेथे	मन्त्रयध्वे	द्वि. पु.
मन्त्रयते	मन्त्रयेते	मन्त्रयन्ते	तृ. पु.

स्वाध्याय

१) पुढील धातू कोष्टकाप्रमाणे चालवा

- १) मत्स् - निर्भत्सना करणे २) कृत् - कीर्त् - सांगणे, वर्णन करणे
 ३) प्री - प्रीण् - संतुष्ट करणे ४) प्र + अर्थ - प्रार्थ् - प्रार्थना करणे
 ५) अर्ज् - मिळविणे ६) अर्थ - याचना करणे
 ७) मृग् - शोधणे ८) रच् - रचणे, बांधणे.

दिश (६ आ. प.) - दाखवणे - विकरण अ

अदिशे	अदिशावहि	अदिशामहि	प्र.पु.
अदिशथाः	अदिशेशाम्	अदिशाध्वम्	द्वि.पु.
अदिशत	अदिशेताम्	अदिशन्त	तृ.पु.

कथ् (६ प. प.) - सांगणे - विकरण अय

अकथयम्	अकथयाव	अकथयाम	प्र.पु.
अकथयः	अकथयतम्	अकथयत	द्वि.पु.
अकथयत्	अकथयताम्	अकथयन्	तृ.पु.

मन् (१० आ. प.) - विचारविनिमय करणे - विकरण अय

अमन्त्रये	अमन्त्रयावहि	अमन्त्रयामहि	प्र.पु.
अमन्त्रयथाः	अमन्त्रयेथाम्	अमन्त्रयेध्वम्	द्वि.पु.
अमन्त्रयत	अमन्त्रयेताम्	अमन्त्रयन्त	तृ.पु.

स्वाध्याय

- १) संस्कृतमध्ये अनुवाद करा. (भू - भव्)
- २) आज दिल्लीनगरात निवडणूक झाली. (प्र + चल्)
- ३) सामान्यतः ६०% मतदान झाले. (अस्)
- ४) नगराच्या काही भागांमध्ये पाऊस होता. (कृ)
- ५) म्हणून तेथे खूप लोकांनी मतदान केले नाही. (भृ)
- ६) एका मतक्षेत्रात गोंधळ झाला. (कृ)
- ७) एका आरक्षकाने १० लोकांना पकडले. (आ + गम् - गच्छ्)
- ८) इझलण्डदेशाचे अध्यक्ष आज भारतात आले. (दृश् - पश्य्)
- ९) संसद भवनसुद्धा त्यांनी पाहिले. (मिल्)
- १०) नंतर ते राष्ट्रपतींना भेटले. (श्रु)
- १०) तेथे त्यांनी भारतीय शास्त्रीय संगीत ऐकले.
- २) १, ४, ६, १० मधून प्रत्येकी १० धातू घेऊन ते भूतकाळी प्रत्यय लावून चालवा

आज्ञार्थ रूपे - लोट

आज्ञार्थ म्हणजे फक्त आज्ञा नसते, तर वेगवेगळा आशय व्यक्त करण्यासाठी आज्ञार्थी क्रियापदे वापरली जातात,

- १) आज्ञा किंवा सूचना करणे.
उदा. बाल, महाविद्यालयम् गच्छ । मुला, महाविद्यालयात जा
कुमार, वद । मुला, बोल
त्वम्, उपविश । तू बस. इ.
आशीर्वाद देण्याकरिता.
उदा. आयुष्मान् भव । आयुष्यमान हो.
चिरं जीव । दीर्घकाळ जग.
- २) इच्छा व्यक्त करण्याकरिता.
उदा. सर्वे सन्तु निरामयाः । सर्वांना आरोग्य लाभो (ही) इच्छा
विनंती किंवा प्रार्थना करण्याकरिता.
उदा. आगच्छतु भवान् । आपण यावे - विनंती.
भो राम, माम् उद्धर । हे रामा, माझा उद्धार कर.
- ५) अनुज्ञा किंवा परवानगी मागण्याकरिता.
उदा. अहं गच्छानि किम् ? मी जावे का ?
किम् वयं कक्षां प्रविशाम ? आम्ही वर्गात यावे का ?
आता आपण परस्मैपदी व आत्मनेपदी आज्ञार्थ प्रत्यय पाहू.

प. प. आज्ञार्थ		आ. प. आज्ञार्थ			
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
आनि	आव	आम	प्र.पु.	ए	आमहे
---	तम्	त	द्वि.पु.	स्व	इयाम्
तु	तान्	अन्तु	तृ.पु.	ताम्	इन्ताम्
					अन्ताम्

परस्मैपदी आज्ञार्थामध्ये द्वितीय पुरुषी एकवचनाचा प्रत्यय नाही. हे प्रत्यय पाठ
लाना त्या ठिकाणी 'शून्य' असे म्हणावे.

या ठिकाणी प्रत्यय नसल्यामुळे धातूच्या अंगाचे फक्त रूप राहिल.

१. क्रियापदविचार

आज्ञार्थाचे प्रत्यय - लोट्

प्रथम गण - विकल्प अ

गम्, गच्छ (१ प. प.) जाणे - परस्मैपद

गच्छानि	गच्छाव	गच्छाम	प्र.पु.
गच्छ	गच्छतम्	गच्छत	द्वि.पु.
गच्छतु	गच्छताम्	गच्छन्तु	तृ.पु.

कम्प् (१ आ. प.) शरथरणे - आत्मनेपद

कम्पै	कम्पावहै	कम्पामहै	प्र.पु.
कम्पस्व	कम्पेशाम्	कम्पध्वम्	द्वि.पु.
कम्पताम्	कम्पेताम्	कम्पन्ताम्	तृ.पु.

चतुर्थ गण - विकल्प य

कुप् (४ प. प.) रागावणे

कुप्यानि	कुप्याव	कुप्याम	प्र.पु.
कुप्य	कुप्यतम्	कुप्यत	द्वि.पु.
कुप्यतु	कुप्याताम्	कुप्यन्तु	तृ.पु.

पद् (४ आ. प.) जाणे, प्राप्त होणे

पद्ये	पद्यावहै	पद्यामहै	प्र.पु.
पद्यस्व	पद्येशाम्	पद्यध्वम्	द्वि.पु.
पद्यताम्	पद्येताम्	पद्यन्ताम्	तृ.पु.

षष्ठ गण - विकल्प अ

कृष् (६ प. प.) नांगरणे

कृषाणि	कृषाव	कृषाम	प्र.पु.
कृष	कृषतम्	कृषत	द्वि.पु.
कृषतु	कृषताम्	कृषन्तु	तृ.पु.

१. क्रियापदविचार

दिश (६ आ. प.) दाखवणे

दिशे	दिशावहै	दिशामहै	प्र.पु.
दिशस्व	दिशेशाम्	दिशध्वम्	द्वि.पु.
दिशताम्	दिशेताम्	दिशन्ताम्	तृ.पु.

दशम गण - विकल्प अय

कथ् (१०. प. प.) सांगणे

कथयानि	कथयाव	कथयाम	प्र.पु.
कथय	कथयतम्	कथयत	द्वि.पु.
कथयतु	कथयताम्	कथयन्तु	तृ.पु.

मन्त् (१०. आ. प.) विचारविनिमय करणे

मन्त्रये	मन्त्रयावहै	मन्त्रयामहै	प्र.पु.
मन्त्रेयस्व	मन्त्रेशाम्	मन्त्रेयध्वम्	द्वि.पु.
मन्त्रयेताम्	मन्त्रेयेताम्	मन्त्रेयन्ताम्	तृ.पु.

टीप- आज्ञार्थ क्रियापदांची निषेधार्थी रूपे करताना 'न' ऐवजी 'मा' या अव्ययाचा

उपयोग करतात.

उदा.- लक्ष्मणः मा गच्छतु ।

मा पश्य ।

लक्ष्मणाने जाऊ नये.
(तु) पाहू नकोस इ.

स्वाध्याय

१) १, ४, ६, १० या गणांमधून प्रत्येकी १० - १० धातू घेऊन ते आज्ञार्थी प्रत्यय लावून घालवा.

२) संस्कृतमध्ये अनुवाद करा.

१) आनंद, लवकर उठ, दूध पी. (उत् + स्था = तिष्ठ) (पा - पिब्)

२) काय, मी वाहून आणू का ? (आ + नी = आनय्)

३) श्रीराम, तू वनात जाऊ नकोस. (पद्)

४) तुम्ही बोलू नका. (भाष्)

५) मी तुमच्या आज्ञेचे पालन करतो. (पाल् - १० वा गण)

९. क्रियापदविचार

विध्यर्थ - लिङ्

विध्यर्थी क्रियापदे देखील वेगवेगळा आशय व्यक्त करण्यासाठी वापरली जातात.

उदा. -

१	उपदेश	सर्वदा सत्यं वदेत् ।	नेहमी खरे बोलावे.
२	आशीर्वाद	जीवे: त्वं वर्षशतम् ।	तू शंभर वर्षे जगावेस.
३	विनंती	त्वं मम साहाय्यम् अनुतिष्ठे: ।	तू मला मदत करावी.
४	भविष्यकाल	न मे वचनं मिथ्या भवेत् ।	माझे बोलणे खोटे होणार नाही.
५	कर्तव्य	वीरा: समरात् न निवर्तेरन् ।	वीरांनी रणांगणातून मागे परतू नये
६	इच्छा	नर: सूर्यात् आरोग्यं विन्देत ।	मनुष्याने सूर्यापासून आरोग्य मिळवावे.

विध्यर्थांचे परस्मैपदी व आत्मनेपदी प्रत्यय पाहू.

विध्यर्थांचे प्रत्यय - लिङ्

परस्मैपद		आत्मनेपद			
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
इयम्	इव	इम	प्र.पु.	इय	इमहि
इ:	इतम्	इत	द्वि.पु.	इथा:	इध्वम्
इत्	इताम्	इयु:	तृ.पु.	इत	इरन्

विध्यर्थ क्रियापदरूपे बनविताना पुढील लक्षात ठेवाव्यात

- विध्यर्थ रूपांचे वेळीही पूर्वीप्रमाणेच धातूचे अंग तयार करून घ्यावे व नंतर परस्मैपदी धातूंना परस्मैपदी व आत्मनेपदी धातूंना आत्मनेपदी प्रत्यय जोडावेत.
- धातूचे अंगातील अकृत्य अ आणि प्रत्ययारंभाचा इ यांचा गुणसंधी होतो. म्हणजे गच्छ् + अ + इयम् = गच्छेयम्, रम + इय = रमेय अशी रूपां झाली आहेत.

प्रथम गण - विकरण अ

परस्मैपद - पठ् (१ प. प.) वाचणे

पठेयम्	पठेव	पठेम	प्र.पु.
पठे:	पठेतम्	पठेत	द्वि.पु.
पठेत्	पठेताम्	पठेयु:	तृ.पु.

९. क्रियापदविचार

आत्मनेपद - कम् (१ आ. प.) - थस्थरणे

कम्पेय	कम्पेवहि	कम्पेमहि	प्र.पु.
कम्पेथा:	कम्पेयाथाम्	कम्पेध्वम्	द्वि.पु.
कम्पेत	कम्पेयाताम्	कम्पेरन्	तृ.पु.

चतुर्थ गण - विकरण य

परस्मैपद - कुप् (४ प. प.) रागावणे

कुप्येयम्	कुप्येव	कुप्येम	प्र.पु.
कुप्ये:	कुप्येतम्	कुप्येत	द्वि.पु.
कुप्येत्	कुप्येताम्	कुप्येयु:	तृ.पु.

आत्मनेपद - पद (४ आ. प.) जाणे, प्राप्त होणे

पद्येय	पद्येवहि	पद्येमहि	प्र.पु.
पद्येथा:	पद्येयाथाम्	पद्येध्वम्	द्वि.पु.
पद्येत	पद्येयाताम्	पद्येरन्	तृ.पु.

षष्ठ गण - विकरण अ

परस्मैपद - कृष् (६ प. प.) - नांगरणे

कृषेयम्	कृषेव	कृषेम	प्र.पु.
कृषे:	कृषेतम्	कृषेत	द्वि.पु.
कृषेत्	कृषेताम्	कृषेयु:	तृ.पु.

आत्मनेपद - दिश (६ आ. प.) - दाखवणे

दिशेयम्	दिशेवहि	दिशेमहि	प्र.पु.
दिशेथा:	दिशेयाथाम्	दिशेध्वम्	द्वि.पु.
दिशेत	दिशेयाताम्	दिशेरन्	तृ.पु.

१. क्रियापदविचार

दशम गण - विकरण अथ

परस्मैपद - कथ् (१० प. प.) - सांगणे

कथयेयम्	कथयेव	कथयेम	प्र.पु.
कथये:	कथयेतम्	कथयेत	द्वि.पु.
कथयेत्	कथयेताम्	कथयेयुः	तृ.पु.

आत्मनेपद - मन्त् (१० आ. प.) - विचारविनियम करणे

मन्त्रयेय	मन्त्रयेवाहि	मन्त्रयेमहि	प्र.पु.
मन्त्रयेथा:	मन्त्रयेयाथाम्	मन्त्रयेध्वम्	द्वि.पु.
मन्त्रयेत	मन्त्रयेयाताम्	मन्त्रयेरन्	तृ.पु.

स्वाध्याय - कंसातील धातूंची विध्यर्थची योग्य रूपे घालून वाक्ये लिहा.

- १) अहं पाठशालां । (गम् - गच्छ)
- २) यूयं पुस्तकं । (पठ्)
- ३) ताः ईश्वरं । (नम्)
- ४) त्वम् आप्रफलं । (खाद्)
- ५) युवां फलकं । (लिख्)
- ६) सा श्रीरामं । (पूज् - आ. प.)
- ७) ते (पुं. ब. व.) श्लोकान् । (वद्)
- ८) आवां । (प्र + यत् - १ आ. प.)
- ९) वयं । (स्था - तिष्ठ्)
- १०) कृषकः वसुन्धरां । (पूज् - १० प. प.)

काळ

द्वितीय भविष्यकाळ

संस्कृतमध्ये भविष्यकाळाचे सूचक २ लकार आहेत.

- लृट् - सामान्य / द्वितीय भविष्यकाळ
- लृट् - अनद्यतन / प्रथम भविष्यकाळ.

१. क्रियापदविचार

तथापि संस्कृतमध्ये प्रथम भविष्यकाळाचा वापर फारच कमी असतो. म्हणून आपण फक्त द्वितीय भविष्यकाळी रूपांचाच अभ्यास करणार आहोत.

लृट् वा द्वि. भविष्यकाळ तयार करणे फारच सोपे आहे.

१) वर्तमानकाळाच्या (परस्मैपदी व आत्मनेपदी) प्रत्ययांसारखेच याचे प्रत्यय आहेत. फक्त प्रत्ययांपूर्वी 'स्य' लागलेला आहे. त्यामुळे याला स्य भविष्यकाळ असेही म्हणतात.

२) काही धातूंना 'स्य' पूर्वी 'इ' आगम जोडला जातो.

३) काही रूपांमध्ये 'स्' चा 'ष्' होतो.

(अ - आ शिवाय कोणताही स्वर आर्धा आल्यास 'स'चा 'ष' होतो.)

उदा. १) रात्रिर्भिष्यति भविष्यति सुप्रभातम् । रात्र जाईल, सकाळ होईल.

२) बालकाः धाविष्यन्ति । मुले धावतील.

३) पत्राणि पतिष्यन्ति । पाने पडतील.

४) रामः पठिष्यति । राम वाचेल.

५) वयं क्रीडिष्यामः । आम्ही खेळू इ.

प्रत्यय

परस्मैपदी		आत्मनेपदी				
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
स्यामि	स्यावः	स्यामः	प्र.पु.	स्ये	स्यावहे	स्यामहे
स्यसि	स्यथः	स्यथ	द्वि.पु.	स्यसे	स्यथे	स्यध्वे
स्यति	स्यतः	स्यन्ति	तृ.पु.	स्यते	स्यते	स्यन्ते

प्रथम गण

खाद् (१ प. प.) खाणे

खादिष्यामि	खादिष्यावः	खादिष्यामः	प्र.पु.
खादिष्यासि	खादिष्यथः	खादिष्यथ	द्वि.पु.
खादिष्यति	खादिष्यतः	खादिष्यन्ति	तृ.पु.

नी (१ उ. प.) येथे आ. प. - नेणे

नेष्ये	नेष्यावहे	नेष्यामहे	प्र.पु.
नेष्यसे	नेष्येथे	नेष्यध्वे	द्वि.पु.
नेष्यते	नेष्येते	नेष्यन्ते	तृ.पु.

चतुर्थ गण

नश् (४ प. प.) - नाश पावणे

नशिष्यामि	नशिष्यावः	नशिष्यामः	प्र.पु.
नशिष्यसि	नशिष्यथः	नशिष्यथ	द्वि.पु.
नशिष्यति	नशिष्यतः	नशिष्यन्ति	तृ.पु.

जन् (४ आ. प.) - जन्मला येणे

जनिष्ये	जनिष्यावहे	जनिष्यामहे	प्र.पु.
जनिष्यसे	जनिष्येथे	जनिष्यध्वे	द्वि.पु.
जनिष्यते	जनिष्येते	जनिष्यन्ते	तृ.पु.

षष्ठ गण

इष् (६ प. प.) इच्छा करणे

एषिष्यामि	एषिष्यावः	एषिष्यामः	प्र.पु.
एषिष्यसि	एषिष्यथः	एषिष्यथ	द्वि.पु.
एषिष्यति	एषिष्यतः	एषिष्यन्ति	तृ.पु.

धृ (६ आ. प.) घेणे

धरिष्ये	धरिष्यावहे	धरिष्यामहे	प्र.पु.
धरिष्यसे	धरिष्येथे	धरिष्यध्वे	द्वि.पु.
धरिष्यते	धरिष्येते	धरिष्यन्ते	तृ.पु.

दशम गण

रच् (१० प. प.) रचना करणे

रचयिष्यामि	रचयिष्यावः	रचयिष्यामः	प्र.पु.
रचयिष्यसि	रचयिष्यथः	रचयिष्यथ	द्वि.पु.
रचयिष्यति	रचयिष्यतः	रचयिष्यन्ति	तृ.पु.

पूज् (१० आ. प.) पूजा करणे

पूजयिष्ये	पूजयिष्यावहे	पूजयिष्यामहे	प्र.पु.
पूजयिष्यसे	पूजयिष्येथे	पूजयिष्यध्वे	द्वि.पु.
पूजयिष्यते	पूजयिष्येते	पूजयिष्यन्ते	तृ.पु.

स्वाध्याय - संस्कृतमध्ये अनुवाद करा

- १) गोविन्द उद्या येईल.
- २) श्यामा येथे नाचेल.
- ३) घोडे धावणार नाहीत.
- ४) रमेश सकाळी वाचेल.
- ५) ईश्वर रक्षा करेल.
- ६) तुम्ही केव्हा जाणार ?
- ७) आम्ही जाणार नाही.
- ८) मुले संध्याकाळी खेळतील.
- ९) दोन ब्राह्मण येथे येतील.
- १०) आम्ही संस्कृतमध्ये संभाषण करू.

गणांचा दुसरा गट

दुसऱ्या गटाचा म्हणजे २, ३, ५, ७, ८, ९ या गणांचा विचार आपण आता करणार आहोत. पहिल्या गटापेक्षा या गटातील प्रत्यय थोडेसे वेगळे आहेत. त्याच प्रमाणे प्रत्येक गणाचे विकरण लावतांना, अंग तयार करतांना बरेच बदल झालेले आहेत. परंतु या प्रत्येक गणातील एकेकच धातू आपणास अभ्यासायचा असल्यामुळे तो धातू संपूर्ण चालवून दाखविलेला आहे.

प्रत्यय

वर्तमानकाल

परस्मैपद			आत्मनेपद		
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
मि	वः	मः	ए	वहे	महे
सि	थः	थ	से	आथे	ध्वे
ति	तः	अन्ति	ते	आते	अते

१. क्रियापदविचार

१. क्रियापदविचार

प्रथम भूतकाल

परस्मैपद		आत्मनेपद	
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	एकवचन
अम्	व	म	इ
स् (ः)	तम्	त	द्वि.पु.
त्	ताम्	अन्	व्यास् (ः)
		तृ.पु.	आशाम्
		त	आताम्
			अत

आज्ञार्थ

परस्मैपद		आत्मनेपद	
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	एकवचन
आनि	आव	आम	ऐ
हि	तम्	त	द्वि.पु.
तु	ताम्	अन्तु	स्व
		तृ.पु.	आशाम्
		त	आताम्
			अताम्

विध्यर्थ

परस्मैपद		आत्मनेपद	
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	एकवचन
याम्	याव	याम	ईथ
यास् (ः)	यातम्	यात	द्वि.पु.
यात्	याताम्	युस् (ः)	ईथास् (ः)
		तृ.पु.	ईयाथाम्
		तृ.पु.	ईयाताम्
			ईरन्

द्वितीय अण

अस् (२ प. प) असणं

वर्तमानकाल (लट्)

एकवचन		द्विवचन		बहुवचन	
अस्मि	स्वः	स्वः	स्वः	स्मः	स्मः
मी आहे	आम्ही दोषे आहोत	आम्ही दोषे आहोत	आम्ही सर्व आहोत	आम्ही सर्व आहोत	आम्ही सर्व आहोत
असि	स्थः	स्थः	स्थः	स्थः	स्थः
तू आहे	तुम्ही दोषे आहात	तुम्ही दोषे आहात	तुम्ही सर्व आहात	तुम्ही सर्व आहात	तुम्ही सर्व आहात

अस्ति	स्तः	सन्ति	तृ.पु.
तो आहे	ते दोषे आहेत	ते सर्व आहेत	

अनद्यतन भूत (लङ्)

आस्मि	आस्व	आस्मि	आस्व	प्र.पु.
मी होती	आम्ही दोषे होतो	आम्ही सर्व होतो	आम्ही सर्व होतो	
आसीः	आस्तम्	आस्तम्	आस्तम्	द्वि.पु.
तू होतास	तुम्ही दोषे होता	तुम्ही सर्व होता	तुम्ही सर्व होता	
आसीत्	आस्ताम्	आस्ताम्	आस्ताम्	तृ.पु.
तो होता	ते दोषे होते	ते सर्व होते	ते सर्व होते	

आज्ञार्थक (तीर्त्)

असांनि	असाव	असाम	प्र.पु.
एधि	स्तम्	स्त	द्वि.पु.
अस्तु	स्ताम्	सन्तु	तृ.पु.

विधिलिङ्

स्याम्	स्याव	स्याम	प्र.पु.
स्याः	स्यातम्	स्यात	द्वि.पु.
स्यात्	स्याताम्	स्युः	तृ.पु.

भविष्यकाल - लृट्

भविष्यामि	भविष्यावः	भविष्यामः	प्र.पु.
भविष्यसि	भविष्यथः	भविष्यथ	द्वि.पु.
भविष्यति	भविष्यतः	भविष्यन्ति	तृ.पु.

विध्यर्थ - लिङ्

परस्मैपद			आत्मनेपद		
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
दधाम्	दधाव	दधाम	प्र.पु.	ददीवहि	ददीमहि
दधाः	दधातम्	दधात	द्वि.पु.	ददीयाथाम्	ददीध्वम्
दधात्	दधाताम्	दद्युः	तृ.पु.	ददीयाताम्	ददीरन्

पंचम गण

आप् (५ प. प.) मिल्वणे

आप्नोमि	आप्नुवः	आप्नुमः	प्र.पु.
आप्नोषि	आप्नुथः	आप्नुथ	द्वि.पु.
आप्नोति	आप्नुतः	आप्नुवन्ति	तृ.पु.

प्रथम भूतकाल - लङ्

आप्नवम्	आप्नुव	आप्नुम	प्र.पु.
आप्नोः	आप्नुतम्	आप्नुत	द्वि.पु.
आप्नोत्	आप्नुताम्	आप्नुवन्	तृ.पु.

आज्ञार्थ - लोट्

आप्नवानि	आप्नवाव	आप्नवाम	प्र.पु.
आप्नुहि	आप्नुतम्	आप्नुत	द्वि.पु.
आप्नोतु	आप्नुताम्	आप्नुवन्तु	तृ.पु.

भविष्यकाल - लृट्

आप्स्यामि	आप्स्यावः	आप्स्यामः	प्र.पु.
आप्स्यसि	आप्स्यथः	आप्स्यथ	द्वि.पु.
आप्स्यति	आप्स्यतः	आप्स्यन्ति	तृ.पु.

दृतीया गण

दा (३ उ. प.) देणे

परस्मैपद			आत्मनेपद		
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
ददामि	दद्वः	ददम	प्र.पु.	दद्वहे	ददमहे
ददासि	ददथः	ददथ	द्वि.पु.	ददथे	ददध्वे
ददाति	ददतः	ददति	तृ.पु.	ददते	ददते

प्रथम भूतकाल - लङ्

परस्मैपद			आत्मनेपद		
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
अददाम्	अदद्वः	अददम	प्र.पु.	अदद्वहि	अददमहि
अददाः	अददतम्	अददत	द्वि.पु.	अददथाथाम्	अददध्वम्
अददात्	अददताम्	अददुः	तृ.पु.	अददताताम्	अददत

आज्ञार्थ - लोट्

परस्मैपद			आत्मनेपद		
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
ददामि	ददाव	ददाम	प्र.पु.	ददावहे	ददामहे
देहि	ददतम्	ददत	द्वि.पु.	ददाथाम्	ददध्वम्
ददातु	ददताम्	ददतु	तृ.पु.	ददाताम्	ददताम्

भविष्यकाल - लृट्

परस्मैपद			आत्मनेपद		
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
दास्यामि	दास्यावः	दास्यामः	प्र.पु.	दास्यावहे	दास्यामहे
दास्यसि	दास्यथः	दास्यथ	द्वि.पु.	दास्येथे	दास्यध्वे
दास्यति	दास्यतः	दास्यन्ति	तृ.पु.	दास्येते	दास्यन्ते

१. क्रियापदविचार

विद्यार्थ - लिङ्

आप्नुयाम्	आप्नुयाव	आप्नुयाम	प्र.पु.
आप्नुयाः	आप्नुयातम्	आप्नुयात	द्वि.पु.
आप्नुयात्	आप्नुयाताम्	आप्नुयुः	तृ.पु.

सभ्य भण्

युज् (७ उ. प.) जीह्वी - योजना कस्यी

वर्धमान - लट्

परस्मैपद		आत्मनेपद	
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	द्विवचन
युज्ज्वः	युज्ज्वः	प्र.पु.	युज्जे
युज्ज्वः	युज्ज्वः	द्वि.पु.	युज्ज्वहे
युज्ज्वः	युज्ज्वः	तृ.पु.	युज्ज्वे

प्रथम भूतकाळ - लङ्

परस्मैपद		आत्मनेपद	
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	द्विवचन
अयुज्ज्व	अयुज्ज्व	प्र.पु.	अयुज्ज्वहे
अयुज्ज्व	अयुज्ज्व	द्वि.पु.	अयुज्ज्वहे
अयुज्ज्व	अयुज्ज्व	तृ.पु.	अयुज्ज्वे

आङ्गार्य - लीट्

परस्मैपद		आत्मनेपद	
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	द्विवचन
युनज्जाव	युनज्जाव	प्र.पु.	युनज्जे
युनज्जाव	युनज्जाव	द्वि.पु.	युनज्ज्वहे
युनज्जाव	युनज्जाव	तृ.पु.	युनज्ज्वे

१. क्रियापदविचार

विद्यार्थ - लृट्

परस्मैपद		आत्मनेपद	
एकवचन	बहुवचन	एकवचन	द्विवचन
योक्ष्यावः	योक्ष्यामः	प्र.पु.	योक्ष्ये
योक्ष्यावः	योक्ष्यावः	द्वि.पु.	योक्ष्येभे
योक्ष्यावः	योक्ष्यावः	तृ.पु.	योक्ष्येन्ते

विद्यार्थ - लिङ्

परस्मैपद		आत्मनेपद	
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	द्विवचन
युज्ज्यावः	युज्ज्यावः	प्र.पु.	युज्ज्ये
युज्ज्यावः	युज्ज्यावः	द्वि.पु.	युज्ज्येभे
युज्ज्यावः	युज्ज्यावः	तृ.पु.	युज्ज्येन्ते

शब्द भण्

कृ - कस्यी (उ. प.) - वर्धमानकाळ - लट्

परस्मैपद		आत्मनेपद	
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	द्विवचन
करोमि	कुरुवः	प्र.पु.	कुरुवहे
करोमि	कुरुवः	द्वि.पु.	कुरुवहे
करोमि	कुरुवः	तृ.पु.	कुरुवहे

प्रथम भूतकाळ - लङ्

परस्मैपद		आत्मनेपद	
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	द्विवचन
अकरोत्	अकुरुवः	प्र.पु.	अकुरुवहे
अकरोत्	अकुरुवः	द्वि.पु.	अकुरुवहे
अकरोत्	अकुरुवः	तृ.पु.	अकुरुवहे

परस्मैपद			आत्मनेपद		
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
करवाणि	करवाव	करवाम	करवै	करवावहै	करवामहै
कुरु	कुरुतम्	कुरुत	कुरुष्व	कुर्वथाम्	कुरुध्वम्
करोतु	कुरुताम्	कुर्वन्तु	कुरुताम्	कुर्वताम्	कुर्वताम्

परस्मैपद			आत्मनेपद		
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
करिष्यामि	करिष्यावः	करिष्यामः	करिष्ये	करिष्यावहे	करिष्यामहे
करिष्यसि	करिष्यथः	करिष्यथ	करिष्यसे	करिष्यथे	करिष्यध्वे
करिष्यति	करिष्यतः	करिष्यन्ति	करिष्यते	करिष्यते	करिष्यन्ते

परस्मैपद			आत्मनेपद		
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
कुर्याम्	कुर्याव	कुर्याम	कुरीय	कुरीवहि	कुरीमहि
कुर्याः	कुर्यातम्	कुर्यात	कुरीथाः	कुरीयाथाम्	कुरीध्वम्
कुर्यात्	कुर्याताम्	कुर्युः	कुरीत	कुरीयाताम्	कुरीरन्

परस्मैपद			आत्मनेपद		
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
गृहामि	गृहीवः	गृहीमः	गृहे	गृहीवहे	गृहीमहे
गृहामसि	गृहीथः	गृहीथ	गृहीषे	गृहीथे	गृहीध्वम्
गृहामि	गृहीतः	गृहन्ति	गृहीते	गृहीते	गृहीरन्

परस्मैपद			आत्मनेपद		
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
अगृहाम्	अगृहीव	अगृहीम	अगृहि	अगृहीवहि	अगृहीमहि
अगृहाः	अगृहीतम्	अगृहीत	अगृहीथाः	अगृहीथाम्	अगृहीध्वम्
अगृहात्	अगृहीताम्	अगृहन्	अगृहीत	अगृहीताम्	अगृहन्त

परस्मैपद			आत्मनेपद		
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
गृहामि	गृहाव	गृहाम	गृहै	गृहावहे	गृहामहे
गृहाण	गृहीतम्	गृहीत	गृहीष्व	गृहाथाम्	गृहीध्वम्
गृहातु	गृहीताम्	गृहन्तु	गृहीताम्	गृहीताम्	गृहन्ताम्

परस्मैपद			आत्मनेपद		
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
ग्रहीष्यामि	ग्रहीष्यावः	ग्रहीष्यामः	ग्रहीष्ये	ग्रहीष्यावहे	ग्रहीष्यामहे
ग्रहीष्यसि	ग्रहीष्यथः	ग्रहीष्यथ	ग्रहीष्यसे	ग्रहीष्यथे	ग्रहीष्यध्वे
ग्रहीष्यति	ग्रहीष्यतः	ग्रहीष्यन्ति	ग्रहीष्यते	ग्रहीष्यते	ग्रहीष्यन्ते

परस्मैपद			आत्मनेपद		
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
ग्रहीष्यामि	ग्रहीष्याव	ग्रहीष्याम	ग्रहीष्य	ग्रहीष्यहि	ग्रहीष्यमहि
ग्रहीष्याः	ग्रहीष्यातम्	ग्रहीष्यात	ग्रहीष्याथाः	ग्रहीष्याथाम्	ग्रहीष्यध्वम्
ग्रहीष्यात्	ग्रहीष्याताम्	ग्रहीष्युः	ग्रहीष्यते	ग्रहीष्यताम्	ग्रहीष्यन्ते

धातूपाठ

प्रथम वरण

भ्वादिगणतील वर्तमानकालातील काही अन्य धातू

लट्

धातू	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
भू (भव्) - होणे	भवति	भवतः	भवन्ति
वद् - बोलणे	वदति	वदतः	वदन्ति
हस् - हसणे	हसति	हसतः	हसन्ति
धाव् - धावणे	धावति	धावतः	धावन्ति
रक्ष् - रक्षण करणे	रक्षति	रक्षतः	रक्षन्ति
क्रीड् - खेळणे	क्रीडति	क्रीडतः	क्रीडन्ति
गम् - जाणे	गच्छति	गच्छतः	गच्छन्ति
आगम् - येणे	आगच्छति	आगच्छतः	आगच्छन्ति
पत् - पडणे	पतति	पततः	पतन्ति

लट् - भ्वादिगणतील प्रथम भूतकालाचे काही अन्य धातू

धातू	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
वद्	अवदत्	अवदताम्	अवदन्
हस्	अहसत्	अहसताम्	अहसन्
धाव्	अधावत्	अधावताम्	अधावन्
रक्ष्	अरक्षत्	अरक्षताम्	अरक्षन्
क्रीड्	अक्रीडत्	अक्रीडताम्	अक्रीडन्
गम्	अगच्छत्	अगच्छताम्	अगच्छन्
आगम्	आगच्छत्	आगच्छताम्	आगच्छन्
पत्	अपतत्	अपतताम्	अपतन्
भू	अभवत्	अभवताम्	अभवन्

भ्वादिगणतील आज्ञाध्याये काही अन्य धातू

धातू	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
वद्	वदतु	वदताम्	वदन्तु
हस्	हसतु	हसताम्	हसन्तु
धाव्	धावतु	धावताम्	धावन्तु
रक्ष्	रक्षतु	रक्षताम्	रक्षन्तु
क्रीड्	क्रीडतु	क्रीडताम्	क्रीडन्तु
गम्	गच्छतु	गच्छताम्	गच्छन्तु
आगम्	आगच्छतु	आगच्छताम्	आगच्छन्तु
पत्	पततु	पतताम्	पतन्तु
भू	भवतु	भवताम्	भवन्तु

लिट् - भ्वादि गणतील विध्यध्याये काही अन्य धातू

धातू	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
भू - भव्	भवेत्	भवेताम्	भवेयुः
वद्	वदेत्	वदेताम्	वदेयुः
हस्	हसेत्	हसेताम्	हसेयुः
धाव्	धावेत्	धावेताम्	धावेयुः
रक्ष्	रक्षेत्	रक्षेताम्	रक्षेयुः
क्रीड्	क्रीडेत्	क्रीडेताम्	क्रीडेयुः
गम्	गच्छेत्	गच्छेताम्	गच्छेयुः
आगम्	आगच्छेत्	आगच्छेताम्	आगच्छेयुः
पत्	पतेत्	पतेताम्	पतेयुः

लृट् - भ्वादि गणतील सामान्य वा द्वितीय भविष्यकालाचे काही अन्य धातू

धातू	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
वद्	वदिष्यति	वदिष्यतः	वदिष्यन्ति
हस्	हसिष्यति	हसिष्यतः	हसिष्यन्ति
धाव्	धाविष्यति	धाविष्यतः	धाविष्यन्ति
रक्ष्	रक्षिष्यति	रक्षिष्यतः	रक्षिष्यन्ति
क्रीड्	क्रीडिष्यति	क्रीडिष्यतः	क्रीडिष्यन्ति

गम्	गमिष्यति	गमिष्यतः	गमिष्यन्ति
आगम्	आगमिष्यति	आगमिष्यतः	आगमिष्यन्ति
पत्	पतिष्यति	पतिष्यतः	पतिष्यन्ति
भू - भव्	भविष्यति	भविष्यतः	भविष्यन्ति

चतुर्थ गण

दिवादि गणातील काही अन्य धातू

धातू	वर्तमान काळ	प्र. भूतकाल	द्वि. भविष्यकाल	आज्ञार्थ	विध्यर्थ
विद् - होणे	लट्	लङ्	लृट्	लोट्	लिङ्
युध् - लढणे	विद्यते	अविद्ध्यत	वेत्स्यते	विद्यताम्	विद्येत
सिष् - शिवाणे	युध्यते	अयुध्यत	योत्स्यते	युध्यताम्	युध्येत
नश् - नष्ट होणे	सीव्यति	असीव्यत्	सेविष्यति	सीव्यतु	सीव्येत्
नृत् - नाचणे	नश्यति	अनश्यत्	नशिष्यति	नश्यतु	नश्येत्
जन् - उत्पन्न होणे	नृत्यति	अनृत्यत्	नर्तिष्यति	नृत्यतु	नृत्येत्
क्रुध् - रागावणे	जायते	अजायत	जनिष्यते	जायताम्	जायेत
मन् - विचार करणे	कुध्यति	अक्रुध्यत्	क्रोधिष्यति	कुध्यतु	क्रुध्येत्
शर्म - शांत होणे	मन्यते	अमन्यत	मंस्यते	मन्यताम्	मन्येत
स्निह् - प्रेम करणे	शाम्यति	अशाम्यत्	शमिष्यति	शाम्यतु	शाम्येत्
	स्निह्यति	अस्निह्यत्	स्नेहिष्यति	स्निह्यतु	स्निह्येत्

षष्ठ गण

तुदादि गणातील काही अन्य धातू

धातू	वर्तमान काळ	प्र. भूतकाल	द्वि. भविष्यकाल	आज्ञार्थ	विध्यर्थ
मिल् - भेटणे	लट्	लङ्	लृट्	लोट्	लिङ्
मुच् - सोडणे	मिलति	अमिलत्	मेलिष्यति	मिलतु	मिलेत्
	मुञ्चति	अमुञ्चत्	मोक्ष्यति	मुञ्चतु	मुञ्चेत्

सिच् - सिञ्च शिंपडणे	सिञ्चति	असिञ्चत्	सेक्ष्यति	सिञ्चतु	सिञ्चेत्
विश् - प्रवेश करणे	विशति	अविशत्	वेक्ष्यति	विशतु	विशेत्
प्रच्छ - विचारणे	पृच्छति	अपृच्छत्	प्रक्ष्यति	पृच्छतु	पृच्छेत्
इष् - इच्छ	इच्छति	इच्छत्	एषिष्यति	इच्छतु	इच्छेत्
इच्छा करणे					

दशम गण

युरादि गणातील काही अन्य धातू

धातू	वर्तमान काळ	प्र. भूतकाल	द्वि. भविष्यकाल	आज्ञार्थ	विध्यर्थ
गण् - मोजणे	लट्	लङ्	लृट्	लोट्	लिङ्
कथ् - सांगणे	गणयति	अगणयत्	गणयिष्यति	गणयतु	गणयेत्
भक्ष् - खाणे	कथयति	अकथयत्	कथयिष्यति	कथयतु	कथयेत्
तड् - मारणे	भक्षयति	अभक्षयत्	भक्षयिष्यति	भक्षयतु	भक्षयेत्
रच् - रचना करणे	ताडयति	अताडयत्	ताडयिष्यति	ताडयतु	ताडयेत्
तुल् - मोजणे	रचयति	अरचयत्	रचयिष्यति	रचयतु	रचयेत्
पूज् - पूजा करणे	तोलयति	अतोलयत्	तोलयिष्यति	तोलयतु	तोलयेत्
अर्च् - पूजा करणे	पूजयति	अपूजयत्	पूजयिष्यति	पूजयतु	पूजयेत्
चिन्त् - विचार करणे	अर्चयति	आर्चयत्	अर्चयिष्यति	अर्चयतु	अर्चयेत्
क्षल् - धुणे	चिन्तयति	अचिन्तयत्	चिन्तयिष्यति	चिन्तयतु	चिन्तयेत्
घुष् - घोषणा करणे	क्षालयति	अक्षालयत्	क्षालयिष्यति	क्षालयतु	क्षालयेत्
प्री - खुष करणे	घोषयति	अघोषयत्	घोषयिष्यति	घोषयतु	घोषयेत्
स्पृह् - इच्छा करणे	प्रीणयति	अप्रीणयत्	प्रीणयिष्यति	प्रीणयतु	प्रीणयेत्
भूष् - सजविणे	स्पृहयति	अस्पृहयत्	स्पृहयिष्यति	स्पृहयतु	स्पृहयेत्
वर्ण - वर्णन करणे	भूषयति	अभूषयत्	भूषयिष्यति	भूषयतु	भूषयेत्
लोक् - पाहणे	वर्णयति	अवर्णयत्	वर्णयिष्यति	वर्णयतु	वर्णयेत्
	लोकयति	अलोकयत्	लोकयिष्यति	लोकयतु	लोकयेत्

कारकार्थ विचार

कोणत्याही भाषेचा गभाभूत घटक म्हणजे वाक्य. या वाक्याचा विचार करताना कारकार्थ विचार हा प्राधान्याने करावा लागतो. किंबहुना कारकार्थ नीट समजावून घेतल्याशिवाय आपल्याला संस्कृत भाषेचे आकलन सहजसाध्य होणार नाही.

व्याकरणकारांनी वाक्याची व्याख्या पुढील प्रमाणे केली आहे -

‘कारकाचिता क्रिया वाक्यम्’,
म्हणजेच ‘कारकांशी संबंधित असलेली क्रिया म्हणजे वाक्य’ किंवा
‘क्रिया - निषादकत्वं कारकत्वम्’

म्हणजेच क्रियेच्या उत्पादकरूप धर्माने युक्त असणे ‘कारकत्व’ होय. जो कोणी क्रियेच्या उत्पत्तिमध्ये कारण असेल ते कारक आहे. पंतजलीने

‘करोति इति कारकम्’

अशी व्याख्या केली आहे.

कारकांचे एकूण ६ प्रकार आहेत. ते सांगणारी कारिका -

कर्ता कर्म च करणं सम्प्रदानं तथैव च ।

अपादानधिकरणमित्याहुः कारकाणि चत् ॥

कर्ता, कर्म, करण तसेच सम्प्रदान, अपादान व अधिकरण अशी ६ कारके आहेत असे म्हणतात.

उपयुक्त सर्व ‘कारके’ आपापल्या व्यापार अथवा अवान्तर क्रियेद्वारा कोणत्या ना कोणत्या रूपाने क्रियेच्या उत्पत्तिमध्ये साहाय्यक अथवा कारण बनतात. म्हणून त्या सर्वांचा प्रधान क्रियेशी अन्वय होतो. उदा. -

अयोध्यायाः

↓ (संबंध - षष्ठी)

राजा	धेनुम्	हस्तेन	ब्राह्मणाय	गोघात	गङ्गातीरे	वदति ।
कर्ता	कर्म	करण	सम्प्रदान	अपादान	अधिकरण	क्रियापद
प्रथमा	द्वितीया	तृतीया	चतुर्थी	पञ्चमी	सप्तमी	

या वाक्यामध्ये ‘वदति’ या क्रियेच्या दृष्टीने देणे या क्रियेचा आश्रय राजा म्हणून ते कर्ता कारक आहे. तर ‘धेनुम्’ इ. कर्ममध्ये देण्याचा आधाररूप व्यापार आहे. हातामध्ये हाताने देणे इ. स्वरूपाचा करणरूप व्यापार आहे. तर ब्राह्मणामध्ये दान स्वीकारण्याच्या रूपाने सम्प्रदानरूप व्यापार आहे. तर गोठ्यातून गाय बाहेर काढल्यामुळे त्यात वियोगस्वरूप अपादान व्यापार आहे. तर गंगाकाठी इ. अधिकरणामध्ये राजा, गाय, ब्राह्मण इ. चा आधार बनणे रूप व्यापार आहे.

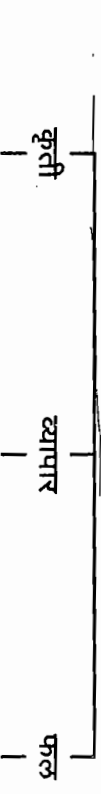
यावरून कारक संकल्पनेचा आवाका लक्षात आल्यावर आता आपण प्रत्येक कारकाचा स्वतंत्र विचार करू.

9) कर्ता कारक

‘स्वतंत्रः कर्ता’ - क्रियेच्या सिद्धीत जे कारक विवक्षित अर्थाने स्वतंत्र अर्थात प्रधान असते त्याला कर्ता असे म्हणतात.

प्रत्येक क्रियेच्या संदर्भात (क्रिया/धातू) ३ गोष्टी मिळतात. त्या म्हणजे कर्ता, व्यापार आणि फल. व्यापाराचा संबंध आश्रयाशी असतो. आश्रय/आधाराशिवाय व्यापार निर्माणच होऊ शकत नाही आणि व्यापाराचा आश्रय नेहमी कर्ता असतो.)

उदा. - रामः

गच्छति ।

व्यापाराचा आश्रय असलेला हा कर्ता जेव्हा - प्रकृत - धातू - वाक्य - असेल म्हणजेच जेव्हा क्रिया कर्त्याचे अनुसरण करत असेल कर्त्याच्या पुरुष - वचनप्रमाणे क्रियापदाचे पुरुष व वचन असेल तेव्हा ती क्रिया कर्तृवाच्य असते. म्हणजेच ती वाक्यरचना कर्तारि प्रयोगाची असते. अशा प्रसंगी कर्तारि प्रयोगात कर्त्याची नेहमी प्रथमा विभक्ती झालेली दिसून येते.

१) उदा. -

कर्ता	हसति ।
तृतीय पुरुष एकवचन	क्रियापद
प्रथमा विभक्ति	समानाधिकरण
	तृतीय पुरुष एक वचन

* २) यूयं कृत्र गच्छथ ?
कर्ता क्रियापद

प्र. वि. ब. व.
द्वि. पु. ब. व. समानाधिकरण
आवाम् अत्र
कर्ता क्रियापद

प्र. वि. द्वि. व.
प्र. पु. द्वि. व. समानाधिकरण
प्र. पु. द्वि. व.

या वाक्यांचे निरीक्षण केल्यावर पुढील गोष्टी लक्षात येतात

१) 'हसति' - क्रियेचे कार्य करणारा/हसणे या व्यापाराचा आश्रय 'बालक' आहे. म्हणून तो त्या वाक्याचा कर्ता आहे व कर्त्याची प्रथमा विभक्ती योजलेली दिसून येते. (याच प्रमाणे इतर २ वाक्यांबाबत समजावे.)

२) 'हसति' - हे हस् धातूचे तृ.पु.ए.व. क्रियापदाचे रूप आहे व त्याचा कर्ता देखील तृ.पु.ए.व. आहे. म्हणजेच कर्ता व क्रियापद यात (समान आधिकरण दिसून येते.)

यावरून असा निष्कर्ष निघतो की संस्कृत भाषेत अनुवाद करताना जर कर्ता प्रथम पुरुषी असेल तर क्रियासुद्धा प्रथम पुरुषीच दिसून येते. कर्ता द्वितीय पुरुषी असेल तर क्रियासुद्धा द्वितीय पुरुषीच दिसून येते व कर्ता तृतीय पुरुषी असेल तर क्रियासुद्धा तृतीय पुरुषीच दिसून येते.

तसेच कर्ता एकवचनी असेल तर क्रियासुद्धा एकवचनीच दिसून येते. याच प्रमाणे द्विवचन व बहुवचनाबाबत समजावे.

येथे एक गोष्ट लक्षात ठेवावी की, ज्या प्रमाणे त्वम् या सर्वनामासह द्वितीय पुरुषाची क्रिया होते त्या प्रमाणे भवान् (आपण) या आदरार्थी सर्वनामासह द्वितीय पुरुषार्च. क्रिया होत नाही. म्हणून 'भवान् गच्छसि' ही वाक्यरचना अशुद्ध असून 'भवान् गच्छति' ही वाक्यरचना शुद्ध आहे.

२) कर्म कारक

कर्म कारकाची व्याख्या करताना पाणिनी म्हणतात 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' म्हणजेच कर्ता क्रियेद्वारा जे प्राप्त करण्याची सर्वाधिक इच्छा करतो ते कर्मसंज्ञा प्राप्त करते. उदा. -

१) बालः गच्छति ।
कर्ता क्रियापद
प्रथमा कर्तृवाच्य क्रिया
द्वितीया

येथे गम् धातूचा अर्थ संयोगरूप फल व त्याला अनुकूल क्रिया, गमन म्हणजे पूर्वदिशाचा त्याग व उत्तर प्रदेशाची प्राप्ती. या गमन क्रियेचा आश्रय बाल, म्हणून बाल कर्ता. कर्ता बालाच्या गमनक्रियाजन्यसंयोरूपफलाने इष्टतम ग्राम. म्हणून ग्राम हे कर्म.

२) रामः खनति ।
कर्ता क्रियापद
प्र. कर्तृवाच्य क्रिया
द्वि. कर्म

खन् धातूचा अर्थ खोल खणत जाणे व त्याला अनुकूल क्रिया, खनन क्रियेचा आश्रय राम म्हणून तो कर्ता. कर्ता चैत्राच्या खणण्याच्या क्रियेतून उत्पन्न होणार व इष्टतम असे फल म्हणजे कूपी. म्हणून कूपी हे कर्म.

कर्म कारकाचा व्याख्यार्थ समजावून घेतल्यावर आपण आता धात्वर्थाच्या संबंधात कर्माचा विचार करू, म्हणजे ही संकल्पना अधिक स्पष्ट होईल.

धातूंचे २ अर्थ असतात. १) व्यापार व २) फळ. व्यापार हा धातूचा प्रधान अर्थ असतो व व्यापाराच आश्रय हा वाक्यातील कर्ता असतो, तर फळ हा धातूचा गौण अर्थ असतो व फळ हे व्यापारजन्य म्हणजेच व्यापारातून निर्माण होणार असते.

उदा. - कुम्भकारः कर्ता क्रियापद
घटं कर्म
प्रथमा द्वितीया कर्तृवाच्य क्रिया

व्यापार - प्रधानार्थ
उत्पत्तीला अनुकूल
असणारा व्यापार
कृ
फळ - गौणार्थ
व्यापारातून निर्माण
होणारे उत्पत्ति रूप फळ

येथे या उत्पत्ति रूप 'फळाच्या' आश्रय स्वरूपात अभीष्ट वस्तू आहे 'घट'. म्हणून 'घा' ची कर्म संज्ञा होते व कर्म संज्ञा प्राप्त झालेल्या फळाची कर्तारि प्रयोगाच्या अर्थरचनेत नेहमी द्वितीया विभक्ती होते.

११	मन्थ् (घुसळणे)	सः क्षीरसागरं अमृतं मथ्नाति । तो क्षीरसागरापासून अमृताचे मन्थन करतो
१२	मुष् (चोरणे)	चोरः राजानं सहस्रं मुष्णाति । चोर राजापासून हजार रूपये चोरतो.
१३, १४	नी / वह् (नेणे)	सः ग्रामम् अजाम् नयति वा वहति । तो गावाला बकरीला नेतो.
१५	ह् (हरण करणे)	चोरः कृपणं धनम् अहरत् । चोर कजुषापासून धन घेऊन गेला.
१६	कृष् (खोदणे)	नराः वसुधां रत्नानि कर्षन्ति । लोक जमिनीतून रत्ने काढतात.

उपपद विभक्ती

कर्ता, कर्म, करण इ. कारकांहुन प्रथमा, द्वितीया, तृतीया इ. विभक्त्यांचा निर्देश होतो. परंतु या विभक्ती वाक्यांत प्रति, विना, अन्तरा, सह इ. निपात, त्याच प्रमाणे नमः, स्वाहा, अलम् इ. अव्ययांच्या योगे देखील होत असतात, अशा स्थितीत त्यांना 'उपपद विभक्ती' म्हणतात.

उपपद द्वितीया म्हणजे एखाद्या विशिष्ट पदाच्या अर्थदृष्ट्या सामीप्यामुळे द्वितीया संभवणे होय.

उपपद द्वितीया विभक्त्यांची उदाहरणे

१) अन्तरा, अन्तरेण आणि विना यांच्या योगे द्वितीया होते.

अन्तरा - गंगा यमुनां चान्तरा प्रयागराजः अस्ति ।

गंगा व यमुनाच्यामध्ये प्रयागराज आहे.

अन्तरेण - ज्ञानमन्तरेण (ज्ञानं विना वा) नैव सुखम् ।

ज्ञानाशिवाय सुख नाही.

२) अभितः परितः, समया, निकषा, हा, प्रति, अनु व यावत् यांच्या योगे द्वितीया होते
अभितः - प्रयागम् अभितः नद्यौ वहतः ।

प्रयागाच्या दोन्ही बाजूला नद्या वाहतात.

परितः - अशोकवने सीताम् परितः राक्षसाः आसन् ।

अशोकवनात सीतेच्या सभोवती राक्षस होते.

समया, व निकषा - वनं समया निकषा वा सरः वर्तते ।

वनाच्या जवळ एक सरोवर आहे.

प्रति - दीनं प्रति दयां कुरु ।

दीनावर दया करा.

हा - हा नास्तिकं यः ईश्वरं न मन्यते ।

नास्तिकाचा धिक्कार आहे की जो ईश्वराला मानत नाही.

अनु - स्वामिनम् अनु सेवकः गच्छति ।

स्वामीच्या मागे सेवक जातो.

यावत् - सः वनं यावत् गच्छति ।

तो वनापर्यंत जातो.

३) अ) गत्यर्थक धातुंचा वापर असताना जिथे जायचे किंवा जिथे हिंडायचे / फिरायचे ते कर्म असल्याने तद्वाचकाची द्वितीया वापरावी.

उदा. कृषकः ग्रामं गच्छति । - शेतकरी गावाला जातो.

सिंहः वनं विचरति । - सिंह वनात फिरतो.

ब) प्रत्यक्ष गती नसून काल्पनिक गती असली तरी गतिवाचक क्रियापदाशी कर्म म्हणून संबंध येणाऱ्या शब्दाची द्वितीया वापरावी.

उदा. सः परं विषादम् अगच्छत् । - तो अत्यंत विषण झाला.

४) अधिशीङ्, अधिस्था, अध्यास् इ. धातुंबरोबर द्वितीया विभक्ती होते.

उदा. शिष्यः आसनम् अधितिष्ठति, अध्यास्ते, अधिशेते वा ।

शिष्य आसनावर बसतो किंवा झोपतो.

५) उभयतः, सर्वतः, धिक्, उपर्युपरि, अधोऽधः, अध्याधि इ. च्या योगे द्वितीया होते.

उदा. नगरमुभयतः सर्वतः वा वनम् ।

नगराच्या दोन्ही बाजूंना वा सर्व बाजूंना वन आहे.

धिक् नास्तिकं यः ईश्वरलीलां न पश्यति ।

नास्तिकाचा धिक्कार आहे की जो ईश्वर लीला पाहत नाही.

उपर्युपरि लोकं हरिः ।

अधोऽधः लोकं पातालः ।

हरि जगाच्या वर आहे.

१०. कारकाय विचार

३) करण कारक

क्रियेच्या सिद्धिसाठी जे कारक अत्यंत साहाय्यक वा उपकारक असते ते करण संज्ञक होते व करण कारकाची तृतीया विभक्ती होते. त्याच प्रमाणे कर्मवाच्य वा भाववाच्य क्रियेमध्ये कर्त्याची तृतीया विभक्ती होते.

'स्वतःच्या ठिकाणी असलेल्या व्यापाराने तात्काळ फळ उत्पन्न करणे' हे करणाचे स्वरूप आहे किंवा 'ज्याचा व्यापार घडल्यानंतर लगेच (फलरूप) क्रियेची निष्पत्ती होते, अशी (वक्त्याची) विवक्षा / इच्छा, त्याला त्या बाबतीत करण समजावे.

उदा. १) रामः बाणेन रावणं हन्ति ।

क्रियाश्रय	फलाश्रय	कर्तृवाच्य
कर्ता	करण	कर्म
प्रथमा	तृतीया	द्वितीया

येथे हन् धातूचा अर्थ प्राणवियोगरूप फळ व त्याला अनुकूल क्रिया. हनन क्रियेचा आश्रय राम - म्हणून तो कर्ता. प्राणवियोगरूप फळ रावणात आहे. फलाच्या आश्रयत्वामुळे रावण कर्म. धनुष्यातून मुक्त झालेला बाण जाऊन रावणात प्रवेश करतो आणि त्याच्यानंतर लगेचच रावणात प्राणवियोगरूप फळ दिसून येते. म्हणून बाणाच्या स्वरूपापरानंतर लगेचच प्राणवियोगरूप फळ उत्पन्न होत असल्याने बाण हे करण आहे.

२) गोपालः जलेन मुखं प्रक्षालयति । - गोपाल पाण्याने तोंड धुतो.

या उदाहरणामध्ये शुण्यासाठी पाणी अत्यंत साहाय्यक आहे. म्हणून 'जल' शब्दाची तृतीया विभक्ती झाली. साधारणतः तोंड धुण्यासाठी गोपाल आपले हात व जलपात्र या दोन्हींचा उपयोग करतो, कारण हात लावला नाही तर तो तोंड कसे धुवेल व जलपात्र नसेल तर पाणी कशात ठेवेल ? म्हणून ही मानण्याची गोष्ट झाली की गोपाल तोंड धुण्यासाठी हात व जलपात्र या दोन्हींचे साहाय्य घेतो. परंतु वक्त्याच्या विवक्षेनुसार / इच्छेनुसार तोंड धुण्यासाठी येथे पाण्याची सर्वाधिक आवश्यकता आहे. म्हणून 'जल' शब्दाला करणत्व प्राप्त झाले.

कर्मवाच्य/कर्मणि प्रयोग व भाववाच्य/भाव प्रयोग यांत कर्ता तृतीया विभक्तीत असतो.

उदा. मया पुस्तकं पठ्यते । - कर्मणि प्रयोग

तेन हर्यते । - भावे प्रयोग

यांचे सविस्तर वर्णन प्रयोग - पाठात दिले आहे.

उपपद विभक्ती

१)

काही एक प्रकाराला प्राप्त झालेल्या लक्षणाची तृतीया विभक्ती होते. म्हणजेच ज्या लक्षणाने एखाद्या व्यक्ती वा वस्तूचे ज्ञान होते त्या लक्षणबोधक शब्दाची तृतीया विभक्ती होते.

उदा. जटाभिस्तापसः । - जटने तपस्व्याचे ज्ञान होते.

जटाभिस्तापसः हा प्रकार म्हणजे त्या मनुष्याचे 'तापस' असणे या उदाहरणात 'तापसत्व' हा प्रकार म्हणजे त्या मनुष्याचे 'तापस' असणे हे ज्या लक्षणावरून लक्षित होते, तो लक्षणवाची 'जटा' शब्द म्हणून त्याची तृतीया झाली.

२) जर शरीराच्या कोणत्या अंगात विकृती दिसून येत असेल तर त्या विकृत अंगाच्या वाचक शब्दाची तृतीया विभक्ती करावी.

उदा. नेत्रेण काणः । - डोळ्याने तिरळा. (बैरवा)

कर्णेन बधिरः । - कानाने बधिरा.

३) फळाचे साधनभूत कारणांचा (हेतु) बोध करणाऱ्या शब्दाची तृतीया विभक्ती होते. हे कारण द्रव्य, गुण व क्रिया या सर्व ठिकाणी विद्यमान असते.

उदा. सः अध्ययनेन वसति । - तो शिकण्यासाठी राहतो.

विद्यया यशः भवति । - विद्येने यश मिळते.

येथे राहण्याचे (हेतु) कारण व यशाचे कारण 'विद्या' आहे. म्हणून त्यांची तृतीया विभक्ती झालेली दिसते.

४) पृथक् (वेगळे), विना, नाना इ. शब्दांच्या योने द्वितीया, तृतीया व पंचमी विभक्तीपैकी कोणतीही एक विभक्ती होऊ शकते.

उदा. दशरथः रामेण, रामात्, रामं वा विना नाजीवत् ।

कौरवः पाण्डवेभ्यः पृथगवसन् ।

विना वा वर्जन (शिवाय) या अर्थाने असताना 'नाना' या अव्ययाच्या योने देखील द्वितीया, तृतीया व पंचमी विभक्ती होते.

उदा. नाना नारी निष्फला लोकयात्रा । - स्त्री शिवाय जीवन निष्फळ आहे.

५) प्रकृति (स्वभाव) इ. क्रियाविशेषण शब्दांनी तृतीया विभक्ती होते.

उदा. मोहनः सुखेन जीदति । - मोहन सुखाने राहतो.

प्रकृत्या धेनूनाम् पयः मधुरम् । - स्वभावातःच गाईचे दूध मधुर असते.

सः स्वभावेन कोमलः । - तो स्वभावाने कोमल आहे.

६) किम्, कार्यम्, अर्थः, प्रयोजनम् आणि अल्लम् यांच्या योगे तृतीया विभक्ती होते.

उदा. धनेन किम् ? - धनाचा काय उपयोग ?

तृणेन अपि कार्यं भवति । - क्षुल्लक गोष्टींनी पण कार्यं होते.

अलं हसितेन । - हसू नका.

कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्मिकः । -

त्या मुलाच्या जन्माला येण्याने काय लाभ जो विद्वान् नाही व धार्मिक नाही.

७) मूर्खाणां किं पुस्तकैः प्रयोजनम् ? - मूर्खांना पुस्तकांचा काय उपयोग ?

सह, साकम्, सार्धम्, समम् इ. शब्दांच्या योगे तृतीया विभक्ती होते.

उदा. शिष्यः गुरुणा सह विद्यालयं गच्छति ।

८) फलप्राप्ती झाली असताना तृतीया विभक्ती होते.

उदा. दशभिः वर्षैः अध्ययनं समाप्तम् । -

(दहा वर्षांमध्ये अध्ययन पूर्ण झाले) अर्थात १० वर्षांत अध्ययनाचे फळ मिळाले.

९) तुल्य अर्थाने सुद्धा तृतीया विभक्ती होते. (एहि) इत्यादी

उदा. सः देवेन समानः । - तो देवासमान आहे.

धर्मेण सदृशः । - धर्मासमान आहे.

४) संप्रदान कारक

दानाच्या द्वारा कर्ता ज्याला संतुष्ट करू इच्छितो, तो पदार्थ सम्प्रदान संज्ञक होतो

व त्याची चतुर्थी विभक्ती करतात.

उदा. राजा ब्राह्मणेभ्यः धेनुम् ददाति ।
क्रियाश्रय फलाश्रय कर्तृवाच्य क्रिया
↓ फलाद्वारे सन्तुष्ट कर्तृवाच्य क्रिया

फलाद्वारे सन्तुष्ट

कर्ता संप्रदान कर्म

प्रथमा चतुर्थी द्वितीया

येथे गोदान या कर्माद्वारा ब्राह्मणालाच संतुष्ट करणे कर्त्याला इच्छित आहे.

सम्प्रदानाचा अर्थ आहे चांगल्या प्रकारे दिलेले दान, अर्थात ज्यामध्ये दिलेली वस्तू

नेहमीकरताच दिली जाते, दान देणाऱ्याजवळ ती परत येत नाही.

उदा. सः रजकस्य वस्त्रं ददाति । - तो धोब्याला कपडे देतो.

यामध्ये तो धोब्याला नेहमीसाठी कपडे देत नाही तर त्यांना परत घेतो. म्हणून 'रजकस्य' मध्ये चतुर्थी विभक्ती झाली नाही.

त्याचप्रमाणे केवळ कर्माद्वाराच नाही तर एखाद्या विशेष क्रियेद्वारा जे अभिप्रेत असेल ते देखील संप्रदान संज्ञक होते.

उदा. पत्ये शेते । - पतीसाठी झोपते.

येथे पतीला अनुकूल बनविणाऱ्या क्रियेला अभिप्रेत पति आहे, म्हणून पति संप्रदान संज्ञक झाला.

उपपद विभक्ती

केवळ संप्रदान कारकामध्येच नाही तर उपपद विभक्त्यांच्या योगे देखील चतुर्थी विभक्ती होते.

१) ज्या प्रयोजनासाठी एखादी क्रिया केली जाते त्यात चतुर्थी विभक्ती होते.

उदा. भक्तः मुक्तये हरिं भजति । - भक्त मुक्तीसाठी हरीचे भजन करतो.

बालः दुग्धाय क्रन्दति । - मुलगा दुधासाठी रडतो.

सः धनाय प्रयतते । - तो धनासाठी प्रयत्न करतो.

२) रुच आणि त्या धातूच्या अर्थी असलेले इतर धातू यांचा प्रयोग असता ज्याला प्रिय होते / वाटते तो संप्रदान संज्ञक होऊन त्याची चतुर्थी होते.

उदा. शिशवे क्रीडनकं रोचते । - मुलांना खेळणे आवडते.

रमायै रामायणं रोचते । - रमाला रामायण आवडते.

३) क्रुध्, दुह्, ईर्ष्य् व असूय् यांचा प्रयोग असता ज्यासंबंधी क्रोध असेल त्याला संप्रदान संज्ञा होते.

उदा. गुरुः शिष्याय क्रुध्यति । - गुरु शिष्यावर रागावतो.

मूर्खः पण्डिताय दुह्यति । - मूर्ख पण्डिताचा द्रोह करतो.

शिक्षकः छात्राय कुप्यति । - अध्यापक विद्यार्थ्यांवर रागावतात.

४) नमः, स्वस्ति, स्वाहा, स्वधा, अलम् आणि वषट् इ. शब्दांच्या योगे चतुर्थी विभक्ती होते.

उदा. ईश्वराय नमः । - ईश्वराला नमस्कार.

नृपाय स्वस्ति । - राजाचे कल्याण हो.

अग्नये स्वाहा, पितृभ्यः स्वधा,

दैत्येभ्यः हरिः अलम् । - दैत्यांना हरि पुरेसा / समर्थ आहे.

५) हित आणि सुख शब्दांच्या योगे चतुर्थी होते.

उदा. ब्राह्मणाय हितं सुखं वा भवेत् । - ब्राह्मणाचे हित होवो.

६) कश्च, निवेदय, उपदिश, धारय, स्पृह, कल्पते, संपद्यते इत्या योगे चतुर्थी होते. विद्या ज्ञानाय कल्पते, संपद्यते वा । - विद्या ज्ञानरूपाने परिमाण पावते.

गुरुः शिष्याय कथयति, उपदिशति वा । - गुरु शिष्याला उपदेश करतो.
सः मह्यं शतं धारयति । - तो माझे शंभर देणे लागतो.
मुक्तये तपस्वी स्पृहयति । - तपस्वी मुक्तीची इच्छा करतात.

७) निमित्त अर्थाने चतुर्थी होते.

उदा. विद्या ज्ञानाय भवति, धनं च सुखाय ।

विद्या ज्ञानासाठी व धन सुखासाठी असते.

८) समर्थ अर्थ असणाऱ्या धातूंच्या योगे चतुर्थी विभक्ती होते.

उदा. मल्लः मल्लाय प्रभवति । - एक मल्ल दुसऱ्या मल्लासह लढण्यास समर्थ आहे.

९) तुम् च्या अर्थाने चतुर्थी होते.

उदा. सः यणाय (यष्टुं) याति । - तो हवन करण्यासाठी जातो.

१०) चतुर्थीच्या अर्थाने 'कृते' आणि 'अर्थम्' चा प्रयोग होतो.

उदा. पठनार्थम्, पठनस्य कृते । - वाचण्यासाठी.

५) अपादानकारक

ज्या (स्थिर मर्यादाभूत) वस्तूपासून दुसरी गोष्ट दूर जाते, त्या स्थिर वस्तूला अपादान संज्ञा प्राप्त होते व अपादान संज्ञक शब्दाची पंचमी होते.

उदा. सः ग्रामात् आयाति । - तो गावापासून येतो.

वृक्षात् पत्राणि पतन्ति । - झाडावरून पाने पडतात.

या उदाहरणामध्ये व्यक्ती गावापासून व पाने वृक्षापासून दूर जातात. म्हणून ग्राम व वृक्ष यांना अपादान संज्ञा प्राप्त होते.

अपादानामधे वियोगाचा भाव नसल्यास पंचमी होत नाही.

उदा. 'कां वेलां त्वामन्वेष्यामि' - किती वेळापासून मी तुला शोधतो आहे.

येथे 'वेला' अवधि म्हणजे धुव नाही, तर अन्वेषण क्रियेने व्यास काल आहे. म्हणून 'अत्यन्त संयोग' असल्यामुळे द्वितीया विभक्ती झाली.

उपपद विभक्ती

१) मय आणि रक्षा अर्थ असणाऱ्या धातूंचा प्रयोग असता भयाला हेतु असणाऱ्या कारकाला अपादान संज्ञा होते.

उदा. सः चोरात् बिभेति । - तो चोराला भितो.

२) जुगुप्सते, किरमति, प्रमाद्यति यांच्या योगे पञ्चमी होते.

उदा. पापात् जुगुप्सते । - पापाविषयी त्याला उबण येतो.

धर्मात् प्रमाद्यति । - धर्मापासून च्युत होतो.

येथे बुद्धिकल्पित अपादानत्व प्राप्त होते.

३) वारणार्थक धातूंचा प्रयोग असता ज्या वस्तूला दूर केले जाते, त्याची पञ्चमी होते. 'वारण' म्हणजे प्रवृत्ति होत असता तिच्यापासून निवृत्त करणे.

उदा. यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे । - यवांपासून गाईचे निवारण करतो.

गुरुः शिष्यं पापात् वारयति ।

४) ज्या गुरू/अध्यापकापासून नियमपूर्वक विद्या शिकली जाते, त्याची पञ्चमी होते.

उदा. उपाध्यायात् अधीते । - गुरूंपासून शिकतो.

तेभ्योऽधिगन्तुं निगमन्तविद्या वाल्मीकिपाश्र्वदिह पर्यटासि । (उत्तर)

त्या लोकांपासून वेद शिकण्यासाठी मी वाल्मीकिच्याकडून येथे आले आहे.

५) जायते, प्रभवति, उद्गच्छति, उद्भवति, निलीयते, प्रतियच्छति यांच्या योगे पञ्चमी होते.

उदा. प्रजापतेः लोकः प्रजायते । - प्रजापतीपासून संसार निर्माण होतो.

हिमालयात् गंगा प्रभवति, उद्गच्छति वा । - हिमालयातून गंगा वाहते.

राजपुरुषात् चोरः निलीयते । - शिपायापासून चोर लपतो.

तिलेभ्यः माषान् प्रतियच्छति । - तिलांपासून उडीद घेतो.

६) अन्य, आरात्, इतर (व यांच्या अर्थाच्या शब्दांहून) ऋते (पूर्व इ.) दिशावाचक आणि कालवाचक व प्रभृति आरभ्य व बहिः शब्दांच्या योगे पञ्चमी होते.

उदा. ज्ञानात् ऋते न सुखम् । - ज्ञानाशिवाय सुख नाही.

नगरात् बहिः । - नगराच्या बाहेर.

शैशवात् प्रभृति सोऽतीव चतुरः । - लहानपणापासून तो अतिशय चतुर आहे.
नगरात् पूर्वः, पश्चिमः, उत्तरः, दक्षिणः, प्राक् - नगरापासून पूर्वकडे.

७) तरप् / ईयसुन् प्रत्ययान्त शब्दांद्वारा किंवा साधारण विशेषण किंवा क्रियेद्वारा ज्यातून तुलनात्मक भेद दाखविला जातो, त्यात पञ्चमी होते.

उदा. धनात् ज्ञानं गुरुतरम् । - धनाहून ज्ञान श्रेष्ठ आहे.

रामात् रमेशः पटुतरः । - रामाहून रमेश निपुण आहे.

८) पृथक् व विना यांच्या योगे पञ्चमी, द्वितीया आणि तृतीया विभक्ती होतात.

उदा. सः भ्रातुः / भ्रातरम् / भ्रात्रा वा पृथक् तिष्ठति ।

श्रमाद् / श्रमं / श्रमेण वा विना विद्या न भवति ।

९) दूर आणि समीपवाचक शब्दांहून पञ्चमी, द्वितीया आणि तृतीया होते.

उदा. नगरात् दूरात् / दूरं / दूरेण वा ।

१०) जेव्हा ल्यप् प्रत्ययान्त (आनीय, वीक्ष्य इ. ल्यबन्त)/क्त्वा प्रत्ययान्त (दृष्ट्वा, गत्वा इ. त्वान्त) क्रिया वाक्यात प्रकट केल्या जात नाहीत परंतु तो भाव वाक्यात लपलेला असतो तेव्हा त्या क्रियेच्या कर्माची/आधाराची पञ्चमी होते.

उदा. प्रासादात् प्रेक्षते । याचा अर्थ 'प्रासादम् आरुह्य प्रेक्षते' असा आहे. राजवाड्यावरून पाहतो म्हणजे राजवाड्यावर चढून पाहतो. येथे 'आरुह्य' हे आरुह् याचे ल्यबन्त असून त्याचा लोप झाला व त्याचे जे कर्म 'प्रासाद्' त्याला अपादान संज्ञा झाली त्याच प्रमाणे 'आसनात् प्रेक्षते' म्हणजे 'आसने उपविश्य प्रेक्षते' आसनावर बसून पाहतो. येथे उपविश्य या ल्यबन्ताचा लोप होऊन 'आसने' या अधिकरण कारकाला अपादान संज्ञा झाली.

षष्ठी विभक्ती

संबंध - स्वस्वामीभावसंबंध, जन्यजनकभाव संबंध, कार्य - कारण भाव संबंध, अवयव - अवयवीभाव संबंध इ. संबंध दाखविण्यासाठी षष्ठी विभक्तीचा प्रयोग होतो. षष्ठी विभक्तीचा क्रियेसोबत साक्षात संबंध नसतो. ज्याप्रमाणे प्रथमा, द्वितीया इ. विभक्त्यांचा असतो.

उदा. मम् पुस्तकम् (माझे पुस्तक), गंगायाः जलम् (गंगेचे पाणी)

राज्ञः पुरुषः । (राजाचा पुरुष)

स्वामी स्व - स्वस्वामिभावसंबंध

दशरथस्य पुत्रः

जनक जन्य - जन्यजनकभावसंबंध

वृक्षस्य पर्णम्

अवयवी अवयव - अवयवीभावसंबंध

उपपद विभक्ती

१) हेतू शब्दाच्या योगे षष्ठी विभक्ती होते.

उदा. अन्नस्य हेतोः वसति । - अन्नासाठी राहतो.

२) अधिपूर्वक'इ' (स्मरण करणे), दस्यु (दया करणे), ईशु (समर्थ असणे) त्याच प्रमाणे या अर्थाच्या इतर धातूंच्या कर्मला षष्ठी होते.

उदा. मातुः स्मरति । - आईची आठवण करतो.

सः दरिद्रस्य दयते - तो गरिबावर दया करतो.

३) उपरि, उपरिष्ठात्, अधः, अधस्तात्, पुरः, पुरस्तात्, पश्चात्, अग्रे, उत्तरतः, दक्षिणतः यांच्या योगे षष्ठी होते.

उदा. नगरस्य उत्तरतः, दक्षिणतः ।

४) कृते (साठी), मध्ये, समक्षम्, अन्तरे, अन्तः, यांच्या योगे षष्ठी होते.

उदा. पठनस्य कृते, गुरोः समक्षम्, बालानां मध्ये, गृहस्य अन्तः अन्तरे वा ।

५) आशीर्वाद सूचक शब्दांच्या योगे षष्ठी व चतुर्थी दोन्ही होतात.

उदा. नृपस्य / नृपाय वा भद्रं, कुशलं वा भूयात् ।

६) अंशाची षष्ठी - ज्याच्या सम्पूर्णाचा बोध करण्यासाठी एका अंशाचेच नाव घेतले जाते.

उदा. जलस्य बिन्दुः (पाण्याचा थेंब) इ.

अधिकरण कारक

क्रियेचा कर्ता किंवा कर्म यांच्या द्वारा जो आधार तो अधिकरण संज्ञक होतो. ज्याच्यावर काही ठेवले जाते ते अधिकरण. हे क्रियेला साक्षात् आधार नसून ते परंपरेने कर्तृनिष्ठ किंवा कर्मनिष्ठ असते.

उदा. १) बालः आसने उपविशति । - मुलगा आसनावर बसतो.

येथे बालः या कर्त्याद्वारा आसन आधार आहे म्हणून ते अधिकरण व हे कर्तृनिष्ठ क्रियेच्या आधाराचे उदाहरण आहे.

२) पाचकः स्थाल्याम् ओदनं पचति । - आचारी थालीमध्ये भात शिजवतो. येथे 'ओदन' या कर्माद्वारा 'स्थाली' हा आधार आहे. म्हणून स्थाली अधिकरण कारक आहे. कारण 'स्थाली' हा ओदनाचा आधार आहे कर्त्याचा नाही. आणि 'ओदन' हे कर्म आहे. म्हणून हे कर्मनिष्ठ क्रियेच्या आधाराचे उदाहरण आहे.

उपपद विभक्ती

१) जेव्हा एक कार्य झाल्यावर दुसरे कार्य होईल असे कळते तेव्हा झालेल्या वा होऊन गेलेल्या कार्यात सप्तमी विभक्ती होते किंवा ज्याच्या क्रियेने अन्य क्रिया दिग्दर्शित होते त्याहून सप्तमी होते.

सर्वेषु शयानेषु विमला रोदिति । - सगळे झोपत असताना विमला रडते.

२) वैषयिक व कालाधिकरण शब्दाची सप्तमी विभक्ती होते.

उदा. मोक्षे इच्छास्ति । - मोक्षाविषयी इच्छा आहे.

दिने, प्रातःकाले, मध्याह्ने, सायंकाले कार्यं करोति ।

३) शौण्ड, कुशल, चतुर, पटु, निष्ठात इ. शब्दांचा निष्ठात या अर्थी वापर असताना संबंधित शब्दाची सप्तमी वापरतात.

उदा. सा नृत्यकलायां निपुणा ।,

सः अमात्यः राजनीतीं अतीव पटुः ।

४) आसक्त, तत्पर, व्यग्र, व्यापृत इ. शब्दांचा गढून गेलेला या अर्थी वापर असताना संबंधित शब्दाची सप्तमी वापरतात.

उदा. कस्य मनः सुखे न आसक्तम् ? , अस्मिन् कार्ये व्यापृतं मे मनः ।

सम्बोधन (प्रथमा)

एखाद्याला आवाज देऊन आपल्याकडे आकृष्ट करण्याला संबोधन असे म्हणतात. सम्बोधनामध्ये प्रथमा विभक्ती होते आणि सम्बोधनवाचक शब्दाच्या पूर्वी भोः, अरे, रे इत्यादी शब्द लागतात.

सर्वनाम शब्दांना सम्बोधन नसते. अकारान्त शब्दांच्या संबोधन एकवचनामध्ये विसर्ग नसतो. अकारान्त आणि इकारान्त शब्दांच्या संबोधन एकवचनामध्ये ए (हे लते, हे हरे) आणि ईकारान्त शब्दांच्या सम्बोधन एकवचनामध्ये 'इ' (हे नदि) आणि उकारान्त शब्दांच्या सम्बोधन एकवचनामध्ये 'ओ' (हे साधो) असे बदल होतात.

उदा. १) हे ईश्वर ! देहि मे मुक्तिम् । - हे ईश्वर, मला मुक्ती दे.

२) हे बाल क गन्तुमिच्छसि ? - मुला, कोठे जाऊ इच्छितोस ?

३) हे पुत्र, सदा सत्यं वद, धर्मं चर ।

मुला नेहमी खरे बोल, धर्माचे आचरण कर.

४) भो भिन्न, क्षमस्व, अजानता मया एवं भाषितम् ।
भिन्न, क्षमा कर, मी असे नकळत म्हटले.

खालील वाक्यांथा संस्कृतमध्ये अनुवाद करा

कर्म कारक

- १) अलकनंदा व भागीरथीच्यामध्ये देवप्रयाग आहे.
- २) मी पत्र लिहितो आहे.
- ३) गावाच्या दोन्ही बाजूला वन आहे.
- ४) ज्ञानाशिवाय सुख मिळत नाही.
- ५) नेहमी खरे बोलावे.
- ६) विद्यालयाच्या चारी बाजूंना फुले आहेत.
- ७) नगर व विद्यालयाच्यामध्ये (अन्तरा) सरोवर आहे.
- ८) अतुल घरी केव्हा जाईल ?
- ९) राजा चोराला दण्ड देतो.
- १०) आम्ही ईश्वराला नमस्कार करतो. (नमस्कुर्मः)

करण कारक

- १) मी रुमालाने (करवस्त्रम्) तोंड पुसतो (मार्जयामि)
- २) अनुजा पाण्याने तोंड धुते आहे (प्रक्षालयति)
- ३) सीता व लक्ष्मणाबरोबर राम वनात गेले.
- ४) कोणत्या कारणाने येथे राहतोस ?
- ५) इन्स्पेक्टर (निरीक्षकः) मोटारीने (मोटारयानेन) पुण्याला जाईल.
- ६) न्हवीनी (नापितः) वस्त्याने (क्षुरेण) हजामत करतो (शिरःमुण्डयति)
- ७) धनानेच मनुष्य दुःखी होतो.
- ८) मनोरथानी कार्य सिद्ध होत नाही.
- ९) जटेमुळे तो तपस्वी दिसतो. (प्रतीयते)
- १०) तो किछीने (कुञ्चिका) कुवुप (तालं) उघडतो. (उघाटयामि)

संप्रदान कारक

- १) मी धनाची इच्छा करत नाही. (स्पृहयामि)
- २) गुरु शिष्याला उपदेश करतो.
- ३) मुलाला लाडू खूप आवडतात.

१०. कारकार्य विचार

- ४) तो दुर्जन त्या सज्जनाचा द्रोह करतो.
 - ५) पिता पुत्रावर क्रोध करतो.
 - ६) अशोक माझे शंभर रूपये देणे लागतो.
 - ७) मुनी मोक्षासाठी ईश्वराचे भजन करतात.
 - ८) राजाने ब्राह्मणाला धन दिले.
 - ९) गाईसाठी गवत आणा.
 - १०) हे औषध (अमदम्) रोग्याला द्या.
- अपादान कारक**
- १) मुलगा उंच राजवाड्यावरून पडला.
 - २) श्मनि सुख व अधमनि दुःख होते.
 - ३) मी सिंहास घाबरत नाही, दुर्जनास घाबरतो.
 - ४) गंगा यमुना हिमालयातून निघतात.
 - ५) टिळक लहानपणापासूनच हुशार आहेत.
 - ६) विद्यालय नगरापासून दूर नाही.
 - ७) गोविन्द श्यामपेक्षा अधिक हुशार आहे.
 - ८) गुरु शिष्याला पापापासून दूर ठेवतो.
 - ९) ब्रह्मापासून (ब्रह्मणः) जग निर्माण झाले.
 - १०) झाडावरून पिकलेली फळे पडत आहेत.

षष्ठी विभक्ती

- १) आमचे गाव शहराच्या जवळ आहे.
- २) अनेक कवींनी हिमालयाची प्रशंसा केली.
- ३) गंगेचे जल पवित्र आणि मधुर आहे.
- ४) गोपाल वडिलांची आठवण करतो.
- ५) पुस्तकांमध्ये गीता श्रेष्ठ आहे आणि वेद सगळ्यात प्राचीन.
- ६) परिश्रमाचे फळ निश्चितच मिळते.
- ७) गुरुची निन्दा पाप आहे.

१०. कारकार्य विचार

- ८) तो गाईचे दूध पितो.
 - ९) मुलगा वडिलांचे अनुकरण करतो.
 - १०) बागेची शोभा पहा.
- अधिकरण कारक**
- १) विद्यालयामध्ये मुले आणि मुली आहेत.
 - २) राम लहानपणीच विद्या शिकला.
 - ३) चेंडूच्या खेळामध्ये (कन्दुक - प्रतियोगिता) आमचे विद्यालय पहिले आले.
 - ४) राजमार्गावर घोडे पळत होते.
 - ५) शरद काळामध्ये (शरदि) वनामध्ये मोर नाचतात.
 - ६) तुड्यावर माझा विश्वास आहे.
 - ७) त्याच्या गळ्यामध्ये माळ आहे.
 - ८) साधुला मोक्षाची इच्छा असते.
 - ९) तरुणपणी शिकला नाही तो म्हातारपणी काय शिकेल ?
 - १०) या तलावामध्ये कमळाची फुले फुलतात.

वाक्यांचे प्रकार

कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य एवं भाववाच्य

अर्थपूर्ण वाक्य करण्यासाठी वाक्यात कर्ता, कर्म व क्रियापद हे ३ घटक अतिशय महत्त्वाचे असतात. म्हणूनच त्यांचा विशेष परिचय करून घेऊ.

कर्ता

कर्ता हा क्रिया करणारा असतो. त्याचा क्रियापदाशी संबंध असतो. क्रियापदाला 'कोण' ने प्रश्न विचारला असता जे उत्तर मिळते, तोच वाक्याचा कर्ता असतो.

उदा. 'अशोक पुस्तक वाचतो' या वाक्यातील कर्ता शोधण्यासाठी 'कोण वाचतो?' असा प्रश्न विचारल्यास 'अशोक' हे उत्तर मिळते. त्यामुळे वाचनाची क्रिया करणारा अशोक असून तो कर्ता आहे हे कळते.

कर्म

कर्त्याची क्रिया ज्याच्यावर घडते ते कर्म असते. क्रियापदाला 'काय' ने प्रश्न विचारला असता जे उत्तर मिळते ते वाक्यातील कर्म असते.

उदा. 'अशोक काय वाचतो?' असा प्रश्न विचारल्यास 'पुस्तक' हे उत्तर मिळते. म्हणजेच पुस्तक हे वाक्यातील कर्म असून वाचन ही क्रिया कर्ता त्याच्यावर करत असतो.

क्रियापद

कर्ता जी क्रिया करतो ती क्रियावाचक शब्दाने व्यक्त होते. तो क्रियावाचक शब्द म्हणजे क्रियापदाचे रूप. क्रियापद हे वाक्याचा अर्थ पूर्ण करते व क्रियेचा बोध करून देते. क्रियापदे ज्या धातूंपासून बनलेली असतात ते २ प्रकारचे असतात.

(१) सकर्मक धातू

कर्माधी	क्रिया
आवश्यकता	कर्मावर
असते	घडत असते

104

(२) अकर्मक धातू

कर्माधी	क्रिया स्वतः
आवश्यकता	कर्त्यापाशीच
नसते	धातूने

१) सकर्मक धातू

१) शुकः फलं खादति । २) कुम्भकारः घटं करोति ।

ही वाक्ये पहा. पहिल्या वाक्यात 'शुकः' हा कर्ता आहे. त्याच्या खाण्याच्या क्रियेचा परिणाम फळावर होतो. दुसऱ्या वाक्यात 'कुम्भकारः' हा कर्ता आहे. त्याच्या घडविण्याच्या क्रियेचा परिणाम घटावर होतो. कर्त्याच्या क्रियेचा परिणाम ज्याच्यावर होतो त्याला त्याचे कर्म म्हणतात. म्हणूनच फलं, घटं ही कर्मे आहेत. ज्या धातूंना कर्म असते ते धातू सकर्मक असतात. त्यांच्यापासून बनणाऱ्या क्रियापदांच्या रूपाना सकर्मक क्रियापदे म्हणतात.

प्रत्येक उदाहरणात कर्त्याने केलेल्या क्रियेच्या परिणामाची स्पष्ट कल्पना येईलच असे नाही.

उदा. - अहं पाठं जानामि । या वाक्याचे स्पष्टीकरण 'माझ्या जाणण्याचा पाठ विषय आहे' असे करून 'क्रियेचा विषय बनणारे ते कर्म' असे कर्माचे स्वरूप मानावे लागते.

२) अकर्मक धातू

१) छात्रः क्रीडाङ्गणे खेलति । २) मकरन्दः कमलात् खवति ।

या वाक्यापैकी पहिल्या वाक्यातील कर्ता 'छात्रः' आहे. त्याच्या खेळण्याच्या क्रियेचा परिणाम त्याच्यावरच होतो. इतर कोणावर होत नाही. दुसऱ्या वाक्यातील कर्ता 'मकरन्दः' आहे. कमलातून पाझरणाऱ्या मधाच्या 'खवण्याच्या' क्रियेचा परिणाम मधावरच होतो. कर्त्याच्या क्रियेचा परिणाम जेव्हा इतर कोणावर घडत नाही आणि तो कर्त्यावरच घडतो तेव्हा ते क्रियापद अकर्मक असते. अकर्मक क्रियापदांतील धातूही अकर्मकच असतात.

होणे, असणे, राहणे, लाजणे, जाणणे, वाढणे, क्षय पावणे, भिणे, जिवंत असणे, मरणे, झोपणे, खेळणे, आवडणे, प्रकाशणे, शोभणे, इत्यादी अर्थाचे धातू अकर्मक असतात. अर्थात् याहून इतर अर्थाचे धातू प्रायः सकर्मक असतात.

वाक्य प्रकार

वाक्यांचा अर्थ पूर्ण करण्यासाठी क्रिया सांगणारे क्रियापद हा घटक अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावत असतो व या क्रियापदांचे मूळ धातू असतात.

आता या धातूंचा वा क्रियेचा वाक्यांतील कर्ता व कर्म या घटकांसोबत कशा प्रकारचा संबंध आहे वा ती क्रिया कर्त्याला सांगते आहे की कर्ताला, यावरून त्या क्रियेचे ३ प्रकार पडतात.

१) कर्तृवाच्य क्रिया २) कर्मवाच्य क्रिया ३) भाववाच्य क्रिया

११. वाक्यांचे प्रकार

धातूचा वा क्रियेचा कर्माशी संबंध आहे की नाही यावरून त्या क्रियेचे सकर्मत्व वा अकर्मत्व सिध्द होते.

१) सकर्मक क्रिया

जेव्हा धातू वा क्रियेसोबत कर्माचा संबंध असतो तेव्हा ती क्रिया 'सकर्मक' असते.
उदा. देवदत्तः वेदं पठति । देवदत्तः फलं खादति ।

येथे 'पठ्' किंवा 'खाद्' धातूचा कर्मासोबत संबंध आहे. म्हणून 'पठति' व 'खादति' मध्ये कर्त्यामध्ये 'ल' कार आला आहे. म्हणजे ही कर्तृवाच्य क्रिया आहे.

सकर्मक धातूहून 'ल' कार (म्हणजेच धातूरूपे) २ वाच्यात होतात. म्हणजेच सकर्मक धातूहून कर्तृवाच्य क्रिया व कर्मवाच्य क्रिया होतात. भाववाच्य क्रिया सकर्मक धातू सांगत नाही.

२) अकर्मक क्रिया

जेव्हा धातूचा किंवा क्रियेचा कर्मासोबत संबंध नसतो. तेव्हा ती क्रिया अकर्मक असते.
उदा. देवदत्तः आस्ते । देवदत्त आहं ।
देवदत्तः स्वपिति । देवदत्त झोपतो.

येथे 'आस्' किंवा 'स्वप्' धातूंसह कर्माचा संबंध नाही. म्हणूनच 'आस्ते' आणि 'स्वपिति' मध्ये कर्तृवाच्य 'ल' कार आले आहे किंवा असण्याची वा झोपण्याची क्रिया दोन्ही कर्त्यावरच घडत आहे म्हणून देखील ही क्रिया अकर्मक आहे.

कर्तृवाच्य क्रिया

जेव्हा क्रियेचा आणि कर्त्याचा आश्रय (अधिकरण) परस्पर सारखे होतात तेव्हा सामान्यतः कर्तृवाच्य क्रिया बनते. कर्तृवाच्यात क्रिया कर्ता सांगते. हा कर्तृवाच्य क्रियेचा अर्थ होय.

कर्तृवाच्य क्रिया असणाऱ्या वाक्याची वैशिष्ट्ये

१) कर्ता ज्या पुरुषाचा वा वचनाचा असेल त्याच पुरुषाचे वा वचनाचे क्रियापद असते. म्हणजे क्रियेचा आणि कर्त्याचा आश्रय (अधिकरण) परस्पर सारखे असतात. उदा. -

अ)	अहं	ग्रन्थम्	पठामि ।
	कर्ता	कर्म	क्रियापद
	प्र. पु. ए. व.	द्वि. वि. ए. व.	प्र. पु. ए. व.

११. वाक्यांचे प्रकार

ब)	युवाम्	ग्रन्थान्	लिखथः ।
	कर्ता	कर्म	क्रियापद
	द्वि. पु. ए. व.	द्वि. वि. ब. व.	द्वि. पु. ए. व.
क)	ते	ग्रामम्	गच्छन्ति ।
	कर्ता	कर्म	क्रियापद
	तृ. पु. ब. व.	द्वि. वि. ए. व.	तृ. पु. ब. व.

समानाधिकरण

वरील वाक्यांचे निरीक्षण केले असता समानाधिकरण ही संकल्पना स्पष्ट होण्यास मदत होईल.

२) कर्ता हा नेहमी प्रथमा विभक्तीत तर कर्म हे नेहमी द्वितीया विभक्तीत असते.

३) कर्माच्या वचनाचा क्रियापदावर काहीही परिणाम होत नाही. उदा. -

अहं फलं खादामि । अहं फलानि खादामि ।
कर्म कर्म
ए. व. ब. व.

कर्मवाच्य क्रिया

जेव्हा क्रियेचा व कर्माचा आधार (आश्रय) एकच असतो, तेव्हा कर्मवाच्य क्रिया होते. कर्मवाच्य क्रिया कर्म सांगते. कर्मवाच्य क्रियेत कर्त्याची तृतीया विभक्ती होते.

उदा. देवदत्तेन वेदः पठ्यते । देवदत्ताद्वारा वेद वाचला जात आहे.

देवदत्तेन फलं खाद्यते । देवदत्ताद्वारा फल खाल्ले जात आहे.

कर्मवाच्य क्रिया असणाऱ्या वाक्यांची वैशिष्ट्ये

अ)	मया	ग्रन्थः	पठ्यते ।
	कर्ता	कर्म	क्रियापद
	तृ. वि. ए. व.	प्र. वि. ए. व.	तृ. पु. ए. व.
ब)	मया	ग्रन्थाः	पठ्यन्ते ।
	कर्ता	कर्म	क्रियापद
	तृ. वि. ए. व.	प्र. वि. ब. व.	तृ. पु. ब. व.

क) अस्माभिः ग्रन्थः पठ्यते ।
कर्ता कर्म क्रियापद

तु. वि. व. व. प्र. वि. ए. व. तु. पु. ए. व.

समानाधिकरण

वरील वाक्यांचा अभ्यास केल्यावर आपल्याला खालील वैशिष्ट्ये लक्षात घेतात

- १) कर्ता हा नेहमी तृतीया विभक्तीत असतो.
- २) कर्म हे नेहमी प्रथमा विभक्तीत असते.
- ३) कर्त्याच्या पुरुष - वचनाचा क्रियापदावर काहीही परिणाम होत नाही.
- ४) कर्माच्या वचनाप्रमाणे क्रियापदाचे वचन बदलते. कर्म एकवचनी असल्यास क्रियापद देखील एकवचनीच असते व कर्म बहुवचनी असल्यास क्रियापद देखील बहुवचनीच असते.

कर्माचाच क्रियेमध्ये किंवा कर्माणि प्रयोगाच्या वाक्यरचनेत धातूंच्या कर्माणि रूपांचा वापर केला जातो.

दहाही गणातील सर्व धातूंची कर्माणि रूपे होतात. कर्माणि रूप तयार करतांना मूळ धातूला 'य' जोडून पुढे आत्मनेपदी प्रत्यय लावतात. मूळ धातू कोणत्याही पदाचा असला तरी कर्माणि रूपे तयार करताना त्याला आत्मनेपदी प्रत्ययच लागतात.

उदा. दृश् (१ प. प.) - दृश्यते वन्द् (१ आ. प.) - वन्द्यते
पुष् (१ प. प.) - पुष्यते लख् (६ प. प.) - लिख्यते
प्र + अर्ध (१० आ. प.) - प्रर्धते आप् (५ प. प.) - आप्यते
ज्ञा (९ उ. प.) - ज्ञायते

भावे प्रयोगातील रूपेसुद्धा कर्माणि रूपांप्रमाणेच मूळ धातूला 'य' व पुढे आ. प. प्रत्यय जोडून तयार करतात. कर्माणि रूपे ही सकर्मक धातूंची व भावे रूपे ही अकर्मक धातूंची होतात.

वर्तमानकाळ व प्रथम भूतकाळ, आज्ञार्थ व विध्यर्थ यामध्येच कर्माणी व भावे रूपे असतात. तथापि भावे रूपे ही केवळ तृतीय पुरुषा एकवचनीच असतात.

कर्माणि च लागण्यापूर्वी काही धातूंमध्ये बदल होतो. अशी रूपे अनियमित सम जावील.

उदा. दा (१ प. प.) - दीयते यज् (१ उ. प.) - इज्यते
तु (१ प. प.) - तीयते वस् (१ प. प.) - उष्यते
दंश् (१ प. प.) - दंश्यते

भाववाच्या क्रिया

ज्यात हालचाल (हलणे) वगैरे होत नाही, अशा अर्थाचा धातू भाव सांगतो.

उदा. देवदत्तेन आस्यते । देवदत्ताकडून बसले जाते.
देवदत्तेन सुष्यते । देवदत्ताकडून झोपले जाते.

भाववाच्या क्रियेत भाव हा धातुवर्धमानाच सांगितला जातो. म्हणून 'आस्यते' या भाववाच्या क्रियेत फक्त बसणेच अभिप्रेत आहे. भाववाच्या क्रियेत कर्त्याची तृतीया ही कर्तृकरणयोस्तृतीया' (२/३/१८) या सूत्राने झाली आहे.

भाववाच्या क्रिया असणाऱ्या वाक्यांची वैशिष्ट्ये

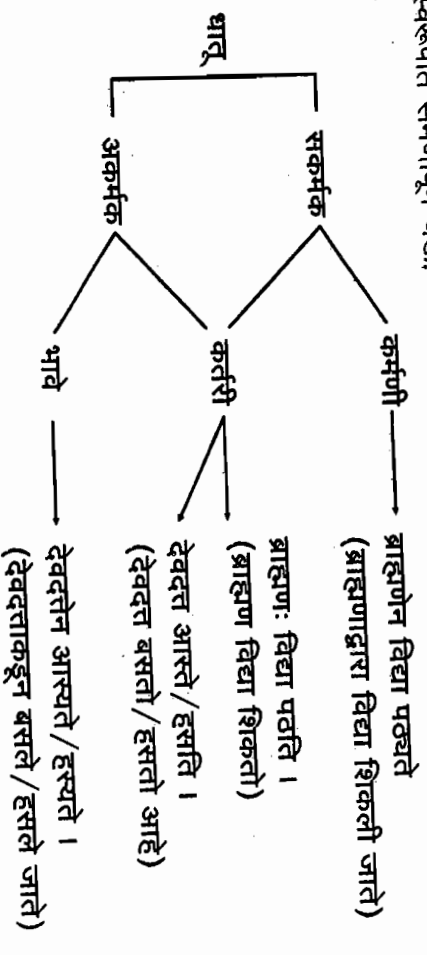
उदा. बालकैः उच्चैः रुद्यते । त्वया वृक्षात् पत्यते ।

वरील वाक्यांचा अभ्यास केल्यावर खालील वैशिष्ट्ये लक्षात घेतात

- १) अकर्मक क्रियापदांचाच भावे प्रयोग संभवतो.
- २) भावे प्रयोगात कर्ता हा तृतीयेत असतो.
- ३) तो कोणत्याही पुरुषा आणि कोणत्याही वचनी असला तरी क्रियापद नेहमी तृतीय पुरुषा एकवचनीच असते.

४) अकर्मक क्रियापदांच्या 'त' प्रत्ययात धातुसाधित विशेषणांचा वापर करूनही भावे प्रयोग संभवतो. अशा वेळीही कर्ता कोणत्याही पुरुषा कोणत्याही वचनी आणि कोणत्याही लिंगा असला तरी धातुसाधित तृतीय पुरुषा एकवचनी नपुंसकलिंगीच असते.

आतापर्यंत ३ प्रकारच्या क्रियासंबंधी पाहिलेली सर्व माहिती आपण तक्त्याच्या स्वरूपात समजावून घेऊ.

सन्धिप्रकरण

यांचे परम निकट सान्निध्य झाले आहे, अशा वर्णांचे जे स्थान म्हणजे जोडणी / मिलाफ त्याला संधी / संहिता म्हणतात.

इतर भाषांपेक्षा संस्कृत भाषेत संधिप्रकरण अधिक आहे. लिहिणे थोडक्यात व्हावे, वाचनाचा ओघ अडखळू नये, वर्णांचे वाक्यांतल पदांचे शक्य तितके ऐक्य घडावे, कर्णकट्ट उच्चार न व्हावा इत्यादि अनेक सोयीसाठी व्याकरणकारांनी संधिनियम बनविले आहेत.

संधी केव्हा करावा हे सांगणारा श्लोक

संहितैक पदे नित्या धातूपसर्गयोः ।

नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥

१) एक पद असताना २) धातू व उपसर्ग याचा व ३) समासामध्ये संहिता म्हणजे संधी नित्य करावा. वाक्यात मात्र वक्त्याचा इच्छेवर संधी करणे किंवा न करणे अवलंबून असते.

मागील शब्दाचा अक्त्य वर्ण व पुढील शब्दाचा आद्य वर्ण यांचा संधी होत असतो. हा संधी प्रमुख ४ प्रकारांनी होतो.

१) आदेश - संधी होताना जे २ वर्ण एकमेकांच्या शेजारी येतात, ते दोनही वर्ण कधी कधी निघून जाऊन त्यांच्या ठिकाणी एक नवीनच वर्ण येतो. या नवीन येणाऱ्या वर्णाला आदेश असे म्हणतात. आदेश हा शत्रुवत् असतो.

उदा. १) यदि + अपि - यद्यपि । - इकाराच्या जागी यकार हा आदेश

२) गण + ईशः - गणेशः । - येथे पूर्व व पर वर्णांच्या जागी म्हणजेच

अ + ई च्या जागी एकार रूप आदेश.

२) आगम - काही वेळा दोनही वर्ण तसेच राहून त्यांच्या मधे एखादा नवीनच वर्ण येतो या नवीन येणाऱ्या वर्णाला आगम असे म्हणतात व हा आगम मित्रवत् असतो.

उदा. पठन् + अस्ति = पठन्नस्ति ।

येथे न् व अ या वर्णामध्ये एका नवीन 'न्' चा आगम झाला आहे.

३) लोप - वर्ण अदृश्य होणे याला लोप संज्ञा आहे. येथे २ वर्णांपैकी एक वर्ण निघून जातो.

उदा. उभाव् + अपि = उभा अपि । येथे वकाराचा लोप झाला आहे.

४) प्रकृतिभाव - सन्धीचे निमित्त असतानाही काही वेळा काही एक संधी होत नाही. यालाच प्रकृतिभाव असे म्हणतात.

उदा. हरी + एतौ । हरी एतौ । - तेथे यण् निमित्त असूनसुद्धा यण् प्रवृत्त होत नाही.

संधी प्रकार

संधी मुख्यतः ३ प्रकारचे आहेत

१) स्वरसंधी - स्वरांच्या जागी येणारा आदेश हा स्वरसंधी / २ स्वर एकमेकांलगत आले असता स्वरसंधी होतो.

उदा गण + ईशः

गण् + ए + शः = गणेशः (अ + ई = ए)

२) व्यञ्जनसन्धि - व्यञ्जनाच्या जागी येणारा आदेश, लोप वा आगम म्हणजे व्यञ्जनसन्धि किंवा व्यञ्जनाव्यंजनांचा किंवा व्यंजन व स्वर यांचा जो संधि तो व्यंजनसंधि.

उदा भगवत् + शक्तिः

भगव + च् + शक्तिः = भगवच्छक्तिः (त् = च्)

३) विसर्गसन्धि - विसर्गाच्या स्थानी आदेश/लोप इ. प्रक्रिया घडणे म्हणजे विसर्गसंधि.

उदा. देवः + तिष्ठति = देवस्तिष्ठति । (विसर्गाचा स्)

(१) स्वरसन्धि

स्वरसंधीचे मुख्य ८ प्रकार आहेत.

१	यण्सन्धिः	या २ संधीमध्ये पूर्वीच्या एकाच वर्णाच्या जागी आदेश होतो.
२	यान्तवान्तादेशसन्धिः	या पाचही संधीप्रकारांमध्ये पूर्व व पर वर्णांच्या जागी एकाआदेश होतो.
३	गुणसन्धिः	
४	वृद्धिसन्धिः	
५	सवर्णदीर्घसन्धिः	
६	पूर्वरूपसन्धिः	
७	पररूपसन्धिः	
	प्रकृतिभावः	येथे आदेशाचा अभाव असतो, संधी होत नाही.

१) सवर्णदीर्घसन्धिः

नियम - ह्रस्व किंवा दीर्घ अ, इ, उ, ऋ, लृ यांच्या पुढे लगोल्ग ऋह्रस्व किंवा दीर्घ सवर्ण स्वर आला तर त्या दीर्घाबद्दल त्याच जातीचा दीर्घ स्वर येतो. याला सवर्णदीर्घ संधी म्हणतात.

हाथ नियम सूत्ररूपाने

अ/आ इ/ई उ/ऊ ऋ + सवर्ण स्वरः
= आ ई ऊ ऋ = सवर्णदीर्घसन्धी

अ/आ यांच्यापुढे अ/आ आल्यास आ होतो.
इ/ई यांच्यापुढे इ/ई आल्यास ई होतो.

उ/ऊ यांच्यापुढे उ/ऊ आल्यास ऊ होतो.

ऋ, ऋ च्या पुढे ऋ/ऋ आल्यास ऋ हा एकादेश पूर्व व पर वर्णाच्या जागी होतो.

१) अ/आ	+	अ/आ	=	आ	
सुर	+	अरिः	=	सुरारिः ।	(अ + अ = आ)
हिम	+	आलयः	=	हिमालयः ।	(अ + आ = आ)
दया	+	अर्णवः	=	दयार्णवः ।	(आ + अ = आ)
विद्या	+	आलयः	=	विद्यालयः ।	(आ + आ = आ)
२) इ/ई	+	इ/ई	=	ई	
कवि	+	इन्द्रः	=	कवीन्द्रः ।	(इ + इ = ई)
गिरि	+	ईशः	=	गिरीशः ।	(इ + ई = ई)
पृथिवी	+	इन्द्रुः	=	पृथिवीन्द्रुः ।	(ई + इ = ई)
श्री	+	ईशः	=	श्रीशः ।	(ई + ई = ई)
३) उ/ऊ	+	उ/ऊ	=	ऊ	
भानु	+	उदयः	=	भानुदयः ।	(उ + उ = ऊ)
साधु	+	उचुः	=	साधुचुः ।	(उ + ऊ = ऊ)
वधू	+	उत्साहः	=	वधूत्साहः ।	(ऊ + उ = ऊ)
वधू	+	उर्मिका	=	वधूर्मिका ।	(ऊ + ऊ = ऊ)
४) ऋ	+	ऋ/लृ	=	ऋ	
पितृ	+	ऋणम्	=	पितृणम् ।	(ऋ + ऋ = ऋ)
होतृ	+	ऋकारः	=	होतृकारः ।	(ऋ + ऋ = ऋ)

उदा. दीर्घ लृ नसल्याने त्याऐवजी दीर्घ ऋ वापरतात.

२) गुणसंधी

नियम - अ किंवा आ यांच्यापुढे इ - ई, उ - ऊ, ऋ - ऋ किंवा लृ हे स्वर असतील तर लगोल्ग घेणाऱ्या २ स्वरांच्या जागी अनुक्रमे ए, ओ, अर्, अल् हे गुणादेश होतात. या संधीला गुणसंधी म्हणतात.

हाथ नियम सूत्ररूपाने

अ/आ + इ/ई अ/आ + उ/ऊ अ/आ + ऋ/ऋ अ/आ + लृ
= ए = ओ = अर् = अल्

अ आ यांच्यापुढे इ ई आल्यास पूर्वापर वर्णाच्या जागी एकार करावा.

अ आ यांच्या पुढे उ ऊ आल्यास पूर्वापर वर्णाच्या जागी ओकार करावा.

अ आ यांच्या पुढे ऋ ऋ आल्यास पूर्वापर वर्णाच्या जागी अर् करावा.

अ आ यांच्या पुढे लृ लृ आल्यास पूर्वापर वर्णाच्या जागी अल् करावा.

१) अ/आ	+	इ/ई	=	ए	
देव	+	इन्द्रः	=	देवेन्द्रः ।	(अ + इ = ए)
गण	+	ईशः	=	गणेशः ।	(अ + ई = ए)
महा	+	इन्द्रः	=	महेन्द्रः ।	(आ + इ = ए)
महा	+	ईशः	=	महेशः ।	(आ + ई = ए)
२) अ/आ	+	उ/ऊ	=	ओ	
सूर्य	+	उदयः	=	सूर्योदयः ।	(अ + उ = ओ)
एक	+	ऊनविंशतिः	=	एकोनविंशतिः ।	(अ + ऊ = ओ)
महा	+	उत्सवः	=	महोत्सवः ।	(आ + उ = ओ)
महा	+	ऊर्मिः	=	महोर्मिः ।	(आ + ऊ = ओ)
३) अ/आ	+	ऋ/ऋ	=	अर्	
सप्त	+	ऋषयः	=	सप्तर्षयः ।	(अ + ऋ = अर्)
महा	+	ऋषिः	=	महर्षिः ।	(आ + ऋ = अर्)
४) अ/आ	+	लृ	=	अल्	
तव	+	लृकारः	=	तवलृकारः ।	(अ + लृ = अल्)
महा	+	लृकारः	=	महलृकारः ।	(आ + लृ = अल्)

३) वृद्धिसंधी

नियम - अ आ यांच्या समोर ए ऐ आल्यास पूर्व व पर वर्णाच्या जागी 'ऐ' कार आदेश करावा.

अ आ यांच्या समोर ओ औ आल्यास पूर्व व पर वर्णाच्या जागी 'औ' कार हा आदेश करावा.

हाच नियम सूत्ररूपाने

अ/आ + ए/ऐ = ऐ
अ/आ + ओ/औ = औ

- १) अ/आ + ए/ऐ = ऐ
एक + एकम् = एकम् । (अ + ए = ऐ)
तव + ऐश्वर्यम् = तवैश्वर्यम् । (अ + ऐ = ऐ)
सदा + एव = सदैव । (आ + ए = ऐ)
महा + ऐश्वर्यम् = महैश्वर्यम् । (आ + ऐ = ऐ)
अ/आ + ओ/औ = औ
तस्य + ओदनः = तस्यौदनः । (अ + ओ = औ)
मम + औषधम् = ममौषधम् । (अ + औ = औ)
गङ्गा + ओघः = गङ्गौघः । (अ + ओ = औ)
महा + औत्सुक्यम् = महौत्सुक्यम् । (आ + औ = औ)

४) यण्‌संधी

नियम - इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ या वर्णांच्या पुढे असवर्ण (विजातीय) स्वर आले असता 'इ ई' च्या जागी, म्हणजेच पूर्वस्वराच्या जागी य, उ, ऊ च्या जागी व, ऋ, ॠ च्या जागी र आणि लृ च्या जागी ल् असा आदेश होतो.

य, र, लृ, व या अर्धस्वरांना यण् ही संज्ञा आहे.

हाच नियम सूत्ररूपाने

इई उऊ ऋॠ लृ + असवर्णस्वर
= य व र ल्

- १) इ/ई + असवर्णस्वर = य
प्रति + एकम् = प्रत् + य् + एकम्
नदी + अत्र = नद्येकम् । (इ = य्),
= नद् + य् + अत्र
= नद्यत्र । (ई = य्)
उ/ऊ + असवर्णस्वर = व्
मनु + अन्तरम् = मन् + व् + अन्तरम्
= मन्वन्तरम् ।
वधू + आगमनम् = वधू + व् + आगमनम्
= वध्वागमनम् ।
२) ऋ/ॠ + असवर्णस्वर = र्
पितृ + उपदेशः = पित् + र् + उपदेशः = पितृपदेशः ।
मातृ + उत्सङ्गः = मात् + र् + उत्सङ्गः = मातृत्सङ्गः ।
३) लृ + असवर्णस्वरः = ल्
लृ + आकृतिः = ल् + आकृतिः
= लाकृतिः ।

५) यान्तवान्तादेशसन्धिः

नियम - 'ए ऐ ओ औ' या वर्णांच्या पुढे स्वर आल्यास एकाराच्या जागी अय्, ऐकाराच्या जागी आय्, ओकाराच्या जागी अव् आणि औकाराच्या जागी आव् आदेश होतात.

हाच नियम सूत्ररूपाने

ए ऐ ओ ओ + स्वर
= अय् आय् अव् आव्
१) ए + (स्वरः) = अय्
हरे + ए = हर् + ए + ए = हर् + अय् + ए = हरये ।
शो + अनम् = श् + ष् + अनम् = श् + अय् + अनम् = शयनम् ।

२) ऐ + स्वरः = आय्

नै + अकः = न् + ऐ + अकः = न् + आय् + अकः = नायकः ।
तस्यै + इदम् = तस्य् + ऐ + इदम् = तस्य् + आय् + इदम् = तस्यायिदम् । /

तस्या इदम् ।

३) ओ + स्वरः = अक्

विष्णो + ए = विष्ण् + अक् + ए = विष्णवे ।

गुरो + अत्र = गुर् + अक् + अत्र = गुरवत्र । / गुर अत्र ।

४) औ + स्वरः = आव्

आदौ + ईश्वरः = आद् + आव् + ईश्वरः = आदावीश्वरः / आदा ईश्वरः

गौ + अकः = प् + आव् + अकः = पावकः ।

नियम - पदाच्या अंती य् किंवा व् आला असता त्याचा विकल्पाने लोप होतो.

य् किंवा व् चा लोप होऊन २ स्वर एकत्र असता त्यांचा पुनः संधी होत नाही.
अशा शीतीने २ पदांतील अयवायाव संधीची २-२ रूपे मिळतात.

१) हरे + आगच्छ = हरयागच्छ । हर आगच्छ ।

२) तस्यै + इदम् = तस्यायिदम् / तस्या इदम् ।

३) गुरो + अत्र = गुरवत्र / गुर अत्र ।

(सवर्णदीर्घ संधी होणार नाही.)

४) बालकौ + आगतौ = बालकावागतौ / बालका आगतौ ।

(सवर्णदीर्घ संधी होणार नाही.)

६) पूर्वस्वरसन्धिः

नियम - पदाच्या अंती येणाऱ्या ए किंवा ओ पुढे अ आल्यास तो मागील स्वरात मिसळून जातो. व हा 'अ' स्वर मागील स्वरात मिसळून गेला आहे, हे दृशीविषयासाठी ए व ओ नंतर अवग्रह चिन्ह (ऽ) लिहिण्याची पद्धत आहे.

ए + अ = एऽ, ओ + अ = ओऽ असे त्या संधीचे रूप राहते. पुढे येणारा स्वर पूर्वीच्या स्वरात एकरूप होत असल्यामुळे या प्रकारच्या संधीला पूर्वस्वरसंधी म्हणतात.

१) ए + अ = एऽ

अन्ते + अपि = अन्त् + ए + अपि = अन्तेऽपि ।

२) गृहे + अत्र = गृह् + ए + अत्र = गृहेऽत्र ।

३) ओ + अ = ओऽ

विष्णो + अस्मान् = विष्ण् + ओ + अस्मान् = विष्णोऽस्मान् ।

बालो + अवदत् = बाल् + ओ + अवदत् = बालोऽवदत् ।

७) परस्वरसन्धिः

नियम - अकारान्त उपसर्गापुढे एकारादि किंवा ओकारादि धातूचे रूप आले असता उपसर्गातील अ पुढील स्वरात मिसळून जातो. याला परस्वरसंधी म्हणतात.

१) अ + ए = अए

प्र + एजते = प्र + ए + जते = प्रेजते ।

२) अ + ओ = अओ

उप् + ओषति = उप् + ओ + षति = उपोषति ।

८) प्रकृतिभावसन्धिः

नियम - दीर्घ ईकारान्त, ऊकारान्त, आणि एकारान्त द्विवचनी रूपपुढे कोणताही स्वर आला असता संधीमुळे त्यांच्यात बदल होत नाही. ते शब्द मूल स्वररूपतच राहतात म्हणून या स्थितीला प्रकृतिभाव म्हणतात.

१) मुनी + इच्छतः = मुनी इच्छतः ।

गंगे + अम् = गंगे अम् । (गंगेऽम् असे होत नाही)

धेनू + अचरताम् = धेनू अचरताम् ।

युध्येते + इमौ = युध्येते इमौ ।

(२) विस्वसन्धि

विस्वसन् नेहमी स्वराश्रित असतो. त्यामुळे विस्वसन् संधीचा विचार करताना विस्वसन्च्या पूर्वी कोणता स्वर आहे याचा प्रथम विचार करावा लागतो. नंतर पुढे येणारा वर्ण, स्वर, 'मूढ' व्यंजन आणि कठोर व्यंजन यांपैकी कोणता आहे हे पाहून विस्वसन्संधी ठरवावा लागतो.

१) विसर्गाचा उ (आणि नंतर गुणसंधीने अ + उ = ओ)

नियम - विसर्गापूर्वी अ आणि पुढे अ किंवा मृदु व्यंजन आल्यास विसर्गाचा उ होतो. हा बनलेला उ व त्यापूर्वीचा अ यांचा गुणसंधी नियमानुसार ओ होतो.

ओ पुढे स्वर (अ) असल्यास पूर्वरूप संधी होऊन ओऽ असे रूप होते. मात्र ओ पुढे व्यंजन असेल तर पूर्वरूप संधी होत नाही -

अ + : + अ / मृदु व्यंजन

↓ उ

अ + उ = ओ

उदा.

१) बालः + अत्र = बाल् + अ + : + अ + त्र

= बाल् + अ + उ + अ + त्र

ओ

= बाल् + ओ + अत्र

= बालोऽत्र ।

२) ब्राह्मणः + अपि = ब्राह्मणोऽपि ।

= गोविन्दो वदति ।

३) गोविन्दः + वदति = गोविन्दो वदति ।

४) मनः + गतः = मनोगतः

= यशोदा ।

५) यशः + दा = यशोदा ।

६) मनः + हरः = मनोहरः ।

७) मयूरः + नृत्यति = मयूरो नृत्यति ।

२) विसर्गाचा लोप होणे

अ) नियम - विसर्गापूर्वी अ आणि पुढे अ शिवाय कोणताही स्वर आल्यास विसर्गाचा लोप होतो. २ स्वर सलग आले तर संधी होत नाही -

अ + : + अ खेरीज स्वर

(लोप)

उदा. बालः + आगच्छति = बाल आगच्छति ।

११८ अतः + एव = अत एव ।

यशः + इच्छति = यश इच्छति ।

पुरुषेभ्यः + उदयानम् = पुरुषेभ्य उदयानम् ।

अ) नियम - विसर्गापूर्वी अ आणि पुढे कोणताही स्वर अथवा मृदु व्यंजन आल्यास विसर्गाचा लोप होतो. २ स्वर लगत आले तर सन्धी होत नाही.

मृदु व्यंजन

प्रत्येक वगतील शेवटची ३ अक्षरे (ग् घ ङ्, ज्ञ झ ञ्, इ ऌ ण्, व् ध् न्, ब् भ् म्) आणि य् र् ल् व् ह् हे ५ वर्ण मृदु व्यंजने आहेत.

आ + : + स्वर/मृदु व्यंजने

(लोप)

उदा. जनाः + अत्र भक्ताः + नमन्ति

न् + आ + : + अ त् + आ + : + न् + अ

न् + आ + - + अ त् + आ + - + न

ना अ ता न

जना अत्र । भक्ता नमन्ति

बालाः + इच्छन्ति = बाला इच्छन्ति ।

वृक्षाः + वर्धन्ते = वृक्षा वर्धन्ते ।

अश्वाः + गच्छन्ति = अश्वा गच्छन्ति ।

नराः + हसन्ति = नरा हसन्ति ।

३) विसर्गाचा 'र'

नियम - विसर्गाच्या पूर्वी अ किंवा आ या शिवाय कोणताही स्वर व विसर्गापुढे कोणताही स्वर आल्यास विसर्गाचा र होतो व तो पुढील स्वरात मिसळून पूर्ण अक्षर तयार होते.

भिक्षा/आ सोडून इतर स्वर + : + स्वर

र

भानुः + उदेति

न् + इ + : + आ न् + उ + : + उ

न् + इ + र् + आ न् + उ + र् + उ

नि + रा नु + रु

मुनिरागच्छति । मानुरुवेति ।

कवेः + इच्छा तयोः + अतीव

कवेरिच्छा । तयोरतीव ।

निः + आधारः मक्तेः + एव

निराधारः । मक्तेरेव ।

तसेच विसर्गापूर्वी अ किंवा आ शिवाय कोणताही स्वर व विसर्गापुढे मृदु व्यंजन आले तर विसर्गाच्वा र् होतो व पुढील व्यंजनाच्या डोक्यावर रेफ () जोडला जातो.

अ/आ खेरीज स्वर + : + व्यंजन

र्

बालाः + इच्छन्ति = बाला इच्छन्ति ।

उदा. धेनुः जयति बहिः + देशः

न् + ऊ + : + न् + अ ह् + इ + : + दे

न् + ऊ + र् + न् ह् + इ + र् + दे

नूर्ज हिर्दे

धेनूर्जयति । बहिर्देशः ।

निः + धनः गुणैः + विराजति

निर्धनः । गुणैर्विराजति ।

देवीः + नमति अभिः + दहति

देवीर्नमति । अभिर्दहति ।

तसेच विसर्गापुढे र् हे मृदुव्यंजन आल्यास विसर्गाच्वा लोप होतो व पूर्वाच्चा स्वर दीर्घ होतो.

उदा. शम्भुः + राजते = शम्भुराजते । कविः + रमते = कवी रमते ।

पुनः + रमते = पुना रमते । कविः + रचयति = कवी रचयति ।

निः + सेजः = नीसेजः । साधोः + रुचिः = साधो रुचिः ।

४)

विसर्गाच्चा श्, ष, स्

विसर्गाच्या पूर्वी कोणताही स्वर असून पुढे -

• विसर्गानंतर च् - छ असतील तर विसर्गाच्या जागी श्

• विसर्गानंतर त् - श् - स् असतील तर विसर्गाच्या जागी स्

• विसर्गानंतर द् - र् असतील तर विसर्गाच्या जागी ष् होतो.

विसर्गाच्चा श्

उदा. बालः + चलति

ल् + अ + : + च

ल् + अ + श् + च

बालश्चलति ।

कविः + चिन्तयति

कविश्चिन्तयति ।

वृक्षाः + छिद्यन्ते

क्ष् + आ + : + छि

क्ष् + आ + श् + छि

वृक्षाश्छिद्यन्ते ।

पुत्राः + च

पुत्राश्च ।

निः + छलः

निश्छलः ।

विसर्गाच्चा स्

गङ्गायाः + तटे

य् + आ + : + त

य् + आ + स् + त

यास्त

गङ्गायास्तटे ।

निः + सारः

निस्सारः ।

मुनयः + तिष्ठन्ति

य् + अ + : + ति

य् + अ + स् + ति

यस्ति

मुनयस्तिष्ठन्ति ।

भानुः + तपति

भानुस्तपति ।

विसर्गाच्चा ष्

पतञ्जलेः + टीका

ल् + ए + : + टी

ल् + ए + ष् + टी

लोषी

पतञ्जलेटीका ।

धनुः + टंकारः

धनुष्टंकारः ।

शिशुः + ठवर्णम्

श् + उ + : + ठ

श् + उ + ष् + ठ

शुष्ठ

शिशुष्टवर्णम् ।

दयमानः + टिष्ठिः

दयमानटिष्ठिः ।

विसर्गाचा विकल्पाने श, ष, स्

नियम - विसर्गाच्या पूर्वी कोणताही स्वर असून, विसर्गापुढे श, ष, स् हे वर्ण आले तर विसर्गाला अनुक्रमे श, ष, स् हे आदेश होतात किंवा विसर्ग तसाच कायम राहतो.

- उदा. कविः + शंसति - १) कविशंसति । २) कविः शंसति ।
हरिः + शेते - १) हरिशंते । २) हरिः शेते ।
गिरेः + सौन्दर्यम् - १) गिरेस्सौन्दर्यम् । २) गिरेःसौन्दर्यम् ।

५) विसर्गाचा लोप होणे

नियम - सः आणि एषः यांच्यापुढे अ खेरीज कोणताही स्वर वा व्यंजन आल्यास विसर्गाचा लोप होतो

- उदा. सः कृष्णः - स कृष्णः । सः उवाच - स उवाच ।
एषः आगच्छत् - एष आगच्छत् । एषः वदति - एष वदति ।
सः अस्ति - सोऽस्ति । एषः अस्ति - एषोऽस्ति ।

(३) व्यंजन संधी

नियम - पदाच्या अंती येणाऱ्या 'म्' पुढे व्यंजन आल्यास त्या 'म्' चा अनुस्वार होतो आणि स्वर आल्यास 'म्' स्वरांमध्ये मिळून जातो. उदा.-

- व्यंजन पुढे असताना - १) देवम् नमामि - देवं नमामि ।
२) गुरुम् पृच्छति - गुरुं पृच्छति ।
३) आचार्यम् वन्दे - आचार्यं वन्दे ।
- स्वर पुढे असताना - १) त्वम् ईक्षसे - त्वमीक्षसे ।
२) अहम् इच्छामि - अहमिच्छामि ।
३) सम् + आचारः - समाचारः ।

२) जश्त्वसंधी (जश् म्हणजे वर्गातील तृतीय वर्ण - ग, ज, झ, ञ, ऋ, ए, ओ)

नियम - एखादा स्वर वा वर्गातील तिसरे, चौथे अक्षर किंवा य, र, ल्, व् नंतर आलेले असून पूर्वपदी अनुनासिकाखेरीज कोणतेही वर्गीय व्यंजन आलेले असेल तर पूर्वीच्या व्यंजनाबद्दल त्याच वर्गातील तिसरे व्यंजन येते.

- उदा. वाक् + दानम् = वाग्दानम् । दिक् + अम्बरः = दिगम्बरः ।
अच् + अन्तः = अजन्तः । षट् + दर्शनम् = षड्दर्शनम् ।
अप् + जम् = अब्जम् । जगत् + ईशः = जगदीशः ।
सत् + आचारः = सदाचारः । तत् + धनम् = तद्धनम् ।

३) श्चुत्वसंधी (श्चु श आणि च्, छ, ज, झ, ञ ही व्यंजने)

नियम - स् किंवा त् वर्गाच्या (त्, थ्, द्, ध्, न्) आधी किंवा नंतर श् किंवा च् वर्गातील (च्, छ्, ज्, झ्, ञ्) कोणताही वर्ण असल्यास 'स्' च्या जागी 'श्' आणि 'त्' वर्गाच्या जागी 'च्' वर्ण होतो.

- उदा. शिशुस् + शेते = शिशुश्शेते । याच् + ना = याच्ना ।
कस् + चित् = कश्चित् । सत् + चरितम् = सच्चरितम् ।
शत्रून् + जयति = शत्रूञ्जयति । तत् + शिव् = तच्चिवः ।
बृहद् + झरः = बृहद्झरः ।

४) षुत्वसंधी (षु म्हणजे ष आणि द्, र्, इ, इ, ऋ, ए ही व्यंजने)

नियम - 'स्' किंवा त वर्गातील व्यंजनाचा 'ष्' आणि ट वर्गातील कोणत्याही व्यंजनाशी मागे पुढे कसाही योग आला तर स् आणि त वर्गीय व्यंजनाबद्दल ष् किंवा ट वर्गातील त्याच क्रमांकाचे व्यंजन येते.

- उदा. रामस् + षष्ठः = रामष्षष्ठः । उत् + ड्यनम् = उड्यनम् ।
तत् + टीका = तट्टीका । राष् + त्रम् = राष्ट्रम् ।
इष् + तः = इष्टः ।

५) तवर्गीयांचा परसवर्णसंधी

नियम - त वर्गीय व्यंजनापुढे ल् हे व्यंजन आले असता पूर्वीच्या त वर्गीय व्यंजनाच्या ऐवजी ल् हे व्यंजन येते. पूर्वीचा वर्ण अनुनासिक न् असेल तर त्याच्या जागी अनुनासिक ल् येतो.

- उदा. उत् + लेखः = उल्लेखः । साक्षात् + लक्ष्मीः = साक्षाल्लक्ष्मीः ।
तान् + लोकान् = ताल्लोकान् । अस्मिन् + लोके = अस्मिल्लोके ।
महान् + लाभः = महाल्लाभः । महाल्लाभः ।

६) वैकल्पिक अनुनासिक संधी

नियम - जर पदाच्या शेवटी वर्गातील पहिल्या वर्णाच्या (क, च, ट, तू, पु) नंतर न किंवा म् आले तर वर्गातील पहिल्या अक्षराच्या जागी त्याच वर्गातील तिसरा किंवा पाचवा वर्ण होतो आणि जर प्रत्यय पुढे आला असेल तर पाचवाच वर्ण होतो.

उदा. दिक् + नागः = दिग्नागः ।
 सम्यक् + नास्ति = सम्यग्नास्ति ।
 जगत् + नाथः = जगद्नाथः ।
 वेणात् + नयति = वेणादनयति ।
 वाक् + मयम् = वाङ्मयम् ।

७) पदान्ती असलेल्या 'न्'चा अनुस्वार व विसर्ग

नियम - पदाच्या अन्ती न् आणि त्याच्यापुढे च् - छ्, ट् - ठ्, तू - तु - श् हे वर्ण आले तर त्या न् चे अनुस्वार आणि विसर्ग दोन्ही होतात. नंतर त्या विसर्गापुढे च् - छ् असल्यास त्या विसर्गाचा शू, र्, ळ असल्यास ष् आणि त् - श् असल्यास स् होतो.

उदा. कस्मिन् + चित् = कस्मिश्चित् । महान् + छेदः = महांश्छेदः ।
 चलन् + टिड्भिः = चलंष्टिड्भिः । महान् + ठक्करः = महांष्ठक्करः ।

८) पदादी 'श्' चा विकल्पाने छ्

नियम - पदाच्या शेवटी 'त्' किंवा 'न्' व नंतर 'श्' असेल तर 'त्' च्या जागी 'च्' आणि 'न्' च्या जागी 'ञ्' व 'श्' च्या जागी 'छ्' असा बदल होतो.

उदा. तत् + श्रुत्वा = तच्छ्रुत्वा । धावन् + शशः = धावञ्शशः । धावच्छशः ।

९) पदान्ती येणाऱ्या इ, ण्, आणि न् चे द्वित्व

नियम - पदान्ती येणाऱ्या इ, न् आणि न् पूर्वी ऱ्हस्व स्वर असून पुढे कोणताही स्वर आला तर पूर्वीच्या इ, ण् व न् चे द्वित्व होते. द्वित्व होणे म्हणजे ते व्यंजन दोनदा येणे.

उदा. प्रत्यङ् + आत्मा = प्रत्यङ्श्चात्मा । धावन् + अश्वः = धावञ्शश्वः ।
 सुगण् + ईशः = सुगण्णीशः । इन् + अन्त = इञ्जन्त ।
 तस्मिन् + एव = तस्मिन्नेव । पश्यन् + अपि = पश्यञ्जपि ।

१०) चागमसंधी (च् हा आगम होणारा संधी)

नियम - ङ् ऱ्हस्व स्वरापुढे 'छ्' व्यंजन आल्यास त्या ऱ्हस्व स्वराला च् आगम होतो

२) पदान्ती येणाऱ्या दीर्घ स्वरापुढे 'छ्' आल्यास दीर्घ स्वरापुढे 'च्' आगम विकल्पाने होतो.

उदा. वृक्ष + छाया = वृक्षच्छाया । परि + छेद = परिच्छेद ।
 पितृ + छत्र = पितृच्छत्र ।

११) पुढे येणाऱ्या 'द्' चा विकल्पाने चतुर्थ वर्ण

नियम - अनुनासिकारक्षरीज पदान्ती येणाऱ्या कोणत्याही वर्गीय व्यंजनापुढे ह् आल्यास, त्याच्या जागी पूर्वीच्या वर्णाच्या वर्गातील चौथे व्यंजन विकल्पाने येते व पूर्वीच्या वर्णाच्या जागी त्याच्या वर्गातील तिसरा वर्ण येतो.

उदा. वाक् + हरिः = वाग्हरिः / वाग्हरि । तत् + हितः = तच्छितः ।
 अप् + हरणम् = अप्हरणम् । षट् + हलानि = षड्ढलानि ।

विशेषणे (उत्कर्षापकर्षबोधक)

विशेषणांचा तरतमभाव

काही वाक्ये - १) राम श्रीमंत आहे. २) राम रमेशपेक्षा श्रीमंत आहे.
३) राम सर्व वर्गामध्ये श्रीमंत आहे.
उपरोक्त ३ निराळी वाक्ये आहेत. पण राम श्रीमंत आहे हेच त्यातून वेगवेगळ्या प्रकारांनी सुचविले आहे. त्याची एकाशी आणि सर्वाशी तुलना केली आहे. हा जो भाव तुलना केल्याने व्यक्त होतो तोच तर - तम - अधिकतर - अधिकतम हा होय व तो भाव व्यक्त करणारी विशेषणे म्हणजेच तरतमवाचक विशेषणे होत.

वाक्यात या विशेषणांचा प्रयोग ३ प्रकारांनी होतो -

विशेषण १) सामान्य, २) तुलनात्मक किंवा ३) अतिशयबोधक असतात.

१) सामान्य विशेषण

जेव्हा विशेषण साधारण रितीने उत्कर्ष वा अपकर्षचे बोधक असतात तेव्हा त्यांना सामान्य विशेषण म्हणतात.

उदा. - १) अयं बालकः पटुः । - - - - - उत्कर्ष
२) अयं दुष्टः नरः । - - - - - अपकर्ष
३) हिमालयः उत्तुङ्गः पर्वतः । - - - - - उत्कर्ष
४) भीमः बलवान् ।

२) तुलनात्मक विशेषण

दोन वस्तू किंवा व्यक्ती यांच्यातील एकाचे गुणाधिक्य / न्यूनता दाखवायचे असतांना विशेषणाला 'तर' किंवा 'ईयस्' प्रत्यय लावतात.

'तर' प्रत्ययाच्या वेळी ज्याच्या पेक्षा गुणाचे आधिक्य वा न्यूनता दाखवायचे असते तेव्हाच शब्दाची पंचमी विभक्ति वापरतात.

उदा. १) गोपालः श्यामात् पटुतरः । - - - - - उत्कर्ष
२) असुरः देवात् निकृष्टतरः । - - - - - उत्कर्ष

१३. विशेषणे (उत्कर्षापकर्षबोधकः)

३) हिमालयः अन्यपर्वतात् उत्तुङ्गतरः । - - - - - उत्कर्ष
४) अजुनात् भीमः बलीयान् । - - - - - उत्कर्ष

३) अतिशयबोधक विशेषण

अनेकांमध्ये एका व्यक्तीचे किंवा वस्तूचे गुणाधिक्य वा न्यूनता दाखवायचे असतांना विशेषणाला 'तम' किंवा 'इष्ट' प्रत्यय लावतात. अशा वेळी ज्यांच्यामध्ये आधिक्य दाखवायचे त्या शब्दाची षष्ठी किंवा सप्तमी वापरतात.

उदा. १) गोपालः सर्वेषु बालकेषु पटुतमः । पटिष्ठः । - - - - - उत्कर्ष
२) महेशः सर्वेषां भ्रातृणां (सर्वेषु भ्रातृषु) कनिष्ठः । - - - - - अपकर्ष
३) हिमालयः सर्वेषां पर्वतानां (सर्वेषु पर्वतेषु) उत्तुङ्गतमः । - - - - - उत्कर्ष
४) पाण्डवेषु (पाण्डवानां) भीमः बलिष्ठः । - - - - - उत्कर्ष

तर प्रत्ययाचे आणि तम - प्रत्ययाचे स्पष्टीकरण विशेषणापूर्वी 'अतिशयेन' हाच शब्द वापरून करतात.

उदा. शूरतरः - अतिशयेन शूरः, शूरतमः - अतिशयेन शूरः ।

ही तर - तम प्रत्ययान्त व इष्ट प्रत्ययान्त विशेषणे पुं. देव प्रमाणे, स्त्री. माला व नपुं. लिंगी वन प्रमाणे चालतात.

ईयस् प्रत्ययान्त विशेषणे 'श्रेयस्' प्रमाणे चालतात.

उदा. स्वादीयस् (गोड), प्रेयस् (चांगले), लधीयस् (लहान) व उपरोल्लेखित विशेषणांना ई जोडून ती नदीप्रमाणे चालतात.

स्वादीयसी, बलीयसी, गरीयसी इ.

नपुं. ही विशेषणे 'मनस्' प्रमाणे चालतात.

सामान्य	तुलनात्मक	अतिशयबोधक
साधुः (चांगला)	साधुतरः	साधुतमः
धीरः (धैर्यशाली)	धीरतरः	धीरतमः
महान् (मोठा, श्रेष्ठ)	महत्तरः	महत्तमः
शुक्लः (पांढरा)	शुक्लतरः	शुक्लतमः
पटुः (डुशार)	पटुतरः, पटीयान्	पटुतमः, पटिष्ठः
प्रियः (आवडता)	प्रियतरः, प्रेयान्	प्रियतमः, प्रेष्ठः
गुरुः (मोठा, जड)	गुरुतरः, गरीयान्	गुरुतमः, गरिष्ठः

१२. विशेषण (उत्कर्षापूर्वबोधक)

लघुः (लहान)	लघुतरः, लघीयान्	लघुतमः, लघिष्ठः
दीर्घः (लांब)	दीर्घतरः, द्राघीयान्	दीर्घतमः, द्राघिष्ठः
दृढः (बळकट, घट्ट)	दृढतरः, द्रढीयान्	दृढतमः, द्रढिष्ठः
मृदुः (मउ)	मृदुतरः, म्रदीयान्	मृदुतमः, म्रदिष्ठः
कुशः (बारीक, रोडका)	कुशतरः, क्रशीयान्	कुशतमः, क्रशिष्ठः
वृद्धः (म्हणतारा)	वर्षीयान्, ज्यायान्	वर्षिष्ठः, ज्येष्ठः
अल्पः (थोडे)	अल्पीयान्, कनीयान्	अल्पिष्ठः, कनिष्ठः
बहुः (पुष्कळ)	बहुतरः, भूयान्	बहुतमः, भूयिष्ठः
प्रशस्यः (स्तुत्य)	श्रेयान्, ज्यायान्	श्रेष्ठः, ज्येष्ठः
युवा (तरुण)	कनीयान्, यवीयान्	कनिष्ठः, यविष्ठः
उरुः (मोठा)	उरुतरः, वरीयान्	उरुतमः, वरिष्ठः
स्थूलः (जाड, मोठा)	स्थूलतरः, स्थवीयान्	स्थूलतमः, स्थ्वविष्ठः
दूरः (लांबचा)	दूरतरः, दवीयान्	दूरतमः, दविष्ठः
क्षुद्रः (लहान, कुल्लक)	क्षुद्रतरः, क्षोदीयान्	क्षुद्रतमः, क्षोदिष्ठः
ह्रस्वः (ठेंगणा)	ह्रसीयान्	ह्रसिष्ठः
साधु (चांगला)	साधीयान्	साधिष्ठः
बलवत्	बलीयान्	बलिष्ठः
अन्तिकः (जवळचे)	नेदीयान्	नेदिष्ठः
स्थिरः (स्तब्ध)	स्थेयान्	स्थेष्ठः
पृथुः (मोठा)	प्रथीयान्	प्रथिष्ठः
पापः (पापी)	पापीयान्	पापिष्ठः

तर आणि तम प्रत्यय केवळ विशेषणांनाच नव्हे तर नाम, क्रियापद, क्रियाविशेषण, अव्यय या सर्वांना लागतात. त्यांपैकी नामाखेरीज व विशेषणाखेरीज इतरांना म्हणजेच क्रियापदे, क्रियाविशेषणे आणि अव्यये यांना हे प्रत्यय लागताना तर आणि तम यांच्या ऐवजी तराम् आणि तमाम् असे प्रत्यय लागतात. उदा. -

अग्रणी (पुढे)	अग्रणीतर (अधिक पुढे)	अग्रणीतम (सर्वात पुढे)
पाचक (आचारी)	पाचकतर (अधिक आचारी)	पाचकतम (सर्वातून आचारी)

१३. विशेषण (उत्कर्षापूर्वबोधक)

विशेषण

गुरु (मोठा)	गुरुतर (अधिक मोठा)	गुरुतम (अतिशय मोठा)
युवन् (तरुण)	युवतर (अधिक तरुण)	युवतम (सर्वांमध्ये तरुण)

क्रियाविशेषण

उच्चैः (मोठयाने)	उच्चैस्तराम् (अधिक मोठयाने)	उच्चैस्तमाम् (सर्वातून मोठयाने)
नीचैः (हळू/खाली)	नीचैस्तराम् (अधिक हळू/खाली)	नीचैस्तमाम् (सर्वात हळू/खाली)

अव्यय

सु	सुतराम्	सुतमाम्
----	---------	---------

क्रियापद

पचति (शिजवितो)	पचतितराम् (अधिक शिजवितो)	पचतितमाम् (फारच शिजवितो)
----------------	--------------------------	--------------------------

स्वाध्याय - खालील वाक्यात योग्य तर / तम वाचके घाला

- १) गोविन्दः सर्वेषु भ्रातृषु (ज्येष्ठः) ।
- २) हिमालयः विकथ्यपर्वतात् (उन्नतः) ।
- ३) दुर्जनः सर्पात् (क्रूरः) ।
- ४) तूलात् अपि याचकः भवति । (लघु)
- ५) सर्वेषु रसेषु काव्यरसः (प्रिय) ।
- ६) नदीषु गङ्गा (दीर्घ) ।
- ७) शर्करारसः अन्य रसात् (स्वादु) ।
- ८) जन्मभूमिः स्वर्गात् अपि विद्यते । (गरीयस्)

विशेषण (निश्चित संख्यावाचक)

बोलतांना आपल्याला भाषेमध्ये अनेक वेळा संख्येचा वापर करावा लागतो. ज्या शब्दांपासून संख्येचा बोध होतो त्यांस संख्यावाचक शब्द म्हणतात. आता या संख्यावाचक शब्दांचे पुढील २ प्रकार आपल्याला अभ्यासायचे आहेत.

१३. विशेषणे (उत्कर्षापकर्षबोधक)

१) संख्यावाचक विशेषण शब्द २) क्रमवाचक संख्याविशेषणे

१) संख्यावाचकै

अ) प्रथम काही मूलभूत संख्या पाहू.

१	एक	११	एकादशन्	३०	त्रिंशत्
२	द्वि	१२	द्वादशन्	४०	चत्वारिंशत्
३	त्रि	१३	त्रयोदशन्	५०	पञ्चाशत्
४	चतुर्	१४	चतुर्दशन्	६०	षष्टि
५	पञ्चन्	१५	पञ्चदशन्	७०	सप्तति
६	षष्	१६	षोडशन्	८०	अशीति
७	सप्तन्	१७	सप्तदशन्	९०	नवति
८	अष्ट (न्)	१८	अष्टादशन्	१००	शत
९	नव (न्)	१९	नवदशन्	१०००	सहस्र
१०	दशन्	२०	विंशति	१०००००	लक्ष
					(१००००००० कोटि)

ब) २ अंकी कोणतीही संख्या सांगताना त्या संख्येला एक, दहा, सहस्र, लक्ष किंवा कोटि या प्रमाणे स्थानाच्या क्रमानुसार सांगावी लागते. स्थानानुसार वरील संख्या शेजारी मांडून ते शब्द साध्या संधिनियमानुसार जोडले म्हणजे कोणतीही संख्या तयार होते,

उदा. २८ = ८ + २० = अष्ट + विंशति = अष्टाविंशति
 ८२ = २ + ८० = द्वि + अशीति = द्वयशीति
 ३७ = ७ + ३० = सप्त + त्रिंशत् = सप्तत्रिंशत्
 ७३ = ३ + ७० = त्रि + सप्तति = त्रिसप्तति

टीप २ अंकी संख्या तयार करताना द्वि चे द्वा, त्रि चे त्रयः व अष्टन् चे अष्टा असे रूप काही ठिकाणी होते.

२१ ते १०० पर्यंतची संख्यावाचकै

२१	एकविंशति	२२	द्वाविंशति	२३	त्रयोविंशति
२४	चतुर्विंशति	२५	पञ्चविंशति	२६	षड्विंशति

१३. विशेषणे (उत्कर्षापकर्षबोधक)

२७	सप्तविंशति	२८	अष्टाविंशति	२९	नवविंशति
३०	त्रिंशत्	३१	एकत्रिंशत्	३२	द्वात्रिंशत्
३३	त्रयस्त्रिंशत्	३४	चतुस्त्रिंशत्	३५	पञ्चत्रिंशत्
३६	षट्त्रिंशत्	३७	सप्तत्रिंशत्	३८	अष्टात्रिंशत्
३९	नवत्रिंशत्	४०	चत्वारिंशत्	४१	एकचत्वारिंशत्
४२	द्विचत्वारिंशत्	४३	त्रिचत्वारिंशत्	४४	चतुश्चत्वारिंशत्
४५	पञ्चचत्वारिंशत्	४६	षट्चत्वारिंशत्	४७	सप्तचत्वारिंशत्
४८	अष्टचत्वारिंशत्	४९	नवचत्वारिंशत्	५०	पञ्चाशत्
५१	एकपञ्चाशत्	५२	द्विपञ्चाशत्	५३	त्रिपञ्चाशत्
५४	चतुःपञ्चाशत्	५५	पञ्चपञ्चाशत्	५६	षट्पञ्चाशत्
५७	सप्तपञ्चाशत्	५८	अष्टपञ्चाशत्	५९	नवपञ्चाशत्
६०	षष्टिः	६१	एकषष्टिः	६२	द्विषष्टिः
६३	त्रिषष्टिः	६४	चतुःषष्टि	६५	पञ्चषष्टि
६६	षट्षष्टि	६७	सप्तषष्टि	६८	अष्टषष्टि
६९	नवषष्टि	७०	सप्तति	७१	एकसप्तति
७२	द्विसप्तति	७३	त्रिसप्तति	७४	चतुःसप्तति
७५	पञ्चसप्तति	७६	षट्सप्तति	७७	सप्तसप्तति
७८	अष्टसप्तति	७९	नवसप्तति	८०	अशीति
८१	एकाशीति	८२	द्वयशीति	८३	त्रयशीति
८४	चतुरशीति	८५	पञ्चाशीति	८६	षड्शीति
८७	सप्ताशीति	८८	अष्टाशीति	८९	नवाशीति
९०	नवति	९१	एकनवति	९२	द्विनवति
९३	त्रिनवति	९४	चतुर्नवति	९५	पञ्चनवति
९६	षण्णवति	९७	सप्तनवति	९८	अष्टनवति
९९	नवनवति	१००	शत		

संख्यावाचक शब्द ही विशेषणे असल्यामुळे त्यांना लिंग, वचन व विभक्ति असते, पुढे एक पासून संख्यावाचक विशेषण शब्द चालवून दाखवले आहेत.

एक - नेहमी एकवचनात असते.

सर्वनाम असल्याने सर्व या सर्वनामाप्रमाणेच तिन्ही लिंगात चालतो.

१३. विशेषण (उत्कर्षापूर्कबोधक)

एक च विविध अर्थ

- १) काही २) मुख्य ३) प्रमुख ४) एकाकी
५) सामान्य ६) सारखा ७) एक

एक शब्द बहुवचनमध्ये 'काहीजण' अशा अर्थाने वापरतात. त्यावेळी सर्व शब्दप्रमाणे त्याची रूपे होतात.

जसे एके - काहीजण, एकै: - काही जणांनी, एकेषाम् - काही जणांचे इत्यादी.

एक (१) - नित्य एकवचनी

पुंलिंगी	स्त्रीलिंगी	नपुंसकलिंगी	विभक्ति
एकवचन	एकवचन	एकवचन	
एकः	एका	एकम्	प्रथमा
एकम्	एकाम्	एकम्	द्वितीया
एकेन	एकया	एकेन	तृतीया
एकस्मै	एकस्यै	एकस्मै	चतुर्थी
एकस्मात्	एकस्याः	एकस्मात्	पञ्चमी
एकस्य	एकस्याः	एकस्य	षष्ठी
एकस्मिन्	एकस्याम्	एकस्मिन्	सप्तमी
एक	एके	एक	संबोधन

द्वि नेहमी द्विवचनीच असते.

स्त्रीलिंगी व नपुंसकलिंगी रूपे सारखीच असतात.

द्वि एकूण चारच रूपे बनतात. (द्वौ, द्वाभ्याम्, द्वयोः, द्वे)

द्वि (२) - नित्य द्विवचनी

पुंलिंगी	स्त्रीलिंगी	नपुंसकलिंगी	विभक्ति
द्विवचन	द्विवचन	द्विवचन	
द्वौ	द्वे	द्वे	प्रथमा
द्वौ	द्वे	द्वे	द्वितीया
द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	तृतीया
द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	चतुर्थी

१३. विशेषण (उत्कर्षापूर्कबोधक)

द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	पञ्चमी
द्वयोः	द्वयोः	द्वयोः	षष्ठी
द्वयोः	द्वयोः	द्वयोः	सप्तमी
द्वौ	द्वे	द्वे	संबोधन

द्वि (३) - नित्य बहुवचनी

पुंलिंगी	स्त्रीलिंगी	नपुंसकलिंगी	विभक्ति
बहुवचन	बहुवचन	बहुवचन	
त्रयः	त्रिभ्यः	त्रीणि	प्रथमा
त्रीन्	त्रिसं:	त्रीणि	द्वितीया
त्रिभिः	त्रिसुभिः	त्रिभिः	तृतीया
त्रिभ्यः	त्रिसुभ्यः	त्रिभ्यः	चतुर्थी
त्रिभ्यः	त्रिसुभ्यः	त्रिभ्यः	पञ्चमी
त्रयाणाम्	त्रिसुणाम्	त्रयाणाम्	षष्ठी
त्रिषु	त्रिसुषु	त्रिषु	सप्तमी
त्रयः	त्रिभ्यः	त्रीणि	संबोधन

टीप द्वि (३) पासून पुढील संख्यावाचक विशेषण शब्दांची फक्त बहुवचनी रूपे होतात.

चतुर् (४) - नित्य बहुवचनी

पुंलिंगी	स्त्रीलिंगी	नपुंसकलिंगी	विभक्ति
बहुवचन	बहुवचन	बहुवचन	
चत्वारः	चतस्रः	चत्वारि	प्रथमा
चतुरः	चतस्रः	चत्वारि	द्वितीया
चतुर्भिः	चतसुभिः	चतुर्भिः	तृतीया
चतुर्भ्यः	चतसुभ्यः	चतुर्भ्यः	चतुर्थी
चतुर्भ्यः	चतसुभ्यः	चतुर्भ्यः	पञ्चमी
चतुर्णाम्	चतसुणाम्	चतुर्णाम्	षष्ठी
चतुर्षु	चतसुषु	चतुर्षु	सप्तमी
चत्वारः	चतस्रः	चत्वारि	संबोधन

१३. विशेषणे (उत्कर्षापकर्षबोधक)

उदा. ७ - सातवा, २३ - तेवीसावा इ. ज्या संख्यावाचकांपासून क्रमाचा बोध होतो त्यास क्रमवाचक संख्याविशेषणे म्हणतात.

संख्यावाचक विशेषणांना काही प्रत्यय जोडून किंवा त्यांच्यात काही बदल करून ही क्रमवाचक विशेषणे बनविली जातात. सर्व क्रमवाचक विशेषणे अकारान्त आहेत. पुल्लिंगात व नपुंसक-लिंगात त्यांची रूपे अनुक्रमे देव आणि वन शब्दाप्रमाणे होतात. स्त्री लिंगात काही क्रमवाचके 'माला' प्रमाणे तर इतर 'नवी' शब्दाप्रमाणे चालतात.

१ ते १० पर्यंतची क्रमवाचके पुढील प्रमाणे

पुल्लिगी	स्त्रीलिंगी	नपुंसकलिंगी	अर्थ
प्रथमः	प्रथमा	प्रथमम्	पहिला/ली/ले
आद्य-आदिम-अग्रिम			
द्वितीयः	द्वितीया	द्वितीयम्	दुसरा/री/रे
तृतीयः	तृतीया	तृतीयम्	तिसरा/री/रे
चतुर्थः,	चतुर्थी	चतुर्थम्	चौथा/थी/थे
तुरीय, तुर्य	तुरीया-तुर्या	तुरीयम् - तुर्यम्	चौथा/थी/थे
पञ्चमः	पञ्चमी	पञ्चमम्	पाचवा/वी/वे
षष्ठः	षष्ठी	षष्ठम्	सहावा/वी/वे
सप्तमः	सप्तमी	सप्तमम्	सातवा/वी/वे
अष्टमः	अष्टमी	अष्टमम्	आठवा/वी/वे
नवमः	नवमी	नवमम्	नववा/वी/वे
दशमः	दशमी	दशमम्	दहावा/वी/वे

उदा. प्रथमः बालः । द्वितीया बालिका ।

षष्ठं पुस्तकम् । अष्टमी तिथिः । दशमः छात्रः ।

या जोड्यांमध्ये विशेषणांपासून केवळ संख्येची कल्पना येत नाही तर त्या - त्या वस्तूंचा क्रम कळून येतो. म्हणूनच या विशेषणांना क्रमवाचक विशेषणे म्हणतात.

गुणवाचक विशेषणे

विशेष्यं स्यात् अनिज्ञात् निर्ज्ञातोऽर्थो विशेषणम् ।

एखाद्या विशेष्याविषयी निश्चित स्वरूपाचे ज्ञान नसेल तेव्हा त्या विषयी निश्चित ज्ञान सांगणाऱ्या अर्थाच्या शब्दाला विशेषण समजावे.

१३. विशेषणे (उत्कर्षापकर्षबोधक)

टीप पञ्चन् - (पाच) पासून नवदंशन् (एकोणीस) पर्यंत संख्यावाचक विशेषण शब्दांची रूपे तिन्ही लिंगी सारखीच असतात.

पञ्चन् - ५ (तिन्ही लिंगी)	षष् - ६ (तिन्ही लिंगी)	सप्तन् - ७ (तिन्ही लिंगी)	विभक्ती
बहुवचन	बहुवचन	बहुवचन	
पञ्च	षट्, षड्	सप्त	प्रथमा
पञ्च	षट्, षड्	सप्त	द्वितीया
पञ्चभिः	षड्भिः	सप्तभिः	तृतीया
पञ्चभ्यः	षड्भ्यः	सप्तभ्यः	चतुर्थी
पञ्चभ्यः	षड्भ्यः	सप्तभ्यः	पञ्चमी
पञ्चानाम्	षण्णाम्	सप्तानाम्	षष्ठी
पञ्चसु	षट्सु/षट्सु	सप्तसु	सप्तमी
पञ्च	षट्, षड्	सप्त	संबोधन

अष्टन्-आठ (तिन्ही लिंगी)	नवन्-नव (तिन्ही लिंगी)	दशन्-दहा (तिन्ही लिंगी)	विभक्ती
बहुवचन	बहुवचन	बहुवचन	
अष्ट, अष्टौ	नव	दश	प्रथमा
अष्ट, अष्टौ	नव	दश	द्वितीया
अष्टभिः, अष्टाभिः	नवभिः	दशभिः	तृतीया
अष्टभ्यः, अष्टाभ्यः	नवभ्यः	दशभ्यः	चतुर्थी
अष्टभ्यः, अष्टाभ्यः	नवभ्यः	दशभ्यः	पञ्चमी
अष्टानाम्	नवानाम्	दशानाम्	षष्ठी
अष्टसु, अष्टासु	नवसु	दशसु	सप्तमी
अष्ट, अष्टौ	नव	दश	संबोधन

क्रमवाचक संख्याविशेषणे

संख्याचे मूलसंख्या (Cardinals) व क्रमवाचक संख्या (Ordinals) असे प्रकार करता येतील.

१३. विशेषणे (उत्कर्षापकर्षबोधक)

स्पर्शीकरण - विशेष्याबद्दल निश्चित माहिती त्याचे विशेषण करून देते असा अभिप्राय.

विशेष्याचे विशेषण त्या विशेष्याचा दुसऱ्या विशेष्यापासून फरक सांगते.
उदा. -

नीलं कमलम् -

१) निश्चितपणे 'कमलम्' कसे हे 'नीलम्' या शब्दाने कळते, म्हणून 'कमलम्' या विशेष्याचे 'नीलम्' हे विशेषण आहे.

२) हे कमल, लाल, पांढरा इ. दुसऱ्या कमळाहून वेगळे आहे हा फरकही नीलम् या विशेषणावरून समजला.

ज्या पदार्थ, वस्तू इ. विषयी ज्ञान करून घ्यावयाचे त्याला ज्ञाप्य म्हणतात. आणि त्यालाच विशेष्य म्हणतात. वाक्याचा अर्थ ठरवितांना ज्ञाप्य (विशेष्य) प्रमुख (प्रधान) घटक असतो. त्यामानाने त्याचे विशेषण गौण (अप्रधान) असते. उदा. -

देवाला निळे कमळ वाहिले. येथे कमळ वाहणे या अर्थाने भर आहे, म्हणून 'कमळ' प्रमुख आहे. त्या मानाने 'निळे' हा शब्द गौण ठरतो, कारण तो वाक्यात नसला तरी चालतो. म्हणून तो गौण आहे. म्हणजेच अप्रधान आहे.

विशेषण गौण असते. विशेष्य प्रधान असते असा अभिप्राय.

अशा प्रकारे गुणवाचक शब्दाला विशेषण म्हणतात. गुण शब्दाने चांगले आणि वाईट दोन्ही प्रकारच्या गुणांचे ग्रहण होते.

संस्कृत भाषेत विशेष्याचे जे लिंग, वचन आणि विभक्ती असते तेच लिंग, वचन आणि विभक्ती विशेषणाची असावी असा नियम आहे.

यल्लिङ्गं यद्वचनं या च विभक्तिर्विशेष्यस्य ।

तल्लिङ्गं तद्वचनं सैव विभक्ति विशेषणस्यापि ॥

दरील नियमातील सातही विभक्त्यांतील उदाहरणे

उत्तमः नरः अस्ति ।	प्रथमा
उत्तम मनुष्य आहे.	
उत्तमम् नरम् सः अवदत् ।	द्वितीया
उत्तम मनुष्याला तो म्हणाला.	
उत्तमेन नरेण सुविचारः श्रुतः ।	तृतीया
उत्तम मनुष्याने सुविचार ऐकला.	

१३. विशेषणे (उत्कर्षापकर्षबोधक)

उत्तमाय नराय अहं पुस्तकं यच्छामि ।	चतुर्थी
उत्तम मनुष्यासाठी मी पुस्तक देते.	
उत्तमात् नरात् सज्जनाः न दूरं गच्छन्ति ।	पञ्चमी
उत्तम मनुष्यापासून सज्जन दूर जात नाहीत.	
उत्तमात् नरस्य वर्तनं शोभनं वर्तते ।	षष्ठी
उत्तम मनुष्याचे वागणे चांगले असते.	
उत्तमे नरे सद्गुणाः वसन्ति ।	सप्तमी
उत्तम मनुष्यामध्ये सद्गुण वास करतात.	
हे उत्तम नर ! त्वं धन्यः असि ।	संबोधन
हे उत्तम मनुष्या, तू धन्य आहेस.	

प्रथमा विभक्तीतील गुण विशेषणे

पु - अयं शोभनः नरः । इमौ शोभनौ नरौ । इमे शोभनाः नराः ।

स्त्री - इयं शोभना स्त्री । इमे शोभने स्त्रियौ । इमाः शोभनाः स्त्रियः ।

नपु - इदं शोभनं पुष्यम् । इमे शोभने पुष्ये । इमानि शोभनानि पुष्याणि ।

प्रथमा विभक्तीतील दोष विशेषणे

पु - कश्चिद् दुष्टः नरः । कौचिद् दुष्टौ नरौ । केचिद् दुष्टाः नराः ।

स्त्री - काचित् दुष्टा स्त्री । केचिद् दुष्टे स्त्रियौ । काश्चिद् दुष्टाः स्त्रियः ।

नपु - किञ्चिद् दुष्टं जलम् । केचिद् दुष्टे जले । कानिचिद् दुष्टानि जलानि ।

द्वितीया विभक्तीतील विशेषणे

पु - इमं शोभनं नरम् । इमौ शोभनौ नरौ । इमान् शोभनान् नरान् ।

स्त्री - इमां शोभनां स्त्रियम् । इमे शोभने स्त्रियौ । इमाः शोभनाः स्त्रीः ।

नपु - इदं शोभनं पुष्यम् । इमे शोभने पुष्ये । इमानि शोभनानि पुष्याणि ।

काही गुण विशेषणांची सूची

शब्द	अर्थ	पुं.	स्त्री.	नपुं.
श्वेत	पांढरा	श्वेतः	श्वेता	श्वेतम्
कृष्ण	काळे	कृष्णः	कृष्णा	कृष्णम्
रक्त	लाल	रक्तः	रक्ता	रक्तम्

शब्द	अर्थ	पुं.	स्त्री.	नपुं.
पीत	पिवळा	पीतः	पीता	पीतम्
हरित	हिरवा	हरितः	हरिता	हरितम्
मधुर	गोड	मधुरः	मधुरा	मधुरम्
कटु	कडू	कटुः	कट्वी	कटु
अम्ल	आंबट	अम्लः	अम्ला	अम्लम्
शीतल	थंड	शीतलः	शीतला	शीतलम्
उष्ण	गरम	उष्णः	उष्णा	उष्णम्
लघु	लहान	लघुः	लघ्वी/घुः	लघु
विशाल	मोठा	विशालः	विशाला	विशालम्
शोभन	सुन्दर	शोभनः	शोभना	शोभनम्
स्थूल	लठ्ठ	स्थूलः	स्थूला	स्थूलम्
कृश	कोमल	कृशः	कृशा	कृशम्
मनोहर	सुन्दर	मनोहरः	मनोहरा	मनोहरम्
बुद्धिमत्	हुशार	बुद्धिमान्	बुद्धिमती	बुद्धिमत्
साधु	चांगला	साधुः	साध्वी	साधु

क्रियाविशेषणे

एका क्रियेची तद्सदृश दुसऱ्या क्रियेहून भिन्नता सूचविणाऱ्या शब्दाला क्रियाविशेषण म्हणतात. क्रियाविशेषण हा शब्द त्या क्रियेविषयी विशेष माहिती देतो.

उदा. सः मन्दं मन्दं चलति । - येथे मन्दं मन्दं हे क्रियाविशेषण आहे.

या क्रियाविशेषणाने 'चलति' या क्रियेबद्दल पुढील २ बाबी स्पष्ट होतात -

१) सवेगं चलति । या क्रियेपेक्षा 'मन्दं मन्दं चलति' ही क्रिया वेगळी आहे.

२) 'चलति' चे विशेष स्वरूप 'मन्दं मन्दं' मुळे स्पष्ट झाले आहे.

क्रियाविशेषणांविषयी काही विशेष

१) क्रियाविशेषणे अव्यय असतात. त्यामुळे वाक्यांतील कर्त्याच्या लिंग, वचन, विभक्तीप्रमाणे क्रियाविशेषणाच्या रूपात बदल होत नाही.

उदा. सः मन्दं मन्दं चलति । ते मन्दं मन्दं चलन्ति ।

सा मन्दं मन्दं चलति । ताः मन्दं मन्दं चलन्ति ।

२) क्रियाविशेषणे प्रायः नपुंसकलिंगात द्वितीया विभक्तीत एकवचनान्त असतात.

उदा. सः तत्र सुखं वसति ।

३) क्रियाविशेषणे (i) अव्यय (ii) सर्वनाम (iii) संख्यावाची शब्द (iv) तद्धित या प्रकारच्या शब्दांपासून तयार होतात.

(i) विना, पृथक्, अग्रे, वृथा, साधु इ. - अव्यय

(ii) इदानीम्, तदानीम्, यथा, तथा, इ. - सर्वनाम

(iii) द्वेषा, त्रेधा - संख्यावाची शब्द

(iv) भस्मसात्, पुत्रवत् - नामाना तद्धित प्रत्यय लावून बनलेले हे शब्द आहेत

काही क्रियाविशेषण अव्ययांचा वाक्यांत प्रयोग

अव्यय	अर्थ	प्रयोग
अकस्मात्	अचानक	गुरुः अकस्मात् आगतः । गुरु अचानक आले.
अचिरम्, अचिरात्, अचिरेण	लवकर	अचिरात् एव वृष्टिः भविष्यति । पाऊस लवकरच होईल
अधः	खाली	अधः त्यजसि रत्नानि ? काय तू रत्न खाली फेकतोस ?
अद्य	आज	अद्यैव कुरु यत् श्रेयः । जे चांगले काम असेल ते आजच करा.
इह	येथे	नास्तीह कश्चित् जनपदः । येथे कोणते गाव नाही.

१३. विशेषण (उत्कर्षापरकबोधक)

काही क्रियाविशेषणांची सूची

अग्रतः	समोर	तूर्णाम्	मीन
अतः	महणून	दिवा	दिवसा
अतीव	खूप	ध्रुवम्	निश्चित
अथ	यानंतर		
अथकिम्	हं, तर काय ?	निकाषा	जवळ
अधुना	आता	पृथक्	वेगवेगळे
इह	येथे	प्राक्	पूर्वीच
ऋतम्	खरे	साकम्	बरोबर
एवम्	या प्रकारे	सकृत्	एकदा
कदा	केव्हा	सदा	नेहमी
क	कुठे	समया	जवळ
तथा	त्याप्रमाणे	सुष्ठु	चांगल्या प्रकारे
तावत्	तोपर्यंत	समन्तात्	चारी बाजूंना
खलु	खरोबर	ह्यः	काल इ.

प्रकरण १४

उपसर्ग विचार

शीपसर्ग वाद

उपसर्गासहित असणाऱ्या धातूंनी संस्कृत भाषेच्या सौंदर्यात निश्चितच भर घातली आहे. केवळ धातूंच्या प्रयोगापेक्षा उपसर्गासहित धातूंचा प्रयोग भाषेला अलंकृत करित असतो.

संस्कृत भाषेत एकूण २२ उपसर्ग आहेत. त्यांना प्रादि प्र - आदि असे म्हणतात.

प्रादि उपसर्ग व त्यांचे मुख्य अर्थ

प्र (अधिक), पर (मागे, उलट), अप (दूर), सम् (चांगले), अनु (मागोमाग), अब (दूर, खाली), निस् (बाहेर), दुर् (दुष्ट), दुस् (कठीण), वि (उलट), आइ (पासून, पर्यंत), नि (खाली), अधि (वर), अपि (जवळ), अति (पलिकडे, खूप), सु (सुंदर), उद् (वर), अभि (कडे), प्रति (विरुद्ध), परि (भोवताली), उप (जवळ), इ.

उपसर्गाविषयी अधिक माहिती देणाऱ्या खालील कारिका प्रसिद्ध आहेत

१) धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चितमनुवर्तते ।

तमेव विशिनष्ट्यन्यः उपसर्गातिस्त्रिधा ॥

१) एखाद्या उपसर्गामुळे धातूचा अर्थ बदलतो,

२) एखाद्या असलेला अर्थ खुलतो, तसेच

३) एखाद्या मूळ अर्थाने अनुसरण करतो. असे उपसर्गांचे ३ परिणाम असतात.

धातूला उपसर्ग लागल्यावर ३ प्रकारचे परिणाम होतात हे आपण वरील कारिकेत पाहिले, आता त्यांची उदाहरणे पाहू.

१) अर्थ बदलणे - विजयः - पराजयः, उपकारः - अपकारः, आहारः - प्रहारः

२) अर्थ खुलणे - गति - प्रगति

३) अर्थानुसरण करणे - वसति - अधिवसति, उच्यते - प्रोच्यते

२) उपसर्गोंन धात्वर्थों बलादन्वत्र नीयते ।

प्रहाराहारसंहारविहार परिहारवत् ॥

उपसर्गामुळे धातूचा अर्थ जबरदस्तीने दुसरीकडे नेला जातो किंवा बदलतो. प्रहार, आहार, संहार, विहार, परिहार याप्रमाणे.

मूळ धातू - ह - हरण करणे त्याला वेगवेगळे उपसर्ग लागले की मूळ अर्थ बदलतो.

- उदा. १) प्र + ह - प्रहार करणे २) आ + ह - आणणे
 ३) सम् + ह - संहार करणे ४) वि + ह - विहार करणे
 ५) परि + ह - परिहार करणे ६) उप + ह - जवळ नणे
 ७) उदा + ह - सांगणे ८) वि + अव + ह - काम करणे
 ९) सम् + ह - गोळा करणे १०) सम् + आ + ह - एकत्र करणे

उपसर्गामुळे पद बदलते - जसे -

- १) स्था - परस्मैपद - सम्, अव, प्र, वि हे उपसर्ग लागल्यास आत्मनेपद होते
 २) गम् - परस्मैपद - सम् हा उपसर्ग लागला की आत्मनेपद होते.
 ३) रम् - आत्मनेपद - वि उपसर्गाने परस्मैपद होते.

उपसर्गामुळे अकर्मक धातू हे सकर्मक होतात. जसे - अकर्मक 'भू' चा अर्थ आहे 'होणे'. परंतु 'अनु' उपसर्ग लागल्यावर तो सकर्मक होतो. त्याचा अर्थ 'अनुभवणे' असा होतो. जसे - पातकी दुःखमनुभवति । - पापी दुःख भोगतो.

नामधातू

संस्कृतमध्ये नामांना किंवा प्रातिपदिकांना निरनिराळ्या अर्थी वेगवेगळे प्रत्यय लागून धातू तयार होतात. या धातूंना नामधातू किंवा सुब्धातू म्हणतात. नामापासून धातू करणे हे करणाऱ्याच्या मर्जीवर आहे. या धातूंचे प्रयोग बहुधा वर्तमानकाळी तृतीय पुरुषी एकवचनी आढळतात. या नामधातूंचे विशेष असे अर्थ असतात. उदा. -

पुत्र	पुत्र + क्यच	पुत्रीयति, पुत्रकाम्यति	पुत्र इच्छितो म्हणजे आपणास पुत्र व्हावा असे इच्छितो.
कृष्ण	कृष्ण + क्विप्	कृष्णति	कृष्णाप्रमाणे आचरण करतो.
लोहित	लोहित + क्यष्	लोहितायते यति	लाल होतो.
मुण्ड	मुण्ड + णिच्	मुण्डयति	मुण्डन करतो.

नामांना/प्रातिपदिकांना नामधातू तयार करण्यासाठी अर्थानुसार भिन्न-भिन्न प्रत्यय लागतात. परंतु आपण नामधातूंना लागणाऱ्या २ मुख्य प्रत्ययांचाच येथे विचार करू.

क्यच् - सुपः आत्मनः क्यच् । - परस्मैपदी ----- ३/१/८

ज्या वस्तूची इच्छा असेल त्या वस्तूच्या सूचक शब्दानंतर क्यच् प्रत्यय जोडावा.

क्यच् प्रत्यय जोडला जाण्यापूर्वी अन्तिम स्वरामध्ये काही परिवर्तन होतात. जसे

अ, आ/इ → ई	ऋ → री	ऊ → उ
ओ → अक्	औ → आव्	

शेवटचा वर्ण इ, व्, ण्, किंवा न् असल्यास त्याचा लोप होतो. म कारान्त शब्दानंतर वा अव्ययानंतर क्यच् लागतच नाही.

त्याचप्रमाणे क्यच् मधील क् व च् इत् संज्ञक (खुणेची अक्षरे) असतात.

म्हणून नाम + य + ति या प्रक्रियेतून नामधातू तयार होतात. उदा. -

पुत्र	(पुत्र + क्यच्)	पुत्रीयति	आपणांस पुत्र व्हावा असे इच्छितो.
इशा	(गङ्गा + क्यच्)	गङ्गीयति	स्वतःसाठी गंगेची इच्छा करतो.
राजा	(राजा + क्यच्)	राजीयति	आपण राजा व्हावे अशी इच्छा करतो

१५. नामधातू

याचप्रमाणे - कवी	(कवि + क्यच्)	-	कवीयति
नदी	(नदी + क्यच्)	-	नदीयति
विष्णू	(विष्णु + क्यच्)	-	विष्णूयति
वधू	(वधू + क्यच्)	-	वधूयति
गो	(गो + क्यच्)	-	गोयति

क्यच् प्रत्यय

----- ३/१/११

कर्तुः क्यच् सलोपश्च ।

क्यच् - य (क्यच्) हा प्रत्यय उपमानवाचक प्रथमांत कर्त्याला लागतो. 'वागणे' आचरणे असा त्याचा अर्थ होतो. 'जसा तो करतो तसाच हा करतो' हा अर्थ व्यक्त करण्यासाठी क्यच् (य) प्रत्यय जोडला जातो.

क्यच् / व क्यच् या २ प्रत्ययांतील इत्संज्ञकांचा लोप होऊन प्रत्यय 'य' असाच शिष्टक राहतो. परंतु क्यच् हा प्रत्यय परस्मैपदाला लागतो.

उदा. पुत्रीयती । प्रसादीयती । ई. क्यच् हा प्रत्यय आत्मनेपदाला लागतो. क्यच् प्रत्ययातील 'य' प्रत्यय लावण्यापूर्वी नामाचे 'अ' दीर्घ केले जाते.

गरुडः इव आचरति गरुडायते ।	गरुडाप्रमाणे भरारी मारतो.
यशस्यते ।	यशस्वी होतो.
कृष्ण इव आचरति । कृष्णायते	कृष्णाप्रमाणे आचरण करतो.
जर्दभी अप्सरायते ।	गाढवी अप्सरेप्रमाणे आचरण करते.
विद्वायते, विद्वस्यते	विद्वानाप्रमाणे आचरण करतो.
कुमारीव आचरति कुमारायते ।	कुमारीप्रमाणे आचरण करतो.
युवतीव आचरति युवायते ।	युवतीप्रमाणे आचरण करतो.

प्रत्यय १६

कृदन्ता प्रत्यय

१६. कृदन्त प्रकरण

'कृत्' ही एक धातूना लागणाऱ्या प्रत्ययांची संज्ञा आहे. धातूना वेगवेगळे 'कृत्' प्रत्यय लागून धातुसाधित (धातूनां प्रत्यय लागून तयार झालेले) शब्द बनतात. 'कृत्' प्रत्यय लागलेल्या शब्दांना 'कृदन्त' अशी संज्ञा आहे.

या धातुसाधित शब्दांचे (कृदन्तांचे) विशेषणे, अव्यये आणि नामे असे ३ प्रकार आहेत. प्रथम धातुसाधित नामांचा विचार करू.

धातुसाधित नामे

वेगवेगळ्या धातूना निरनिराळ्या अर्थां अनेक कृत्प्रत्यय लागून धातुसाधित नामे किंवा विशेषणे बनतात. त्यांत अमुक नामे व अमुक विशेषणे असा फारसा भेद करता येत नाही. कारण एकाच शब्दाचा नामाप्रमाणे आणि विशेषणाप्रमाणेही प्रयोग होतो. म्हणून ही सर्व 'धातुसाधित नामे' या सदराखालीच येतात. हे कृत्प्रत्यय असंख्य आहेत. त्यांपैकी अस्त्य उपयुक्त व व्यापक अशा प्रत्ययांची माहिती पुढे दिली आहे.

१) ण्वुलृत्वायौ

हे प्रत्यय सर्व धातूंपुढे कर्तरि होतात. 'करणार' या अर्थाने 'ण्वुल्' (अक्) आणि 'तृच्' (तृ) प्रत्यय होतात. उदा. -

तृच् - तृ - कृ - कर्तु - करणारा	गम् - गन्तु - जाणारा
दा - दातृ - देणारा	युष् - योषु - लढणारा
विद् - वेत्ता - जाणणारा	नी - नेतृ - नेता/नेणारा

२) ण्वुल् (अक्) - हा प्रत्यय सर्व धातूंपुढे कर्तरि होतो. जसे -

ज्ञे - जायकः - गाणारा	नी - नायकः - नेणारा
दा - दायकः - देणारा	जन् - जनकः - जन्म देणारा
पच - पाचकः - शिजविणारा	हन् - घातकः - नाश करणारा

'ण्वुल्' (अक्) आणि 'तृच्' (तृ) प्रत्ययान्त शब्दांची रूपे तिन्ही लिंगांमध्ये विशेष्याच्या अनुसार होतात.

३) कर्मण्यण् । - ३/१/१

कर्मवाचक पद उपपद असतांना म्हणजेच धातूच्या पूर्वी कर्म पद असतांना 'अण्' हा प्रत्यय धातूहून कर्तरि होतो आणि हा प्रत्यय लागत असतांना धातूला वृद्धी होते.

उदा. कुम्भं + कृ + अण्
कर्मवाचक पद धातू + कृदन्त प्रत्यय

कर
कुम्भ + कार् + अ = कुम्भकार (घडा करतो तो)
याचप्रमाणे - भाष्यं करोति इति भाष्यकारः । भाष्य करतो तो
तन्तुं वयति इति तन्तुवायः । धागे विणतो तो
सूत्रं धारयति इति सूत्रधारः । सूत्र धरतो तो
वारि वहति इति वारिवाहः । पाणी वाहतो तो
भारं हरति इति भारहारः । भार हरण करतो तो

४) 'क' प्रत्यय - आतश्चोपसर्गे । - ३/१/१३६

'आ' कारान्त धातूच्या पूर्वी जर उपसर्ग उपपद असेल तर 'क' प्रत्यय होतो.

उदा. फलं + प्र + दा फलप्रदः फलं प्रददाति इति । फळ देतो तो
अभि + ज्ञा अभिज्ञः अभिजानाति इति जो जाणतो तो
प्र + स्था प्रस्थः प्रस्थान करणारा

क प्रत्यय - इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः । - ३/१/१३५

ज्या धातूच्या उपधेला (शेवटून दुसरे अक्षर) ह, उ, क्र, लृ, यांपैकी एखादा स्वर असेल आणि त्यानंतर ज्ञा (जाणणे), प्री (प्रसन्न करणे) आणि कृ (करणे) हे धातू असतील तर त्यानंतर कर्तृवाचक क (अ) प्रत्यय लागतो जसे -

क्षिप + क (अ) क्षिपः (क्षिपतीति) फेकणारा
लिख् + क (अ) लिखः (लिखतीति) लिहिणारा
प्रि + क (अ) प्रियः (प्रीणातीति) प्रसन्न करणारा

५) खश् प्रत्यय - आत्मने स्वश्च । - ३/२/८३

स्वतःच स्वतःला मानणे या अर्थाने खश् (अ) प्रत्यय होतो.

उदा. पण्डित + मन् + खश् पण्डितंमन्यः ।

आत्मानं पण्डितं मन्यते पण्डितंमन्यः । स्वतःला पण्डित समजणारा

आत्मानं दर्शनीयं मन्यते दर्शनीयंमन्यः । स्वतःला सुन्दर समजणारा

६) णिनि (इन्) प्रत्यय

सुबन्तपदाच्या (नामाच्या) नंतर असलेल्या धातूहून भिन्न अर्थाने इन् प्रत्यय होतो. उदा. स्वभाव अर्थाने - उष्ण + भुज् + णिनि (इन्) - उष्णभोजी - गरम खाण्याचा स्वभाव असणारा.

त्याचप्रमाणे - शाकाहारी, मांसाहारी, मिथ्यावादी, अग्रयायी इ. तसेच कर्तृवाच्यात णिनि (इन्) प्रत्ययाची उदाहरणे. निवसतीति - निवासी । अधिकारी, प्रवासी, विद्रोही, द्वेषी, सञ्चारी इ.

भावार्थ कृव् प्रत्यय

७) क्तिन् प्रत्यय - स्त्रियां क्तिन्

भाववाच्य असतांना धातूहून क्तिन् (ति) प्रत्यय होतो आणि क्तिन् मधील ति शिष्टक राहतो. हा प्रत्यय धातूंना लागून स्त्रीलिङ्गी नामे तयार होतात.

उदा. कृ - कृतिः ख्या - ख्यातिः गम् - गतिः
स्था - स्थितिः भज् - भक्तिः बुध् - बुद्धिः इ.

८) घञ् (अ) - भावे । ३/३/१८ अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् । ३/३/१९

धातूचा अर्थ सांगण्यासाठी त्याच प्रमाणे कर्त्याला सोडून अन्य कारकांचा अर्थ सांगण्यासाठी घञ् (अ) प्रत्यय लागतो जसे -

पच् + घञ् (अ) - पाकः (स्वयंपाक)
त्यज् - त्यागः, कम् - कामः (इच्छा), नश् - नाशः
लिख् - लेखः, पद् - पादः (पाय), भू - भावः
कृ - कारः विकारः, उपकारः, अपकारः
हृ - हारः, आहारः प्रहारः, विहारः, संहारः, उपहारः
चर् - चारः, विचारः, संचारः, आचारः
वद् - वादः, विवादः, संवादः, प्रवादः, अनुवादः, अपवाद इ.
घञ् प्रत्ययान्त शब्द पुँल्लिङ्गी असतात.

९) क्त व ल्युट् (अन) प्रत्यय

नपुंसके भावे क्तः । - ३/३/११४

ल्युट् च । - ३/३/११५

धातूंपासून नपुंसक भाववाचक शब्द बन्विण्यासाठी क (निष्ठा) आणि ल्युट् (अन) प्रत्यय लागतो जसे -

हसितम् - हसनम् - हसणे गतम् - गमनम् - जाणे
पा - पानम् - पिणे भुज् - भोजनम् - जेवणे

भावकरणाधिकरणेषु ल्युट्

भाव, करण आणि अधिकरणामध्ये ल्युट् (अन) होतो. जसे -

करणम् - ज्याने केले जावे शयनम् - ज्यावर झोपले जावे
उपकरणम् - ज्याने काम करतात आवरणम् - ज्याने झाकतात इ.

१०) खल् (अ) प्रत्यय

ईषदुःसुषुकृच्छकृच्छांषु खल् ।

----- ३/३/१३६

सु व ईषत् (सुखार्थ) व दूर् (दुःखार्थ) शब्द धातूच्या पूर्वी लागलेले असल्यास धातूहून पुढे खल् (अ) प्रत्यय लागतो. जसे -

सुकृ + खल् - सुकरः (सुखेन कर्तुं योग्यः) - सुखाने करण्याजोगे
दुष्कृ + खल् - दुष्करः (दुःखेन कर्तुं योग्यः) - कठीण
ईषत् + कृ + खल् - ईषत्करः - थोड्या प्रयत्नाने साध्य करण्याजोगे
सुवहः, दुर्लभः, दुःशासनः इ.

कृदन्त विशेषणे

- १) बालांधर्व हे गाणारे नट म्हणून प्रसिध्द होते.
- २) रामपूरच्या जंगलात एक बोलणारे झाड होते.
- ३) मी वाचलेले पुस्तक आईलासुद्धा आवडले.
- ४) श्रीने पाठ केलेल्या सर्व कविता बरोबर आल्या.

वरील वाक्यातील अधोरेखित शब्द ही विशेषणे असून ती कर्त्याची तसेच कर्मिची विशेषणे आहेत. या विशेषणांवरून आपल्याला काळाचाही बोध होतो. पहिली २ वर्तमानकाळातील आहेत तर शेवटची २ भूतकाळातील आहेत. गाणे, बोलणे, वाचणे इ. मूळ धातूंपासून बनलेली ही कृदन्त विशेषणे आहेत. या कृदन्तानाच धातुसाधित विशेषणे म्हणतात.

कृदन्त विशेषणे ही वर्तमानकालवाचक, भूतकालवाचक व भविष्यकालवाचक अशी ३ प्रकारची असतात. तसेच ती अर्थाच्या दृष्टीने कर्ता, कर्म, करण, अधिकरण हे

अर्थ दाखविणारी असतात. यापैकी आपण वर्तमानकालवाचक व भूतकालवाचक कृदन्त विशेषणांचा अभ्यास करणार आहोत.

अ) वर्तमानकालिक कृदन्त/वर्तमानकालवाचक धातुसाधित विशेषणे (व.का.धा.वि.) वाचणारा / वाचणारी, लिहिणारा / लिहिणारी इ. अर्थ प्रकट करण्यासाठी, संस्कृतमध्ये धातूनंतर वर्तमानकालिक कृदन्ताचे शतृ आणि शानच् प्रत्यय लावून निष्पन्न शब्दांचा प्रयोग केला जातो. यांना सत् असेही म्हणतात. सत् चा अर्थ आहे वर्तमान वा विद्यमान.

परस्मैपदी धातूंना 'शतृ' (अत्) आणि आत्मनेपदी धातूंना 'शानच्' (आन, मान) हे प्रत्यय लावून ही विशेषणे बनतात.

वर्तमानकालिक कृदन्त विशेषणे

१० गणांच्या परस्मैपदी धातूंपासून बनणारे अत् प्रत्ययान्त	१, ४, ६, १० व्या गणातील आ. प.	२, ३, ५, ७, ८, ९ या गणांच्या आत्मनेपदी धातूंपासून बनणारी मान प्रत्ययान्त
---	-------------------------------	--

शतृ - शानच् प्रत्ययान्त शब्द कर्त्याचे विशेषण असतात. उदा. -

वहन् निर्झरः - वाहणारा झरा, वहन्ती नदी - वाहणारी नदी,
वहत् जलम् - वाहणारे पाणी.

या उदाहरणात 'वहत्' हे रूप धातूंपासून बन्विलेले आहे. म्हणून त्याला धातुसाधित (कृदन्त) म्हणतात. हे धातुसाधित निर्झरः, नदी आणि जलम् या तिन्ही लिंगातील विशेष्यांचा क्रियारूप धर्म सांगत आहे. म्हणून 'वहत्' हे विशेषण आहे. 'वाहणे ही क्रिया चालू आहे' असा त्यावरून बोध होतो. म्हणून त्याला वर्तमानकालवाचक म्हणतात.

- उदा. १) कदापि नरः खादन् न पठेत् । - मनुष्याने खातांना वाचू नये.
२) सः हसन् अवदत् । - तो हसत बोलतो.
३) शयानं शिशुं मा. प्रबोधय । - झोपणाऱ्या मुलाला उठवू नका.
४) रुदती बाला प्राह । - रडणारी मुलगी म्हणाली.
५) लज्जमाना वधूः आगच्छति । - लजणारी वधू आली इ.

१) परस्मैपदी धातूपासून बनणारी

१ ते १० गणांमधील कोणत्याही धातूच्या वर्तमानकाळी तृतीय पुरुषी बहुवचनी रूपातून शेवटचा अन्ति किंवा अति प्रत्यय काढून त्याऐवजी अत् प्रत्यय जोडल्याने ही रूपाे तयार होतात.

उदा. गम् (१ प. प.) - गच्छ - गच्छत् - जाणारा

ब्रू (२ प. प.) - ब्रुवन्ति - ब्रुवत् - बोलणारा

दा (३ प. प.) - ददति - ददत् - देणारा, याप्रमाणे.

स्त्रीलिंगी ही विशेषणे ई कारान्त करून नदी प्रमाणे चालतात. परंतु १, ४, १० या गणातील धातूची विशेषणे असतील तर ई लावतांना 'न' आगम येतो. त्यामुळे गच्छन्ती, नृत्यन्ती, कथयन्ती अशी रूपाे होऊन नदी प्रमाणे चालतात.

काही परस्मैपदी धातूंचे शतृ प्रत्ययान्त रूप

धातू	अर्थ	नपुंसकलिंग	पुंल्लिंग	स्त्रीलिंग
कृ	करणे	कुर्वत्	कुर्वन्	कुर्वती
क्री	खरेदी करणे	क्रीणात्	क्रीणन्	क्रीणती
चिन्त्	विचार करणे	चिन्तयत्	चिन्तयन्	चिन्तयन्ती
अस्	असणे	सत्	सन्	सती
आप्	प्राप्त करणे	आप्नुवत्	आप्नुवन्	आप्नुवती
इष्	इच्छा करणे	इच्छत्	इच्छन्	इच्छती/इच्छन्ती
अनु+ इष्	शोधणे	अन्विष्यत्	अन्विष्यन्	अन्विष्यन्ती
कथ्	सांगणे	कथयत्	कथयन्	कथयन्ती
कूज्	कूजन करणे	कूजत्	कूजन्	कूजन्ती
कृध्	चिडणे	कृध्यत्	कृध्यन्	कृध्यन्ती
क्रीड	खेळणे	क्रीडत्	क्रीडन्	क्रीडन्ती
गर्ज्	गर्जना करणे	गर्जत्	गर्जन्	गर्जन्ती
गुञ्ज	गुणगुणणे	गुञ्जत्	गुञ्जन्	गुञ्जन्ती
गै	गाणे	गायत्	गायन्	गायन्ती
घ्रा	वास घेणे	जिघ्रत्	जिघ्रन्	जिघ्रन्ती

ही सर्व विशेषणे पुंल्लिंगी भगवत् प्रमाणे चालतात. फक्त प्रथमेचे एकवचन वेगळे

१६. कृदन्त प्रकरण
आहे. उदा. - भगवत् - भगवान् आहे तर गच्छत् - गच्छन् आहे. नपुं. रूपाे भवत् (नपुं.) प्रमाणे चालतात.

२) आत्मनेपदी धातूपासून बनणारी

१, ४, ६, १० या गणातील आत्मनेपदी धातूंच्या वर्तमानकाळी तृतीय पुरुषी बहुवचनी रूपातून शेवटचा अन्ते प्रत्यय काढून त्या ऐवजी मान प्रत्यय लावून ही विशेषणे तयार होतात. (आवश्यक त्या ठिकाणी नियमानुसार न् चा ण् करावा.)

तर २, ३, ५, ७, ८, ९ या गणांच्या आत्मनेपदी धातूंच्या वर्तमानकाळी तृ. पु. ब. व. रूपातून अते हा प्रत्यय काढून त्या जागी आन प्रत्यय जोडून ही विशेषणे तयार होतात. उदा. -

वृध् - वर्ध्	(१ आ. प.)	वर्धन्ते	वर्धमान	वाढणारा
मन्	(४ आ. प.)	मन्यन्ते	मन्यमान	मानणारा
विद् - विन्द्	(६ आ. प.)	विन्दन्ते	विन्दमान	मिळणारा
भूष्	(१० आ. प.)	भूषयन्ते	भूषयमाण	भूषवणारा
ब्रू	(२ आ. प.)	ब्रुवते	ब्रुवाण	बोलणारा
दा	(३ आ. प.)	ददते	ददान	देणारा
चि	(५ आ. प.)	चिन्वते	चिन्वान	गोळा करणारा

ही आन - मान (शानच्) प्रत्ययान्त विशेषणे पुं. देव प्रमाणे, स्त्री. माला प्रमाणे व नपुं. वन प्रमाणे चालतात.

आत्मनेपदी धातूंचे शानच् प्रत्ययान्त रूप

धातू	अर्थ	नपुंसकलिंग	पुंल्लिंग	स्त्रीलिंग
ईष्	पाहणे	ईक्षमाणम्	ईक्षमाणः	ईक्षमाणा
कम्प्	धर्यरणे	कम्पमानम्	कम्पमानः	कम्पमाना
जन्	जन्म देणे	जायमानम्	जायमानः	जायमाना
दय्	दया करणे	दयमानम्	दयमानः	दयमाना
वन्द्	नमस्कार करणे	वन्दमानम्	वन्दमानः	वन्दमाना
वृत्	होणे	वर्तमानम्	वर्तमानः	वर्तमाना
वृध्	वाढणे	वर्धमानम्	वर्धमानः	वर्धमाना
व्य्	दुःखित होणे	व्यथमानम्	व्यथमानः	व्यथमाना

मन्	मानणे	मन्यमानम्	मन्यमानः	मन्यमाना
यत्	यत्न करणे	यतमानम्	यतमानः	यतमाना
लभ्	मिळविणे	लभमानम्	लभमानः	लभमाना
सेव्	सेवा करणे	सेवमानम्	सेवमानः	सेवमाना

भूतकालिक कृदन्त विशेषण

सामान्य भूतकालार्थक कृत्प्रत्यय २ आहेत. एक क (त) आणि क्वतु (तवत्). या दोहोस्य भिन्न निष्ठा असे नाव आहे. 'निष्ठा' चा अर्थ 'समाप्ति' असा आहे. म्हणून क आणि क्वतु एखाद्या कार्याच्या समाप्तीचे सूचक आहेत. 'तेन हस्तिनम्' याचा अर्थ हसण्याची क्रिया समाप्त झाली. याच प्रकारे 'सः पुस्तकं पठितवान्' चा अर्थ त्याने पुस्तक वाचून काढले - वाचण्याची क्रिया समाप्त झाली.

यालाच कर्मणि भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषणे असे देखील म्हणतात.

क (त) प्रत्यय

१) कोणत्याही सकर्मक धातूला 'त' प्रत्यय जोडून ही विशेषणे बनतात. ही विशेषणे कर्त्तरि, कर्मणि, भावे आणि अधिकरण या चारही अर्था असतात. ही विशेषणे कर्म्याची असतात. म्हणूनच क प्रत्ययान्त शब्दाचे लिंग, वचन कर्म्याच्या अनुसार असते. ही पुं. देव प्रमाणे, नपुं. वन प्रमाणे व स्त्री. माला प्रमाणे चालतात.

उदा. -

ए. व. - मया पुस्तकं पठितम् । मया ग्रन्थः पठितः । मया गीता पठिता ।

द्वि. व. - मया पुस्तके पठिते । मया ग्रन्थौ पठितौ । मया गीते पठिते ।

ब. व. - मया पुस्तकानि पठितानि । मया ग्रन्थाः पठिताः । मया गीताः पठिताः ।
२) अकर्मक धातूंहून क प्रत्यय कर्ता आणि भाव दोन्हीमध्ये होतो. जेव्हा क प्रत्यय कर्त्यामध्ये असतो तेव्हा त्याला कर्त्तरि भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषणे (क. भू. धा. वि.) असे म्हणतात.

जेव्हा क प्रत्यय अकर्मक धातूला जोडलेला असतो तेव्हा क अन्त असलेले शब्द हे कर्त्याचे विशेषण असतात. म्हणूनच क प्रत्ययान्त शब्दांचे लिंग, वचन कर्त्याच्या अनुसार म्हणजे प्रथमेत असते.

उदा. गोपालः गतः । वातेन वृक्षाः पठिताः ।

या वाक्यातील पठित हे धातुसाधित पत् या अकर्मक धातूचे आहे आणि ते वृक्षाः या कर्त्याशी संबद्ध आहे. म्हणून पठित हे धातुसाधित कर्त्तरि भू. धा. वि. आहे.

क धातूंहून क प्रत्यय जेव्हा भाव मध्ये असतो तेव्हा त्या कृदन्त विशेषणाला क भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषण असे म्हणतात.

भावे भू. धा. वि. मध्ये कर्ता नेहमी तृतीया विभक्ति असतो व कर्ता कोणत्याही लिंगी व वचनी असला तरी भावे भू. धा. वि. नेहमी नापुंसकलिंगी एकवचनी असते.

उदा. गोपालेन गतम् । देवदत्तेन हस्तिम् । वृक्षे भूमौ पठितम् ।

या वाक्यातील पठित हे धातुसाधित कर्त्याचा बोध करून देत नाही. म्हणून ते कृदन्त, भावे भू. धा. वि. चे उदाहरण आहे.

टीप- इच्छा, ज्ञान व पूजा या अर्थांच्या धातूंना त प्रत्यय जोडून कर्मणि वर्तमानकालवाचक धातुसाधितही बनते. यात कर्त्याची षष्ठी विभक्ती तर कर्म्याची प्रथमा विभक्ती असते. उदा. -

सतां ज्ञातः भक्तिमार्गः । - सज्जनांना माहीत असणारा भक्तिमार्ग.

राष्ट्रभक्तानां पूजितः राष्ट्रध्वजः । - राष्ट्रभक्तांना पूजनीय असणारा राष्ट्रध्वज इ.

क्वतु (तवत्) प्रत्यय

'तवत्' प्रत्यय सकर्मक आणि अकर्मक धातूंहून फक्त कर्त्यामध्येच होतात. म्हणजेच 'तवत्' प्रत्यय जोडून केवळ कर्त्तरि भू. धा. वि. तयार होतात 'तवत्' प्रत्ययान्त शब्दाचे लिंग, वचन कर्त्याच्या अनुसार म्हणजेच प्रथमेत असते.

उदा. अहं चित्रं दृष्टवान् । मी चित्र पाहिले

रामलक्ष्मणौ राक्षसान् हतवन्तौ । राम (व) लक्ष्मणाने राक्षसांना मारले

सा आसने उपविष्टवती । ते गृहे स्थितवन्तः । - - - - - अकर्मक कर्त्तरि ही विशेषणे पुल्लिंगी भगवत् प्रमाणे, नपुंसकलिंगी जगत् प्रमाणे व स्त्रीलिंगी ई कारान्त करून नदी प्रमाणे चालतात.

क (त) प्रत्ययान्त

धातू	अर्थ	पुल्लिंग	नपुंसकलिंग	स्त्रीलिंग
पठ्	वाचणे	पठितः	पठितम्	पठिता
गम्	जाणे	गतः	गतम्	गता
त्यज्	त्याग करणे	त्यक्तः	त्यक्तम्	त्यक्ता

ग्रह	घेणे	गृहीतः	गृहीतम्	गृहीता
भू	होणे	भूतः	भूतम्	
पा	रक्षण करणे	पातः	पातम्	
स्ना	स्नान करणे	स्नातः	स्नातम्	स्नाता
प्रच्छ्	विचारणे	पृष्टः	पृष्टम्	पृष्टा
भिद्	फोडणे	भिन्नः	भिन्नम्	भिन्ना
कृ	करणे	कृतः	कृतम्	कृता
शक्	शकणे	शक्तः	शक्तम्	शक्ता
सिच्	सिंचन करणे	सिक्तः	सिक्तम्	सिक्ता
शीङ्	झोपणे	शयितः	शयितम्	शयिता
मन्	मानणे	मतः	मतम्	मता
शम्	शान्त होणे	शान्तः	शान्तम्	शान्ता

कवटु (तवत्) प्रत्ययान्त

धातू	पुल्लिङ्ग	नपुंसकलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
पठ्	पठितवान्	पठितवत्	पठितवती
गम्	गतवान्	गतवत्	गतवती
त्यज्	त्यक्तवान्	त्यक्तवत्	त्यक्तवती
ग्रह्	गृहीतवान्	गृहीतवत्	गृहीतवती
भू	भूतवान्	भूतवत्	भूतवती
पा	पातवान्	पातवत्	पातवती
स्ना	स्नातवान्	स्नातवत्	स्नातवती
प्रच्छ्	पृष्टवान्	पृष्टवत्	पृष्टवती
भिद्	भिन्नवान्	भिन्नवत्	भिन्नवती
कृ	कृतवान्	कृतवत्	कृतवती
शक्	शक्तवान्	शक्तवत्	शक्तवती
सिच्	सिक्तवान्	सिक्तवत्	सिक्तवती
शीङ्	शयितवान्	शयितवत्	शयितवती

मन्	मतवान्	मतवत्	मतवती
शम्	शान्तवान्	शान्तवत्	शान्तवती

पूर्वकालिक कृदन्त

कृत्वा आणि ल्यप् प्रत्यय

एकाच कर्त्याच्या हातून २ किंवा अधिक क्रिया एकाच वाक्यात सांगाव्याच्या असतील तर शेवटच्या क्रियेपूर्वी होणाऱ्या क्रिया दाखविण्यासाठी धातूंना त्वा प्रत्यय जोडतात. अशा कृदन्तांना पूर्वकालवाचक त्वान्त अव्यये म्हणतात.

धातूच्या पूर्वी कोणताही उपसर्ग किंवा नग् खेरीज इतर शब्द जोडला असेल तर त्वा ऐवजी य (ल्यप्) प्रत्यय जोडतात. अशा कृदन्तांना पूर्वकालवाचक ल्यबन्त अव्यये म्हणतात. ल्यप् या प्रत्ययातील ल् आणि प् या वर्णांचा लोप होऊन शेवटी य प्रत्यय उरतो.

तसेच 'वाचून्', 'खाऊन्', पिऊन् इ. मराठीतील ऊन प्रत्ययान्त पूर्वकालिक कृदन्तांचा अनुवाद 'कृत्वा' किंवा 'ल्यप्' प्रत्ययान्त शब्दांनी केला जातो असेही म्हणता येईल.

उदा. १) सः भोजनं कृत्वा शालां गच्छति ।

२) मूढाः मधं पीत्वा दुर्गतिं यान्ति ।

३) मालाकारः पुष्पाणि विचिंत्य मालाः गुम्फति ।

४) कार्यम् आरभ्य सत्पुरुषः तत् पूर्णं करोति ।

या उदाहरणामध्ये कृत्वा, पीत्वा, विचिक्त्य, आरभ्य इ. कृदन्तांनी कळून येणारी क्रिया मुख्य क्रियेच्या पूर्वीची आहे असे समजते. म्हणूनच या कृदन्तांना पूर्वकालिक कृदन्त / पूर्वकालवाचक धातुसाधित अव्यये असे म्हणतात.

कृत्वा (त्वा) प्रत्ययासंबंधी नियम

१) कोणत्याही धातूला त्वा प्रत्यय जोडून ही अव्यये तयार होतात.

काही धातूंना त्वा पूर्वी 'इ' आगम येतो.

क्रीइ - क्रीडित्वा, लिख् - लिखित्वा.

काही धातूंच्या रूपांमध्ये 'त्वा' मधील 'त्' चा ट, ठ, ध असा बदल होतो.

स्पर्श - स्पृष्ट्वा, सद् - सोढ्वा, लम् - लब्ध्वा.

ल्यप् (य) प्रत्यासासंबंधी नियम

- १) धातुपूर्वी जेव्हा उपसर्ग किंवा उपपद येते तेव्हा पूर्वकालवाचक धातुसाधित बनवितांना 'त्वा' एवजी 'य' (ल्यप्) प्रत्यय जोडतात.
- २) धातू जर दीर्घ स्वरांत असतील तर 'य' प्रत्यय लागतो.
आ / ई / ऊ + ल्यप् = य

आकारान्त

उत् - स्या + ल्यप् (य) = उत्थाय - उठून
आ - दा + ल्यप् (य) = आदाय - देऊन

ई कारान्त

आ - नी + ल्यप् (य) = आनीय - आणून
वि - क्री + ल्यप् (य) = विक्रीय - विकून

ऊकारान्त

अनु - भू + ल्यप् (य) = अनुभूय - अनुभवून
प्र - सू + ल्यप् (य) = प्रसूय - प्रसूती होऊन

३) धातू जर ऋस्व स्वरांत असले तर 'य' ऐवजी 'त्य' प्रत्यय लागतो.
इ / उ / ऋ + ल्यप् = त्य

इ कारान्त

वि-जि + ल्यप् (य) = विजित्य - जिंकून
अधि + इ + ल्यप् (य) = अधीत्य - शिकून

उ कारान्त

प्र - स्तु + ल्यप् (य) = प्रस्तुत्य - सादर करून
प्रति - श्रु + ल्यप् (य) = प्रतिश्रुत्य - वचन देऊन

ऋ कारान्त

अधि + कृ + ल्यप् (य) = अधिकृत्य - उद्देशून
अनु + सु + ल्यप् (य) = अनुसृत्य - अनुसरण करून

४) धातू, जर ऋ कारान्त असले तर 'ईय' प्रत्यय लागतो.
ऋ + ल्यप् = ईय

ऋ कारान्त

अव + तु + ल्यप् (य) = अवतीर्य - उतरून
वि + कृ + ल्यप् (य) = विकीर्य - पसरून

वत्वा (त्वा) व ल्यप् (य) प्रत्यासान्त पूर्वकालिक कृदन्तांची सूची

धातू	वत्वा	ल्यप्
आप्	आप्तवा	प्राप्य/समाप्य
इ	इत्वा	अधीत्य
ईक्ष्	ईक्षित्वा	निरीक्ष्य, परीक्ष्य
दृश्	दृष्ट्वा	संदृश्य
धा	हित्वा	विधाय
नम्	नत्वा	प्रणत्स्य, प्रणम्य
नी	नीत्वा	आनीय
गम्	गत्वा	आगत्य, आगम्य
ग्रन्थ्	ग्रन्थित्वा/ग्रथित्वा	संग्रथ्य
ग्रह्	गृहीत्वा	संगृह्य, अनुगृह्य
प्रा	प्रात्वा	समाप्राप्य
चिष्	चित्वा	संचित्य
पत्	पतित्वा	निपत्य
लभ्	लब्ध्वा	उपलभ्य
लिख्	लिखित्वा/लेखित्वा	विलिख्य
वस्	उषित्वा	अभ्युष्य
कृ	कृत्वा	अनुकृत्य
क्री	क्रीत्वा	विक्रीय
क्षिप्	क्षिप्तवा	निक्षिप्य
गण्	गणयित्वा	विगणय्य
कृ	क्रीत्वा	विकीर्य
हा	हित्वा	विहाय
व्हे	हृत्वा	आहूय

प्रयोग झाला. याच प्रकारे 'अध्येतुं कालः', 'भोक्तुं वेला', 'तुमन्त शब्दांची रूपे चालत नाहीत कारण ही अव्यये आहेत. त्याच प्रमाणे -

१) इच्छार्थक क्रियेच्या निमित्ताने -

सः कार्यं कर्तुम् इच्छति । - तो कार्य करण्यासाठी इच्छा करतो.

२) शक्, ज्ञा, क्रम् इ. धातू सोबत तुमन्त अव्यये येतात.

सः भारं नेतुं शक्नोति । - तो भार नेण्यासाठी समर्थ आहे.

पिनाकपाणिं पतिमामुमिच्छसि ? - तू शिवजी पती म्हणून मिळण्यासाठी इच्छा करतेस ?

काही तुमन्त अव्यये

धातू	अर्थ	तुमन्त
अर्च्	पूजा करणे	अर्चितुम्
अर्ज्	मिळवणे	अर्जितुम्
अधि + इ	शिकणे	अध्येतुम्
ईक्ष्	पाहणे	ईक्षितुम्
कथ्	सांगणे	कथयितुम्
कृ	करणे	कर्तुम्
क्री	खरेदी करणे	क्रेतुम्
गै	गाणे	गातुम्
त्यज्	त्याग करणे	त्यक्तुम्
त्रै	रक्षा करणे	त्रातुम्
दंश्	दंश करणे	दंष्टुम्
दृश्	पाहणे	दृष्टुम्
धाव्	धावणे	धावितुम्
प्र + नम्	प्रणाम करणे	प्रणन्तुम्
नी	नेणे	नेतुम्
नुत्	नाचणे	नतितुम्
पच्	शिजविणे	पक्तुम्
पृच्छ्	विचारणे	प्रष्टुम्

चिन्त	चिन्तयित्वा	सश्रिकत्य
छिद्	छित्वा	विच्छिद्य
ज्ञा	ज्ञात्वा	विज्ञाय, प्रतिज्ञाय
तृ	तीर्त्वा	सन्तीर्य
त्यज्	त्यक्त्वा	परित्यज्य
दंश	दंशवा	सन्दश्य
रुह्	रूढ्वा	आरुह्य
भू	भूत्वा	संभूय
भ्रम्	भ्रमित्वा, भ्रान्त्वा	विभ्रम्य
मन्थ्	मथित्वा	संमथ्य

तुम् प्रत्यायान्त शब्द

एका क्रियेसाठी दुसरी क्रिया केली जाते आहे अशा अर्धी धातूला भविष्यकाळ प्रकट करण्यासाठी तुमन् (तुम्) प्रत्यय लावला जातो. जसे -

धेनुं रक्षितुं गोपालः वनं गच्छति ।

या वाक्यामध्ये २ क्रिया आहेत - रक्षण करण्याची आणि जाण्याची. जाण्याची क्रिया रक्षण करण्याच्या क्रियेसाठी केली जाते. म्हणून (रक्ष् - रक्षण करणे) धातूला तुम् प्रत्यय जोडला गेला आहे. तुमन्त क्रिया ज्या क्रियेसोबत येते त्या क्रियेच्या अपेक्षेने नेहमी नंतरचीच क्रिया असते. जसे वरील उदाहरणात रक्षण करण्याची क्रिया जाण्याच्या क्रियेनंतरच संभव आहे. म्हणून तुमन्त क्रिया दुसऱ्या क्रियेच्या अपेक्षेने भविष्यातच होते

एकाच कृत्याने केलेल्या २ क्रिया असतील तरच तुमन्त शब्दाचा प्रयोग केला जाईल. भिन्न-भिन्न कर्ता असताना तुमन्त शब्दाचा प्रयोग होऊ शकत नाही. जसे - छात्राः पठितुं पाठशालां गच्छन्ति । या वाक्यात 'पठितुम्' व 'गच्छन्ति' चा कर्ता छात्रच आहे

या शिवाय कालवाची शब्दां (काळ, वेळ) सोबत एक कर्ता नसतानासुद्धा तुमन्त शब्दांचा प्रयोग केला जाऊ शकतो. जसे -

गन्तुं समयोऽयमस्ति । (ही वेळ जाण्यासाठी आहे)

येथे २ शब्द क्रियावाचक आहेत - 'आहे' आणि 'जाण्यासाठी'. 'आहे' चा कर्ता 'समयः' आणि 'जाण्यासाठी' चा कर्ता दुसराच आहे. तरीसुद्धा येथे तुमन्त शब्दांचा

पूज्	पूजा करणे	पूजयितुम्
स्तु	स्तुती करणे	स्तोतुम्
स्था	शांभणे	स्थायुम्
स्ना	स्नान करणे	स्नातुम्
स्पर्श	स्पर्श करणे	स्पर्शुम्/स्पर्शुम्
हृ	चोरणे	हर्तुम्
मृ	मरणे	मर्तुम्
यज्	यज्ञ करणे	यजुम्
रम्	रमणे	रन्तुम्
ग्रह्	पकडणे	ग्रहीतुम्
चिञ्	निवडणे, गोळा करणे	चेतुम्
चिन्त्	विचार करणे	चिन्तयितुम्
छिद्	तोडणे	छेतुम्
जि	जिकणे	जेतुम्
ज्ञा	जाणणे	ज्ञातुम्
पा	पिणे	पातुम्
तृ	तरणे	तरीतुम्/तरितुम्
रुद्	रडणे	रोदितुम्
आ + रुद्	चढणे	आरोढुम्
रूप्	पाहणे, दाखविणे	रूपयितुम्
वच्	सांगणे	वक्तुम्
भक्ष्	खाणे	भक्षयितुम्
भिद्	तोडणे	भेतुम्
मुच्	सोडणे	मोक्तुम्

नियम

- १) धातूला 'तुम्' प्रत्यय जोडतात.
 - २) तुम् जोडतांना धातूतील अकस्य न्हस्व किंवा दीर्घ इ, उ, ऋ चा आणि उपान्त्य न्हस्व इ, उ चा गुण म्हणजे ए, ओ, अर् असा बदल होतो.
- उदा. श्रु - श्रोतुम्, ह - हर्तुम्, जि - जेतुम्

३) काही धातूंच्या 'तुम्' प्रत्ययाला पूर्वी 'इ' आगम येतो.

उदा. पूज् - पूजयितुम्, पद् - पठितुम्

४) काही धातूंच्या रूपांमध्ये 'तुम्' मधील 'त' च्या जागी ट, ठ, थ असा बदल होतो.

उदा. नश् - नशुम्/नशितुम्, रुह - रोहुम्, लम् - लब्धुम्

कृत्य प्रत्यय (तल्य, अनीयत्, यत्)

मराठीत वापरत असलेले कार्य, कर्तव्य, अनुकरणीय, भवितव्य, दृश्य, प्रेक्षणीय, पेय, दर्शनीय, त्याज्य, वक्तव्य हे शब्द आपल्या चांगल्या परिचयाचे आहेत. धातूंना वेगवेगळे प्रत्यय जोडून आणि धातूंच्या रूपांत काही फरक करून वरील शब्द तयार झाले आहेत. या शब्दांचे वर्गीकरण केल्यास त्यांचे ३ गट पडतात.

- १) तल्य प्रत्ययान्त - कर्तव्य, भवितव्य, वक्तव्य
- २) अनीय प्रत्ययान्त - अनुकरणीय, प्रेक्षणीय, दर्शनीय
- ३) य प्रत्ययान्त - दृश्य, पेय, त्याज्य

एखाद्या गोष्टीची योग्यता, पात्रता, शक्यता, संभाव्यता इत्यादी अर्थांच्या विविध छटा समजून घेण्यासाठी या धातुसाधितांचा वा कृत्य प्रत्ययाचा वापर करतात.

त्याच प्रमाणे मराठीतील 'पाहिजे', 'योग्य' इ. अर्थांना प्रकट करण्यासाठी संस्कृतमध्ये कृत्य प्रत्ययान्त शब्दांचा वापर केला जातो. उदा. -

- १) कर्तव्य: सज्जनसहवासः - तो सज्जनांचा सहवास जो करण्यास योग्य आहे.
- २) अनुकरणीया सज्जनानां पद्धतिः - सज्जनांची रीत अनुकरण करण्यास योग्य असते.
- ३) कार्य स्वधर्मविहितं कर्म - स्वधर्मात सांगितलेले काम करण्यास योग्य असते.

या उदाहरणांत कर्तव्य, अनुकरणीय, कार्य हे शब्द त्यांच्या विशेष्याप्रमाणे अनुक्रमे पुलिंगी, स्त्रीलिंगी, व नपुंसकलिंगी वापरले आहेत. विध्यथनि दाखविल्या जाणाऱ्या योग्यता, पात्रता इ. अर्थांच्या छटा हे शब्द दाखविताने आणि विशेष्याप्रमाणे त्यांचे लिंग-वचन असते. म्हणून त्यांना विध्यर्थ धातुसाधित विशेषणे म्हणतात.

यांचाही भूतकालावचाक धातुसाधिताप्रमाणे क्रियापदासारखा वापर केला जातो. त्यावेळी - छात्रैः स्वाध्यायः पठितव्यः ।

विद्याध्यानी स्व-अध्ययन केले पाहिजे / करणे योग्य आहे.

अशा प्रकारची वाक्याची मांडणी कमीच असते. म्हणून यांना कमीच विध्यर्थ धातुसाधित विशेषणे (क. वि. धा. वि.) म्हणतात. त्याचप्रमाणे भावे प्रयोगातही यांचा क्रियापदाप्रमाणे वापर केला जातो. कृत्य प्रत्ययांना कर्तार प्रयोग संभवत नाही.

उदा. भावे प्रयोग - त्वया अवश्यमेव गन्तव्यम् । - तुला अवश्य गेले पाहिजे.

कर्मणि प्रयोग

(त्वया) आश्रममृगोऽवं न हन्तव्यो न हन्तव्यः ।

हा आश्रमाचा मृग (हरीण) आहे, याला मारणे योग्य नाही.

दातुम् उचितम् - दातव्यम्, दानीयम्, देयम् ।

श्रोतुं योग्यम् - श्रोतव्यम्, श्रवणीयम्, श्रव्यम्/श्राव्यम् ।

स्थातुम् उचितम् - स्थातव्यम्, स्थानीयम्, स्थेयम् ।

काही कृत्य प्रत्ययान्त विशेषांची सूची

धातू	य	तव्य	अनीय
आप्	आप्य	आप्तव्य	आपनीय
इ	इय, इत्य	एतव्य	अयनीय
वन्द्	वन्द्य	वन्दितव्य	वन्दनीय
कृ	कार्य	कर्तव्य	करणीय
क्री	क्रेय/क्रय	क्रेतव्य	क्रयणीय
क्षम्	क्षम्य	क्षन्तव्य	क्षमणीय
दृश्य्	दृश्य	द्रष्टव्य	दर्शनीय
पाठ्	पाठ्य	पठितव्य	पठनीय
ज्ञा	ज्ञेय	ज्ञातव्य	ज्ञानीय
गम्	गम्य	गन्तव्य	गमनीय
जि	जेय	जेतव्य	जयनीय
त्यज्	त्याज्य	त्यक्तव्य	त्यजनीय
दा	देय	दातव्य	दानीय
पा	पेय	पातव्य	पानीय
शी	शेय	शयितव्य	शयनीय
सेव्	सेव्य	सेवितव्य	सेवनीय
स्था	स्थेय	स्थातव्य	स्थानीय
स्मृ	स्मर्य	स्मर्तव्य	स्मरणीय

तद्धित प्रकरण

नाम, सर्वनाम, विशेषण आणि अव्यय या जातीच्या शब्दांना वेगवेगळ्या अर्थी निरनिराळे प्रत्यय लावले जातात व त्यापासून नवे शब्द बनतात. अशा प्रत्ययांना तद्धित - प्रत्यय म्हणतात व हे प्रत्यय लागलेल्या शब्दांना तद्धितान्त / नामसाधित शब्द असे म्हणतात. उदा. -

- १) ते ज्याच्याजवळ आहे अशा अर्थी धन या नामाला वत् आणि इन् प्रत्यय जोडून धनवत् आणि धनिन् असे नवे शब्द तयार होतात.
- २) तद् या सर्वनामाला इय प्रत्यय जोडला असता त्याचे किंवा तिचे या अर्थी तदीय हा नवा शब्द तयार होतो.
- ३) सुन्दर या विशेषणाला भाववाचक य प्रत्यय जोडल्यावर सौन्दर्य हे भाववाचक नाम बनते.
- ४) अद्य या अव्ययाला तन हा प्रत्यय जोडून आजचा या अर्थी अद्यतन हे विशेषण बनते.

या प्रमाणे धातूखेरीज इतर सर्व प्रकारच्या शब्दांना भिन्नभिन्न अर्थी लागणारे वत्, इन्, इय, य, तन यासारखे तद्धित प्रत्यय होत. तद्धित प्रत्ययान्त शब्दांना विभक्ति प्रत्यय लागतात. याला अपवाद तद्धित प्रत्ययान्त अव्यये आहेत.

संस्कृत भाषेत वेगवेगळ्या अर्थाचे असंख्य तद्धित प्रत्यय आहेत. तद्धित प्रकरणावर संपूर्ण प्रभुत्व मिळविणे कठिण आहे म्हणून या प्रकरणाची तोंडओळख करून घेण्याच्या दृष्टीने काही निवडक तद्धित प्रत्ययांचा परिचय आपल्याला करून घ्यायचा आहे.

(अ) अपत्यार्थक प्रत्यय

मुलगा किंवा मुलगी या अर्थी असलेल्या प्रत्ययांना अपत्यार्थक प्रत्यय म्हणतात. हे प्रत्यय लागून बनलेल्या तद्धितान्त शब्दांचा विश्रह अपत्यं पुमान् किंवा अपत्यं स्त्री यांपैकी योग्य ते शब्द वापरून करतात.

उदा. वसुदेवस्य अपत्यं पुमान् वासुदेवः । जनकस्य अपत्यं स्त्री जानकी ।

नातू-नात यांच्या नंतरचे वंशज ही देखील अपत्येच होत. तसा अर्थ अभिप्रेत असतांना, त्या तद्धितान्तांचा विश्रह 'गोत्रापत्यं पुमान्' व 'गोत्रापत्यं स्त्री' या शब्दांनी करतात.

१७. तद्धित प्रकरण

उदा. राधेः गोत्रापत्यं पुमान् राधवः । दक्षस्य गोत्रापत्यं स्त्री दाक्षी ।

मुलगा व मुलगी या अर्थी प्रत्यय

१) ष्य प्रत्यय - वित्तेः अपत्यम् = दैत्यः (विति + ष्य).

यात ष्य (तद्धित प्रत्यय) जोडून वित्तीच्या अपत्याचा बोध करून दिला आहे.

शक् + ष्य = शाक्य (शकाचे अपत्य)

अदिति + ष्य = आदित्य

गर्ग + ष्य = गार्ग्य

पराशर + य = पाराशर्य

ष्य मधील ण् चा लोप होतो.

२) अण् प्रत्यय - वसुदेवस्य अपत्यं पुमान् = वासुदेव (वासुदेवाचा पुत्र)

वसुदेव + अण् = वासुदेव

पाण्डु + अण् = पाण्डवः

कुरु + अण् = कौरवः

शिव + अ = शैवः

विनता + अ = वैनतेयः

विष्णु + अ = वैष्णवः

पृथा (कुन्ती) + अ = पार्थः

पुत्र + अ = पौत्र (पुत्राचा पुत्र)

अण् मधील ण् चा लोप होतो व हे सर्व अकारान्त शब्द देवप्रमाणे चालतात.

अपत्य या अर्थी स्त्रीलिंगामध्ये अण् प्रत्ययाच्या पुढे ई लागतो व ते स्त्रीलिंगी शब्द

नदीप्रमाणे चालतात.

उदा. द्रुपद + अ + ई = द्रौपदी

गर्ग + अ + ई = गार्गी

जह्नु + अ + ई = जाह्नवी

३) इष् प्रत्यय - अकारान्त शब्दांना अपत्य या अर्थी शब्दाच्या शेवटी इष् (इ) प्रत्यय लागतो.

उदा. द्रोण + इ = द्रौणिः (अश्वत्थामा)

दक्ष + इ = दाक्षिः

दशरथ + इ = दाशरथिः (राम)

सुमित्रा + इ = सौमित्रिः (लक्ष्मण)

पाणिन + इ = पाणिनि इ.

इष् मधील ष् चा लोप होतो.

४) ष्यत् प्रत्यय - अपत्य अर्थाने विति इ. शब्दांना ष्यत् (य) प्रत्यय लागतो.

उदा. वित्तेः अपत्यं पुमान् - दैत्यः ।

वत्स - वात्स्यः ।

प्रजापति - प्राजापत्यः ।

गर्ग - गार्ग्यः ।

५) स्त्रीष्यो ढक् - अपत्य या अर्थी स्त्रीलिंगी शब्दांना ढक् (ष्य) प्रत्यय होतो.

उदा. राधा + एय = राधेयः ।

कौसल्या + एय = कौसल्येयः ।

विनता + एय = वैनतेयः ।

अग्नि + एय = आग्नेयः ।

कुन्ती + एय = कौन्तेयः ।

द्रौपदी + एय = द्रौपदेयः ।

गङ्गा + एय = गङ्गेयः ।

माद्री + एय = माद्रेयः ।

(ब) विशिष्ट काली घडणारे / दिले जाणारे

या अर्थी इक प्रत्यय वापरला जातो.

उदा. मासे भवम् - मासिकम् - महिन्यातून एकदा होणारे.

सप्ताह + इक = साप्ताहिक

दिन + इक = दैनिक

वर्ष + इक = वार्षिक

त्रिमास + इक = त्रैमासिक

षणमास + इक = षाण्मासिकः

काल + इक = कालिकः

या शब्दांच्या पुढे दीर्घ ई लावला असता स्त्रीलिंगी रूपे तयार होतात व ती नदी शब्दाप्रमाणे चालतात.

(क) कालवाचक अत्यथावरून त्यावेळचा या अर्थी

तन प्रत्यय लागतो.

उदा. अद्य - अद्यतनः (आजचा)

सायम् - सायंतनः (संध्याकाळचा)

चिरम् - चिरंतन (अनेक काळचा)

श्वः - श्वस्तन (उद्याचा)

ह्यः - ह्यस्तन (कालचा)

पुरा - पुरातनम् (पूर्वीचा)

इदानीम् - इदानीन्तनम् (आजचा)

या शब्दांच्या पुढे दीर्घ ई लावला असता स्त्रीलिंगी रूपे तयार होतात व ती नदी शब्दाप्रमाणे चालतात.

(ड) भालकी या अर्थीचे प्रत्यय (मत्वर्थीय प्रत्यय)

मत्वर्थीय प्रत्यय 'ते ज्याच्याजवळ आहे' किंवा 'ते ज्यामध्ये आहे' हा अर्थ दाखवितात. सर्व प्रतिपदिकांना मत्प् (मत्) प्रत्यय होतो.

मत्वर्थक प्रत्ययान्त शब्द विशेषण असतात. मत् व वत् प्रत्ययांत शब्दांची विभक्ती रूपे पुंलिंगात 'भगवत्' शब्दाप्रमाणे, स्त्रीलिंगात नदी शब्दाप्रमाणे आणि नपुंसकलिंगात 'जगत्' शब्दाप्रमाणे होतात. मत्वर्थीय प्रत्यय असे -

१) मतुप् प्रत्यय - 'ते ज्याच्या जवळ आहे' किंवा 'ते ज्यामध्ये' हा अर्थ दाखवितांना सर्व प्रातिपदिकांना मतुप् (मत्) प्रत्यय होतो.

उदा. बुद्धि + मत् = बुद्धिमत् (बुद्धि: अस्य अस्ति इति बुद्धिमान् ।)
श्री + मत् = श्रीमत् (वैभव ज्याच्याजवळ आहे.)
अंशु + मत् = अंशुमत् (किरण ज्याच्याजवळ आहे. सूर्य)

याचप्रमाणे, गरुत्मत् - बलवान पंखाचा गरुड
ऊर्मिमत् - समुद्र - लाटांनी युक्त
धीमत् - बुद्धि ज्याच्या जवळ आहेत. इ.

वत् प्रत्यय

सामान्यतः अकारान्त व आकारान्त शब्दांना तसेच ज्याचे उपाकृत्य अक्षर अ, आ, किंवा म असेल अशा शब्दांना मत् ऐवजी वत् प्रत्यय लागतो.

उदा. गुणवत्, भगवत् (भाग्य ज्याच्याजवळ आहे)
कलावत्, शयस्वत्, भास्वत् (तेजस्वी), लक्ष्मीवत्, विद्युतवत् इ.

२) इनि प्रत्यय - अकारान्त शब्दांहुन मत्वर्थीयाथनि इनि (इन्) व ठन् (इक्) प्रत्यय होतात.

उदा. गुण - गुणिन् - गुणांनी युक्त
ज्ञान - ज्ञानिन्, धन - धनिन्, दन्त - दन्तिन् (हत्ती)
सुखिन्, दुःखिन्, गृहिन्, संसारिन्, शिखिन् (शिखायुक्त मोर) इ.

स्थानाचा उल्लेख अभिप्रेत असेल तर पुष्कर (कमल) इत्यादी काही शब्दांवरून इन् प्रत्यय होतो व ते शब्द ईकारान्त स्त्रीलिंगी असतात. उदा. - पुष्करिणी, कमलिनी, पद्मिनी, मृणालिनी. संदर्भानुसार यांचा अर्थ कमळांचे तळे किंवा कमललता असा असतो. तसेच तटिनी, तरङ्गिणी (नदी) इ.

३) इक प्रत्ययान्त शब्द

धन - धनिकः, माया - मायिकः, दण्ड - दण्डिकः, व्रीहि - व्रीहिकः इ.

४) इतच् प्रत्ययान्त शब्द

इतच् (इत) प्रत्यय काही शब्दांपुढे 'ज्यास आहे' अशा अर्थी होतो. इत प्रत्यय लागणारे शब्द पुढीलप्रमाणे - तारका, पुष्प, मञ्जरी, सूत्र, उच्चार, प्रचार, किण्वकण्टक, मुकुल, कुसुम, किसलय (पालवी), पल्लव, खण्ड, वेग, मुद्रा, निद्रा, इ.

पिपासा, श्रद्धा, आभ्र, सुख, उत्कंठा, व्याधी, व्रण, गौरव, शास्त्र, तरङ्ग, तिलक, अन्धकार, गर्व, हर्ष, उत्कर्ष, फल, शुझार, अमुर, बकुल, कलम, मूच्छा, अङ्गार, प्रतिबिम्ब, दीक्षा, गर्जा इ.

उदा. तारका + इतच् - ताराकित नभः । (ज्यामध्ये नक्षत्रे आहेत असे आकाश) पुष्पित, कुसुमित, मुद्रित, गौरवित, फलित, दीक्षित, पुलकित इ.

(ई) वस्त्व्वा गुणधर्म दास्यविणारे भाववाचक प्रत्यय

१) इमनिच प्रत्ययान्त शब्द

इमन् प्रत्यय विशेषणपुढे 'भाव' किंवा 'धर्म' या अर्थी होतो.

उदा. शुक्ल - शुक्लिमन् (पांढरेपणा) महत् - महिमन् (मोठेपणा)
लघु - लघिमन् (हलकेपणा) पृथ् - प्रथिमन् इ.

इमन् प्रत्ययान्त नामे पुलिगी असतात व ती राजन् शब्दाप्रमाणे चालतात. जसे - गुरु - गरिमा, अणु - अणिमा, मृदु - म्रदिमा, महत् - महिमा, लघु - लघिमा इ.

२) पंचमी विभक्तीचा अर्थ व्यक्त करणारा प्रत्यय

पञ्चम्यास्तसिन् - पञ्चमी विभक्तीच्या अर्थाने हा प्रत्यय संज्ञा, सर्वनाम, विशेषण त्याचप्रमाणे परि व अभि नंतर तसिन् (तः) प्रत्यय लागतो.

उदा. माइयापासून, त्वत्तः (तुझ्या पासून) इ.

काही सर्वनामांना लागणाऱ्या तस् प्रत्यावरून काल व स्थल या दोन्हींचाही बोध होतो.

उदा. ततः - त्या ठिकाणाहून, इदम् + तस् - इतः, किम् + तस् - कुतः यतः, सर्वतः, तसेच अव्ययांनाही 'तस्' प्रत्यय लागून अभितः, परितः अशी तद्धितान्त पदे बनतात.

(फ) सप्तमीचा अर्थ व्यक्त करणारे प्रत्यय

१) सप्तम्यास्त्रल् - त्रल् (त्र) हा प्रत्यय सर्वनामांना सप्तम्यर्थी लागतो.

हा प्रत्यय स्थलवाचक असतो.

उदा. कस्मिन् - कुत्र (कोठे), सर्व - सर्वत्र (सर्व ठिकाणी) अत्र (येथे), तत्र (तेथे), यत्र (जेथे), एकत्र, अन्यत्र (दुसऱ्या ठिकाणी) इत्यादि.

परंतु इदम् च्या समोर त्रल् च्या जागी 'ह' लागतो जसे - इह - येथे इ.

२) सर्वकान्यकियत्तदः काले दा - दा हा प्रत्यय सर्व, एक, अन्य, किम्, यत आणि तत् या शब्दांपुढे कालार्थी होतो.

उदा. सर्व - सर्वादा - सदा (नेहमी). हा प्रत्यय लागतांना सर्व या शब्दास स आदेश विकल्पाने होतो.

एक - एकदा (एका वेळेस), अन्यदा - दुसऱ्या वेळी, कदा - केव्हा, यदा - जेव्हा, तदा - तेव्हा इ.

इदम् चे इदानीम् (आता) असे रूप होते.

किम्, यत् इ. शब्दांहून 'हिं' प्रत्यय सुद्धा होतो. जसे, कदा-कहिं, तदा-तहिं इ

(३) तात्पर्यवाचक प्रत्यय

द्विवचनविभक्त्योपपदे तरबीयसुनो

दोहोमधून एकाचे आधिक्य वा न्यूनत्व दाखवायचे असल्यास विशेषणांना तर किंवा इयस् प्रत्यय जोडावा.

तर - ऋरतर, चारतर, बृहतर, महतर, युवतर, द.

इयस् - युवम् + इयस् - यवीयस्, कनीयस्, कृश + इयस्, क्रशीयस् इ.

धाव्यात प्रयोग - पटीयान् ।

१) गोपालः श्यामात् पटुतरः । - गोपाल श्यामप्रेक्षा हुशार आहे.

२) अर्जुनात् भीमः बलीयान् । - अर्जुनाहून भीम बलवान आहे.

अतिशयने तमविषयो

सर्वामध्ये आधिक्य दाखवायचे असेल तर तम किंवा इष्ट हा प्रत्यय जोडावा.

उदा. तम - ऋरतम, चारतम, बृहतम, महतम, युवतम इ.

इष्ट - युवन् + इष्ट - यविष्ट, कनिष्ट, कृश + इष्ट - क्रशिष्ट.

धाव्यात प्रयोग

१) कविषु / कविनां कालिदासः श्रेष्ठः ।

कवीमध्ये कालीदास श्रेष्ठ

२) छात्रेषु / छात्राणां गोपालः पटुतमः, पंडितो वा ।

विद्यार्थ्यामध्ये गोपाल हुशार आहे.

संस्कृत व्यावहारिक शब्दकोष

जातिवाचक अभ्यास

शेतकरी - कृषीवलः, कृषकः	बासरी - वंशी, वेणुः
सेवक - भृत्यः, प्रेष्यः, किङ्करः	द्वारपाल - प्रतीहारः
शेजारी - प्रतिवेशिन् (पुं.)	बुटका - वामनः
खेळाडू - आक्रीडी (पुं.)	पोट सुटलेला - तुन्दिलः
सोनार - स्वर्णकारः	फसवणारा - वधकः
लोहार - लोहकारः	कासार - काचकङ्कणविक्रेता (पुं.)
माळी - मालाकारः	वीणावादक - वैणिकः, वीणावादकः
कारागीर - शिल्पी, कारुकः	भाजीविक्रेता - शाकविक्रेता
शोबी - रजकः	कुम्भार - कुम्भकारः, कुलालः
फावडे - खनित्रम्	चांभार - चर्मकारः
वाळू - सिकता	तबला - मृदङ्गः, मुरजः
कामगार - भारवाहः, कर्मकरः	मेण - द्रावकः
वेतन - भूतिः (भाववाचक)	पेटी - पेटिका, मञ्जूषा
शिंषी - सौचिकः	ढोल - आनकः, पटहः
न्हावी - नापितः, क्षौरिकः	चक्री - घरडुः
रंगारी - रज्जकः	नगाया - दुन्दुभिः
शिकारी - व्याधः	कानी - कर्तरी, छेदनी
चित्रकार - चित्रकारः	चाकू - छुरिका, अस्त्रिणी, कर्तारिका
जुगारी - द्यूतकारः	सुई - सूचिः, सेवनी
झाडू - सम्मार्जनी	सुईचे काम - सूचिकर्म, सूत्रकर्म
चाक - चक्रम्	दोरा - सूत्रम्
खाटीक - मांसिकः, मांसविक्रेता, सौनिकः	मिखि - यान्त्रिकः
कलाल - शौण्डिकः, सुरजीवी	कार्टून - उपहासचित्रम्

घोंगडी - कम्बलः	बूट - उपान्त (स्त्री.)
दुल्हई - तूलिका, नीशारः	जाकीट - अङ्गकः
साडी - शाटिका	टविल - गात्रमार्जनी
रेशमी वस्त्र - कौशेयम्, दुकूलम्	कंभरबंद - रशना, परिकरः, कटिसूत्रम्

शृङ्गाराच्या वस्तूंची नावे

सिन्दूर - सिन्दूरम्	आरसा - दर्पणः, मुकुरः, आदर्शः
टिकली - बिन्दुः (पुं.)	बुश - लोममयी, मार्जनी
साबणा - फेनिलः, फेनकः	कंगवा - कङ्कतिका, प्रसाधनी
काजळ - अञ्जनम्, काजळम्	दातकोरणी - दन्तशोधनी, सूची
अत्तर - गन्धतैलम्	मङ्गल टिळा - ललाटिका
अंगठी - अंगुलीयकम्, मुक्षिका	क्रीम - शरः
ड्रेसिंग टेबल - शृङ्गारफलकम्	पावडर - चूर्णकम्
लिपस्टिक - ओष्ठरंजनम्	मैहदी - मञ्जिष्ठा
पांघरायची चादर - उत्तरीयाञ्चलः	

अलंकारांची नावे

दागिना - अलंकारः, आभरणम्	बांगडी - काचवलयः, यम्, कङ्कणम्
कण्ठा - कण्ठिका, कण्ठाभरणम्	बाजूबन्द - केयूरम्, अङ्गदम्
माळ - लम्बनम्, खक्	नथ - नासाभरणम्
कंभरपट्टा - काश्चिः, मेखला	पैजण - नूपुरः
टिकली - ललाटालमारः	वेणी - स्त्रीमस्तकाभरणम्
मोरणी - नासाभरणम्	

संस्कृतमध्ये अनुवाद करा

- शिकलेल्या स्त्रीयांना दागिने आवडत नाहीत.
(रुच् - रोचते - ज्याला आवडायचे त्याची चतुर्थी)
- आजकाल अत्तर, तेल, साबणाशिवाय पूर्ण शृंगार होत नाही.
- साबणाने कपडे साफ करा.
- शहरातील स्त्रीयांना नथ, मोरणी इ. आवडत नाहीत.

१८. संस्कृत व्यावहारिक शब्दकोष

दारु - सुरा, मदिरा, मद्यम्	कारखाना - शिल्पशाला
मद्यालय - शुण्डापानम्	सीमेंट - अश्मचूर्णम्, वज्रचूर्णम्
शेत - केदारः, क्षेत्रम्	नावाडी - कैवर्तः, नाविकः, कर्णधारः
वीट - इष्टका	मदारी - आह्निपुण्डिकः, ऐन्द्रजालिकः
टोपली - कण्डोलः	झायक्लिन्नर - निर्णेजकः
पेला - चषकः, पानपात्रम्	पॉलिश - पादुरञ्जकः

संस्कृतमध्ये अनुवाद करा

- तो खेळाडू मुलगा अभ्यासामध्येसुद्धा पहिला आला आहे.
- कारागिराने पेटी खूप छान बनविली.
- आमचा शेजारी शांतिप्रिय आहे, कधीच भांडत नाही.
- सोनाराकडे पाहत असतानासुद्धा तो सोने चोरतो, म्हणूनच त्याला 'पश्यतोहर' असे म्हटले जाते.
- कुंभार दांड्याने चाक फिरवितो.
- कुंभार मातीचे भांडे बनवितो.
- गायींना कसायाच्या हाती द्यायला नको.
- लोहार चाकू, कात्री, सुई बनवितो.
- चांभार चामड्याच्या वहाणा शिवतो. (सीव्यति)
- भाजीविक्रेता सकाळी व संध्याकाळी भाजी विकतो. (विक्रीणीते)

वस्त्रांची नावे

कापूस, रुई - कार्पासः,	पडदा - यवनिका, तिरस्करिणी
कापड - वसनम्, वस्त्रम्	पायजमा - पादयामः
पगडी - शिरस्त्रम्, उष्णीषम्	ब्लाउज - कंचुलिका, कश्चुकः / की
कुडता - कश्चुकः, निचोलः	मोजा - पादत्राणम्
ओढणी - उत्तरीयम्	तक्या - उपधानम्
अंगरखा - अङ्गरक्षिणी, रक्षिका	अंधरायची चादर - शय्याच्छादनम्, प्रच्छदः
धोतर - अधोवस्त्रम्	स्वेटर - ऊर्णावस्त्रम्
रुमाल - करवस्त्रम्	बिछाना - शय्या

१८. संस्कृत व्यावहारिक शब्दकोष

- ५) बांगडी घालण्याची पद्धत शहर, गाव सर्वत्र आहे.
- ६) कांग्याने केस स्वच्छ करावेत.
- ७) अंधारयच्या व पांघरयच्या चादरी अत्यंत स्वच्छ असाव्यास हव्या.
- ८) सिंदूर ही सौभाग्याची निशाणी आहे.
- ९) रमालाने हात व तोंड स्वच्छ ठेवावे.

प्राण्यांची नावे

हत्ती - गजः, करी, दन्ती,	उंट - उष्ट्र
करिन्, दन्तिन्, करिणि, करेषु	मेंढा - मेघः, एडका
सिंह - सिंहः, सिंही	गाढव - गर्दभः
वाघ - व्याघ्रः, व्याघ्री	महैस - महिषः, महिषी
अस्वल - ऋक्षः, भल्लुकः	कुत्रा - कुक्कुरः, श्वान, सारमेयः
गेंडा - गण्डकः	कुत्री - शुनी
डुक्कर - शूकरः	मांजर - मार्जारी
रेडा - सौरिभः	बोका - बिडालः
लांडगा - वृकः	बकरा/शी - अजः, अजा
कोल्हा - शृगालः	हरिण - मृगः, कुरगाः, कुरङ्गः
ससा - शशकः	हरिणाचे बछडे - हरिणकः, हरिणशावकः
माकड - वानरः, कपिः, शाखाभृगः	उंदीर/शी - मूषिकः, मूषिका
गाय - गौः, धेनुः	पाल - गृहयोगिका
बैल - वृषभः, बनिवर्दः	विचू - वृश्चिकः
घोडा - अश्वः, घोटकः, हयः, तुरगाः	

पक्ष्यांची नावे

कोकीळा - कोकिलः, पिकः	कबूतर - कपोतः	मोर - मयूरः, मयुरी
कावळा - काकः, वायसः	हंस - हंसः	कोंबडा - कुक्कुटः, कुक्कुटी
पोपट - शुकः, कीरः	चिमणी - चटकः, चटका	मैना - सारिका
निशाड - गृध्रः	चकोर - चकोरः	बगळा - बकः

१८. संस्कृत व्यावहारिक शब्दकोष

पशू पक्ष्यांची बोली

सिंहाची गर्जना	सिंहा गर्जन्ति, नदन्ति ।
कावळे कांव कांव करतात	काकाः कायन्ति ।
कुत्रे भुंक्तात	श्वानः बुक्कन्ति । - भषन्ति
हत्ती चित्कारतात	गजा वृंहन्ति ।
पोडे खिंकाळतात	अश्व वैषन्ते ।
साप फुत्कारतो	सर्पाः फूत्कुर्वन्ति ।
लांडगा गुरगुरतो	वृकाः रसन्ति । - गुरगुरायन्ते
गाई हंबरतात	गावः रम्भन्ते । - नदीन्ति
पक्षी किलबिलतात	पक्षिणः चीभन्ते ।
कोल्ह्यांचे ओरडणे	क्रोधारः क्रोशन्ति ।

संस्कृतमध्ये अनुवाद करा

- १) सिंह गर्जना करतो आणि वनात आवाज घुमतो.
- २) निशाडांचे ओरडणे ऐकून इतर निशाडेसुद्धा ओरडतात.
- ३) गाई संध्याकालच्या वेळी हंबरतात.
- ४) सिंह आणि हत्तीचे स्वाभाविक वैर आहे.
- ५) लोक पोपट व मैनेला हौसेने पाळतात.
- ६) कावळा एक असा पक्षी आहे की ज्याच्याबद्दल कोणाच्याही मनात स्थान नाही.
- ७) माकड व अस्वलाचा नाच मुलांना खूप आवडतो.
- ८) उंदीर व मांजराचे स्वभावतः वैर आहे.
- ९) प्राण्यांमध्ये कोल्हा व पक्ष्यांमध्ये कावळा हुशार आहे.
- १०) वाळवंटात उंटाचे खूप महत्त्व आहे.

काही क्रियावाचक शब्द

उठणे - उत्थानम्	हसणे - हसनम्
बसणे - उपवेशनम्	रडणे - रोदनम्, आक्रन्दितम्
झोपणे - शयनम्	पिणे - पानम्
जागणे - जागरणम्	खाणे - खादनम्

बोलणे - भाषणम्	तोलणे - तोलनम्
धोका देणे - प्रतारणम्	मोजणे - मानम्
गरजणे - गर्जनम्	एकत्र करणे - संग्रहणम्
स्पर्श करणे - स्पर्शनम्	पसरणे - विक्षेपणम्
जाणणे - ज्ञानम्	बांधणे - बंधनम्
देणे - दानम्	सोडणे - मोचनम्, विसर्जनम्
घेणे - आदानम्	उघडणे - उद्घाटनम्
फिरणे - परिभ्रमणम्	रंगणे - रञ्जनम्
शोधणे - अन्वेषणम्	निवडणे - चयनम्
गिळणे - निगरणम्	फेकणे - प्रक्षेपणम्
चावणे - चर्वणम्	वर फेकणे - उत्क्षेपणम्
चढणे - आरोहणम्	खाली फेकणे - अवक्षेपणम्
उतरणे - अवरोहणम्	विसरणे - विस्मरणम्
डुंबणे - निमज्जनम्	झाकणे - पिधानम्
पेरणे - वपनम्	तोडणे - त्रोटनम्
धुणे - प्रक्षालनम्	घासणे - घर्षणम्
पिळणे - निष्पीडनम्	लेपणे - लेपनम्
फसविणे - वश्चनम्	पुसणे - प्रोञ्चनम्
वास घेणे - गन्धनम्, आघ्राणम्	चाटणे - लेहनम्
नाचणे - नर्तनम्	वाजविणे - वादनम्
खरेदी करणे - क्रयणम्	गाणे - गानम्
जोडणे - संयोजनम्	विकणे - विक्रयणम्
पाठविणे - प्रेषणम्	गाडणे - निखननम्
काढणे - निष्कासनम्	पळणे - पलायनम्
पाण्यातून बाहेर येणे - उन्मज्जनम्	घेऊन जाणे - हरणम्, नयनम्

संस्कृतमध्ये अनुवाद करा

१) धन खर्च करणे हे धन गाडण्याप्रमाणे आहे.

२) दूध इ. वस्तू झाकून ठेवाव्यात.

- ३) शिपायांना पाहून चोरांनी पळायला सुरुवात केली.
- ४) पहाड चढणे आणि उतरणे हा चांगला व्यायाम आहे.
- ५) वरूळ पिळल्यास ते लवकर वाळते.
- ६) औषध उगाळून आजान्याला द्या.
- ७) खाद्यपदार्थ गिळू नयेत तर ते चावून खावेत.
- ८) चंदन घासल्याने हाताला सुगंध येतो.
- ९) विद्याभ्यासी गण्यांमध्ये वेळ घालवू नये.
- १०) धनसंग्रह करायला हवा, पण ते धन योग्य तऱ्हेने खर्चही करायला हवे.

काही अन्य उपयोगी शब्द

देशामधे आलेले - आयातः	काजवा - खद्योतः
देशातून गेलेले - निर्यातः	झरा - निझरिः
अदलाबदल - विनिमयः	पैसा - पणः
चष्मा - उपनेत्रम्	आठ आणे - रूपकार्दम्
शिक - क्षवधुः, छिक्का,	चार आणे - चतुराणकः
व्यायाम - व्यायामः	खटला - अभियोगः
कायदा - राजनियमः, विधिः	जज - न्यायाधीशः
आटक - कारावासः	घाम - स्वेदः, घर्मः
खिडकी - गवाक्षः	पहारेकरी - यामिकः
उधार - ऋणम्	हद्द - सीमा
वकील - व्यवहाराजीवः	काठी - पर्याणम्
व्याज - वृद्धिजीविका	डेरा - निवेशः, वासस्थानम्
सावकार - उत्तमर्णः	घोडेस्वार - अश्वारोहः, अश्ववारः
कर्जदार - अधमर्णः	दुकान - विपणी
ठेव - न्यासः, उपनिधिः	छावणी - शिबिरम्
झाकण - आच्छादनम्	तत्का - फलकम्
भेट - प्रतिग्रहः, उपहारः	दाढी - कूर्चकम्
पादचारि - पत्तिः, पदातिः, पदगः, पदचारी	दुकानदार - विपणिकः
रूपया - रौप्यकम्, रूपकम्, रजतमुद्रा	बाजार - आपणः

१८. संस्कृत व्यावहारिक शब्दकोष

संस्कृतमध्ये अनुवाद करा

- १) घोडेस्वाराने घोड्याला एवढे पळवले की तो घामायुम झाला.
- २) खजिन्यातून रूपये चोरणाऱ्यांना १० वर्षांची शिक्षा झाली.
- ३) गोंधळ करू नका. दुसऱ्या वर्गात मुले शिकत आहेत.
- ४) दंड भरल्याविना तो अपराधी सुटला.
- ५) कर्जदार आपल्या सावकाराला नेहमी घाबरतो.
- ६) पोस्टमनने आज माझे एक पत्र आणले.
- ६) या खटल्यासाठी एका चांगल्या वकीलाची गरज आहे.

शरीरसंबंधी शब्द

पाय - पादः, चरणाः, चरणम्	गळा - कण्ठः, गलः
डोके - शिरः, शीर्षम्, मस्तकम्, मूर्धन्	हनुवटी - चिबुकम्, हनुः
कपाळ - ललाटम्, भालम्	छाती - उरः, वक्षः
शुबई - शूः, (स्त्री)	स्तन - कुचः, स्तनः
डोळे - नेत्रम्, नयनम्, चक्षुः (न)	बोट - अंगुलिः (स्त्री)
पापणी - नेत्रलोग, पक्ष्मन्	अंगठा - अङ्गुष्ठः
कान - कर्णः	तोंड - मुखम्, आननम्
दंत - दन्तः, दशनः	मूठ - मुष्टिका (स्त्री)
ओठ - ओष्ठः	मांडी - जङ्घा (स्त्री), ऊरुः
जीभ - जिह्वा, रसना	गुद्वार - आपानम्, मलद्वारम्
मान - प्रीवा, गलः, कन्धरा	लिङ्ग - लिङ्गम्, शिशनः, मेढूः
खांदा - स्कन्धः	तळवा - करतलः, लम्
शरीर - शरीरम्, कायः, देहः, देहम्	टाळी - करतलध्वनिः (पुं.)
मन - चित्तम्, हृदयम्, मनः	नाडी - स्नायुः
बुद्धि - बुद्धिः, मनीषा, धीः, प्रज्ञा	नख - नखः, नखम्, कॅररुहः
पोट - उदरम्	हाड - अस्थि, कीकसम्
आतडे - अन्त्रम्	योनि - योनिः (स्त्री), भग्नाः
पाठ - पृष्ठम्	अण्डकोष - वृषणः (पुं.)
कंबर - कटिः, श्रोणिः	मूत्र - मूत्रम्, प्रस्त्रावः

१८. संस्कृत व्यावहारिक शब्दकोष

फुफ्फुस - फुफ्फुसम्, क्लोमन्	मल - विषा, मलम्, पुरीषम्
कालीज - वृक्षम्, वृक्षः, हृद्	शेण - गोमयम्
चामडी - चर्मन्, त्वक्	स्त्री चे वीर्य - रजः, आर्तुवम्
रक्त - रक्तम्, रुधिरम्	पुरुषाचे वीर्य - शुक्रम्
मांस - मेदः, वपा, वसा	गुडघा - जानु
हाडांच्या आतील मांस - मज्जा	लाल - लाला (स्त्री.), स्थन्दिनी
हात - करः, हस्तः, पाणिः	हिरड्या - दन्तमांसम्
बाहू - बाहुः, भुजः	
चारी बोट - तर्जनी, मध्यमा, अनामिका, कनिष्ठिका (स्त्री.)	

संस्कृतमध्ये अनुवाद करा

- १) लहान मुले आणि महातारे यांची लाल गळते.
- २) सावरकरांच्या व्याख्यानानंतर सर्वांनी टाळ्या वाजविल्या.
- ३) आपण जिभेने आस्वाद घेतो.
- ४) चांगले लक्षण असणाऱ्या स्त्रीयांची कंबर बारीक असते.
- ५) आज माझ्या हिरड्या दुखत आहेत.
- ६) कानातला मळ काढायला हवा.
- ७) त्याच्या शरीरातील रक्त खराब झाले.
- ८) शेणाने सावरलेली जमीन पवित्र असते.
- ९) चांगल्या दातांना डाळीबाच्या दाण्यांची उपमा देतात.
- १०) कपाळावर भाग्य लिहिलेले असते.

शालेसंबंधी शब्द

शाला - पाठशाला	पुस्तक - पुस्तकम्
कॉलेज - महाविद्यालयः	विद्यापीठ - विश्वविद्यालयः, विद्यापीठम्
शिकविणारा - अध्यापकः, शिक्षकः	दौत - मसीपात्रम्
आजकाल - अद्यत्वे	पेन - लेखनी
वर्ग - श्रेणी, कक्षा	हजर - उपस्थितः

कागद - पत्रम्	गैरहजर - अनुपस्थितः
पान - पृष्ठम्	हुशार - प्राज्ञः, बुद्धिमान्
शिकणे - पठनम्	नालायक - मन्दधीः, मूर्खः, बालिशः
शिकवणे - पाठनम्	शिक्षा - दण्डः
लिहिणे - लेखनम्	अनुशासन - विनयः
आठवणे - स्मरणम्	प्रोफेसर - प्राध्यापकः
चांगला लेख - सुलेखः	वागणूक - व्यवहारः
प्रश्न - प्रश्नः	परिणाम - परिणामः
उत्तर - उत्तरम्	बडबड - जल्पनम्
सल्ला - परामर्शः	क्रमांक - अमः
परीक्षा - परीक्षा	शुंकणे - छीवनम्
खेळ - क्रीडा	मित्र - मित्रम्, सुहृद्, वयस्यः
खेळाडू - क्रीडकः, आक्रीडी (पुं.)	बारा वाजता - द्वादशवादनसमयः
खेळाचे मैदान - क्रीडाक्षेत्रम्, क्रीडाङ्गणम्	भांडण - विवादः, कलहः
मनेजर - प्रबन्धकर्ता	सुट्टी - अवकाशः, विरामदिनः
शाई - मसी	शिकणारा - छात्रः, विद्यार्थी, शिष्यः, अध्येता

संस्कृतमध्ये अनुवाद करा

- १) आजकाल विज्ञानाचे युग आहे.
- २) विद्यार्थ्यांमध्ये शिस्त नसल्यामुळे अध्यापक त्यांच्यावर प्रेम करत नाहीत.
- ३) शिकणे तर सोपे आहे पण नम्रता येणे कठीण आहे.
- ४) मागच्या परीक्षेमध्ये तुला कितवा क्रमांक मिळाला ?
- ५) दररोज खेळले पाहिजे.
- ६) आपल्या सहाय्यांबरोबर नेहमी मैत्रीपूर्ण व्यवहार करावा.
- ७) शिक्षकांचे म्हणणे ऐकून धडा काळजीपूर्वक वाचावा.
- ८) कधी भांडू नका.
- ९) दररोज स्वच्छ कपडे घालून शाळेत यावे.
- १०) परिश्रम करणारे विद्यार्थी सर्वानाच आवडतात.

भोजनासंबंधी शब्द

न शिजलेले अन्न - आमाम्नम्	शेवई - सूत्रिका
शिजलेले अन्न - पक्काम्नम्	तिखट - तिक्तम्
पोळी - रोटिका	धान्य - धान्यम्
फुलका - पोलिका	कचोरी - माषगर्भा
भात - ओदनः, ओदनम्, भक्तम्	रायते - राधेयम्
वरण, डाळ - सूपः	मसूर - मसूरः
शिजलेली भाजी - व्यञ्जनम्	उडद - माषः
भाजी - शाकः, शाकम्	हलवा - लज्जिका, संयावः, सांजा
खीर - पायसम्	लापशी - यवागूः (स्त्री.)
पक्कान्न - पक्कान्नम्	साखर - शर्करा
मिठाई - मिष्ठानम्	सातू - सक्तुः (पुं)
लाडू - मोदकः	कढी - तेमनम् (न.)
पूरी - शष्कुली, पूलिका	दूध - दुग्धम्, पयः (न.)
वडा - अपूपः	साय - कूर्चिका (स्त्री.), मण्डः
पापड - पर्पटी	लोणी - नवनीतम्, दधिजम्
पराठा - पोलिका	तुप - धृतम्
खिचडी - कृशरः	आंबट - अम्लम्
चणा - चणकः	चोपडे - चिक्कणम्
जवस - यवः	मूग - मुद्गकः, मुद्गः
भांग - मातुलानी, भड्गा	वाटाणे - वर्तूलः, कलायः
दही - दधि	ताक - तक्रम्, कालशेयम्
मट्टा - मथितिम्	गोल - वर्तुलम् / वृत्तम्
वाकडे - वक्रम्	मीठ - लवणम्
गरम - उष्णम्	थंड - शीतलम्

संस्कृतमध्ये अनुवाद करा

- १) आज्ञाने खिचडी खावयास हवी.
- २) दूध व तुपाच्या सेवनाने शरीर पुष्ट व बलवान होते.

१८. संस्कृत व्यावहारिक शब्दकोष

- ३) पंजाबमधील लोक पराठा खातात तर बंगालमधील लोक भात खातात.
- ४) भाताहून पोळी अधिक लाभदायक आहे.
- ५) दालभाताबरोबर पापड छान लागतो.
- ६) अतिथीच्या रात्री पुरीचे व खिचडीचे भोजन लाभदायक असते.
- ७) गरीब लोक सक्तुचे पीठ खाऊन दिवस घालवतात.
- ८) जेवणाच्या शेवटी दहीसाखर खातात.
- ९) उन्हाळ्यात मट्टा पिण्याने स्वास्थ्य चांगले राहते.
- १०) काही लोक रात्री पराठा खातात.

खाद्यपदार्थ

तांदूळ - तण्डुलः, व्रीहि	विलायची - एला
काणिक - गोधूमचूर्ण	आले - आर्द्रकम्
बाजरी - प्रियङ्गुः	कात - खदिरम्, सारः
काकाडी - कर्कटिका, ऊर्कारिक	बोर - बदरम्, कोलः, कर्कन्धुः
पालक - पालक्या	बर्फी - चाक्रिका
लोणचे - सन्धितम्, सन्धानम्	जीरा - जीरकः
मुरंबा - राणखाण्डवम्	गरम मसाला - सौरभम्, वेशकरः
चटणी - अवलेहः	शकरपारा - शर्करापालः, पालिका
पुदीना - अजगन्धः	कांदा - पलाण्डुः
मोहरी - राञ्जिका	लसूण - लशुनः
चिंचू - तिनतर्डीफलम्, तिन्तिणी	गाजर - गुञ्जनम्
जिलेबी - कुण्डलिका, कुण्डलिनी	वांगे - वृन्ताकम्, वार्ताकुः
बालूशाही - मिष्टमण्डः	मुळा - मूलिका, मूलकम्
फेणी - फेनिका	कारले - कारवेळम्
बटाटा - आलु (पुं.)	भेंडी - रामकोशातकी
भोपळा - तुम्बी	कोर्बा - गोजिव्हा

संस्कृतमध्ये अनुवाद करा

- १) बटाटाची भाजी स्वादिष्ट असते, परंतु गुणकारी नसते.
- २) जिलेबीहूनसुखा स्वादिष्ट अनेक मिठाया आहेत.

१८. संस्कृत व्यावहारिक शब्दकोष

- ३) पालकाची भाजी उन्हाळ्यात अधिक खाल्ली जाते.
- ४) हिंदू शास्त्रामध्ये कांद्याला निषिद्ध मानले आहे.
- ५) चिंचेची चटणी पुदीन्याबरोबर स्वादिष्ट लागते.
- ६) कारल्याची भाजी गुणदायक आहे.
- ७) कच्चा मुळा गुणदायक आहे.
- ८) फेणी दुधात घालून खातात.
- ९) भेंडीची भाजी लिंबाचा रस टाकल्यास स्वादिष्ट होते.
- १०) बालूशाही, जिलेबी, लाडू इ. मिठाया स्वास्थ्यासाठी लाभदायक नाहीत.

फळांची नावे

आंबा - आम्रम्	टरबूज - तराम्बुजम्, तारबूजम्, कलिङ्गम्
डाळींब - दाडिमम्	द्राक्ष - मूढ्रीका, द्राक्षाफलम्
नारळ - नारिकेलफलम्	खरबूज - दशाङ्गुलम्
नारंगी - नारङ्गम्	खजूर - खर्जूरम्
बेल - बिल्वफलम्	आमसूल - आम्रलम्
बादाम - बादामः, वातादफलम्	कच्चे फळ - शलाटु
जांभूळ - जम्बूफलम्	तिंबू - जम्बीरफलम्
पिस्ता - अङ्कोटफलम्	कवठ - कपित्थम्
सुपारी - पूराफलम्	अक्रोड - अक्षोटफलम्

संस्कृतमध्ये अनुवाद करा

- १) आंबा सर्व फळांचा राजा आहे.
- २) लखनऊचे दशहरी आंबे प्रसिद्ध आहेत.
- ३) उन्हाळ्यामध्ये टरबूज खाल्याने थंड वाटते
- ४) द्राक्षे खाल्याने रक्त वाढते.
- ५) नारंगीचा रस खुप स्वादिष्ट आणि गोड असतो.
- ६) जांभळाचा मुरब्बा पाचक असतो.
- ७) काताच्या फळांची चटणी स्वादिष्ट असते.
- ८) रोण्यांना डाळिंबाचा रस दिला जातो.

१८. संस्कृत व्यावहारिक शब्दकोष

- ९) बोराचे फळ सर्व फळांमध्ये निकृष्ट आहे.
१०) आपल्या घरी आलेल्या पाहुण्यांचा पान-सुपारी देऊन सन्मान करायला हवा.

संबंधसूचक शब्द

माता - माता, जननी	भाऊ - भ्राता.
आजोबा - पितामहः	सख्खा भाऊ - सहोदरः, सोदरः, सोदर्यः
आजी - पितामही	लहान भाऊ - अनुजः, कनिष्ठसहोदरः
पणजोबा - प्रपितामहः	सून - वधूः, स्नुषा
पणजी - प्रपितामही	पति, पत्नी - पतिः, पत्नी
आईचे वडील - मातामहः	सासरा - श्वशुरः
आईची आई - मातामही	सासू - श्वश्रूः
आईची आजी - प्रमातामही	मेहुणा - श्यालः
आईचे आजोबा - प्रमातामहः	दीर - देवरः, देवृ
काका - पितृव्यः	जाऊ - यातृ
काकू - पितृव्यपत्नी	नणंद - ननान्दृ
चूलतभाऊ - भ्रातृव्यः	नातसून - पूत्रवधूः
भाचा - स्वस्त्रीयः, भगिनेयः	पुत्र, पुत्री - तनयः, तनया
नातू, नात - पौत्रः, पौत्री	मावशी - मातृष्वसा
पणतू, पणती - प्रपौत्रः, प्रपौत्री	मावशीचा नवरा - मातृष्वसृपतिः
जावई - जामाता	मावशीचा मुलगा - मातृष्वस्त्रीयः
बहिण - भगिनी, स्वसृ	पति-पत्नी - दम्पती, जायापती
भाऊजी - भगिनीपतिः, आवुतः	नोकराणी - परिचारिका
भाचा, बहिणीचा मुलगा - भागिनेयः	स्त्री - स्त्री, योषित्, नारी
शत्रू - अरिः, रिपुः, वैरिन्	मित्र - जारः, उपपतिः
गर्भवती - गर्भिणी, अन्तर्वत्नी	आत्या - पितृष्वसा
दूती - दूती, सञ्चारिका	आत्याचा नवरा - पितृष्वसृपतिः
सखी - आलिः, वयस्या, सखी	आतेभाऊ, आत्याचा मुलगा - पितृष्वस्त्रीयः
वेश्या-वारखी, गणिका, वेश्या, वाराङ्गना	सौभाग्यवती - पतिवत्नी
पतिव्रता - साध्वी, पतिव्रता	नातेवाईक - ज्ञाति, बन्धुः

१८. संस्कृत व्यावहारिक शब्दकोष

संस्कृतमध्ये अनुवाद करा

- १) जावयाने सासऱ्याच्या घरी खूप दिवस राहू नये.
२) सेवकाच्या सेवेने मालक खूप प्रसन्न झाला.
३) भारतामध्ये पूर्वी विधवांची खूप दुर्दशा होती.
४) मोठ्या भावाची पत्नी मातेप्रमाणे असते.
५) सासूला आई म्हणून संबोधतात.
६) संसारामध्ये लक्ष्मणाप्रमाणे सख्खा भाऊ मिळू शकत नाही.
७) दक्षिणेत मामाच्या मुलीशी विवाह निषिद्ध नाही.
८) घरामध्ये सुनेचा आदर व्हायला हवा.
९) माइया भाचीचा विवाह याच वर्षी होईल.
१०) त्याचा मावस भाऊ सख्ख्या भावापेक्षासुद्धा चांगला आहे.

शुद्धाशुद्धिविवेक

	अशुद्ध	शुद्ध
१	गोपालो मम स्नेहः पात्रः ।	गोपालो मम स्नेहपात्रम् ।
२	भवान् मम मित्रोऽसि ।	भवान् मम मित्रमस्ति ।
३	जटायुः प्राणं तत्याज ।	जटायुः प्राणान् तत्याज ।
४	देवा भ्रातुः सह गृहं गतः ।	देवो भ्रात्रा सह गृहं गतः ।
५	किं ते तव दाराः भवन्ति ।	किं सा तव दाराः भवति ?
६	गोपालः तं भोजनं देहि ।	गोपालः तस्मै भोजनं देहि ।
७	कोऽस्ति राजसखा ।	कोऽस्ति राजसखः ।
८	बालः चन्द्रमां पश्यति ।	बालः चन्द्रमसं पश्यति ।
९	मम सुहृदस्य गृहमिदम्	मम सुहृदः गृहमिदम् ।
१०	भवान् केन पथेन यास्यति	भवान् केन पथा यास्यति ।
११	नरः इह जन्मे भक्तिं कुर्यात्	नरः इह जन्मनि भक्तिं कुर्यात् ।
१२	महाराज्ञः आज्ञास्ति	महाराजस्य आज्ञा अस्ति ।
१३	परमात्मस्य इमां महिमां पश्य	परमात्मनः इमं महिमानं पश्य ।
१४	मम लक्ष्मी नास्ति	मम लक्ष्मीः नास्ति ।
१५	भवानस्य किं नाम	भवतः किं नाम ?

१८. संस्कृत व्यावहारिक शब्दकोष

१६	मम मने सन्देहः	मम मनसि सन्देहः ।
१७	नदीपथा नगरं गच्छ	नदीपथेन नगरं गच्छ ।
१८	भूपत्युः आज्ञा अस्ति	भूपतेः आज्ञा अस्ति ।
१९	नवमे कक्षयां शतानि छात्राः	नवम्यां कक्षयां शतं छात्राः ।

अशुद्धिची कारणे

१. 'पानम्' शब्द अजहल्लिङ्ग आहे. अजहल्लिङ्ग म्हणजे - काही अशी विशेषण जी विशेष्याचे अनुसरण करत नाहीत. विशेष्य कोणत्याही लिंगाचे असो पण ती आपल्या लिंगाचा (वा कधी कधी वचनाव्यासुद्धा त्याग करत नाहीत.)
२. 'मित्रम्' मित्र या अर्थी नपुंसकलिंग आहे, परंतु भवत् शब्दाबरोबर तृतीय पुरुषाचीच क्रिया होते.
३. प्राण, दार, अक्षत, लाज आणि असु शब्दांचा प्रयोग बहुवचनातच होतो.
४. सह या अव्ययाच्या योगे तृतीया विभक्ती होते.
५. दार शब्द बहुवचनान्त आहे. ६. द्रा धातूच्या कर्ममध्ये चतुर्था होते.
७. सखि शब्द समासात अकारान्त होतो. ८. चन्द्रमस् शब्द हलन्त आहे.
९. सुहृद् शब्द व्यञ्जनान्त आहे.
१०. पथिन् शब्दाचे तृतीया एकवचनी रूप पथा होते.
११. जन्मन् शब्द हलन्त आहे.
१२. राजन् शब्द महत् शब्दाबरोबर समस्त झाल्यामुळे अकारान्त होतो.
१३. परमात्मन् चे षष्ठी मध्ये परमात्मनः व महिमन् चे द्वितीयेमध्ये महिमानम् रूप होते. (महिमन्, गरिमन् इ. शब्द पुं. आहे स्त्री. नाही)
१४. लक्ष्मी शब्दाच्या प्रथमेच्या एकवचनामध्ये विसर्ग होतो.
१५. भवत् शब्द हलन्त आहे.
१६. मनस् शब्द हलन्त आणि नपुंसकलिंगी आहे.
१७. पथिन् शब्द समासात अकारान्त होतो.
१८. पति शब्द समासान्त झाल्यावर हरि प्रमाणे चालतो.
१९. विशति नंतरचे सर्व संख्यावाचक शब्द एकवचनान्त असतात.

निबंध

१) अत्मात्कं भू. पू. राष्ट्रपतिः ।

(दिवंवाताः श्रीमन्तो देशरत्नराजोन्द्रप्रसादाः ।)

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा सदासि वाकपटुता युधि विक्रमः ।

यशसि चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥

विद्यन्ते स्म । ते खलु महानुभावा बाल्यादेव प्रखरबुद्धयः जनसेवानिरताः क्षमाशीला नम्रस्वभावा गम्भीराश्च आसन् । तेषां खलु कृषकस्येव सरलः स्वभावः । अतः कृषकबहुलेऽस्मिन् देशे तेषां राष्ट्रपतिपदे सन्निवेशः समुचित एवासीत् । तत्रभवन्तो डाक्टरोपाधिभूषिता धीरा वीराः कर्मठारस्थानमूर्तयो राजेन्द्रप्रसादा भारतीयलोकसभया राष्ट्रपतिरूपेण निर्वाचिता आसन् । इमे महाभागाः सर्वथा तत्स्थानायोपयुक्ताश्चासन् । इमे महापुरुषाः जन्मना बिहारभूमिम् अलंकुर्वन्ति स्म । स्वराल्यप्राप्तिमनु दश वर्षाणि इमे राष्ट्रपतिपदम् अङ्गीकृत्य नवदिल्लीनामक्यां भारतराजधान्यां राष्ट्रपतिभवने न्यवसन्, इतो निवृत्तिं लब्ध्वा स्वजन्मभूमौ पुनः सदाकालाश्रममाणतय अचिरादेव सुरपुरं प्रययुः । इमे खलु भारतीय संस्कृतेर्हिन्दीभाषायाश्च परमुपासका आसन् । अत एव इमे महानुभावा देशवासिनां परमादरभाजनं भूत्वा तेषां हृदयेषु व्यराजन्त ।

भाषांतर - आपले भूतपूर्व राष्ट्रपति

(देशाला रत्नाप्रमाणे भूषणावह असलेले स्वर्गीय श्री. राजेन्द्रप्रसाद)

संकटामध्ये धैर्यशीलता त्याचप्रमाणे उत्कर्षामध्ये क्षमाशीलता, सभेमध्ये वक्तृत्व, युद्धामध्ये पराक्रम, यशाची आवड, ज्ञानाविषयी आसक्ती (छंद) हे गुण खरोखरच महान संतांमध्ये स्वभावतःच असतात.

या श्लोकात वर्णिले गेलेले सगळे गुण एकत्रितपणे देशाला रत्नाप्रमाणे भूषणावह असलेल्या राजेन्द्रप्रसाद या महान व्यक्तीमध्ये होते. ते महात्मा खरोखर लहानपणापासून तीव्र बुद्धीचे, लोकसेवेमध्ये रममाण असलेले, क्षमाशील वृत्तीचे, विनम्र आणि धीरजंभीर असे होते. त्यांचा खरोखर शेतकऱ्याप्रमाणे सरल स्वभाव होता. म्हणून शेतकरी प्रधान

अशा या देशांमध्ये त्यांचे राष्ट्रपती पदावर नियुक्त होणे योग्यच होत. ते आदरणीय, डॉक्टर या पदवीने सुशोभित झालेले, धीर - वीर, कर्मनिष्ठ, त्यागाची जणू प्रत्यक्ष मूर्ती असे हे राजेन्द्रप्रसाद भारतीय लोकसभेने राष्ट्रपती म्हणून निवडले होते. हे महात्मा संपूर्णतः त्या पदाला योग्यच होते. या महात्म्याने आपल्या जन्माने बिहारची भूमी सुशोभित केली. स्वराज्यप्राप्तीनंतर १० वर्षे हे राष्ट्रपती पद स्वीकारून नवी दिल्ली नावाच्या भारताच्या राजधानीतील राष्ट्रपती भवनात राहिले. तेथून निवृत्त होऊन आपल्या जन्मभूमी सदाकताश्रम येथे येऊन लवकरच दिवंगत झाले. ते खरोखरच भारतीय संस्कृतीचे आणि हिन्दी भाषेचे श्रेष्ठ उपासक होते. म्हणूनच हे महात्मा भारतीय लोकांचे आदराचे स्थान होऊन त्यांच्या मनांवर विराजमान झाले.

२) ऋतुराजो वसंतः

वसन्तः ऋतूनां राजा कथ्यते । चैत्रवैशाखोपेतः ऋतुराजः समशीतोष्णो भवति । तदा न करालशिशिरस्य शैत्यं, नापि प्रचण्डस्य ग्रीष्मस्यौष्ण्यम् । कालोऽयमतिसुखदः प्रतिभाति । वसन्ते सौन्दर्यस्याभिनवं साम्राज्यं समुल्लसति । सर्वे प्राणिनः सुखमनुभवन्ति । उद्यानेषु पुष्पाणां शोभा, फलानां समृद्धिः, क्षेत्रेषु च सस्यसम्पत्तिः दृश्यते । निर्मलासु चैत्रनिशासु नक्षत्राणां प्रोज्ज्वलः प्रकाशो रमणीयः प्रतीयते । तडागानां सरितां च सुषमापि दर्शनीया । सर्वत्र सलिलं प्रसन्नम्, कमलानि च विकसितानि प्रतिभान्ति । यत्र तत्र विहगानां सुमनोहरो विरावः । मन्दं मन्दं प्रवहमाणस्य पवनस्य सञ्चरणम् । सर्वत्रैव हरीतिम्नः साम्राज्यम् । सचेतसः कस्य नेदं नयनानन्दकारि दृश्यम् ?

भाषांतर - ऋतूंचा राजा वसंत

वसंत हा ऋतूंचा राजा असे म्हटले जाते. चैत्र - वैशाख महिन्यांशी जोडलेला हा ऋतुराज समशीतोष्ण असतो. तेंव्हा शिशिर ऋतूची कडक थंडी नसते किंवा ग्रीष्माची प्रचंड उष्णता नसते. हा काळ अत्यंत सुखदायक वाटतो. वसंतामध्ये सौंदर्याचे आगळे वेगळे साम्राज्य विलसत असते. सर्व प्राणिमात्र सुख अनुभवीत असतात. उद्यानांमध्ये फुलांची शोभा, फळांची समृद्धी आणि शेतांमध्ये धान्याची संपत्ती दिसून येते. चैत्र महिन्यातील स्वच्छ अशा रात्रींमध्ये नक्षत्रांचा सुंदर आणि तेजस्वी प्रकाश शोभून दिसतो. नद्यांचे आणि सरोवरांचे सौंदर्यही पाहण्यासारखे असते. सगळीकडे पाणी प्रसन्न असते आणि कमळे उमललेली असतात. जिकडे तिकडे पक्ष्यांचा मनमोहक किलबिलाट असतो. सर्वत्र वाऱ्याच्या मंदमंद झुळुका वाहत असतात. सगळीकडेच हिरव्या रंगाचे साम्राज्य असते. कोणा रसिकाला हे दृश्य नेत्रसुखद वाटणार नाही ?

३) देशाटनम्

देशाटनस्य बहवो गुणाः भवन्ति । नानादेशजल - वायु - प्रभावेणास्माकं स्वाध्यलाभो भवति । देशान्तरकला कौशलज्ञानेन वयं स्वदेशमपि कलाकौशलसम्पन्नं कुर्मः । अधिकोन्नतस्य देशस्य नागरिकाः प्रायः पर्यटनप्रिया भवन्ति । ब्रिटिशशासनकाले शासका भारतीयानां देशाटनरुचिं नोत्साहयन्ति स्म । भारतीयैश्च प्रेरणां विना न किमपि कुर्वन्तीति सर्वविदितम् । परमधुना न वयं परतन्त्राः, अतः शासकानामेत्कर्तव्यम् आपद्यते यत् ते भारतीयानां देशाटनं प्रत्यभिरुचिं प्रोत्साहयेयुः । अधुना बहवो भारतीयाश्चान्ना अमेरिका इंग्लंडरूपप्रभृतिषु देशेषु विविधकलाकौशलज्ञानार्जनाय गताः सन्ति । स्वदेशमागत्य ते स्वोपाजितज्ञानेन स्वदेशमवश्यमेवोन्नमयिष्यन्ति इति जानीमः ।

भाषांतर - परदेशगमन

परदेशी जाण्याचे अनेक फायदे आहेत. वेगवेगळ्या देशातील हवा, पाणी यांच्या प्रभावामुळे आपल्याला आरोग्याचा लाभ होतो. विविध देशातील कलाकौशल्यांच्या ज्ञानाने आपण आपला देशसुद्धा कलाकौशल्याने समृद्ध करू शकतो. अधिक प्रगत अशा देशाचे नागरिक बहुधा पर्यटनप्रेमी असतात. ब्रिटीश राजवटीमध्ये सरकार भारतीयंच्या परदेशगमनाच्या आवडीला प्रोत्साहन देत नसे आणि भारतीय लोक प्रेरणा दिल्याशिवाय काहीही करीत नाहीत ही गोष्ट सर्वांना माहीत आहेच. परंतु आता आपण परतंत्र नाही, म्हणून सरकारचे हे कर्तव्य ठरते की, भारतीयांच्या परदेशी जाण्याच्या आवडीला प्रोत्साहन दिले पाहिजे. हल्ली अनेक भारतीय विद्यार्थी अमेरिका, इंग्लंड, रशिया वगैरे देशांमध्ये वेगवेगळे कलाकौशल्य आत्मसात करण्यासाठी गेलेले आहेत. आपल्या देशात येऊन ते स्वतः मिळविलेल्या ज्ञानाने आपल्या देशालाही निश्चितच उत्कर्षाला नेतील हे आम्ही जाणतो.

४) उद्यानम्

इदमाम्रोद्यानम् । अत्राम्रास्य वृक्षाः, येषु विकसिता मञ्जर्यः शोभन्ते । वसन्ते मञ्जर्यः फुल्लन्ति, मञ्जरीणां गन्धः मनोहरो जायते । आभ्यो मञ्जरीभ्यः फलानि उद्भवन्ति । पक्वानि चाभ्रफलानि मधुराणि भवन्ति । गन्धेन मुग्धा भ्रमराः उपवनमायान्ति, मञ्जरीणामुपरि भ्राम्यन्ति गुञ्जन्ति च । मञ्जरीणां ते मधु पिबन्ति ।

मधूकस्य वृक्षोऽपि विद्यतेऽत्र । वसन्तसमयेऽस्मिन्नपि पीतानि पुष्पाणि जायन्ते । अस्य शाखायां कोकिला उपविशन्ति । ते मधुरेण स्वरेण कूजन्ति । पाटलकुसुमानि चापि सक्त्यत्र । पाटलवृक्षेषु काटकाः सन्ति, परं प्रसूनानि नूनं सुन्दराणि हृद्यानि च भवन्ति ।

भाषांतर - उद्यान

हे आंब्याचे उद्यान (आमराई आहे). येथे आंब्यांची झाडे आहेत. यांच्यावर बहरलेल्या मंजुळा (मोहोर) शोभून दिसतात. वसंत ऋतूत मंजुळा बहरतात. (उमलतात) मंजुळाचा सुगंध मनवेषक असतो. याच मंजुळापासून फळे निर्माण होतात आणि पिकलेले आंबे गोड असतात. सुगंधाने मोहित झालेल भुंगे बगीच्यामध्ये येतात. मंजुळांभोवती फिरतात आणि गुंजन करतात. ते मंजुळांतील मध पितात.

येथे चाप्याचाही वृक्ष आहे. वसंत ऋतूत याच्यावर देखील पिवळी फुले येतात. याच्या फाद्यावर कोकीळ बसतात. ते गोड आवाजाने कूजन करतात. येथे गुलाबाची फुले आहेत. गुलाबाच्या झाडांना काटे असतात पण उमलेलेली फुले खरोखरच मनमोहक व सुंदर असतात.

५) जल्लुथाला

जल्लुथालायां बहवो जन्तवो विद्यन्ते । तत्र चित्र - विचित्राः पक्षिणः, सर्पाः, मत्स्याःपशवश्च सन्ति । खरनखस्य करालदंष्ट्रस्य सिंहस्य गर्जनं भयमुत्पादयति दर्शकस्य । सर्वेषु चतुष्पदेषु बलवत्तमः सिंहः सत्यं वनराज इति कथ्यते । तत्र महाकायो गजोऽपि विद्यते । तस्य द्वौ दीर्घौ दन्तौ स्तः, अतः सः दन्तीति कथ्यते । तत्र पारसीकाः कान्बोजा विविधा अश्वा विद्यन्ते । केचन घोटाका रथहारकाः केचन चाश्ववारहारकाः । वन्या गावो मृगाश्चापि तत्र वर्तन्ते । अफ्रीकादेशाद्वागतः शुतरकुक्कुटोऽपि तत्र द्रष्टव्यः । लघु - स्थूलकायाः हरित - पीत - कृष्णाः सर्पा नूनं विस्मयमुत्पादयन्ति । वानरस्य वृत्तमति - विचित्रम् । एको मर्कटस्तत्र बहुविधाः क्रीडाः प्रदर्शयति । अन्ये च बहवः रक्तमुखः कृष्णमुखः लांगूलिनः वन्यमानुषाश्च तत्र विद्यन्ते । पक्षिणां तु गणनापि कर्तुं न पायते । बहुविधाः शुका अपि तत्र विद्यन्ते ।

भाषांतर - प्राणिसंग्रहालय

प्राणिसंग्रहालयात खूप प्राणी असतात. तेथे रंगीबेरंगी पक्षी, साप, मासे आणि इतर प्राणी आहेत. तीक्ष्ण नखे असलेल्या आणि धारदार दात असलेल्या सिंहाची गर्जना पाहणाऱ्याच्या मनात भीती निर्माण करते. सर्व चतुष्पाद प्राण्यांमध्ये अधिक सामर्थ्यशाली असलेला सिंह खऱ्या अर्थाने वनाचा राजा असे म्हटले जाते. तेथे प्रचंड शरीर असलेला हत्तीही आहे. त्याला २ लांब दात असतात, म्हणून तो दन्ती या नावाने ओळखला जातो. तेथे पारसिक, कांबोजा असे विविध प्रकारचे घोडे आहेत. काही घोडे रथ ओढून नेणारे असतात तर काही घोडे स्वार वाहणारे असतात. तेथे रानगार्ड आणि हरिणसुद्धा आहेत. अफ्रिका देशातून आलेले पोपट, कॉबडेही तेथे प्रेक्षणीय आहेत.

लहान मोठ्या आकारांचे, हिरवे, पिवळे काले सर्प खरोखर आश्चर्य निर्माण करतात. वानरांची (खोडकर) वृत्ती आश्चर्यकारक असते. एक माकड तेथे खूप प्रकारचे खेळ दाखविते आणि इतर अनेक लाल तोंडाचे, काळ्या तोंडाचे, शेपटी असलेले जणू ती जंगली माणसेच होत. पक्षांची तर मोजदादसुद्धा करता येत नाही. तेथे अनेक प्रकारचे पोपटही असतात.

६) सत्यम् (सत्यमेव विजयते नानृतम्)

अथ विचारयते - किं नाम सत्यम् । सते (मङ्गलाय) हितं सत्यं भवति, यत् लोकाहिताय भवति तत् सत्यम् । यद् वस्तु यथा वर्तते तस्य तथैव कथनं, लेखनं, प्रकाशनं वा सत्यमित्युच्यते । विधाना अस्मभ्यं जिन्वा सदुपयोगार्थैव दत्ता, तस्याश्च सदुपयोगः सत्यभाषणेनैव भवति । अत एवोच्यते -

अथमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।

अथमेधसहस्राद् हि सत्यमेव विशिष्यते ॥

यादृक् सत्यस्य महत्त्वं न तादृग् अन्यस्य कस्यापि वस्तुनः । सत्येनैव जगतः स्थितिः वर्तते । सत्यस्यैव महिम्ना मानवाः परस्परं विश्वसन्ति । यदि सर्वेऽपि जनाः असत्यवादिनःस्युस्तदा न कोऽपि कस्मिंश्चित् विश्वसेत् । लोकास्थितिः क्षणभङ्गुरा निर्मयाद्या च स्यात् ।

सत्यभाषणेन निर्भिका भवामः । सत्यभाषणेन चारुमाकं यशः प्रतिष्ठा गौरवं च वर्धते । सत्यव्रतो न कस्मिंश्चिदपि पापे प्रवर्तते । स 'यद्यहमसत्यं वदेयं तदाहं पतितो भवेयम्' इति विचार्य सर्वेभ्यः पापेभ्यः किरमति ।

महाराजो दशरथः सत्यस्य पालनाथैव प्राणेभ्योऽपि प्रियं पुत्रं रामं वनं प्रेषयामास । युधिष्ठिरः सत्यं चःप्रभावेणैव विजयं लेभे । महाराजो हरिश्चन्द्रः सत्यस्य पालनाथैव विविधानि दुःखानि सहते स्म । महात्मा गान्धिः सत्यपालनाथैव प्रियान् प्राणानत्यजत् । 'नहि सत्यात्परो धर्मो नानृतात् पातकं महत् ।' 'सत्यमेव विजयते नानृतम्' इति तन्मतमद्यापि प्रशस्यते जनैः ।

सत्यस्य प्रतिष्ठेव लोक-कल्याणस्य, उन्नतेरशुभ्युदयस्य च सम्भवः । अतएवोच्यते - 'सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ।' यः सत्यमाश्रयति सफलं तस्य जीवितम्: यश्चासत्यं भजते स महत्पापं कुरुते, पापवशाद् नश्यति च । असत्यभाषणेन जगतः देशस्य, समाजस्य च विनाशः सम्पद्यते । अत एवास्माभिः सदा सत्यवादिभिर्भक्तव्यम् ।

भाषांतर - सत्य (सत्याचा विजय होतो, असत्याचा नाही)

आता असा विचार करायचा की सत्य म्हणजे काय ? कल्याणासाठी जे हितकारक असते, जे योग्य असते, जे लोकांच्या कल्याणासाठी असते ते सत्य होय. जी वस्तू जशी असते, तसेच तिचे कथन करणे, लिहिणे किंवा ती प्रगट करणे म्हणजेच सत्य असे म्हटले जाते. ब्रह्मदेवाने आपल्याला जीभ चांगल्या कामासाठीच दिली आहे आणि तिचा चांगला उपयोग खरे बोलण्यानेच होतो. म्हणूनच म्हटले आहे -

तराजमध्ये एका पारड्यात हजारो अश्वमेध यज्ञांचे (पुण्य) घातले व दुसऱ्यात सत्या घातले तरी हजारो अश्वमेधांहुनही सत्याचेच पारडे जड होईल.

जेवढे सत्याचे महत्त्व आहे, तेवढे दुसऱ्या कोणत्याही वस्तूचे नाही. सत्यामुळेच जगाचे अस्तित्व आहे. सत्याच्याच माहात्म्यामुळे माणसे एकमेकांवर विश्वास ठेवतात. जर सगळे लोक खोटे बोलणारे असतील तर कोणीही कोणावर विश्वास ठेवणार नाही आणि जगरहाती क्षणभंगुर होईल व तिला काही धरबंध राहणार नाही. खरे बोलण्याने (आपण) निर्भय होतो, खरे बोलण्याने आपले यश, प्रतिष्ठा आणि गौरव वाढतो. सत्याचे व्रत घेतलेला मनुष्य कधीही पापाकडे प्रवृत्त होत नाही. तो 'जर मी खोटे बोलेल तर मी अधःपतीत होईन' असा विचार करून सर्व पापांपासून परावृत्त होतो.

महाराज दशरथांनी सत्याच्या पालनासाठी प्राणापेक्षा प्रिय अशा पुत्राला म्हणजे रामाला वनवासात पाठविले. युधिष्ठिराने खरे बोलण्याच्या प्रभावानेच विजय मिळविला. महाराज हरिश्चंद्रांनी सत्याच्या पालनासाठीच अनेक दुःखे सहन केली. महात्मा गांधींनी सत्याच्या पालनासाठीच आपले प्रिय प्राणही सोडले. 'खरोखरच सत्यापेक्षा दुसरा श्रेष्ठ धर्म नाही आणि असत्यासारखे दुसरे पाप नाही.' 'सत्याचाच विजय होतो, असत्याचा नव्हे' असे त्यांचे मत आजही लोकांकडून प्रशंसिले जाते.

सत्याच्या अधिष्ठानामुळेच लोकांचे कल्याण, उन्नती आणि उत्कर्ष होणे शक्य आहे. म्हणूनच म्हटले आहे, 'सर्वच (संपूर्ण) जग सत्यावर आधारलेले आहे'. जो सत्याचा आश्रय घेतो, त्याचे जीवन सफल होते आणि जो असत्याच्या मार्गे लागतो तो मोठे पाप करतो आणि पापामुळे नष्ट होतो. खोटे बोलण्याने जगाचा देशाचा आणि समाजाचा सर्वनाश होतो. म्हणूनच आपण सर्वांनी नेहमी सत्यवक्ते असायला हवे.

७) विद्याधनं सर्वधनप्रधानम्

'विद्याधनं सर्वधनप्रधानम्' इति यदुक्तं तत्सत्यमेव । विद्याधनस्येदं वैशिष्ट्यं वर्तते यत् सर्वं धनं व्ययात् क्षयमान्नोति, परं विद्याधनं व्ययाद् वृद्धिं गच्छति, सञ्चयाद् नाशमायाति । कुबेरस्यापि असीमः कोशो व्ययात् केषुचित् दिनेषु निश्चितमेव रिक्तो

भविष्यति, परम् अहो विद्याधनस्य वैचित्र्यं यद्विदं मुहुर्मुहुर्व्ययादपि न क्षयं गच्छति ।

सम्यगेवोक्तं केनचित् कविना -

अपूर्वः कोऽपि कोशोऽयं दृश्यते तव भारति ।

व्ययतो वृद्धिमायाति, क्षयमायाति सञ्चयात् ॥

ज्ञानार्थकस्य विद्वातोविद्याशब्दः । कस्यचिदपि पदार्थस्य सम्यक् ज्ञानं विद्येति कथ्यते । विद्यया वयं स्वं कर्तव्यं जानीमः । विद्ययैव धर्मज्ञानं भवति । कर्तव्याकर्तव्ययोः पापपुण्ययोश्च ज्ञानमपि विद्ययैव । विद्यारहितो हि मानवः कर्तव्याकर्तव्ययोरज्ञानात् पशुवत् आचरति । अतः 'विद्याविहीनः पशुः' इति कथ्यते ।

विद्ययैव मानवः सर्वत्र प्रतिष्ठां लभते । नृपतयोऽपि विदुषः पुरस्तात् नतशिरसो भवन्ति । विद्या मानवस्य दिक्षु कीर्तिं विस्तारयति । विद्ययैव रवीन्द्रमेतेशारमणप्रभृतयः जगत्प्रसिद्धाः जाताः । विद्ययैव च कालिदास - भवभूति - बाणहर्षप्रभृतयः कवयो जगति ख्यातिं गताः ।

विद्या मानवस्य सदा बन्धुवत् साहाय्यं करोति । विविधेन प्रकारेण सास्य उपकारं कुरुते । मातेव रक्षति, पितेव हितकार्ये नियोजयति । राजसभायां विद्वानेव गौरवं कीर्तिं च लभते । विद्याधनमेव जगति श्रेष्ठं धनम् । न हि कश्चित् विद्यां चोरयितुं समर्थः, न कश्चित् वण्टयितुं शक्तः । विद्या कुरूपस्य रूपम् । सा निम्नपदस्थमपि पुरुषम् उच्चपदे स्थापयति ।

विद्या विनयोपेता हरति न चेतांसि कस्य मनुजस्य ।

काञ्चनमणिसंयोगो नो जनयति कस्य लोचनानन्दम् ॥

चतुर्वर्गफलप्राप्तिरपि विद्ययैव संभवति । विद्यया विनयो जायते । विनयेन योग्यतां गच्छति, योग्यतया धनं प्राप्नोति, धनेन दानं ददाति, दानेन पुण्यमर्जयति, पुण्येन धर्मं संचिनोति । धनेन इच्छा पूर्यते । धनेन अन्नलिहं प्रासादं निर्माति, स्वादूनि भक्ष्याणि भुङ्क्ते, बहुमूल्यानि वस्त्राणि धत्ते । एवं कामान् अर्जयति । आत्मपरमात्मनोरैक्यञ्च पश्यति - ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति । अनेन विधिना स्वजीवनस्य चतुर्वर्गान्तिकं समग्रं फलं लभते । अत एवोक्तम् - मातेव रक्षति पितेव हिते नियुङ्क्ते कान्तेव चाभिरमयत्यपनीय खेदम् । लक्ष्मीं तनोति वितनोति च दिक्षु कीर्तिं किं किं न साधयति कल्पलतेव विद्या ॥

भाषांतर - विद्या हे धन सर्व धनांमध्ये श्रेष्ठ आहे

विद्या हे धन सर्व धनांमध्ये श्रेष्ठ आहे असे जे म्हटले आहे ते खरेच आहे. विद्यारूपी धनाचे हे वैशिष्ट्य आहे की अन्य सर्वच धन खर्च केले असता नष्ट होते, परंतु विद्यारूपी धन खर्च केले असता वाढतच जाते. (या उलट) साठविले असता

नष्ट होते. कुबेरचासुद्धा अमर्याद असलेला खजिना खर्च केल्याने काही दिवसातच निश्चितच रिकामा होईल. परंतु आश्चर्य असे की विद्यारूपी धन वारंवार खर्च केले तरीही नष्ट होत नाही.

कोण्या एका कवीने हे योग्यच म्हटले आहे की -

हे देवी सरस्वती, हा तुझा अवर्णनीय खजिना काही अपूर्वच दिसून येतो आहे, खर्च केला असता तो वाढत जातो आणि साठविल्यास नष्ट होतो.

'ज्ञान' या अर्थाच्या 'विद्' या धातूपासून विद्या हा शब्द तयार झाला आहे. कोणत्याही गोष्टीचे योग्य ज्ञान ते विद्या, म्हणून म्हटले जाते -

विद्येमुळे आपण आपले कर्तव्य जाणू शकतो. विद्येमुळेच धर्माचे ज्ञान होते. काय करावे आणि काय करू नये, तसेच पाप आणि पुण्य यांचेही ज्ञान विद्येमुळेच होते. विद्यारहित असा मनुष्य खरोखर काय करावे आणि काय करू नये हे न समजल्यामुळे पशुप्रमाणे वागतो, म्हणून 'विद्यारहित हा पशुच होय' असे म्हटले आहे.

विद्येमुळे, मनुष्य सगळीकडे प्रतिष्ठा मिळवितो. राजेसुद्धा विद्वानापुढे नतमस्तक होतात. विद्या माणसाची कीर्ती दिशादिशांमध्ये पसरविते. विद्येमुळेच रविव्रनाथ, वैकटरामण वगैरे महान व्यक्ती जगप्रसिद्ध झाल्या आणि विद्येमुळेच कालिदास, भवभूती, बाण, हर्ष वगैरे कवी जगात प्रसिद्ध झाले.

विद्या माणसाला नेहमी भावाप्रमाणे मदत करते. वेगवेगळ्या प्रकाराने ती याच्यावर उपकार करते. आईप्रमाणे रक्षण करते. पित्याप्रमाणे हितकारक गोष्टीकडे वळविते. राजदरबारात विद्वानच गौरव आणि कीर्ती मिळवितो. विद्यारूपी धन हेच सर्व जगात श्रेष्ठ धन होय. खरोखरच विद्या कोणाी चोरून नेऊ शकत नाही. विद्या ही कोणाी वादून देऊ शकत नाही. विद्या हे कुरूप्याचे रूप आहे. ती खालच्या स्थानावरील माणसालासुद्धा उच्च स्थानी बसविते.

विनाम्रतेची जोड असलेली विद्या कोणा माणसांची मने हरण करू शकणार नाही बरे ? रत्न आणि सुवर्ण यांचा संयोग कोणाच्या डोळ्याला आनंद देणार नाही.

चारही पुरुषार्थांची प्राप्ती विद्येमुळेच शक्य आहे. विद्येमुळे विनाम्रता येते. विनाम्रतेमुळे योग्यता येते. योग्यतेमुळे संपत्ती मिळते. संपत्तीमुळे दान देता येते. दानामुळे पुण्य मिळते. पुण्यामुळे धर्माचरण होते. संपत्तीमुळे इच्छा पूर्ण होते. संपत्तीमुळे गणचुंबी इमारत निर्माण करता येते. गोड व चांगले पदार्थ खाता येतात. मौल्यवान वस्त्रे परिधान करता येतात. अशाप्रकारे इच्छा पूर्ण होतात. आत्मा आणि परमात्मा यांचे ऐक्य साधता येते. ब्रह्म जाणणारा ब्रह्म होतो. अशा वर्तनाने आपल्या जीवनाच्या चारही पुरुषार्थांचे संपूर्ण फळ मिळते. म्हणूनच म्हटले आहे,

आईप्रमाणे रक्षण करते, पित्याप्रमाणे हितकारक गोष्टीकडे वळविते, पत्नीप्रमाणे दुःख दूर करून मन रमविते, संपत्ती मिळवून देते, दिशादिशांमध्ये कीर्ती पसरविते, अग्नी ही कल्पलतेप्रमाणे असलेली विद्या माणसाला काय बरे मिळवून देत नाही ?

८) आचारः परमो धर्मः (सदाचारः)

सताम् आचारः सदाचारः । सत्पुरुषाः स्वानीन्द्रियाणी वशीकृत्य परस्परं सदाक्षिप्यं व्यवहरन्ति । सत्यं ददन्ति, गुरुजनान् वृद्धांश्च आद्रियन्ते, तेषामाज्ञां पालयन्ति, सत्कार्यं एव प्रवर्तन्ते । सदाचरणेन सदाचारिणः विनीताः बुद्धिमन्तश्च च जायन्ते ।

आहारनिद्रादयो भावाः पशौ मानवे च समानाः । अस्ति खलु कश्चिद् विलक्षणो भावो यो हि मानवं पशोर्विशिनष्टि । सोऽयं धर्म एव, येन मानवो श्रियते, यो वा मानवं धरति । दशाज्ञो धर्मः मनुस्मृतौ एवं वर्णितः -

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥

दशाज्ञेन धर्मेण सम्पन्न एव मानवः 'मानव' इति शक्यते वक्तुम् । धर्माचरणेन च शुभं जायतेऽन्तःकरणम् । धर्म एव जगतः प्रतिष्ठा, धर्म एव सर्वेषामाधारः, सर्व चेदं धर्मं प्रतिष्ठितम् । यथाहुस्तैत्तिरीयाः - 'धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा, लोके धर्मिषु प्रजा उपसर्पन्ति, धर्मेण पापमपनुदन्ति, धर्मं सर्वं प्रतिष्ठितम्, तस्माद् धर्मं परमं वदन्ति ।'

धर्माचरणमेव पुंसां वास्तविकं परमात्मपूजनं येन सर्वा सांसारिकी व्यवस्था, पुरुषस्य वैयक्तिकं जीवनं च सर्वोच्चतरं भवितुमर्हति ।

मानवजन्यैवास्ति सर्वोत्तमः अवसरः यत्र समग्रमपि कल्याणमभ्युदयो निःश्रेयसं वा साधयितुं शक्यते । मनुष्यः कर्माणि स्वतन्त्रः शुभमशुभं वा यथेच्छं कर्तुं पारयति । तत्रायं धर्माचरणेन अभ्युदयं निःश्रेयसं वा अधिगन्तुं क्षमते, अन्यथा च नीचात्नीचतरं जडभावमपि प्रयाति । सर्वशास्त्रेषु च मूलभूतो वेदः, स एव विस्तरेण मानवकर्तव्यमाचरणीयं वा सर्वतोभावेन शिक्षयति ।

मनुष्यो हि सामाजिकः प्राणी, समाजाश्रितं तस्य जीवनम् । सदाचरणेनैव तस्य उन्नतिर्भवति । सदाचरणेन मानवा ब्रह्मचारिणो भवन्ति, सदाचरणेन तेषां बुद्धिः वर्धते, शरीरं च पुष्यति । सदाचारिणो बुद्धिः शुष्यति, स मनसापि पापानि न चिन्तयति । स सदैव लोकस्य, देशस्य वा हिताय प्रवर्तते । सदाचारिणः सर्वत्रैव आदरं लभन्ते ।

भाषांतर - सदाचार हाच श्रेष्ठ धर्म होय

सज्जनांचे वर्तन तोच सदाचार. सज्जन लोक आपली इंद्रिये जिंकून एकमेकांशी सौजन्याने वागतात. खरे बोलतात. गुरुजनांचा आणि वडीलधाऱ्यांचा आदर करतात, त्यांच्या आज्ञा पाळतात, चांगल्या गोष्टी करण्याकडेच प्रवृत्त होतात. सदाचाराने सद्द्वर्तनी माणसे विनम्र आणि बुद्धिमान होतात.

जेवण, झोप वगैरे गोष्टी माणसे आणि पशू यात समान आहेत. खरोखर असा एखादा गुण आहे का, जो माणसाना पशूपेक्षा वेगळा ठरवितो ? तोच हा धर्म होय की ज्यामुळे मनुष्याची धारणा होते किंवा जो माणसाला धारण करतो. १० अंगांनी युक्त असा धर्म मनुस्मृतीतच वणिलेला आहे.

धारणक्षमता (धृती), क्षमाशीलता, दमन, (मनोनिग्रह) चोरी न करणे, पापिय, इन्द्रियनिग्रह, बुद्धी, विद्या, सत्य, रागाच्या आहारी न जाणे ही धर्माची १० लक्षणे आहेत.

या १० लक्षणाने युक्त अशा धर्माने समृद्ध असा 'मनुष्य' मानव म्हटला जाणे शक्य आहे. धर्माचरणामुळे मन शुद्ध होते. 'धर्म हाच जगाचा आधार आहे. धर्म हाच सर्वांचा आधार आहे आणि हे सर्व (जग) धर्मावरच आधारलेले आहे. उदाहरणार्थ तैतिरीय उपनिषदामध्ये म्हटले आहे, धर्म या विश्वाचा किंवा जगाचा आधार होय. या जगामध्ये धर्माचरणी प्रजा निर्माण होते. धर्मांमुळे पाप दूर सारले जाते. धर्मावरच सर्व आधारलेले आहे. म्हणूनच धर्मच श्रेष्ठ असेच म्हणतात'.

धर्माचरण हेच माणसाचे खऱ्या अर्थाने परमात्मपूजन होय, की ज्यामुळे सर्व सांसारिक व्यवस्था व मनुष्याचे वैयक्तिक जीवन सर्वोत्तम होणे शक्य आहे.

मनुष्यजन्म हीच सर्व श्रेष्ठ संधी होय की जेथे संपूर्ण कल्याण, उत्कर्ष किंवा संपूर्ण श्रेय (मोक्ष) मिळविणे शक्य आहे. मनुष्य कर्म करण्यासाठी स्वतंत्र आहे. आपल्या इच्छेनुसार तो चांगले किंवा वाईट कर्म करू शकतो. तेव्हा या धर्माचरणानेच लौकिक उत्कर्ष किंवा मोक्ष मिळविणे शक्य आहे. नाहीतर (मनुष्य) जड वस्तूप्रमाणे जास्तीत जास्त नीच अवस्थेला जाऊ शकतो. सर्व शास्त्रांमध्ये मूलभूत असा वेद तोच सविस्तरपणे माणसाने काय करावे आणि कसे आचरण करावे हे सर्वांथाने शिकवितो.

खरोखर मनुष्य हा सामाजिक प्राणी आहे, समाजाच्या आश्रयानेच त्याचे जीवन असते. चांगल्या वागण्यानेच त्याची उन्नती होते. सद्द्वर्तनाचे माणसे ब्रह्मचारी अर्थात सर्वश्रेष्ठ तत्वाचे आचरण करणारे होतात. सद्द्वर्तनाने त्यांची बुद्धी वाढते. शरीरही धष्टपुष्ट होते. सदाचारी माणसाची बुद्धी शुद्ध असते. तो मनानेही पापाचा विचार करित नाही. तो नेहमी लोकांच्या किंवा देशाच्या हिताकडेच प्रवृत्त होतो. सदाचारी माणसे सर्वत्र आदर मिळवितो.

९) संतोष एव पुरुषस्य परं निधानम्

अस्मिन् जगति सर्वे जनाः सुखमीहन्ते परं सन्तुष्ट एव जनः सुखी, नेतरः - "सन्तोषमूलं हि सुखं दुःखमूलं विपर्ययः" इत्याह मनुः । सुखं शान्तिश्च तदैव सम्भाव्यते यदा वयं-सन्तुष्टाः स्मः । यत्किञ्चिदपि स्वकीयेन श्रमेण प्रान्नुमः यदि तस्मिन्नेव सुखानुभवं कुर्मस्तदा वयं सन्तुष्टाः । ये खलु असंतुष्टाः ते धनलाभेऽपि अतिलोभाद् अधिकं धनं प्राप्नुमिच्छन्तः इतस्ततो भ्रमन्तः, न कदापि सुखमनुभवन्ति । तेषां जीवनं नित्यं दुःखमयं शान्तिहीनं च । उक्तं च -

सन्तोषामृततृप्तानां यत्सुखं शान्तचेतसाम् ।

कुतस्तद्धनलुब्धानामिततश्चेतश्च धावताम् ॥

संसारं न हि कश्चित् परमबुद्धिमानपि, वीरः पराक्रमी अपि सर्वान् कामानधिगन्तुं शक्तः ।

अधिकाधिकं सुखोपकरणं लब्ध्वाऽपि न कश्चित् परमार्थतः सुखी भवति । संतोषभावानयेव ऋषयो मुनयश्च जगद्धन्वा जाताः । सन्तोष एव सुखमस्ति न चासन्तोषे ।

नायमर्थः सन्तोषस्य यद्दयं सर्वं कर्म त्यजेम । सन्तोषस्य तु अयमेवार्थः यद्दयं यत्किञ्चिद्धस्तु श्रमेण प्रान्नुयाम तेनैव तुष्येम अनुचितधनार्जने न प्रयतेमहि । धनार्थं न निजं स्वास्थ्यं विनाशयेम, न च सर्वेषामप्रिया भवेम । सुखाय शाक्त्यै च धनं भवति । धनं तावत् अस्माकं कृते अस्ति, न वयं धनार्थं स्मः । अतोऽस्माभिः सुखशान्तिप्राप्त्यर्थं सन्तोष एव उपादेयः । संतोषे हि महती श्रीर्वर्तते । तथा हि -

सर्पाः पिबन्ति पवनं न च दुर्बलास्ते शुष्कैस्तृणैर्वनगजा बलिनो भवन्ति ।

कन्दैः फलैर्मुनिवरा गमयन्ति कालम् सन्तोष एव पुरुषस्य परं निधानम् ॥

भाषांतर - संतोष (समाधान) हाच माणसाचा सर्वश्रेष्ठ ठेवा आहे

या जगामध्ये सगळी माणसे सुख इच्छतात. परंतु समाधानी मनुष्यच (खरा) सुखी होय. इतर नव्हे. 'समाधान हेच सुखाचे मूल कारण होय आणि खरोखर याउलट (असमाधान) हे दुःखाचे मूल कारण होय', असे मनु म्हणतो. सुख आणि शांतता तेव्हाच मिळणे शक्य आहे जेव्हा आपण समाधानी असू, जे काही थोडेसे आपल्या श्रमाने आपण मिळवू आणि तेवढ्यातच जर सुख अनुभवू तेव्हा आपण समाधानी होऊ शकतो. खरोखरच जे लोक असमाधानी असतात ते पैसा मिळूनसुद्धा अतिलोभाने अधिक धन मिळवू इच्छणारे, इकडे तिकडे भरकटणारे कधीही सुख अनुभवू शकत नाहीत. त्यांचे जीवन नेहमीच दुःखमय आणि अशांत असते आणि म्हटलेलेच आहे -

‘समाधानरूपी अमृताने तूत झालेल्यांना आणि शांत मनाच्या लोकांना जे समाधान मिळते ते धनाच्या लोभाने इकडे तिकडे धावणाऱ्यांना कोठून मिळणार ?’

खरोखर या जगामध्ये कोणीही अत्यंत बुद्धिमान, वीर पराक्रमी असूनही इच्छिलेल्या सर्व गोष्टी प्राप्त करू शकत नाही.

जारसीत जारस्त सुखाची साधने मिळूनसुद्धा कोणीही खऱ्या अर्थाने सुखी होत नाही. समाधानाच्या भावनेमुळेच ऋधीमुनी जगाला वंदनीय झाले. समाधानातच खरे सुख आहे, असमाधानात नव्हे.

समाधानाचा असा अर्थ नव्हे की आपण सर्व कर्मांचा त्याग करावा. समाधानाचा असा अर्थ आहे की आपण जी छोटीशी गोष्टसुद्धा कष्टाने मिळवू त्यावरच समाधान मानावे. अयोग्य मागणे संपती मिळविण्याचा प्रयत्न करू नये. पैसा मिळविण्यासाठी आपण आपले आरोग्य नष्ट करू नये आणि सर्वांचे नावडते होऊ नये. सुखासाठी आणि शांतीसाठी संपती असते. संपती आपल्यासाठी असते. आपण संपतीसाठी नाही. म्हणून आपल्याकडून सुख आणि शांती मिळविण्यासाठी समाधान हाच मार्ग होय. खरोखर समाधानातच मोठी संपती आहे. त्याचप्रमाणे -

साप वारा पितात पण ते दुबळे नसतात. जंगलामध्ये हत्ती वाळलेले गवत खाऊन सामर्थ्यशाली होतात. कंदमुळे यावर श्रेष्ठ ऋधीमुनी काळ घालवतात. समाधान हाच मानवाचा सर्वश्रेष्ठ ठेवा आहे.

१०) परोपकाराचा सतां विभूतयः (परोपकारः)

परोषाम् उपकारः परोपकारो वर्तते । अन्यप्राणिनां हिताय यत्किञ्चित् दीयते तेषां सहायता वा क्रियते तत् सर्वं परोपकारपदेन व्यवहियते । शास्त्रेषु परोपकारस्य बहु महत्त्वं वर्णितमस्ति । परोपकारेण संसारस्य कल्याणं जायते; मानवानां शान्तिः सुखं च वर्धते । परोपकारः सर्वेषामुपदेशानां सारभूतः । उक्तं च -

अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम् ।

परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥

परोपकारः एवैको स गुणः येन प्राणिषु सुखं वर्धते । एतदस्य माहात्म्यं यद् मानवेषु समाजसेवाभावना, देशभक्तिभावना, दीनोद्धरणभावना सहानुभूतिश्च वर्तते । यः खलु परोपकारं करोति तस्य मानसं पवित्रं, विनयोपेतं सदायं सरसं च जायते । परोपकारिणः अन्येषां कष्टं स्वकीयं कष्टं मत्वा तत्राशाय चेष्टन्ते । ते खलु बुभुक्षितेभ्योऽन्नं, पिपासितेभ्यो जलं, वस्त्रहीनेभ्यो वस्त्रं, अशिक्षितेभ्यश्च शिक्षां ददति । सत्पुरुषाः स्वकीयं दुःखं विस्मृत्य परोपकारकरणे प्रसन्ना भवन्ति । तथा हि -

श्रोतं श्रुतेनैव न कुण्डलेन दानेन पाणिर्न तु कङ्कणेन ॥

विभति कायः खलु सज्जनानां परोपकारेण न चन्दनेन ॥

न केवलं मानवेष्वेव देवेषु पशुपक्षिवृक्षादिष्वपि परोपकार भावना वर्तते । केन स्वार्थे न यत्किञ्चिदं पवनो वाति ? किनिमित्तं भगवान् भारस्करः सततं प्रकाशते ? किं कारणं निशानाथश्चन्द्रो नैशमन्धकारमपनयति ? न हि गावो महिष्यश्च स्वार्थाय अमृतोपमं दुग्धं ददति । परोपकारपरा वृक्षा औषधयश्च प्रत्यहं छायाप्रदानेन आरोग्योपनयेन च स्वापकारिणमप्युपकुर्वन्ति ।

परोपकारभावनेनैव महाराजः शिबिः कपोतपरित्राणाय स्वहस्ताभ्यां नैजं मांसमुत्कृत्य श्येनाय प्रददौ । जीमुतवाहनो भूपतिः शपन्नूडं नाणं त्रातुं स्वदेहं जरुतमते प्रायच्छत् । महाराजो दधीचिश्च देवहिताय स्वानि अस्थानि प्रादात् । अस्मिन् युगेऽपि मदनमोहनमालवीय - बालगङ्गाधरतिलक - गान्धिप्रभृतयः देशस्य कृते महान्ति कष्टानि अन्वभूवन्, किंबहुना, स्वान् प्रियान् प्राणानपि प्रादुः । अतोऽस्माभिरपि सर्वदा परोपकारो विधेयः । उक्तं च -

विबन्ति नद्यः स्वयमेव नाम्भः स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षाः ।

धाराधरो वर्धति नात्महेतोः परोपकाराय सतां विभूतयः ॥

भाषांतर - परोपकारासाठी सतांच्या विभूती असतात

दुसऱ्यावर केलेला उपकार परोपकार होय. इतर प्राणिमात्रांच्या कल्याणासाठी ते जे काही थोडे दिले जाते किंवा त्यांना मदत केली जाते ते सर्व परोपकार या शब्दाने उल्लेखले जाते. शास्त्रांमध्ये परोपकाराचे खूप महत्त्व वर्णन केलेले आहे. परोपकारामुळे जगाचे कल्याण होते आणि मानवांची सुख व शांती वाढते. परोपकार हे सर्व उपदेशांचे सार आहे आणि म्हटलेलेच आहे -

‘अदरा पुराणांमध्ये व्यासांनी दोनच गोष्टी (सांगितल्या). परोपकार हा पुण्यासाठी तर दुसऱ्यांना त्रास देणे हे पापासाठी (कारण)भूत होते.’

परोपकार हा एकच असा गुण आहे की ज्यामुळे प्राणिमात्रांमध्ये सुख वाढत जाते. याचे असे वैशिष्ट्य आहे की माणसामध्ये समाजसेवेची भावना, देशभक्तीची भावना, दीनदुबळ्यांचा उद्धार करण्याची भावना आणि सहानुभूती असते. खरोखरच जो परोपकार करतो त्याचे मन पवित्र, विनयशील, दयापूर्ण आणि संवेदनक्षम होते. परोपकारी लोक दुसऱ्यांचे दुःख ते आपले दुःख मानून ते दूर करण्याचा प्रयत्न करतात. खरोखर ते भुकेलेल्याला अन्न, तहानलेल्यांना पाणी, कपडे नसलेल्यांना कपडे, पैसा आणि न शिकलेल्यांना शिक्षण देतात. सज्जन लोक आपले दुःख विसरून परोपकार करण्याने प्रसन्न होतात. उदाहरणार्थ -

‘कान कुंडलांनी नव्हे तर विद्याध्ययनानेच (शोभून दिसतात), हात कंकणांनी नव्हे तर दान दिल्याने शोभून दिसतो. खरोखर सज्जनांचा देह परोपकाराने शोभून दिसतो चंदनाच्या उटीने नव्हे.’

केवळ माणसांमध्येच नव्हे तर देवतांमध्ये, पशुपक्षी, वृक्ष इत्यादि मध्येसुद्धा परोपकाराची भावना असते. कोणत्या स्वार्थामुळे रात्रंदिवस वारा वाहतो ? कोणत्या कारणांमुळे भगवान सूर्य सतत प्रकाशतो ? कोणत्या कारणांमुळे रात्रीचा स्वामी असा चंद्र रात्रीचा अंधकार दूर करतो ? खरोखर गाई, म्हशी स्वार्थासाठी अमृतासारखे (मधुर) दूध देत नाहीत. परोपकार करण्यास तत्पर असलेले वृक्ष औषधी वनस्पती, सावली व आरोग्य देऊन आपले अहित करण्याच्यावरसुद्धा उपकार करतात.

परोपकाराच्या भावनेमुळेच महाराज शिबी यांनी कबुतराला वाचविण्यासाठी आपल्या हातांनी आपले मांस काढून ससाण्याला दिले. राजा जीमूतवाहनाने शंखचूड नावाच्या नागाला वाचविण्यासाठी स्वतःचा देह गरुडाला दिला. महर्षी दधीचींनी देवांच्या कल्याणासाठी आपली हाडे दिली. आजच्या काळातसुद्धा मदनमोहन मालवीय, बाळ गंगाधर टिळक, महात्मा गांधी वगैरेंनी देशासाठी अपार कष्ट सोसले. एवढेच काय पण त्यांनी आपले प्रिय प्राणसुद्धा दिले म्हणून आपण नेहमी परोपकार करावा आणि म्हटलेलेच आहे -

‘नद्या पाणी स्वतःच पीत नाहीत, झाडे स्वतःच फळे खात नाहीत, ढग स्वतःसाठी पाऊस पाडत नाहीत. अर्थात सज्जनांचे वैभव परोपकारासाठीच असते.’

११) अहिंसा परमो धर्मः ।

निरपराधानां प्राणिनां हिंसनं न कर्तव्यम्, इत्याहिंसायाः भावः । अस्माकं धर्मोऽ हिंसायाः स्थानं बहुमहत्त्वपूर्णमस्ति । अहिंसाधर्मस्यैव पालनेन भगवतो बुद्धस्य गणना दशावतारेषु क्रियते । भगवान् महावीरोऽपि अहिंसाधर्मस्यैव पालनेन सर्वे षां पूजास्थानमसीत् । भगवान् मनुरपि दशलाक्षणिकधर्मगणना याम् अहिंसायाः प्राथम्यमुद्घोषयत् ।

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥

निरपराधस्य कस्यापि जन्तोः हिंसनं नूनं निन्दनीयम् । अहिंसायाः पालनं मनसा वाचा कर्मणा च कर्तव्यम् । कस्यापि विषये दुर्भावः कटुवाक्प्रयोगश्च हिंसेव गण्यते ।

भारतीयारःस्कृतौ केवलं धार्मिकक्षेत्रे अहिंसापालनस्य महिमा गीतः, न हि राजनैतिके व्यवहारे । स्मृतिकृता भगवता मनुना स्पष्टमेवोल्लिखितं यत् गुरुं, बालं वृद्धं

वा आततायिरूपेणायान्तम् अविचारयन्नेव हन्यात् ।

गुरुं वा बालवृद्धं वा ब्राह्मणं वा विपश्चितम् ।

आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥

धर्मशास्त्रेषु ब्राह्मणोऽवध्यः इत्युक्तम्, परं यदि ब्राह्मण आततायी स्यात् तर्हि सोऽपि वध्यः स्मृतः ।

तथाहि भगवता श्रीरामचन्द्रेणापि देशकालानुरूपं हिंसामार्गोऽवलम्बितः । तेन खलु वृक्षान्तर्हितेन बालिवधः कृतः । यदा लंकाधिपतिः रावणः सीतां प्रत्यर्पितुं नोद्यतो बभूव तदा तस्य संहारः कृतः । एभिरुदाहरणैः स्पष्टमेवेदं प्रतिभाति यद् राजनैतिके, व्यावहारिके च क्षेत्रे यथास्थिति हिंसा श्रेयस्करी । अत्र अहिंसाधर्मः नाभिमतः विपश्चिताम् । युधिष्ठिर मुपदिशक्त्या द्रौपद्या सम्यगुक्तं यत् शमेन अहिंसया च मुनयः सिद्धिं व्रजन्ति, न तु राजानः । अतः नीतिरियं यत् क्षेत्रानुरूपं यथावसरं हिंसायाः मार्गोऽपि श्रेयान् ।

भाषांतर - अहिंसा सर्वश्रेष्ठ धर्म आहे

निरपराध प्राण्यांची हिंसा न करणे असा अहिंसेचा अर्थ आहे. आपल्या धर्मामध्ये अहिंसेला खूप महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. अहिंसा धर्माच्या पालनामुळेच भगवान् बुद्धाचा समावेश दशावतारांमध्ये केला जातो. भगवान् महावीरसुद्धा अहिंसा धर्माच्या पालनाने सर्वांच्या आदराचे स्थान झाले. भगवान् मनुनेसुद्धा १० गुणांनी युक्त असलेल्या धर्मांमध्ये अहिंसेला प्रथम स्थान दिले.

अहिंसा, सत्य, अस्तेय (चोरी न करणे), शौच (पावित्र्य), इन्द्रिय निग्रह, बुद्धी विद्या, खरे बोलणे, रागाच्या आहारी न जाणे ही १० धर्माची लक्षणे आहेत.

निरपराध असलेल्या कोणाही प्राण्याची हिंसा करणे हे खरोखरच निंद्यच होय. अहिंसेचे पालन मनाने वाणीने आणि कृतीने करावयास हवे. कोणाही विषयी वाईट भावना बाळगणे आणि कटु शब्द वापरणे ही हिंसाच समजली जाते.

भारतीय संस्कृतीमध्ये फक्त धार्मिक क्षेत्रातच अहिंसापालनाचे महात्म्य गायले जाते, खरोखर राजनीती व्यवहारामध्ये नव्हे. स्मृतिकर्त्या भगवान मनुने स्पष्टच उल्लेख केला आहे की गुरु, बालक किंवा वृद्ध आततायीपणाने समोर आला तर विचारही न करता त्याला मारावे.

गुरु, बाल, वृद्ध, ब्राह्मण किंवा विद्वान, आततायीपणे (विचार न करता) आला तर विचारही न करता त्याला मारावे.

१९. निबंध

धर्मशास्त्रामध्ये ब्राह्मण मारु नये असे म्हटलेले आहे. परंतु जर तोही ब्राह्मण आतायीपणे आला तर तोही मारावा, असे म्हटले गेले आहे.

त्याचप्रमाणे भगवान श्रीरामचंद्रानेही देशकाळानुसार हिंसा मार्गाचा अवलंब केला त्याच्याकडून खरोखर झाडाच्या आड राहून वालीचा वध केला गेला. जेव्हा लंकेचा राजा रावण सीतेला परत करण्यास प्रवृत्त झाला नाही तेव्हा त्याचाही त्याने नाश केला.

या उदाहरणांनी हे स्पष्टच जाणवते की राजकारण आणि व्यवहारामध्ये परिस्थितीनुसार हिंसा श्रेयस्कर असते. येथे अहिंसा धर्म ज्ञानी लोकांकडून मान्य केला गेलेला नाही. युधिष्ठिराला उपदेश करणाऱ्या द्रौपदीने योग्यच म्हटले आहे की मनुशांतीने आणि अहिंसेने ऋषीमुनींना सिद्धि प्राप्त होतात, राजांना नव्हे. म्हणून ही नीतीच आहे की परिस्थितीनुसार व प्रसंगानुसार हिंसेचा मार्गही श्रेयस्कर होय.

१२) सत्यंज्ञतिः कथं न कथीति पुंसांम्

सतां सङ्गतिः सत्सङ्गतिरुच्यते । सतां सङ्गत्या मानवः सज्जनो विनीतः शिष्टश्च भवति, असतां च सङ्गत्या स एव दुर्जनो जायते, अधश्च पतति । मानवः यादृशैः पुरुषैः सह सङ्गतिं करोति तादृश एव भवति । यादृशैः जनैः सह उपविशति, खादति, पिबति, निवसति च स तादृश एव जायते । तथा चोच्यते - 'संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति ।'

सत्सङ्गत्या मानवः उन्नतिपदं याति । सत्सङ्गत्या मानवस्य प्रतिष्ठा कीर्तिश्च वधति । अत एवोच्यते - सद्भिरेव सहासीत सद्भिः कुर्वीत सङ्गतिम् ।

सद्भिर्विवादं मैत्रीं च नासद्भिः किञ्चिदाचरेत् ॥

संगत्याः प्रबलः प्रभावो वर्तते । बालकस्य कोमलं शरीरम् अपरिपक्वं च मस्तिष्कं भवति । स यादृशैः बालकैः सह पठति, क्रीडति, गच्छति, तादृश एव जायते । असतां संसर्गेण बहूनि कष्टानि आपतन्ति । असतां संगतिः बालकैः कदापि न विधेया । असतां संसर्गेण नरः असद्गतः दुर्विचारवांश्च जायते, तस्य बुद्धिद्विषिता भवति । दुषितबुद्धिश्चासौ दुर्वर्त्सनग्रस्तः क्षीणशरीरश्च सम्पद्यते । तस्य यशो नश्यति, स सर्वत्रानाद्रियते । अतः विद्याबाल्यशोबलसुखवृद्धये सत्संगः ग्राह्यः दुर्जनसंगश्च हेयः । साधूकं केनापि कविना -

पापान्निवारयति योजयते हिताय, गुह्यं निगूहति गुणान् प्रकटीकरोति ।
आपद्गतं च न जहाति ददाति काले संत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसांम् ॥

भाषांतर - सज्जनांची मैत्री सांग बरे माणसासाठी काय करीत नाही ?

सज्जनांची मैत्री म्हणजेच सत्संग असे म्हटले जाते. सज्जनांच्या मैत्रीमुळे (सहवासामुळे) मनुष्य सज्जन, विनम्र आणि सभ्य होतो आणि तोच दुर्जनांच्या मैत्रीमुळे दुष्ट होतो आणि अधःपतित होतो. मनुष्य जशा माणसांबरोबर मैत्री करतो तसाच तो होतो. तो जशा लोकांबरोबर बसतो, खातो, पितो, राहतो, तसाच तो होतो. त्याचप्रमाणे म्हटले आहे - 'दोषगुण हे सहवासातून निर्माण होतात.'

सज्जनांच्या मैत्रीमुळे मनुष्य उच्च पदांला जातो. सज्जनांच्या सहवासामुळे माणसाची प्रतिष्ठा व कीर्ती वाढते. म्हणूनच म्हटले आहे -

सज्जनांच्या बरोबरच असावे, सज्जनांबरोबरच सहवास करावा, सज्जनांशीच वादविवाद करावा आणि मैत्री करावी. दुर्जनाशी कोणताही व्यवहार करू नये.

संगतीचा प्रभाव प्रबळ असतो. बालकाचे शरीर कोवळे आणि बुद्धी अपरिपक्व असते. तो जशा मुलांबरोबर अभ्यास करतो, खेळतो, जातो तसाच होतो. दुष्टांच्या सहवासाने अनेक कष्ट येऊन पडतात. दुष्टांची संगती मुलांनी कधीही करू नये. दुष्टांच्या सहवासाने मनुष्य दुराचारी, वाईट विचारांचा होतो, त्याची बुद्धी दुषित होते आणि वाईट बुद्धी वाईट व्यसनांनी व्यापते आणि शरीरही दुबळे करते. त्याचे यश नष्ट होते. तो सर्वत्र हेटाळला जातो. म्हणून विद्या, बळ, यश आणि सुख वाढण्यासाठी सज्जनांचा सहवास करावा आणि दुष्टांचा सहवास टाळावा. कोण्या एका कवीने असे योग्यच म्हटले आहे -

पापांपासून परावृत्त करते, हितकारक गोष्टींकडे प्रवृत्त करते, आपली गुप्त गोष्ट गुप्तच ठेवते, चांगले गुण प्रगट करते, संकटात सोडून जात नाही, योग्य वेळी मदत करते. (हे मित्रा) सांग बरे, सज्जनांची मैत्री माणसासाठी काय बरे करीत नाही ?

१३) उद्यमेन हि सिद्ध्यन्ति कार्याणि न भनोरथैः ।

भूलोके परमेश्वरः समस्तमपि भूतजातम् उद्योगनिरतं निर्मितवान् । तथा हि पृथ्वी चक्रवत् भ्रमति, वसन्तादीन् ऋतूंश्च चालयति । सूर्यो द्वादशराशिषु भ्रमन् जगत् प्रकाशयति । वायुः सर्वेषां जीवानं सञ्चारयति । जलं नदीनदादिभिः सेचनक्रियाभिः सस्यकार्यं करोति । सत्यमेतत् यत् भूतजातं स्वभावात् एव उद्योगनिरतं वर्तते ।

सर्वेषामेव कार्याणां कृते उद्यमः परमावश्यकः । केवलेन मनोरथेन न कोऽपि जनः कामपि सिद्धिं लभते, पुरुषार्थहीना जना न किमपि कर्तुं शक्ताः । पुरुषार्थं विना सकलौऽपि सम्राजः निष्क्रियः निरर्थकश्च भवेत् ।

सर्व एव मानवाः सुखमिच्छन्ति । तत् हि उद्योगेन विना नैव सिध्यति । उद्योगेनैव जनः जगति विद्यां धनं प्रतिष्ठां वा लभते । उद्योगेन विना न कोऽपि सुखं प्राप्नोति । उक्तं च -

उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।

न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥

न दैवमिति संचिकत्य त्यजेदुद्योगमात्मनः ।

अनुद्योगेन तैलानि तिलेभ्यो नासुमर्हति ॥

अनुद्योगः मानवस्य बलीयान् रिपुः, स खलु सदैव दुःखस्य कारणम् ।

आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः ।

नास्त्युद्यमसमो बन्धुः यं कृत्वा नावसीदति ॥

अतोस्माभिः नितराम् उद्योगपरैर्भव्यम् । परमेश्वरेण अस्मभ्यम् उद्योगः समर्पितः, दैवं तु तेन स्वायत्तीकृतम् । उद्योगमाश्रित्य स्वयमेव भगवता रामेण सुग्रीवः सुहृत् कृतः, रावणश्च निहतः । उद्योगेनैव पाण्डवा नष्टं राज्यम् उपलब्धवन्तः । निर्धना धनिनः, निर्बलाः सबलाः, अज्ञानिनो ज्ञानिनः भवन्ति । उद्योगेनैव महाकविः कालिदासः कविकुलचूडामणिवृत्तः, आदिकविर्वाल्मीकिश्च कविवरः सञ्जातः । को न जानाति लोकमान्यतिलक - गोखले - गान्धिप्रभृतिभिः देशभक्तैः पुरुषार्थेनैव वैदेशिकपारतन्त्र्यात् मातृभूमिः स्वतन्त्रीकृता । उद्योगेनैव सर्वं सिध्यति, अनुद्योगेन च नश्यति । सम्यगुक्तं केनचित्कविना -

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीर्देवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।

दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥

भाषांतर - कार्ये प्रयत्नांनी सिद्ध होतात, मनोरथांनी नव्हे

पृथ्वीतलावर परमेश्वराने सर्व प्राणिमात्रांना प्रयत्नशील असे निर्माण केले आहे. त्याचप्रमाणे खरोखर पृथ्वी चाकाप्रमाणे फिरते आणि वसंत ऋतुचक्र चालविते. सूर्य बारा राशीं-धून फिरणारा असा जग प्रकाशित करतो. बारा सर्वांमध्ये चैतन्य निर्माण करतो. लहानमोठ्या नद्यांना पाणी देण्यामुळे धान्य येते हे खरेच आहे की सर्व प्राणीमात्र जन्मतःच प्रयत्नशील असतात.

सर्वांच्याच काय्साठी प्रयत्न अत्यंत आवश्यक असतात. केवळ मनोरथांनी कोणीही मनुष्य कोणतेही यश मिळवू शकत नाही. पराक्रमशून्य माणसे काहीही करू शकत नाही. पराक्रमाशिवाय संपूर्ण समाज निष्क्रिय आणि अर्थशून्य होईल.

सगळी माणसे सुख इच्छितात, तेही प्रयत्नांशिवाय मिळत नाही. प्रयत्नानेच मनुष्य जगामध्ये विद्या, धन किंवा प्रतिष्ठा मिळवितो. प्रयत्नाशिवाय कोणीही सुख मिळवू शकत नाही आणि म्हणूनच म्हटले आहे -

‘खरोखर प्रयत्नांमुळे कार्ये सिद्ध होतात, मनोरथांनी नव्हे. खरोखर झोपलेल्या सिंहाच्या मुखत प्राणी प्रवेश करीत नाहीत.’

‘केवळ नशीब आहे असा विचार करून आपण आपले प्रयत्न सोडू नयेत. प्रयत्नांशिवाय तिळामधूनही तेल मिळत नाही.’

प्रयत्नहीनता हा माणसाचा सर्वात सामर्थ्यशाली शत्रू आहे. तो खरोखरच नेहमीच दुःखाचे कारण असतो. त्याचप्रमाणे, ‘आळस हा खरोखर माणसाच्या शरीरात असलेला मोठा शत्रू होय आणि प्रयत्नांसारखा दुसरा बांधव (सहाय्यकर्ता) नाही की ज्यामुळे हताश व्हावे लागत नाही.’

म्हणून आपण नेहमी प्रयत्नशील असायला हवे. देवाने आपल्याला प्रयत्न दिले आहेत, पण दैव मात्र त्याने स्वतःकडे ठेवले आहे. प्रयत्नांचाच आश्रय घेऊन स्वतः भगवान रामाने सुग्रीव मित्र केला आणि रावण ठार झाला. प्रयत्नांमुळे पांडव गेलले राज्य पुनः मिळवू शकले. प्रयत्नांमुळेच गरीब श्रीमंत, दुबळे सशक्त, अज्ञानी ज्ञानी होतात. प्रयत्नांमुळेच महाकवी कालिदास कवीकुळाच्या अग्रभागी विराजमान झाले. आदिकवी वाल्मीकी कविश्रेष्ठ झाला. हे कोण जाणत नाही की लोकमान्य टिळक, गोखले गांधी इ. यांनी पारतन्त्र्यात असलेली मातृभूमी प्रयत्नानेच स्वतंत्र केली. प्रयत्नांमुळेच सर्व साध्य होते आणि तेच प्रयत्नांशिवाय नष्ट होते. कोणत्या एका कवीने योग्यच म्हटले आहे की,

‘प्रयत्नांमुळे सिंहासारख्या पराक्रमी माणसाकडे लक्ष्मी स्वतःच येते. देवाने द्यावे असे भेकड माणसे म्हणतात. (हे मित्रा,) देवाला नष्ट कर आणि आपल्या शक्तीनुसार पराक्रम कर. प्रयत्न करू नही यश साध्य झाले नाही तर त्यात काय दोष ?’

१४) जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी

अस्ति यद्यपि सर्वत्र नीरं नीरजरजितम् ।

रमते न मरालस्य मानसं मानसं विना ॥

माता, मातृभूमिश्च द्वे एवैते श्रेष्ठे । बालकस्य कृते मातुः सहजं प्रेम वर्तते । बालकस्य कृते सा सर्वमपि वस्तुजातं त्यक्तुं शक्नोति । तस्याः सदैवायमभिलाषः यन्मम बालकः सदा सुखी, गुणवान् विद्वांश्च भवेत् । तत्कृते सा स्वकष्टं नैवं चिन्तयति, सा स्वप्राणानपि दातुं समर्था । पुत्रोऽपि बाल्यादेव मातरं सर्वाधिकं मन्यते । यथा माता

बालक स्वसर्वस्व मन्थते, तथैव पुत्रोऽपि मातरं स्वसर्वस्व मन्थते । मानवः कदाचिदपि मातुरानुणयं गन्तुं न समर्थः ।

यत्र मानवः जन्म लभते सैव तस्य जन्मभूमिः । सा मानवस्य सर्वदैव आदरणीया जायते । मानवः विदेशे महान्तमादरं सम्मानं वा लभेत, किन्तु जन्मभूमिं सदा स्मरत्येव । स्वदेश-दर्शनलालसा तस्य हृदये सर्वदैव जागर्ति । भारतभूरस्माकं देशः स्वदेशं प्रति अस्माकमनुरागः, आदरश्च स्वाभाविक एव । सर्वोपि जनः अद्यत्वे स्वदेशोन्नत्यै संलग्नः दृश्यते । स्वदेशोन्नयनम् अस्माकं परमो धर्मः । अद्यास्माकं देशः स्वतन्त्रोऽस्ति । तस्योन्नतिः, रक्षा च अस्माकं परमो धर्मः ।

देशं प्रति भक्तिदेशोन्नत्याः मूलकारणम् । देशभक्तिभावनया प्रेरितो मानवो देशोन्नयनाय चेष्टते, समाजोद्धाराय प्रयतते, देशदारिद्र्यं दूरीकरोति अशिक्षितान् शिक्षयति, व्यापारमुन्नयति, मातृभूमिरक्षणाय च स्वप्राणान् त्यजति । ये हि स्वार्थसिद्ध्यर्थं देशस्योपकुर्वन्ना इव दृश्यन्ते ते हि मिथ्याभक्ता देशापकारिणः । अतो निस्स्वार्थं तेजस्विन्या दुर्गावत्याश्च परक्रमवृत्तान्ता अस्माद्यत्साहयन्ति । ते खलु अस्माकं पथप्रदर्शनायालम् ।

भाषांतर - माता आणि मातृभूमी स्वर्गापेक्षा श्रेष्ठ आहे

‘जयी सर्वत्र कमळानां सुशोभित असे पाणी असले तरीही राजहंसाचे मन मानस सरोवराशिवाय इतरत्र रमत नाही.’

माता आणि मातृभूमी हे दोन्हीही श्रेष्ठ आहेत. आपल्या बालकाविषयी आईचे जन्मजातच प्रेम असते. बालकासाठी ती आपल्या सर्व गोर्दीचा त्याग करू शकते. तिची नेहमीच ही इच्छा असते की माझे बालक नेहमी सुखी असावे, गुणी आणि विद्वान असावे त्यासाठी ती आपल्या कष्टाची पर्वा करीत नाही ती आपले प्राणही देऊ शकते. बालकही लहानपणापरसूनच आपल्या आईला सर्वापेक्षा अधिक मानते. ज्याप्रमाणे आई मुलाला आपले सर्वस्व मानते त्याचप्रमाणे मुलगासुद्धा आईला आपले सर्वस्व मानतो. मनुष्य कधीही आईच्या ऋणातून मुक्त होऊ शकत नाही.

जेथे मनुष्य जन्म घेतो तीच त्याची जन्मभूमी. ती माणसाला नेहमी आदरणीय असते. मनुष्यास परदेशात आदर किंवा सन्मान मिळू शकतो. परंतु मातृभूमीचे सतत स्मरण करीत असतोच. आपल्या देशाला भेटण्याची इच्छा त्याच्या मनात नेहमी जाणी असते. भारतदेश हा आपला देश, आपल्या देशाविषयी आपल्याला आदर असणे, प्रेम असणे स्वाभाविकच होय. सध्या सगळे लोक आपल्या प्रगतीसाठी सतत कार्यरत दिसतात. आपल्या देशाची उन्नती हा आपला सर्वश्रेष्ठ धर्म होय. आज आपला देश

व्रतंज आहे. त्याची उन्नती, रक्षण हा आपला सर्वश्रेष्ठ धर्म होय.

आपल्या देशाविषयी भक्ती असणे हे देशाच्या उन्नतीचे मूलभूत कारण होय. देशभक्तीच्या भावनेने प्रेरित झालेला मनुष्य देशाच्या उन्नतीसाठी प्रयत्न करतो आणि समाजाच्या उन्नतीसाठी प्रयत्न करतो, देशाची गरीबी दूर करतो, अज्ञानी माणसाला शिक्षिततो, व्यापार वाढवितो आणि मातृभूमीच्या रक्षणासाठी आपले प्राण त्यागतो. जे स्वार्थ सिद्ध करण्यासाठी देशाचे हित केल्याप्रमाणे दाखवितान खरोखर ते म्हणजे देशावर अपकार करणारे खोटे देशभक्तच होत. म्हणून देशभक्तीची भावना निःस्वार्थ असावी, या उलट नसावी. महाराणा प्रताप, अजिंक्य अर्शा राणा लक्ष्मी, तेजस्वी दुर्गावती यांच्या पराक्रम गाथा आपल्याला उत्साहित करतात. ही उदाहरणे खरोखर आपल्याला मार्गदर्शन करण्यास पुरेशी आहेत.

१५) संस्कृतभाषाया महत्त्वम्

व्याकरणसम्बन्धितोषादिरहिता व्यवस्थित - क्रियाकारक - विभागसमन्विता या भाषा सा संस्कृतभाषेति कथ्यते । इयं हि भाषा सर्वदोषशून्या अस्ति, अतः देववाणी, गीर्वाणभारती, अमरभाषा इत्यादिभिः शब्दैः व्यवहियते । भाषागतमुदारत्वं मार्दवं मनोज्ञत्वं चास्याः वैशिष्ट्यम् ।

सेयं संस्कृतभाषा जगतः सर्वासु भाषासु प्राचीनतमा, सर्वोत्कृष्ट - साहित्य - संयुक्ता च वर्तते । अनन्तानन्तवर्षेषु व्यापगतेष्वपि अस्या माथुर्यम्, उदारत्वं च नाद्यापि विकृतम् । पाश्चात्यदेशीया विचारशैलीः कीलहानं - भैक्समूलर - भैकडानाल्ड - कीथादयः विद्वांसः संस्कृतभाषायाः प्रशंसामकुर्वन् । सर्वासामार्गभाषाणामुत्पत्तिः अत एव बभूव । पुरा सर्वे जनाः संस्कृतभाषयैवाभाषन्त । अतः सर्वमपि प्राक्तनं साहित्यं संस्कृतभाषायामेव उपलभ्यते । सर्वे प्राचीनग्रन्थाः चत्वारो वेदाश्च संस्कृतभाषायामेव सन्ति । वेदेषु मानवकर्तव्याकर्तव्ययोः सम्यक् निर्धारणमस्ति । ततो वेदानां व्याख्यानभूता ब्राह्मणग्रन्थाः वर्तन्ते । तदनु अध्यात्मविषयप्रतिपादिका उपनिषदो विद्यन्ते, यासां गरिमा पाश्चात्यबहुशैरपि गीयते । ततोऽस्माकं गौरवग्रन्थाः षड्दर्शनानि सन्ति । एषामद्यापि विश्वस्य साहित्ये महत्त्वं वर्तते । ततः श्रौतसूत्राणां, गृह्यसूत्राणां वेदव्याख्यानभूतानां षड्ज्ञानां गणानास्ति । महर्षिवाल्मीकिरचितस्य रामायणस्य, महर्षिव्यासरचितस्य महाभारतस्य निर्माणपूर्वघटनैव वर्तते विश्वसाहित्ये । तत्र दुर्लभस्य कवित्वस्य, नैसर्गिकसौन्दर्यस्य, अध्यात्मज्ञानस्य नीतिशास्त्रस्य च दर्शनं जायते । ततो भासाश्वघोष - कालिदास - भवभूति - दण्डि - बाण - सुबन्धु - हर्षप्रभृतयो महाकवयो

नाट्यकाराश्च समायान्ति, येषामुदयेन न केवलमार्यावर्तः, अपि तु सकलमेतत् जगत् धन्यमात्मानं मन्यते । कविवराणामेतेषां वर्णने विद्वांसोऽपि न क्षमाः श्रीमद्भगवद्गीता, स्मृतिग्रन्थाः पुराणानि च संस्कृतसाहित्यस्य माहात्म्यं प्रकटयन्ति ।

संस्कृतसाहित्यं भारतस्य गौरवमुद्घोषयति । समस्तं देशं च एकतासूत्रे बध्नाति तत् । अस्य साहित्यस्य प्रचारः प्रसारश्च नितान्तं लाभप्रदः, एतज्ज्ञानविहीनस्तु पशुरेव । तदुक्तम् - साहित्यसंगीतकलाविहीनः साक्षात् पशुः पुच्छविषाणहीनः ।

भाषांतर - संस्कृत भाषेचे महत्त्व

व्याकरण वगैरे व त्या संदर्भातील दोषरहित असलेली, क्रियाकारक वगैरे सर्व विभागांची व्यवस्थित मांडणी असलेली जी भाषा ती संस्कृत भाषा होय. खरोखरच ही भाषा सर्व दोषांनी मुक्त असलेली अशी आहे. म्हणूनच ती देववाणी, स्वर्गीय भाषा, अमर भाषा व शब्दांनी उल्लेखली जाते. भाषेत असलेली भव्यता, मृदुता आणि मनोहारित्व ही तिची वैशिष्ट्ये आहेत.

ती ही संस्कृत भाषा जगाच्या सर्व भाषांमध्ये सर्वात प्राचीन आणि सर्वश्रेष्ठ साहित्याने युक्त असलेली आहे. अगणित वर्षे जाऊनसुद्धा तिचे माधुर्य आणि भव्यता अजूनही बिघडलेली नाही. पाश्चात्य देशातील विचारवंत कील डाल, मॅक्स मुलर, मॅक डानाल्ड, कीथ वगैरे विद्वानांनी संस्कृत भाषेची प्रशंसा केली आहे. सर्वच आर्य भाषांची उत्पत्ती हिच्यापासूनच झाली. पूर्वी सगळे लोक संस्कृत भाषेतच बोलत असत. म्हणूनच पूर्वीचे संपूर्ण साहित्य संस्कृत भाषेमध्ये उपलब्ध आहे. सर्व प्राचीन ग्रंथ आणि ४ वेद संस्कृत भाषेतच आहेत. वेदामध्ये माणसाने काय करावे आणि काय करू नये याचा निश्चित निर्णय दिला आहे. त्यानंतर वेदांचे स्पष्टीकरणात्मक असे ब्राह्मणग्रंथ आहेत. त्यानंतर अध्यात्मविषय प्रतिपादन करणारी उपनिषदे आहेत. ज्यांचा मोठेपणा पाश्चात्य विद्वानांकडून गायला जातो. त्यानंतर आपले गौरव ग्रंथ अशी षड्दर्शने आहेत. यांचे अजूनही जगाच्या साहित्यामध्ये महत्त्व आहे. त्यानंतर श्रौतसूत्रे, गृह्यसूत्रे तसेच वेदांचे स्पष्टीकरण करणारी ६ अंगे यांचा समावेश होतो. महर्षी वाल्मीकीरचित रामायण महर्षी व्यासरचित महाभारत यांची निर्मिती म्हणजे जगाच्या साहित्यातील अपूर्व घटना होय. त्यात दुर्मिळ अशी प्रतिभाशक्ती निसर्गासंदर्भात ज्ञान, अध्यात्मज्ञान व नीतिशास्त्र यांचे अपूर्व दर्शन होते. त्यानंतर भाष, अश्वघोष कालिदास, भवभूती, दण्डिबाण, सुबंधू, हर्ष वगैरे महाकवी आणि नाटककार येतात. ज्यांच्या उदयाने केवळ आर्यावर्त नव्हे तर संपूर्ण जग स्वतःला धन्य मानते. या कविश्रीष्टांचे वर्णन करण्यास विद्वानही समर्थ नाहीत. श्रीमद्भगवतगीता स्मृतिग्रंथ आणि पुराणे संस्कृत साहित्याचा मोठेपणा व्यक्त करतात.

संस्कृत साहित्य भारताचे मोठेपण व्यक्त करते आणि ते संपूर्ण देश एकात्मतेच्या सूत्रात बांधते. या साहित्याचा प्रचार आणि प्रसार अत्यंत लाभदायक आहे. या ज्ञानाशिवाय मनुष्य म्हणजे केवळ पशूच होय असेच म्हटलेले आहे. साहित्य संगीत, कला, यांच्याशिवाय मनुष्य म्हणजे साक्षात शोपूट, शिंगे नसलेला पशूच होय.

१६) कः परः प्रियवादिनाम्

लोकेऽस्मिन् कठोरभाषणं शत्रुतां वर्धयति, प्रियभाषणेन परकीया अपि जनाः स्वकीया भवन्ति । इदं हि अमन्त्रतन्त्रं वशीकरणम् । परमस्ति कोऽपि जगति तादृशः पुण्यभाक् यस्य सर्वे मित्राण्येव स्युः, येन सर्वे सहानुभूतिमेव कुर्युः यं च सर्वे प्रशंसेयुः ? उच्यते आम्, अस्ति तादृशोऽपि । विचित्रेऽस्मिन् संसारे नास्ति किमपि दुर्लभम् । 'प्रियवादी' एव जनस्तादृशोऽस्ति यः निजवचनान्मतेन सर्वेषामपि प्रीतिभाजनं भवति, यः सर्वदा प्रफुल्लवदनः प्रसन्नमनाः सर्वेषामानन्दसाधनं जायते ।

एतत् खलु विचारणीयं यत् यदि ज्ञानहीनस्य कोकिलस्य अर्थहीना वाक् अस्माकं मनांसि वशयति तदा उच्चैर्ज्ञानवतां प्रियभाषणशीलानां मनुष्याणामर्थवती मधुरा वाक् यद्येवं कुर्यात् तदा नैतद् आश्चर्यम् । प्रिया वाक् शत्रूनि अनुकूलान् करोति, चिन्ताग्रस्तानां चिन्तामपनयति, अशान्तानां शान्तिं जनयति । परानपि स्वान् करोति, सर्वाणि कार्याणि साधयति । अतः अमृतं स्वादु प्रियं वचः प्रवोक्तव्यम् । सत्यमपि अप्रियं न वाच्यं यदुक्तमसुखावहं भवति । उक्तं च -

ब्रूतेऽप्रियं योऽत्र वचो विमूढधीर्न तद्वचः स्याद्विषमेव तद्वचः ।

सर्व एव जानन्ति यत् कोकिलः काकश्च द्वावपि कालिम्ना तुल्यौ, एकस्यामेव शाखायां तिष्ठतः । यावद् वाचं नोच्चारयतः तावत्तयोः भेदो न ज्ञायते । परं वागुच्चरणसमकालमेव कोकिलः सादरं सस्नेहश्च ईक्ष्यते प्रशस्यते च, वराकः काकस्तु 'कां कां' इति रुक्म एव प्रस्तरशकलैः ताड्यते । प्रियभाषणे हि न कश्चिद् व्ययो भवति, न कष्टं चापतति, प्रत्युत प्रियवचसा वशंगता लोकास्तमनुमोदन्ते । प्रियवचसि अपूर्वैवाकर्षणशक्तिः । प्रियभाषिणां नास्ति कोऽपि परः । अतोऽस्माभिः प्रियवादिभिर्भाव्यम् ।

भाषांतर - गोड बोलणाऱ्याला कोण परका असतो ?

या जगामध्ये कठोर बोलणाऱ्याचे शत्रुत्व वाढते, गोड बोलण्याने परके लोकसुखा आपले होतात. खरोखर हे मंत्ररहित आपलेसे करण्याचे तंत्र होय. परंतु असा पुण्यवान जगत कोणी आहे का ? की त्याला सर्वच मित्र आहेत. ज्याच्याविषयी सर्वांना सहानुभूती असेल आणि ज्याची सर्वजण प्रशंसा करतात तर 'होय' असे म्हटले जाते. असाही कोणी आहे. आश्चर्यकारक अशा या जगामध्ये काहीही दुर्मिळ नाही. गोड

बोलणारा असा मनुष्य आहे की जो आपल्या गोड बोलण्याने सर्वांचे प्रेमाचे स्थान होतो, जो नेहमी प्रसन्न चेहऱ्याचा, आनंदित मनाचा, सर्वांनाच आनंद देणारा असा होतो.

ही खरोखर विचार करण्यासारखी गोष्ट आहे की ज्ञान नसलेल्या कोकिलेचे निरर्थक असे शब्द (असा ध्वनी) आपली मने मोडवितो तेव्हा श्रेष्ठ ज्ञान असलेल्या आणि प्रिय भाषणाची प्रवृत्ती असलेल्या माणसांची अर्थपूर्ण आणि मधुर वाणी जर तेच करत असेल तर त्यात आश्चर्य काही नाही. ती सर्वानाच आवडणारच.

गोड बालणे शात्रूंनासुद्धा आपलेसे करते. कालजीने त्रासलेल्या लोकांची विला दूर करते, अशांत लोकांमध्ये शांतता निर्माण करते. परक्यांनाही आपलेसे करते, सर्व कामे पूर्ण करविते. म्हणून अमृतासारखे गोड आणि प्रिय बोल बोलवेत. खरे पण अप्रिय (असेल तर) बोलू नये की जे बोलले असाता दुःखकारक होते आणि म्हटलेलेच आहे - जो येथे अप्रिय भाषण बोलतो तो मूर्ख आणि बुद्धिहीनच होय. त्याचे बोलणे जणू विषच होय.

हे सर्वच जण जाणतात की एकाच फांदीवर राहणारे कोकिल आणि कावळा दोघेही काळेपणात सारखेच आहेत, परंतु जोपर्यंत ते बोलत नाही तोपर्यंत त्यांच्यातील फरक समजून येत नाही. परंतु शब्द उच्चारता क्षणीच कोकिल प्रेमाने आणि आदराने पाहिला जातो आणि प्रशांसिला जातो परंतु बिचारा काव - काव करणारा कावळा मात्र दगडाने मारला जातो. गोड बोलण्याने काहीही खर्च होत नाही किंवा काही दुःखही होत नाही. या उलट गोड बोलण्याने आपलेसे झालेले लोक त्याच्या कलाने वाजतात. गोड बोलण्यामध्ये अपूर्व अशी आकर्षण शक्ती आहे. गोड बोलणाऱ्यांना कोणीही परकानसतो, म्हणून आपण सर्वांनीही गोड बोलणारे असायला हवे.

१७) संघे शक्तिः कलनी युयी

एकत्वभावनया यत् कार्यं क्रियते तद् 'एकता' इति कूथ्यते । एकतया मानवो बलवान् भवति । एकतया समाजः, राष्ट्रं, जगच्च उन्नतिपथमधिरोहति ।

अद्यत्वे लोके एकताया अतीवावश्यकता वर्तते । यस्मिन् देशे एकताया अभावोऽस्ति स देशः निजस्वातन्त्र्यं रक्षितुं नैव शक्तः । अस्माकमपि देशः प्रकताया अभावात् चिरं परतन्त्र आस्त । परं यदा भारते एकताभावना समुद्भूतं तदा देशः स्वातन्त्र्यमलभत । अहो एकतायाः प्रभावः । तन्तुसमूहेन सुदृढः पटो जायते । जलबिन्दुसमूहेन महानदी सागरश्च भवति । क्षुद्राणि तृणानि यदा रज्जुरूपं धारयन्ति तदा तैः बलवान् गजोऽपि बध्यते । अत एवोक्तम् - अल्पानामपि वस्तुनां संहतिः कार्यसाधिका ।

जगति आदित एव एकताया माहात्म्यं गीतम् । श्रुती स्मृती च एकताया महिमा वर्णितोऽस्ति । ऋग्वेदस्यान्तिमे सूक्ते एकताया महत्त्वं पठ्यते । सर्वे मानवा एकत्वभावनया प्रेरिता भवेयुः । तेषां विचाराः, मनांसि, गमनं, भाषणं समल्पाश्चैकत्वभावनया ग्रथिताः स्युः । इत्थं जगति सुखं शान्तिश्च जायते ।

तथा हि - संपञ्चुध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम् ।

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषाम् ।

समानं मन्त्रमभिमन्त्र्ये वा समानेन वो हविषा जुहोमि ।

समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति ॥

अतः सत्यमेतत् यत् यत्रैकता तत्र सुखशान्तिसमृद्धयो जायन्ते, यत्र नैकता तत्र हानिः विनाशश्च समुत्पद्यते ।

भाषांतर - कलियुगात् एकजूट हीच खरी शक्ति होय

एकात्मतेच्या भावनेने जे कार्य केले जाते ते 'एकता' असे म्हटले जाते. एकात्मतेने मनुष्य बलवान होतो. एकजूटीने समाज राष्ट्र आणि जग उन्नतीपथावर आरूढ होते.

आजकाल या जगात एकजूटीची अत्यंत आवश्यकता आहे. ज्या देशामध्ये एकजूटीचा अभाव असतो तो देश स्वतःचे स्वतंत्र्य रक्षण करण्यास समर्थ होत नाही. आपला देशही एकजूटीच्या अभावामुळे दीर्घकाळ पारतंत्र्यात होता. पण जेव्हा भारतात एकजूटीची भावना निर्माण झाली, तेव्हा देश स्वतंत्र झाला. अहो केवळा हा एकजूटीचा प्रभाव ! धाण्यांच्या समूहाने बळकट असे वस्त्र निर्माण होते. पाण्याच्या शेंबांच्या समूहाने मोठी नदी आणि सागर निर्माण होतो. शुद्ध असे जवत जेव्हा दोरीचे रूप धारण करते तेव्हा त्याच्याकडून सामर्थ्यशाली हत्तीसुद्धा बांधला जातो. म्हणूनच म्हटले आहे, 'लहान लहान वस्तूंच्या एकजूटीने काम यशस्वी होते. जवतांनी दोरीचे रूप धारण केले असता (तिच्याकडून) मदनमत्त हत्तीही बांधले जातात.'

जगामध्ये प्राचीन कालापासूनच एकात्मतेचे माहात्म्य जायले गेले आहे. श्रुती आणि स्मृती ग्रंथातही एकात्मतेचे माहात्म्य वर्णिलेले आहे. ऋग्वेदाच्या शैवटच्या सूक्तात एकजूटीचे माहात्म्य वर्णिलेले आहे. सगळे मानव एकात्मतेच्या भावनेने प्रेरित व्हायला हवेत. त्यांचे विचार, मने, जाणे, भाषणे आणि निश्चय एकात्मतेच्या भावनेने बांधलेले असावेत. यामुळे जगामध्ये सुख आणि शांती निर्माण होऊ शकते. खरोखर त्याचप्रमाणे -

तुम्ही सर्व एकमताने पुढे पुढे जात रहा, एकमताने बोला, तुमच्या मनांचे एकमत होऊ घा. तुमच्या विचारांत एकवाक्यता असो. तुमची सभा एक असो. मने आणि

मनातील विचार एकरूप असोत. एकाच विचाराने मी प्रेरित होऊन तुमच्यासाठी एकच हविर्भंग (अग्नीला) समर्पण करतो. तुमचे हे सहजीवन सफल व्हावे म्हणून तुमची मने एकरूप होवोत.

म्हणून हे खरेच आहे की जेथे एकात्मता तेथे सुख, शांती आणि समृद्धी निर्माण होते. जेथे एकजूट नसते तेथं नुकसान आणि सर्वनाश होतो.

१८) व्यायामः

व्यायामपुष्टगात्रस्य बुद्धिस्तेजो यशो बलम् ।
प्रवर्धन्ते मनुष्यस्य तस्माद् व्यायाममाचरेत् ॥
सर्वसम्मतोऽयं सिद्धान्तः यदस्माकं शरीरं प्रतिक्षणं क्षीयते, अतस्तस्य पूर्तिरपि परमपेक्ष्यते । नियमतः क्रियमाणो व्यायामः नितरां फलप्रदो भवति । यथा शयनासनविहारादिषु तथैव व्यायामेऽपि वयं नियमान् पालयेम ।
द्विप्रकारो व्यायामो भवति - शारीरो मानसश्च । भ्रमण - धावन - क्रीडादिकं शारीरो व्यायामः । मनन - कल्पन - निदिध्यासनादिकं च मानसो व्यायामः । परमद्यत्वे व्यायामशब्देन प्रायः शारीरिकश्रम एव जायते । स्वस्थे शरीरे मस्तिष्कस्यापि व्यापारः परिचलति । परं कालनियमरहितः कादाचित्को व्यायामः नेष्टफलाय कल्पते । व्यायामेन शरीरस्य सर्वेषु भागेषु रक्तसंचारो जायते, मनसि स्फूर्तिरुदेति, रोगाः पलायन्ते, जीवनमल्हादमयं जायते, सर्वावयवेषु कर्मण्यता, ऊर्जस्विता, सहिष्णुता चायाति । परिपाक शक्तिर्वर्धते यतश्च मनोऽपि प्रसीदति । मनः प्रसादेन सर्वाण्यपि कार्याणि सिद्ध्यन्ति । स्वस्थः मानवो रोगशून्यावयवः सदा प्रसन्नमुख उत्साहवांश्च दृश्यते ।

इह जगति यावन्तः प्रसिद्धा महापुरुषा जातास्ते सर्वे व्यायामप्रिया आसन् । हिन्दुकुलदिवाकरः कीर्तनीयचरितः श्री राणा प्रतापसिंहः व्यायामस्य परमोपासक आसीत् । तन्महिम्नैव तस्य वक्षः स्थलं विशालं, बाहू पीनौ, कन्धरा च सुदृढा समजायत तस्य नेत्रयोः दुर्दर्श तेजो व्यायामेन समुत्पादितम् । महाराष्ट्र केसरी श्रीशिववीरोऽपि व्यायामबलेनैव स्वशरीरं स्फूर्तः अदम्योत्साहस्य च केन्द्रमकरोत् । तस्य सर्वे सैनिका अश्वरोहणनिपुणा बभूवुः ।

व्यायामस्य अनेके भेदोपभेदाः सन्ति । केनचित् सर्वाङ्गीणः श्रमो जायते । केनचिच्चावयवविशेष एव पुष्टो भवति यथा जलक्रीडया हॉकी क्रिकेटादि क्रीडेन वा । एषु मानवः स्वरुचिं विचार्य एकतममाश्रयेत् । ये व्यायामं कर्तुं न पारयन्ति ते भ्रमणमेव कुर्वन्तु । भ्रमणं हि नाम सर्वोत्कृष्टो व्यायामः । अनेन मनोविकासः, शक्तिवृद्धिः पाचनसामर्थ्यं च जायते । नगराद् बहिः शुद्धवायुयुते क्षेत्रे धावनमपि बहुलाभकारि वर्तते।

भाषांतर - व्यायाम

व्यायाम हा अवयव धष्टपुष्ट करणारा माणसाचे बुद्धी, तेज यश आणि बल वाढविणारा आहे म्हणून व्यायाम करावा.

हे तत्त्व सर्वमान्य आहे की आपले शरीर प्रत्येक क्षणी झिजत असते, म्हणून त्याची पूर्ततासुद्धा आवश्यक आहे. नियमानुसार (नियमित वेळेलाही) केलेला व्यायाम अत्यंत लाभदायक असतो. ज्याप्रमाणे झोपणे, बसणे, फिरणे इ. मध्ये त्याचप्रमाणे व्यायामातसुद्धा आपण नियम पाळायला हवेत.

व्यायाम २ प्रकारचा असतो - शारीरिक आणि मानसिक. फिरणे, पळणे, खेळणे इ. शारीरिक व्यायाम (होत) विचार करणे, कल्पना करणे, तीच क्रिया वारंवार करणे हे मानसिक व्यायाम होत. परंतु हल्ली व्यायाम या शब्दाने बहुधा शारीरिक श्रम असेच जाणले जाते. आरोग्यसंपन्न शरीरामध्ये बुद्धिचेही कार्य (देवाण-घेवाण) चालू असते. परंतु योग्य वेळ आणि नियम यांनी विरहित असलेला कधीतरी केलेला व्यायाम कोणतेही इच्छिलेले फळ देणारा ठरत नाही. व्यायामामुळे शरीराच्या सर्व भागांमध्ये रक्ताभिसरण होते. मनामध्ये स्फूर्ती निर्माण होते, रोग पळून जातात, जीवन आनंदपूर्ण होते, सर्व अवयवांमध्ये कार्यक्षमता, ऊर्जा आणि सहनशक्ती येते, पचनशक्ती वाढते की ज्यायोगे मन प्रसन्न होते. मन प्रसन्न झाल्याने सर्व कामे यशस्वी होतात. आरोग्यसंपन्न मनुष्य रोगविरहित अवयव असलेला नेहमी हसतमुख आणि उत्साही दिसून येतो.

या जगामध्ये जेवढे प्रसिद्ध महान पुरुष झाले ते सर्व व्यायामाची आवड असलेले होते. हिंदूकुळाला सूर्याप्रमाणे प्रकाशित करणारा, ज्याचे चरित्र गायले जाते असा श्रीराणाप्रताप व्यायामाचा श्रेष्ठ उपासक होता. त्या महात्म्यामुळेच त्याची छाती रुंद, हात बळकट आणि खांदी मजबूत झालेले होते. त्याच्या डोळ्यात व्यायामाने तेज निर्माण झालेले होते. महाराष्ट्र केसरी श्री शिवाजीनेसुद्धा व्यायामाच्या सामर्थ्याने आपले शरीर, स्फूर्ती आणि अमर्याद उत्साह यांचे केंद्र बनविले होते. त्याचे सर्व सैनिक घोड्यावर बसण्यात तरबेज होते.

व्यायामाचे अनेक प्रकार आणि उपप्रकार आहेत, काहीनी सर्व शरीराला श्रम होतात तर काहीनी विशिष्ट अवयवच धष्टपुष्ट होतात. ज्याप्रकारे पोहणे, हॉकी क्रिकेट यासारखे खेळ खेळण्यामुळे. यामध्ये मानवाने स्वतःच्या आवडीचा विचार करून एक स्वीकारावे.

एखादा प्रकार स्विकारला पाहिजे. जे व्यायाम करू शकत नाहीत, त्यांनी फक्त फिरण्याचाच (व्यायाम) करावा. फिरणे हा खरोखर सर्वात चांगला व्यायाम होय. यामुळे मनाचा विकास, शक्तीची वाढ आणि पचन शक्ती निर्माण होते. गावाच्या बाहेर शुद्ध हवेमध्ये पळणेसुद्धा अत्यंत लाभदायक असते.

१९) अस्माकं विद्यालयः

अस्माकं विद्यालयः समया नगरमेकरस्मिन् सुरस्ये स्थले स्थितोऽस्ति । विद्यालयस्याकर्षकाणि अभ्रंकाषाणि भवनानि बलाद् हरन्ति दर्शकानां चेतोसि । अस्माकं विद्यालयः रम्योद्यानमध्ये वर्तते, यस्य तुङ्गे मुखद्वारे दोलायमाना पताका दूरादेव दृश्यते । अस्माकं विद्यालयेऽध्यापकानां संख्या षष्टिः, छात्राणां संख्या पञ्चाशदाधिकं सङ्ख्यं वर्तते । विद्यालयस्याध्यापकाः विविधविद्याप्रवीणाः शिक्षणकलानिपुणाश्च सन्ति । सर्व एव स्वस्वविषये पारङ्गताः । तेषां मनोरमया शिक्षापद्धत्या आकृष्टाश्छात्रा घटानादसमासावपि बहिर्निर्तुं नोत्सुकाः । छात्रा अपि व्युत्पन्नविधयः सन्ति । शिक्षायामस्माकं विद्यालयः समग्रप्रदेशे ख्यातिं गतः, अतो दूरतोऽपि छात्रा अत्राध्ययनार्थमागच्छन्ति । अत्र न केवलं पुस्तकानामेव पठनं, पाठनम्, अपि तु सदाचारस्य पाठोऽपि पाठ्यते, विनयस्यानुशासनस्यापि शिक्षणं भवति, देशभक्तेः समाजसेवायाश्चापि शिक्षा दीयते, कर्तव्यकर्तव्ययोरपि सम्यग् ज्ञानं जायते । प्रतियोगिता परीक्षासु अस्माद्विद्यालयीयाश्छात्राः प्रदेशे सदैव विशिष्टं स्थानं प्राप्नुवन्ति । ते खलु न केवलं पठन एव निपुणतमाः अपि तु क्रीडने, वादने, तरणे, भाषणप्रतियोगितास्वपि । देशसेवायां समाजसेवायामपि च ते विशिष्टं स्थानं लभन्ते ।

अत्र छात्राणां क्रीडनाय सुविस्तृतं क्रीडाक्षेत्रं विद्यते ।

अत्र सैनिकशिक्षाया अपि प्रबन्धो वर्तते । क्रीडनादिप्रतियोगितासु योग्यतमाश्छात्राः पारितोषिकमपि प्राप्नुवन्ति । विविधभाषासु वाकपाठवार्धं विविधाः परिषदः प्रवर्तन्ते । विद्यार्थिनां स्वास्थ्यवृद्धौ व्यायामस्यापि प्रबन्धोऽस्ति । अत्र प्रायेण सर्वे छात्रा हृष्टपुष्टशरीरा विकसितवदना भद्रबेषाश्च सन्ति ।

अस्माकं विद्यालयः सर्वत्रैव स्वगुणानुरूपं ख्यातिं प्राप्तः । अस्माकमपि कर्तव्यमेतदस्ति यद् वयम् अस्य कीर्तिं चतुर्दिक्षु विस्तारयेम ।

भाषांतर - आमची शाळा

आमचे विद्यालय नगराच्या जवळच एका रमणीय स्थळी स्थित आहे. आमची शाळा सुंदर अशा बगिच्यामध्ये आहे, जिच्या उत्तुंग अशा प्रवेशद्वारावर फडकणारी पताका दुरूनच दिसून येते.

आमच्या शाळेत शिक्षकांची संख्या साठ, विद्यार्थ्यांची संख्या पंधराशे आहे. शाळेतील शिक्षक विविध ज्ञानामध्ये कुशल आणि शिकविण्याच्या कलेमध्ये कुशल आहेत. सगळे जण आपापल्या विषयात पारंगत आहेत. त्यांच्या मनोबोधक अशा शिकवण्याच्या पद्धतीने आकर्षित झालेले विद्यार्थी (तास संपल्याची) घंटा

झाल्यानंतरसुद्धा बाहेर जाण्यास उत्सुक नसतात. विद्यार्थीसुद्धा कुशाग्र बुद्धिचे आहेत. शिक्षणाच्या क्षेत्रात आमची शाळा संपूर्ण राज्यात प्रसिद्ध झालेली आहे म्हणून दूरवरून विद्यार्थी शिकवण्यासाठी येतात. येथे केवळ पुस्तके शिकणे किंवा शिकवणेच नाही तर सद्दर्शनाचे धडेसुद्धा दिले जातात. आकाशाला स्पर्श करणारी विद्यालयाची इमारत दर्शकांची मने आकर्षून घेते. (नम्रतेचे आणि शिरस्तीचे सुद्धा शिक्षण देते) देशभक्ती आणि समाजसेवा यांचीही शिकवण दिली जाते. काय करावे आणि काय करू नये यांचे योग्य ज्ञान निर्माण होते. विविध स्पर्धा परीक्षांमध्ये आमच्या शाळेचे विद्यार्थी संपूर्ण राज्यात वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान मिळवून आहेत. खरोखर ते केवळ शिक्षणामध्येच कुशल आहेत, असे नव्हे तर खेळ, वाद्य वाजविणे, पोहणे, वक्तृत्व स्पर्धा इ. मध्येसुद्धा (कुशल) आहेत. देशसेवा आणि समाजसेवा यामध्ये ते वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान मिळवित आहेत.

येथे विद्यार्थ्यांना खेळण्यासाठी खूप मोठे क्रीडांगण आहे. येथे सैनिकी शिक्षणाचीही सोय आहे. खेळ वगैरे विविध स्पर्धांमध्ये यशस्वी विद्यार्थी बक्षिसे मिळवितात. वेगवेगळ्या भाषांमध्ये बोलता यावे म्हणून वेगवेगळ्या समित्या आहेत. विद्यार्थ्यांच्या आरोग्य वाढीसाठी व्यायामार्चासुद्धा सोय आहे. येथे बहुतेक सर्व विद्यार्थी धष्टपुष्ट शरीराचे, हसतमुख आणि चांगला बेष परिधान केलेले आहेत.

आमची शाळा संपूर्ण राज्यात आपल्या गुणानुसार प्रसिद्धी मिळविलेली आहे. आमचेही हे कर्तव्य आहे की आम्हीही हिची कीर्ती चारही दिशांमध्ये पसरवायला हवी.

२०) ग्रामीत्सवः

अपदेशेन केनचित् प्रमुदितचेतसां ग्रामीणानामेकत्र सम्पतः ग्रामोत्सवो जायते । कदाचित् कस्याश्चिद् ग्रामाधिदेवताया गुणानुवर्णनाय, कदाचित् कस्यचिद् वीरप्रवरस्य यशःकीर्तनाय, कदाचित् कस्यचिद् साधोः दर्शनायोपदेशग्रहणाय च, कदाचित् कस्यचिद् मूढापुरुषस्य चरित्रोपवर्णनाय ग्रामीणा एकत्र सम्मिलन्ति । यथा यथा चायमुत्सवः समीपमानुच्छति तथा तथा लोकनामोत्सुक्यं वर्धते । उत्सवदिने पुरुष उज्वलवस्त्राणि परिधाय नाशीभिः सह मोदमानाः प्रहृष्टाः गुहेभ्यः निष्क्रामन्त उच्चावचैराक्रन्दैः हृद्योल्लासं प्रकटयन्ति ।

उत्सवेऽस्मिन् आपूणिका मौदकिका अन्ये च मिष्टान्नविक्रेतारः अपूपान् मोदकान् अन्यानि च मिष्टान्नानि सम्पद्य आगन्तुकान् प्रलोभयन्ति । येऽपि आपूणिकाः लवणामयानि चणकचूर्णादीनि खाद्यान्नानि विक्रीणते तेभ्योऽपि बहवो ग्रामीणाः क्रेतुं समायान्ति । इत्थं ग्रामोत्सवे चिन्ताविरहितानां ग्रामीणानां खादमोदोल्लासः आविर्भवति ।

अत्रोत्सवे अनेकत्र बालविनोदाय मण्डलपरिवर्तीनि प्रेफणानि विद्यन्ते, येषु बालाः पौनः पुन्येनारुह्यापि न तृप्यन्ति । क्वचिदेन्द्रजालिकाः प्रेक्षकाणां कुतूहलमुत्पादयन्ति, क्वचिदाहितुण्डिका आश्चर्यकरीः खेलाः प्रदर्श्य धनमर्जयन्ति, क्वचित् कितवाः ग्रामीणान् प्रतारयितुं द्यूतमाचरन्ति । अत्र दीव्यन्तो मूर्खा ग्रामीणा यत्नार्जितं चिरसंचितं धनं क्षणेनैव हापयन्ति । सुरापानिनश्चापानमुपेत्य सुरां पीत्वा मत्ताः स्खलद्गतयः कथं कथमपि स्वान् स्वान् ग्रामान् प्रयान्ति ।

इत्थमस्तं जिगमिषति सूर्ये मेलको भवति समाप्तः । प्रमुदितचेतसो जनाः त्वरया गृहान् यान्ति । गृहं गतास्ते मोदमानाः स्वानुभवानुकूलं परस्परं सम्भाषन्ते ।

भाषांतर - ग्रामोत्सव

कोणत्यातरी निमित्ताने आनंदित झालेले सर्व गावकरी एकत्र आले असता 'ग्रामोत्सव' अथवा गावची जत्रा होते. कधी कधी कोणत्यातरी ग्रामदेवतेचे गुणगान करण्यासाठी, कधी कधी श्रेष्ठ वीरांच्या यशोगाथा गाण्यासाठी तर कधी कोणत्यातरी संतसज्जनांच्या दर्शनासाठी तर कधी महापुरुषांच्या चरित्राचे वर्णन करण्यासाठी सर्व गावकरी एकत्र येतात. जसाजसा हा उत्सव जवळ येऊ लागतो तसतशी लोकांची उत्सुकता वाढत जाते. जत्रेच्या दिवशी माणसे चांगले कपडे घालून स्त्रीयांसह आनंदित होऊन, घराघरांमधून बाहेर पडतात आणि मोठ्या आवाजात बोलण्याने मनातील आनंद व्यक्त करतात.

या जत्रेमध्ये लाडू, पेहे आणि इतर खाद्य पदार्थांचे विक्रेते लाडू पेहे व इतर मिष्टान्न तयार करून येणाऱ्यांना मोहित करतात. जे दुकानदार मिठाने युक्त अशा हरबरा डाळ ई. चे खाद्यपदार्थ विकतात त्यांच्याकडूनही ते पदार्थ खरेदी करण्यासाठी पुष्कळ गावकरी येतात. अशाप्रकारे जत्रेत काळजीमुक्त असलेल्या गावकऱ्यांचा खाण्या-पिण्याने आनंद व्यक्त होत असतो.

येथे जत्रेमध्ये जागोजागी मुलांच्या मनोरंजनासाठी गोल फिरणारे पाळणे असतात की ज्यामध्ये मुलांचे पुनःपुन्हा बसूनसुद्धा समाधान होत नाही. क्वचित् जादुगार प्रेक्षकांच्या मनांत कुतूहल निर्माण करतो. तर कधी गारुडी आश्चर्यकारक खेळ दाखवून पैसा मिळवतात. काही वेळा धूर्त लोक गावकऱ्यांना फसविण्यासाठी जुगार मांडतात. येथे जुगार खेळणारे गावकरी दिव्यकाळ पर्यंत मिळवून सांठविलेले धन क्षणात घालवून टाकतात. मद्यपी लोक मद्यपान करून धुंद झालेले अडखळत चालणारे, कसेबसे आपापल्या गांवी जातात.

अशाप्रकारे सूर्यास्ताच्या सुमारास यात्रा संपते. आनंदित झालेले गावकरी घाईघाईने घरी जातात. घरी गेलेले ते, आनंदित झालेले असे आपापले चांगले अनुभव एकमेकांना सांगतात.

२१) दीपमाला

दीपमालोत्सवोऽवश्यमेव पूर्वघटितघटनया सम्बद्धो वर्तते । श्रूयते यदस्मिन् दिने पुरा श्रीरामचन्द्रो जगद्ग्रावणं रावणं हत्वा अयोध्यामाययौ । तदा रामदर्शनोत्सुकैरयोध्यावासिभिः प्रहृष्टैः गृहाणि, रथ्या राजमार्गाश्च परिमार्जिताः । स्थाने स्थाने दीपाः प्रज्वालिताः, विप्रभ्योऽधिभ्यो बालेभ्यश्च मिष्टान्नं वितोर्णम् ।

अयमुत्सवः प्रतिवर्षं कार्तिककृष्णामावास्यायां महता समारोहेण सम्पाद्यते । सर्वतः प्रहृष्टैः जनैर्बहवो दीपाः प्रज्वाल्यन्ते, अत एवास्योत्सवस्य दीपमालेति नाम प्रसिद्धम् । एवमप्यनुश्रूयते यदस्मिन्नेव दिने बलिना बन्दीकृता लक्ष्मीः भगवता वामनरूपमास्थाय मोचिता । अत एवास्मिन्दिने लक्ष्मीपूजनं क्रियते यत्ततो मुक्ता लक्ष्मीरस्माकं गृहमागच्छेत् । अस्मिन्नेव दिने जैनतीर्थमरस्य भगवतो महावीरस्य निर्वाणं बभूव । अयमेव च आर्यसमाजप्रवर्तकस्य स्वामिनो दयानन्दस्य महाप्रयाणदिवसः ।

किञ्च भारतं हि कृषिप्रधानो देशः । क्षेत्रेभ्यो यदाऽन्नराशिगृहि समायाति, तं दृष्ट्वा हृष्टाः कृषिगोरक्षा - वाणिज्यकर्माणो वैश्या मोदन्ते । अयं तेषां मोदोत्सवः । तथा च शरदपूर्णिमा प्रकाशेन विशिष्यते सर्वासु रात्रिषु, तथैव कार्तिकामावास्या तिमिरेण विशिष्यते सर्वासु रजनीषु ।

चिराय जना उत्सेवेऽस्मिन् व्याप्रियन्ते । धनत्रयोदशी, नरकचतुर्दशी एतस्योत्सवस्य द्वे अङ्गे । प्रथमदिने त्रयोदश्यां जनाः पात्राणि क्रीणन्ति । द्वितीयदिने नरकचतुर्दशी जायते । अस्यां तिथौ भगवता श्रीकृष्णेन नरकसुरो हतः । लोका अपि मलरूपिणं नरकं गृह्णातिः सारयन्ति । रात्रौ यमप्रीत्यर्थं च दीपदानं क्रियते ।

अस्योत्सवस्य प्रधानो दिवसोऽमावास्या वर्तते । अस्मिन् दिने सर्वे जनाः प्रसन्नमुखमुद्रा दृश्यन्ते । सर्वे गृह - द्वार - रथ्या - शालामार्गान् दृष्ट्वा प्रमोदन्ते । पण्यवीथयः नार्यश्च शरीरं विभूषयन्ति, बालानां मनांसि मिष्टान्नाणि दृष्ट्वा प्रमोदन्ते । पण्यवीथयः पक्वान्द्रव्यैः अलङ्कियन्ते । रात्रौ तु स्वर्गायते मर्त्यलोकः ।

अस्य महोत्सवस्य 'द्यूतक्रीडा' महान् कलंकः । महतीयं कुप्रथा चिरादागता । अतिनिघं कर्मैतत्, महदपकारिणीयं प्रथा देशस्य, जनस्य सर्वस्वसंहारकरी, सर्वथा ह्या । एतत्स्थाने रामायण - महाभारतकथाकीर्तनं युज्यते, येन देशस्य लाभो भवेत् ।

भाषांतर - दीपावली

दीपावलीचा उत्सव निश्चितच पूर्वी घडलेल्या घटनेशी संबंधित आहे. असे एकले जाते की, या दिवशी पूर्वी श्रीरामचंद्र संपूर्ण जगाला रावण (राक्षस) झालेला अशा रावणाला मारून अयोध्येला परत आले तेव्हा श्रीरामाच्या दर्शनाला उत्सुक झालेल्या

अशा त्यांनी घरे, रथमार्ग, राजमार्ग (मोठे प्रमुख व दुय्यम रस्ते) स्वच्छ केले. जागोजागी दिवे लावले ब्राह्मण, याचक आणि लहान बालकांना मिठाई वाटली.

हा समारंभ दरवर्षी कार्तिक कृष्ण अमावस्येला मोठ्या शाटामाटात साजरा केला जातो. सर्वत्र आनंदित अशा लोकांकडून दिवे लावले जातात, म्हणूनच या समारंभाचे दीपमाला असे नाव प्रसिद्ध आहे.

असेही ऐकिल्यात आहे की याच दिवशी बळी (राजा) कडून बंदिवान केली गेलेली लक्ष्मी भगवान (विष्णूकडून) वामनाचे रूप घेऊन मुक्त केली गेली, म्हणूनच या दिवशी लक्ष्मी पूजन केले जाते की ज्यामुळे मुक्त झालेली लक्ष्मी आपल्या घरी यावी. याच दिवशी जैन तिर्थंकर भगवान महावीरांचे महानिर्वाण झाले. त्याचप्रमाणे ह्याच आर्या समाजाचे प्रवर्तक स्वामी दयानंदांचा महानिर्वाण दिवस होय.

खरोखर भारत हा शेती प्रधान देश (आहे). शेतांमधून जेव्हा धान्याची रास घरी येते, तिला पाहून आनंदित झालेले शेतकरी गुराखी व्यापार करणारे व्यापारी आनंदित होतात. हा त्यांचा आनंदोत्सव (आहे) आणि त्याचप्रमाणे शरदऋतूतील पौर्णिमा (कोजागिरी) ज्याप्रमाणे सर्व रात्रींमध्ये आपल्या प्रकाशाने वैशिष्ट्यपूर्ण असते, त्याप्रमाणे कार्तिक अमावस्या आपल्या अंधाराने सर्व रात्रींमध्ये वैशिष्ट्यपूर्ण असते.

प्राचीन काळापासून लोकांना या उत्सवाची आवड आहे. धनत्रयोदशी, नरकचतुर्दशी या उत्सवाची २ अंगे होत. पहिल्या दिवशी धनत्रयोदशीला लोक भांडी खरेदी करतात. दुसरे दिवशी नरकचतुर्दशी असते. या दिवशी भगवान श्रीकृष्णाकडून नरकासुर मारला गेला. लोकांसुद्धा मालिन्यरूपी नरक घरामधून बाहेर काढतात. रात्रीच्या वेळी यमाला उद्देशून दीपदान केले जाते.

या सणाचा मुख्य दिवस म्हणजे अमावस्या होय. या दिवशी सगळे लोक प्रसन्न मुखाचे दिसून येतात. सर्वजण घरेदारे लहान मोठे रस्ते स्वच्छ करतात. पुरुष - स्त्रिया सुशोभित होतात. लहान बालकांची मने मिठाई वगैरे पाहून आनंदित होतात. रस्ते दुकाने विविध वस्तूंनी आणि पदार्थांनी सुशोभित केले जातात. रात्री तर पृथ्वी जणू स्वर्गच होतो.

या समारंभाचा 'जुगार' हा मोठा दोष होय. ही अत्यंत वाईट प्रथा दीर्घकाळापासून आली आहे. हे कृत्य अतिशय निन्द्यारूपद होय. ही प्रथा देशाचे मोठे नुकसान करणारी आहे. लोकांच्या सर्वस्वाचे, धनसंपत्तीचे नाश करणारी म्हणून संपूर्णपणे त्याज्य होय. याऐवजी रामायण महाभारतातील कथा कीर्तने व्हावीत, क्री ज्यामुळे देशाला फायदा होईल.

२२) महात्मना भद्रमोहनामालीयः

आङ्ग्लशिक्षाप्रणाली भारतीयसंस्कृतेः अननुकूलामहितकरी च विलोक्य उत्तम शिक्षाप्रसाराय श्रीमान् भद्रमोहनमालवीयमहोदयः १९१६ ख्रिस्ताब्दे भारतीयपुण्यभूमौ काश्यां हिन्दूविश्वविद्यालयं संस्थापितवान्, तत्पीठोपकुलपतिपदं चालञ्चकार । प्रयोगार्थशताब्दीपर्यन्तं राजनीतिक्षेत्रे सामाजिकक्षेत्रे धार्मिकक्षेत्रे च महात्मनाः चिरस्मरणीयाः सेवा अकरोत् ।

श्रीमान् भद्रमोहनः दिसम्बरमासस्य २५ तारिकायां १८६९ ख्रिस्ताब्दे प्रयागोपवर्तिनि ग्रामे ब्राह्मणकुले जनिमुपलभे । स प्रयागस्य - मयोर - सेण्ट्रलमहाविद्यालये शिक्षामवाप । १८८४ ख्रिस्ताब्दादारभ्य १८८७ पर्यन्तं गवर्नमेण्टहाईस्कूलेऽधीत्य कालाकांकरस्य राज्ञः मन्त्रित्वकार्यं कुर्वन् 'दैनिकहिन्दुस्तान' इतिवृत्तपत्रस्य, 'इण्डियन ओपीनियन्' इति साप्ताहिकस्य च सन्पादकत्वमकरोत् ।

१८८५ ख्रिस्ताब्दतः प्रचलकत्या राष्ट्रियमहासभायाः स प्रथमसञ्चालकेषु प्रमुखतम् । नभूव । १९३२-३३ ख्रिस्ताब्दयो राष्ट्रियमहासभाधिवेशनयोः अध्यक्षपदे निर्वाचितोऽयम धिवेशनान्तपूर्वमेव शासकवर्गोण निगृहीतोऽभूत् । १९२२-२३ ख्रिस्ताब्दयो हिन्दूमहासभा अध्यक्षो नभूव स महाभागः । १९२४ ख्रिस्ताब्दे समुद्रतटकरावधानस्य विरोधप्रदर्शनार्थं केन्द्रियविधानसभायाः सदस्यतामत्यजत् । १९३०-३३ ख्रिस्ताब्दाभ्यां पूर्वमनेन देशनायकत्वमङ्गीकृत्य कारावासयात्रापि कृता । परमस्मै राष्ट्रियमहासभायाः (कांग्रेसस्य) मुस्लिमतोषिणी नीतिर्न कदापि रोचते स्म ।

महात्मनाः सदैव हिन्दूनामुत्थानाय दुराचाराणां प्रतिविधानाय सर्वस्वमपि समर्पयितुं सन्नद्ध आसीत् । अन्ततो यवनप्रायेषु नवाखालीप्रभृतिषु स्थानेषु मुस्लिमलीग क्रियायाः परिणामानि धर्मनिश्चयनानां निरपराधहिन्दुषु हत्याकांडसतीत्वभ्रंशादिदुर्वृत्तानि आकर्ष्य दुःखितहृदयो वृद्धत्वेन जर्जरितगात्रः १९४६ ख्रिस्ताब्दस्य नवम्बरमासे द्वादशतारिकायां देशवासिनः शोकेनाकुलयन् पञ्चत्वं गतः ।

भाषांतर - महात्मना भद्रमोहन मालवीय

इंग्रजी शिक्षापद्धती भारतीय संस्कृतीला प्रतिकूल आणि नुकस्तान करणारी आहे. असे पाहून चांगल्या शिक्षणाच्या प्रसारासाठी श्री. भद्रमोहन मालवीय यांनी इ. स. १९१६ मध्ये भारतातील पुण्यक्षेत्र अशा काशीमध्ये हिंदू विश्व विद्यालय स्थापन केले आणि त्या विद्यापीठाचे उपकुलपति म्हणून पद भूषविले. जवळजवळ अर्धशतकापर्यंत (५० वर्षे) राजकारण समाजकारण व धर्मकारण यामध्ये या गोर महात्म्याने दीर्घकाळ स्मरणात राहिल अशी सेवा केली.

श्रीयुत मदन मोहन २५ डिसेंबर १८६९ मध्ये प्रयागजवळ असलेल्या एका गावी ब्राह्मण कुळात जन्मले. त्यांनी प्रयागमधील म्योर सेंट्रल महाविद्यालय येथे शिक्षण घेतले. इ. स. १८८४ ते १८८७ पर्यंत गव्हर्नमेंट हायस्कूलमध्ये शिकून कालाकाकर राजाचे मंत्री म्हणून कार्य करणारे ते दैनिक हिन्दुस्थान या वृत्तपत्राचे आणि 'इंडियन ओपिनियन' या साप्ताहिकाचे संपादक म्हणून काम करित होते.

इ. स. १८८५ मध्ये सुरु झालेल्या राष्ट्रीय महासभेच्या पहिल्या संचालकांमध्ये ते प्रमुख होते. इ. स. १९३२-३३ मध्ये राष्ट्रीय महासभेच्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष म्हणून निवडले गेलेले ते अधिवेशनापूर्वीच सरकारकडून पकडले गेले. इ. स. १९२२-२३ मध्ये ते हिंदू महासभेचे अध्यक्ष होते. इ. स. १९२४ मध्ये समुद्रकिनाऱ्यावर लावलेल्या कराला विरोध व्यक्त करण्यासाठी त्यांनी केंद्रीय विधानसभेचे सदस्यत्व सोडले. इ. स. १९३०-३३ मध्ये यापूर्वीच स्वीकारलेल्या देशाच्या नेतृत्वामुळे त्यांना करावासही झाला. परंतु त्यांना राष्ट्रीय महासभेची (काँग्रेसची) मुस्लिमाना संतुष्ट करणारी नीती कधीही आवडली नव्हती.

हे शोर महात्मा नेहमी हिंदूंच्या उत्कर्षासाठी आणि दुष्टांच्या नाशासाठी आपल्या सर्वस्वाचा त्याग करण्यास सदैव सिद्ध असत. शेवटी मुस्लिम बहुसंख्य असलेल्या नवाखाली वगैरे ठिकाणी मुस्लिम लीगकडून केल्या गेलेल्या अत्याचाराची, धर्मांध अशा मुस्लिमांकडून निरपराध अशा हिंदूंची हत्या, स्त्रियांवर बलात्कार वगैरे बातम्या ऐकून दुःखी झालेले असे इ. स. १९४६ च्या नोव्हेंबरच्या १२ ताखेला सर्व देशवासियांना दुःखी करून पंचत्वात विलीन झाले.

२३) मातरः सर्वभूतानां गावः सर्वसुखप्रदाः (गीः)

गावो ममाग्रतः सन्तु गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।

गावो मे सर्वतः सन्तु गावां मध्ये वसाम्यहम् ।

मानवजीवनस्य नास्ति कोऽप्यंशो यत्र गोभिर्नोपक्रियते । यथा माता पुत्रं रक्षति, पालयति तथैव गौरपि रक्षति पालयति दुग्धादिना । अतिसरला मुग्धा चास्या आकृतिः । तुणानि चरित्वा अमृतमयं दुग्धं ददाति मानवेभ्यः । अस्या वत्सा बलीवर्दा भूत्वा हलशकटादिषु युज्यन्ते । गावो हि श्वेताः, कृष्णाः, कपिलाः, पीताः, कर्बुराश्रति नैकविधाः । कृषिप्रधानस्य भारतस्य गाव एव सर्वस्वम् । गोजाता वृषा हलैर्भूमिं कर्षन्ति, उर्वरांश्च कुर्वन्ति । तैरेव क्षेत्राणि सिच्यन्ते कूपेभ्यो जलमुद्धृत्य । परिपक्वं च सस्यं तैरेव संशोध्यते गृहमानीयते च ।

ऐहलौकिक - पारलौकिकश्रेयःसाधनस्य धर्मस्य गावः प्रधानमङ्गम् । गोदुग्ध-दधि - घृतैः पुष्टानि भवन्ति शरीराणि । आयुर्वेदशास्त्रे दुग्धेषु गोदुग्धमेव उत्तममुद्घुष्टम्, सर्वरोगेषु गोदुग्धस्यैवोपयोगः क्रियते । गव्यं घृतं बलं ददाति । गवां श्वासेरनन्ता रोगा विनश्यन्ति । गवां मूत्रं गोमयं च रोगाणां परममौषधम् । गोमूत्रेणोदररोगा विनश्यन्ति । गोमूत्रस्य पानेन स्नानेन च कुष्ठं विलीयते । गोमयं हि चर्मरोगाणां सिद्धमौषधम् । गोमयस्य गन्धेन संक्रामकरोगाणाम् संख्याः कीटाणवो नश्यन्ति । गोजातानां बलीवर्दानां कृपया उपलब्धानामिक्षुरस - सितशर्करागुडादीनां समिश्रणेन प्रगुणीकृतैर्गव्यैरेव पायसघृतादिभिः निर्मितैरेकविधैर्मिश्रितैः प्रतिदिनं रसास्वादानन्दमनुभवन्ति जनाः । अन्तःकालेऽपि गोदानमेव पारलौकिकश्रेयः साधनं मन्यन्ते हिन्दुधर्मानुयायिनः ।

यत्र भारते पुरा दुग्धदधि - घृतानां नद्यः प्रवहन्ति स्म तत्र हा ! गोरुधिरस्य नद्यः प्रवहन्ति, दुग्धदधिघृतादयो हि दुर्लभा सञ्जाताः । कथमद्य क्वयं बलिनो भवेम, शुष्कभोजनाशिनामस्माकं क्वयं दीर्घम् आयुः स्यात् । अद्यत्वे स्वतन्त्रे देशे आशास्महे यद् गोवंशस्य रक्षा क्रियेत राष्ट्रं च समृद्धं स्यात् । पुनः शोभनानि विनानि पश्येम ।

गवां सेवया लौकिकं श्रेयः लाभ्यते इतीतिहास एवात्र प्रमाणम् । को न जानाति यद्गुधुवंशावतंसो राजा विलीपो गोसेवया पुत्रत्वं लेभे । गौतमशिष्यस्य सत्यकामस्यापि गोसेवयैव तत्त्वज्ञानं बभूव ।

भारतसंस्कृतिर्गां मातरं मन्यते । वस्तुतः सा मातैव । सा सर्वाण्यपि साम्येन पालयति । न केवलं गोरुशकैभ्य एव ददाति सुखानि, अपि तु गोघातकेभ्योऽपि तथैव सुखानि वितरति । कुपुत्रो जायेत काचिदपि कुमाता न भवति ।

भाषांतर - गाई या सर्व प्राणिमात्रांना सुख देणाऱ्या अशा माता होत.

गाई माझ्या पुढे असोत, गाई माझ्या मागे असोत.

गाई माझ्या सर्व बाजूंनी असोत, गाईच्यामध्ये मी राहते.

मानवी जीवनाचा असा कोणताही भाग नाही की जेथे गाईकडून उपकार केला जात नाही. ज्याप्रमाणे आई मुलाचे रक्षण करते, पालन करते त्याचप्रमाणे गायसुद्धा रक्षण करते व दूध वगैरेंच्या साहाय्याने पालन करते. तिचे रूप अत्यंत सरळ व मोहक असते. (ती) गवत खाऊन माणसांना अमृतासारखे दूध देते. तिची वासरे सामर्थ्यशाली होऊन नांगर गाड्या वगैरेंना जोडले जातात. खरोखर गाई या पांढऱ्या, काळ्या, पिंगट रंगाच्या, पिवळ्या आणि राखी रंगाच्या असतात. शेती प्रधान अशा भारताचे गाय हे सर्वस्व होय. गाईपासून जन्मलेले बैल नांगराच्या साहाय्याने शेत नांगरतात आणि सुपीक करतात. त्यांच्याकडूनच विहिरितून पाणी काढून शेत भिजविली जातात आणि तयार झालेले धान्य घरी आणले जाते.

इहलोकिया आणि परलोकिया श्रेयाचे साधन असा धर्म त्याचे महत्त्वाचे अंग म्हणजे गाई होत. गाईचे दूध, दही, तूप यांमुळे शरीरे धष्टपुष्ट होतात. आयुर्वेद शास्त्रांमध्ये सर्व दुधांमध्ये गाईचे दूध हे सर्वश्रेष्ठ म्हणून गौरविलेले आहे. सर्व आजारांमध्ये गाईच्या दुधाचा उपयोग केला जातो. गाईचे तूप बल देते. गाईच्या श्वासांनी असंख्य रोग नष्ट होतात. गोमूत्र आणि गाईचे शेण हे रोगांवर श्रेष्ठ औषध आहे. गोमूत्राने पीटाचे रोग बरे होतात. गोमूत्राच्या प्राशन करण्याने आणि स्नान करण्याने कुष्ठ बरे होते. गाईचे शेण खरोखर त्वचेच्या रोगांवर गुणकारी औषध आहे. गाईच्या शेणाच्या वासाने संसर्जन्य रोगांचे असंख्य किटाणू नष्ट होतात. गाईपासून जन्मलेल्या बैलांच्या कृपेने उरुपापासून रस, साखर, गुळ वगैरेच्या साहाय्याने गाईपासूनच मिळणाऱ्या दूध तूप वगैरेच्या साहाय्याने अनेक गोड पदार्थ तयार करून लोक दररोज त्यांच्या आस्वादाचा आनंद घेत असतात. हिंदू लोक अन्तकाळी गोदान करणे हे पारलौकिक श्रेयाचे साधन मानतात.

पूर्वी जेथे भारतामध्ये दूध, दही, तूप यांच्या नद्या वाहत होत्या. तेथेच अरेरे ! गाईच्या रक्ताच्या नद्या वाहत आहेत, आणि खरोखर दूध, दही, तूप हे दुर्मिळ झालेले आहेत. त्यामुळे आज आपण सामर्थ्यासाठी कसे होणार ? रूक्ष असे भोजन घेणाऱ्या आपल्याला दीर्घायुष्य कसे मिळणार ? आता स्वतंत्र अशा देशात अशी आशा करू या की, गोवंशाचे रक्षण केले जावे आणि देश समृद्ध व्हावा आणि पुन्हा (आपण) चांगले दिवस बघू यात.

गाईच्या सेवेमुळे इहलोक्याचे श्रेय तर मिळवले जाते, याला इतिहास साक्ष आहे. हे कोण जाणत नाही, की रघुवंशातील विलीप राजाला गाईच्या सेवेमुळे पुत्रप्राप्ती झाली. गौतमाचा शिष्य सत्यकाम यालासुद्धा गाईच्या सेवेमुळे तत्त्वज्ञान प्राप्त झाले.

भारतीय संस्कृती गाईला माता मानते. खरोखरच ती माताच (आहे). ती सर्वांनाच समानतेने पाळते. केवळ गाईचे रक्षण करणाऱ्यांनाच ती सुख देते असे नाही तर गाईची हत्या करणाऱ्यांनासुद्धा ती त्याचप्रमाणे सुख देते. कदाचित वार्डेट मुलगा जन्माला येऊ शकेल पण वार्डेट माता असू शकत नाही.

२४) विज्ञान वैज्ञानिका आविष्कार

विचारशक्ति: केवल मानवस्यैव स्वत्वम् । वस्तुतः सामान्यज्ञानान्तरं मानवस्य प्रवृत्तिः विशेषज्ञानाय जायते । प्राकृततत्त्वानां प्रत्यक्षभेधमनेन ज्ञानेन मानवमस्तिष्के सामाजिकभावोत्पत्त्या शनैः शनैः मानवस्यावश्यकता अपि वृद्धिं गता । तत्पूर्वं बहव आविष्कारा विज्ञानवेत्तुभिः कृताः । यत आवश्यकता हि आविष्काराणां जननी ।

220 विज्ञानप्रधानं युगाभिदं, नास्त्यत्र सन्देहः । वर्षशतद्वयात् विज्ञानाविष्काराणां

वेगेन प्रगतिर्जाता । परं मानवस्य प्रबलया लिप्सया, लोलुपतया स्वार्थपरायणतया च आधुनिकं विज्ञानम् आविष्कारजातं च रचनानात्मकं सम्पद्य विध्वंसात्मकमभवत् । तथापि मानवेन स्वलाभाय प्राकृतिकशक्तीनां वशीकरणे यत्साफल्यं प्राप्तं तदपि विस्मर्तुं न शक्यते ।

कतिपये आविष्काराः -

- १) पत्रप्रेषणप्रणाली - पुरा सूचनाप्रेषणं समाचारज्ञानं दुर्लभं दुष्करश्चासीत्, परमद्य द्विचक्रिकाणां, मोटराणां, बाष्पशकतीनां साहाय्येन स्वल्प एव काले दूरतोऽपि समाचारज्ञानं समुपजायते । अधुना जगतः प्रतिकोणं वृत्तपत्रवितरणकेन्द्राणि संस्थापितानि वर्तन्ते ।
- २) टेलिफोन - टेलिग्राफौ - एतत् द्वयमपि विद्युत्साहाय्येन कार्यं करोति । दूरदेशस्था अपि मानवाः परस्परं वार्तालापं कर्तुं शक्नुवन्ति । इत्थमद्यत्वे व्यापारप्रसारः, सुरक्षाप्रबन्धश्च सुकरः सञ्जातः ।
- ३) विद्युच्छक्तिः - अद्य प्रत्येकमपि कार्यं विद्युच्छक्त्या अल्पव्ययेन सम्पादयितुं पार्यते । शकटीगमनं, यन्त्रसञ्चालनं, प्रकाशः गृहणाणामुष्णीकरणं शैत्योत्पादनं, भोजनपक्तिः, गृहपरिमार्जनं विद्युच्छक्त्या सम्पादयितुं शक्यते ।
- ४) यातायातप्रणाली - अद्यत्वे बाष्पेण विद्युता च चाल्यामानानां मोटरशकतीनां, समुद्रपोतानां, विमानानां चाविष्कारेण प्रसारेण च संसारभ्रमणं सुकरं जातम् ।
- ५) चित्रकला - पुरा महता श्रमेण स्वहस्तेन चित्रं निर्मायते स्म, परमधुना सपदि चित्रं ग्रहीतुं शक्यते ।
- ६) मुद्रणकला - अद्य मुद्रणयन्त्रभावेण अतिदुर्लभमपि ग्रन्थरत्नम् अल्पमूल्येन लब्धुं शक्यते । समाचारपत्राणि च अधुना प्रतिगृहं पठ्यन्ते ।
- ७) अणुविक्षणयन्त्राणां - दूरवीक्षणयन्त्राणां पारदर्शकयन्त्राणां चाविष्कारेण किटाणुज्ञाने, खगोलविधायां, शल्यचिकित्सायां च चमत्कारी जातः ।
- ८) चित्रपटः - अद्य चित्रपटस्य समाजे यादृशः प्रभावः न तादृशोऽन्यस्य कस्यापि वस्तुनः । बहवो जना अद्य भोजनं त्यक्तुं समर्थाः, न पुनः चित्रपटावलोकनमिति महदाश्चर्यम् ।
- ९) विमानानां, समुद्रपोतानां, जलान्तर्गमिनीनां नौकानां चाविष्कारेण अधुना विदेशयात्रा सुकरा जाता, परं युद्धं नितरां भीषणं जातम् ।
- १०) टैमप्रभृतीनामाविष्कारेण शान्तिमयं जीवनं सङ्घर्षजीवने परिणतम् ।
- ११) ध्वनिप्रसारकयन्त्राणां टेलीविजनयन्त्राणां चावाविष्कारेण मानवसमाजोऽ

पूर्वमुन्नतिपथमारूढः । नूनं मानवः सहस्रकोशेभ्योऽपि वृत्तं गीतादिकं च शृणोति ।
टेलेवीजनसाहाय्येन च वक्तुर्याकस्य च आकृतिरपि दृष्टिपथमायाति ।
१२) अणुबम्बोऽणुशक्तिश्च अणुबम्बो विनाड्यामेव लक्षशो मानवान् हन्तुं समर्थः,
उद्जनबम्बस्तु अशीतिक्रोशपर्यन्तं हन्तुं क्षमः । अधुना संसारस्य प्रतिकोणं मानवो
मृत्युमुख इवात्मानमनुभवति ।

१३) कृषियंत्राणाम् आविष्कारेण विज्ञानप्रधानेऽस्मिन् युगे उत्पादनकर्मणि महती
प्रगतिरवलोक्यते ।

परं महानयं खेदस्य विषयो यदियं विज्ञानप्रगतिः मानवस्य कृते असुखावहा ।
यतोऽत्र विज्ञानं विध्वंसात्मकं सज्जातम्, अनादिकालतः उन्नतिपथं गच्छकस्याः संस्कृतेः
सभ्यतायाश्च कृते मानवद्वारेव इयं महती बिभीषिका उत्पन्ना ।

भाषांतर - विज्ञान हा शास्त्रज्ञांचा आविष्कार होय.

विचारशक्ती ही मानवाची केवळ स्वतःची गोष्ट होय. खऱ्या अर्थाने सामान्यज्ञान
मिळविल्यानंतर माणसाची प्रवृत्ती विशेष ज्ञानकडे होते. निसर्गातील घटकांच्या दररोज
वृद्धिंगत होणाऱ्या ज्ञानाने आणि माणसाच्या बुद्धीमध्ये सामाजिक भावना निर्माण
झाल्याने हळूहळू माणसाच्या गरजाही वाढत गेल्या. त्या पूर्ण करण्यासाठी शास्त्रज्ञांनी
अनेक शोध लावले, कारण खरोखर गरज ही शोधाची जननी होय.

हे युग विज्ञानप्रधान आहे यात संशय नाही. या दोनशे वर्षात शास्त्रीय शोधांची
वेगाने प्रगती झाली, परंतु माणसाच्या तीव्र लालसेने, लोभाने, अति स्वाध्याने आणि
आधुनिक शास्त्रीय शोधांमुळे माणूस रचनात्मक शोध लावता लावता विध्वंसक शोध
लावू लागला आहे. तरीही माणसाने आपल्या फायद्यासाठी नैसर्गिक शक्तींना वश
करून घेण्यात जे यश मिळवले आहे ते विसरणे शक्य नाही.

काही शोध

१) पत्र पाठविण्याची पद्धती - पूर्वी निरोप पाठविणे, बातम्या समजणे हे अत्यंत
दुर्मिळ आणि कठीण होते. परंतु हल्ली दुचाकी वाहने, मोटरी, वाफेच्या आगाड्या
यांच्या साहाय्याने अल्पकाळात दूरवरच्याही बातम्या समजतात. हल्ली जगाच्या
कानाकोपऱ्यात वृत्तपत्र वितरणाची केंद्रे स्थापन झालेली आहेत.

२) टेलिफोन, टेलीग्राफ - या दोन्ही गोष्टी विजेच्या साहाय्याने काम करीत असतात.
दूर देशात असलेली माणसे एकमेकांशी संभाषण करू शकतात. अशा प्रकारे हल्ली
व्यापाराचा प्रसार आणि सुरक्षा व्यवस्था ही सोपी झालेली आहे.

३) विद्युत्शक्ती - हल्ली प्रत्येक काम विजेच्या साहाय्याने कमी खर्चात केले जाऊ
शकते. गाड्यांचे येणे - जाणे, यंत्रांचे कार्य, प्रकाश, घरातील गरम करण्याची

साधने, शीतलता निर्माण करणे, अन्न शिजविणे, घर स्वच्छ करणे (या गोष्टी)
विजेच्या साहाय्याने करणे शक्य आहे.

४) येण्याजाण्याची पद्धती - हल्ली वाफ आणि विजेच्या साहाय्याने चालणाऱ्या
मोटारगाड्या, समुद्रातील जहाजे आणि विमाने यांच्या शोधाने आणि प्रसाराने
संपूर्ण जगाची यात्रा सोपी झालेली आहे.

५) चित्रकला - पूर्वी मोठ्या कष्टाने आणि श्रमाने आपल्या हाताने चित्र काढले जात
असे. परंतु हल्ली चटकन चित्र काढणे शक्य आहे.

६) मुद्रणकला - हल्ली छपाईयंत्राच्या प्रभावामुळे अत्यंत दुर्मिळ असा मौल्यवान
ग्रंथसुद्धा कमी पैशात मिळू शकतो. वर्तमानपत्रेसुद्धा हल्ली घरोघरी वाचली जातात.

७) सूक्ष्मदर्शी यंत्रे दूरदर्शीयंत्रे, पारदर्शीयंत्रे यांच्या शोधांमुळे जंतुशास्त्रात, खगोल
शास्त्रात आणि शल्यविज्ञान चिकित्सेत चमत्कार झालेला आहे.

८) चित्रपट - आज चित्रपटाचा समाजावर जेवढा परिणाम (दिसतो) तेवढा दुसऱ्या
कोणत्याही गोष्टीचा नाही. बहुसंख्य लोक आज जेवण सोडू शकतात पण चित्रपट
पहाणे (सोडू) शकत नाही, हे मोठे आश्चर्य आहे.

९) विमाने, जहाजे, पाणबुड्या यांच्या शोधांमुळे आज परदेशगमन सोपे झाले आहे,
परंतु युद्ध अत्यंत भयंकर झालेले आहे.

१०) रणगाडे दगैरेच्या शोधांमुळे शांततापूर्ण जीवन संघर्षात्मक जीवनात रूपांतरित
झालेले आहे.

११) ध्वनी प्रसारण, दूरदर्शन इ. च्या शोधांमुळे मानवी समाज खूपच प्रगतीपथावर
आहे. खरोखर मनुष्य हजारो मैलांवर असलेली बातमी किंवा गाणे ऐकू शकतो.
दूरदर्शनच्या साहाय्याने बोलणाऱ्याचे किंवा गाणाऱ्याचे प्रत्यक्ष दर्शनही होऊ
शकते.

१२) अणुबॉम्ब आणि अणुशक्ती - अणुबॉम्ब क्षणार्धात लाखो माणसांना मारू
शकतो, हायड्रोजन बॉम्ब तर ८० मैलापर्यंत मारू शकतो. हल्ली जगाच्या प्रत्येक
कानाकोपऱ्यातील माणूस आपण मृत्यूच्या मुखात आहोत, असेच अनुभवतो.

१३) हल्लीच्या विज्ञानयुगात शेतीयंत्रांच्या शोधांमुळे उत्पादनात मोठी प्रगती झालेली
दिसून येते.

परंतु ही मोठी दुःखाची गोष्ट आहे की विज्ञान प्रगती माणसाला सुखकारक नाही,
कारण हे विज्ञान विनाशक झालेले आहे, अनादि काळापासून प्रगतीपथावरून जाणाऱ्या
आपल्या संस्कृतीच्या आणि सभ्यतेच्या दृष्टीने माणसाकडून निर्माण केली गेलेली ही
मोठी भीती होय.

धातुपाठ

अत्	१ प.	सतत चालणे - अतति, अततु, आतत्, अत्यात्, अतिष्यति । (अस्यते)
अद्	२ प.	खाणे - अति, अतु, आवत्, अद्याद्, अत्स्याति । (अद्यते)
अय्	१ आ.	जाणे - अयते, अयताम्, आयत्, अयेत्, अयिष्यति । (अय्यते)
अर्च्	१ प.	पूजा करणे - अर्चति, अर्चतु, आर्चत्, अर्चेत्, अर्चिष्यति । (अर्च्यते)
अर्च्	१ प.	कर्मविणे - अर्जति, अर्जतु, आर्जत्, अर्जेत्, अर्जिष्यति । (अर्ज्यते)
अश्	६ प.	खाणे - अश्नाति, अश्नातु, आश्नात्, अश्नीयात्, अशिष्यति । (अश्यते)
अस्	४ प.	फेकणे - अस्यति, अस्यतु, आस्यत्, अस्येत्, असिष्यति । (अस्यते)
अस्	२ प.	होणे - अस्ति, अस्तु, आसीत्, स्यात्, भविष्यति । (भूयते)
असूय्	क. उ.	दुःख वेणे - असूयति, असूयतु, आसूयत्, असूयेत्, असूयिष्यति । (असूय्यते)
आप्	५ प.	मिळविणे - आप्नोति, आप्नोतु, आप्नोत्, आप्न्यात्, आप्स्यति । (आप्यते)
आप्	१० प.	पोहोचविणे - आपयति, आपयतु, आपयत्, आपयेत्, आपयिष्यति । (आप्यते)
आस्	२ आ.	बसविणे - आस्ते, आस्ताम्, आस्त, आसीत्, आसिष्यते । (आस्यते)
इ	२ आ.	शिकविणे - अधीते, अधीताम्, अध्येत, अधीर्यात्, अध्येष्यते । (अधीयते)
इष्	२ प.	जाणे - एति, एतु, ऐत्, इयात्, एष्यति । (ईयते)
इष्	६ प.	इच्छति, इच्छतु, ऐच्छत्, ऐच्छेत्, एषिष्यति । (इष्यते)

इष्	१ आ.	पाहणे - ईक्षते, ईक्षताम्, ऐक्षत्, ईक्षेत्, ईक्षिष्यते । (ईक्ष्यते)
इष्	१० उ.	प्रेरीत करणे - ईर्यति, ईर्यतु, ऐर्यत्, ईरयेत्, ईरिष्यति । (ईर्यते)
ईर्ष्य्	१ प.	ईर्ष्या करणे - ईर्ष्यति, ईर्ष्यतु, ऐर्ष्यत्, ईर्ष्येत्, ईर्ष्यिष्यति । (ईर्ष्यते)
इद्	१ आ.	आवहणे - ईहते, ईहताम्, ऐहत, ईहेत्, ईहिष्यते । (ईह्यते)
कष्	१० उ.	सांगणे - प. - कथयति, कथयतु, अकथयत्, कथयेत्, कथयिष्यति । आ. - कथयते, कथयताम्, अकथयत्, कथयेत्, कथयिष्यते । (कथ्यते)
कम्प्	१ आ.	धरथर कापणे - कम्पते, कम्पताम्, अकम्पत्, कम्पेत, कम्पिष्यते । (कम्प्यते)
कल्प्	१ आ.	बलवान होणे - कल्पते, कल्पताम्, अकल्पत्, कल्पेत, कल्पिष्यते । (कल्प्यते)
कुप्	४ प.	क्रोध करणे - कुप्यति, कुप्यतु, अकुप्यत्, कुप्येत्, कोपिष्यति । (कुप्यते)
कूर्द्	१ आ.	उढी मारणे - कूर्दते, कूर्दताम्, अकूर् दत्, कूर्देत्, कूर्दिष्यते । (कूर्द्यते)
कृ	८ उ.	करणे - प. - करोति, करोतु, अकरोत्, कुर्यात्, करिष्यति । आ. - कुरुते, कुरुताम्, अकुरुत्, कुर्यात्, करिष्यते । (क्रियते)
कृष्	१ प.	ओढणे - कर्षति, कर्षतु, अकर्षत्, कर्षेत्, कर्षयति । (कर्ष्यते)
कृ	६ प.	पस्परविणे - किरति, किरतु, अकिरत्, किरेत्, किरिष्यति । (कीर्यते)
कृत्	१० उ.	नाव वेणे - कीर्तयति, कीर्तयतु, अकीर्तयत्, कीर्तयेत्, कीर्तयिष्यति । (कीर्त्यते)
क्रन्द	१ प.	रडणे - क्रन्दति, क्रन्दन्तु, अक्रन्दत्, क्रन्देत्, क्रन्दिष्यति । (क्रन्द्यते)
क्रम्	१ प.	चालणे - क्रामति, क्रामतु, अक्रामत्, क्रामेत्, क्रामिष्यति । (क्रम्यते)

क्री	६ उ.	खरेदी करणे - प. - क्रीणाति, क्रीणातु, अक्रीणात्, अक्रीणीयात्, क्रेष्यति । आ. - क्रीणीते, क्रीणीताम्, अक्रीणीत, क्रीणीत, क्रेष्यते । (क्रीयते)
क्रीड्	१ प.	खेळणे - क्रीडति, क्रीडतु, अक्रीडत्, क्रीडेत्, क्रीडिष्यति । (क्रीडयते)
क्लम्	४ प.	शकणे - क्लाम्यति, क्लाम्यतु, अक्लाम्यत्, क्लाम्येत, क्लमिष्यति । (क्लाम्यते)
क्लिश्	४ आ.	दुःखी होणे - क्लिश्यते, क्लिश्यताम्, अक्लिश्यत्, क्लिश्येत, क्लेशिष्यते । (क्लिश्यते)
क्लिश्	६ प.	दुःख देणे - क्लिशनाति, क्लिशनातु, अक्लिशनात्, क्लिशनयात्, क्लेशिष्यति । (क्लिश्यते)
क्षम्	१ आ.	क्षमा करणे - क्षमते, क्षमताम्, अक्षमत, क्षमेत, क्षमिष्यते । (क्षम्यते)
क्षल्	१० उ.	धुणे - प. - क्षालयति, क्षालयतु, अक्षालयत्, क्षालयेत्, क्षालयिष्यति । आ. - क्षालयते, क्षालयताम्, अक्षालयत, क्षालयेत, क्षालयिष्यते । (क्षाल्यते)
क्षिप्	६ उ.	फेकणे - क्षिपति, क्षिपतु, अक्षिपत्, क्षिपेत्, क्षेप्स्यति । (क्षिप्यते)
क्षुम्	१ आ.	क्षुब्ध होणे - क्षोभते, क्षोभताम्, अक्षोभत, क्षोभेत, क्षोभिष्यते । (क्षुष्यते)
खण्ड्	१० उ.	तुकडे करणे - खण्डयति, खण्डयतु, अखण्डयत्, खण्डयेत्, खण्डयिष्यति । (खण्डयते)
खन्	१ उ.	खोदणे - खनति, खनतु, अखनत्, खनेत्, खनिष्यति । (खन्यते)
खाद्	१ प.	खाणे - खादति, खादतु, अखादत्, खादेत्, खादिष्यति । (खाद्यते)
गण्	१० उ.	मोजणे - गणयति, गणयतु, अगणयत्, गणयेत्, गणयिष्यति । (गण्यते)

गम्	१ प.	जाणे - गच्छति, गच्छतु, अगच्छत्, गच्छेत्, गमिष्यति । (गम्यते)
गर्ज्	१ आ.	गरजणे - गर्जति, गर्जतु, अगर्जत्, गर्जेत्, गर्जिष्यति । (गर्ज्यते)
गर्ह्	१० उ.	निंदा करणे - गर्हयति, गर्हयतु, अगर्हयत्, गर्हयेत्, गर्हयिष्यति । (गर्हयते)
गवेष्	१० उ.	शोधणे - गवेषयति, गवेषयतु, अगवेषयत्, गवेषयेत्, गवेषयिष्यति । (गवेष्यते)
गाह्	१ आ.	धुसणे - गाहते, गाहताम्, अगाहत्, गाहेत, गाहिष्यते । (गाह्यते)
गुप्	१ आ.	निंदा करणे - जुगुप्सते, जुगुप्सताम्, अजुगुप्सत्, जुगुप्सेत, जुगुप्सिष्यते / जुगुप्स्यते
गृ	६ प.	गिळणे - गिरति, गिरतु, आगिरत्, गिरेत्, गिरिष्यति । (गीर्यते)
गी	१ प.	गाणे - गायति, गायतु, अगायत्, गायेत्, गास्यति । (गीयते)
ग्रस्	१ प.	खाणे - ग्रसते, ग्रसताम्, अग्रसत्, ग्रसेत, ग्रसिष्यते । (ग्रस्यते)
ग्रह्	६ उ.	पकडणे-प. - गृह्णाति, गृह्णातु, अगृह्णात्, गृह्णीयात्, ग्रहीष्यति । आ. - गृह्णीते, गृह्णीताम्, अगृह्णीत, गृह्णीत, ग्रहीष्यते । (गृह्णते)
घट्	१ आ.	लागणे - घटते, घटताम्, अघटत्, घटेत, घटिष्यते । (घट्यते)
घुष्	१० उ.	घोषित करणे - घोषयति, घोषयतु, अघोषयत्, घोषयेत्, घोषयिष्यति । (घोष्यते)
घ्रा	१ प.	वास घेणे - जिघ्रति, जिघ्रतु, अजिघ्रत्, जिघ्रेत, घ्रास्यति । (घ्रायते)
चर्	१ प.	चालणे - चरति, चरतु, अचरत्, चरेत्, चरिष्यति । (चर्यते)
चल्	१ प.	चालणे - चलति, चलतु, अचलत्, चलेत्, चलिष्यति । (चल्यते)
चि	५ उ.	निवडणे - चिनोति, चिनोतु, अचिनोत्, चिनुयात्, चेप्यति । (चीयते)
चिन्त्	१० उ.	चिंता करणे - प. - चिन्तयति, चिन्तयतु, अचिन्तयत्, चिन्तयेत्, चिन्तयिष्यति । आ. - चिन्तयते, चिन्तयताम्, अचिन्तयत, चिन्तयेत, चिन्तयिष्यते । (चिक्त्यते)

चुर	१० उ.	चोरणे - प. - चोरयति, चोरयतु, अचोरयत्, चोरयेत्, चोरयिष्यति । आ. - चोरयते, चोरयताम्, अचोरयत, चोरयेत, चोरयिष्यते । (चोरयते)
चेश्	१ आ.	चैषा करणे - चेषते, चेषताम्, अचेषत, चेषेत, चेषिष्यते । (चेष्यते)
छिद्	७ उ.	कापणे - छिनत्ति, छिनतु, अछिनत्, छिन्यात्, छेत्स्यति । (छिद्यते)
जन्	४ आ.	निर्माणे ह्येणे - जायते, जायताम्, अजायत, जायेत, जानिष्यते । (जायते)
जप्	१ प.	जपति, जपतु, अजपत्, जपेत्, जपिष्यति । (जप्यते)
जि	१ प.	जिकणे - जयति, जयतु, अजयत्, जयेत्, जेयति । (जीयते)
जीव्	१ प.	जाणे - जीवति, जीवतु, अजीवत्, जीवेत्, जीविष्यति । (जीव्यते)
जृ	४ प.	जृह्ये ह्येणे - जीयति, जीयतु, अजीयत्, जीयेत्, जरिष्यति । (जीयते)
ज्ञा	६ उ.	जाणणे - प. - जानाति, जानातु, अजानात्, जानीयात्, ज्ञास्यति । आ. - जानीते, जानीताम्, अजानीत, जानीत, ज्ञास्यते । (ज्ञायते)
ज्वल्	१ प.	जळणे - ज्वलति, ज्वलतु, अज्वलत्, ज्वलेत्, ज्वलिष्यति । (ज्वल्यते)
डी	४ आ.	उडणे - डीयते, डीयताम्, अडीयत, डीयेत, डियिष्यते । (डीयते)
तद्	१० उ.	मारणे - ताडयति, ताडयतु, अताडयत्, ताडयेत्, ताडयिष्यति । (ताडयते)
तन्	८ उ.	पस्सर्विणे - प. - तनीति, तनीतु, अतनीत्, तनुयात्, तनिष्यति । आ. - तनुते, तनुताम्, अतनुत, तन्वीत, तनिष्यते । (तायते, तन्यते)
तप्	१ प.	तापणे - तपति, तपतु, अतपत्, तपेत्, तप्यति । (तप्यते)

तर्क	१० उ.	तर्क करणे - तर्कयति, तर्कयतु, अतर्कयत्, तर्कयेत्, तर्कयिष्यति । (तर्क्यते)
तर्ज्	१० उ.	राणाविणे - तर्जयति - ते, तर्जयतु, अतर्जयत्, तर्जयेत्, तर्जयिष्यति । (तर्ज्यते)
तुद्	६ उ.	दुःख देणे - तुदति - ते, तुदतु, अतुदत्, तुदेत्, तोत्स्यति । (तुद्यते)
तुल्	१० उ.	तोलणे - तोलयति, तोलयतु, अतोलयत्, तोलयेत्, तोलयिष्यति । (तोल्यते)
तुष्	४ प.	तुष्ट ह्येणे - तुष्यति, तुष्यतु, अतुष्यत्, तुष्येत्, तोक्ष्यति । (तुष्यते)
तृप्	४ प.	तृप्त ह्येणे - तृप्यति, तृप्यतु, अतृप्यत्, तृप्येत्, तर्पिष्यति । (तृप्यते)
तृप्	१० उ.	तृप्त करणे - तर्पयति, तर्पयतु, अतर्पयत्, तर्पयेत्, तर्पयिष्यति । (तर्प्यते)
तृ	१ प.	तरयाणे - तरति, तरतु, अतरत्, तरेत्, तरिष्यति । (तीर्यते)
त्यज्	२ प.	सोडणे - त्यजति, त्यजतु, अत्यजत्, त्यजेत्, त्यज्यति । (त्यज्यते)
त्रप्	१ आ.	लाजाविणे - त्रपते, त्रपताम्, अत्रपत्, त्रपेत्, त्रपिष्यते । (त्राप्यते)
त्रै	१ आ.	वाचविणे - त्रायते, त्रायताम्, अत्रायत, त्रायेत, त्रास्यते । (त्रायते)
त्वर्	१ आ.	घाई करणे - त्वरते, त्वरताम्, अत्वरत, त्वरेत, त्वरिष्यते । (त्वयते)
दण्ड्	१० उ.	दण्ड करणे - दण्डयति - ते, दण्डयतु, अदण्डयत्, दण्डयेत्, दण्डयिष्यति । (दण्ड्यते)
दम्	४ प.	दमन करणे - दाम्यति, दाम्यतु, अदाम्यत्, दाम्येत्, दमिष्यति । (दम्यते)
दह्	१ प.	जाळणे - दहति, दहतु, अदहत्, दहेत्, धक्ष्यति । (दह्यते)
दा	३ उ.	देणे - प. - ददाति, ददातु, अददात्, दद्यात्, दास्यति । आ. - दसे, दसात्, अदस, दसीत, दास्यते । (दीयते)

दिव्	४ प.	जुगार खेळणे - दीव्यति, दीव्यतु, अदीव्यत्, दीव्येत् देविष्यति । (दीव्यते)
दिश्	६ उ.	देणे, सांगणे - दिशति - ते, दिशतु, अदिशत्, दिशेत्, देक्ष्यति । (दिश्यते)
दीक्ष्	१ आ.	दिक्षा देणे - दीक्षते, दीक्षताम्, अदीक्षत, दीक्षेत, दीक्षिष्यते । (दीक्ष्यते)
दीप्	४ आ.	चमकणे - दीप्यते, दीप्यताम्, अदीप्यत, दीप्येत, दीपिष्यते । (दीप्यते)
दुह्	२ उ.	दोहन करणे - दोग्धि, दोग्धु, अधोक्, दुह्यात्, धोक्ष्यति । (दुह्यते)
दृ	६ आ.	आदर करणे - आ + द्रियते, आद्रियताम्, आद्रियत, आद्रियेत, आदरिष्यते । (आद्रियते)
दृश्	१ प.	पहाणे - पश्यति, पश्यतु, अपश्यत्, पश्येत, द्रक्ष्यति । (दृश्यते)
द्युत्	१ आ.	चमकणे - द्योतते, द्योतताम्, अद्योतत, द्योतेत्, द्योतिष्यते । (द्योतते)
दुह्	४ प.	द्रोह करणे - द्रुह्यति, द्रुह्यतु, अद्रुह्यत्, द्रुह्येत्, द्रोहिष्यति । (द्रुह्यते)
धा	३ उ.	धारण करणे प. - दधाति, दधातु, अदधात्, दध्यात्, धास्यति । आ. - धत्ते, धत्ताम्, अधत्त, दधीत, धास्यते । (धीयते)
धाव्	१ उ.	धावणे - धावति - ते, धावतु, अधावत्, धावेत्, धाविष्यति । (धाव्यते)
धृ	१० उ.	परिधान करणे, घालणे, ठेवणे - धारयति, धारयतु, अधारयत्, धारयेत्, धारयिष्यति । (धार्यते)
ध्वा	१ प.	ध्यान करणे - ध्यायति, ध्यायतु, अध्यायत्, ध्यायेत्, ध्यास्यति । (ध्यायते)
ध्वंस्	१ आ.	नष्ट होणे - ध्वंसते, ध्वंसताम्, अध्वंसत, ध्वंसेत्, ध्वंसिष्यते । (ध्वंस्यते)
नम्	१ प.	वाकणे - नमति, नमतु, अनमत्, नमेत्, नंस्यति । (नस्यते)

नश्	४ प.	नष्ट होणे - नश्यति, नश्यतु, अनश्यत्, नश्येत्, नशिष्यति । (नश्यते)
निन्श्	१ प.	निन्दा करणे - निन्दति, निन्दतु, अनिन्दत्, निन्देत्, निन्दिष्यति । (निन्द्यते)
नी	१ उ.	घेऊन जाणे प. - नयति, नयतु, अनयत्, नयेत्, नेष्यति । आ. नयते, नयताम्, अनयत, नयेत, नेष्यते । (नीयते)
नुद्	६ उ.	प्रेरणा देणे - नुदति - ते, नुदतु, अनुदत्, नुदेत्, नोत्स्यति । (नुद्यते)
नृत्	४ प.	नाचणे - नृत्यति, नृत्यतु, अनृत्यत्, नृत्येत्, नर्तिष्यति । (नृत्यते)
पच्	१ उ.	शिजविणे - पचति - ते, पचतु, अपचत्, पचेत्, पक्ष्यति । (पच्यते)
पठ्	१ प.	वाचणे - पठति, पठतु, अपठत्, पठेत्, पठिष्यति । (पठ्यते)
पत्	१ प.	पडणे - पतति, पततु, अपतत्, पतेत्, पतिष्यति । (पत्यते)
पद्	४ आ.	जाणे - पद्यते, पद्यताम्, अपद्यत, पद्येत, पत्स्यते । (पद्यते)
पा	१ प.	पिणे - पिबति, पिबतु, अपिबत्, पिबेत्, पास्यति । (पीयते)
पा	२ प.	रक्षण करणे - पाति, पातु, अपात्, पायात्, पास्यति । (पीयते)
पाल्	१० उ.	रक्षण करणे - पालयति - ते, पालयतु, अपालयत्, पालयेत्, पालयिष्यति । (पाल्यते)
पीड्	१० उ.	दुःख देणे - पीडयति, पीडयतु, अपीडयत्, पीडयेत्, पीडयिष्यति । (पीड्यते)
पुष्	४ प.	पुष्ट करणे - पुष्यति, पुष्यतु, अपुष्यत्, पुष्येत्, पोक्ष्यति । (पुष्यते)
पृ	१० उ.	पाळणे - पारयति - ते, पारयतु, अपारयत्, पारयेत्, पारयिष्यति । (पूर्यते)
प्रच्छ्	६ प.	विचारणे - पृच्छति, पृच्छतु, अपृच्छत्, पृच्छेत्, प्रक्ष्यति । (पृष्ट्यते)
	१ आ.	पसरणे - प्रथते, प्रथताम्, अप्रथत्, प्रथेत, प्रथिष्यते । (प्रथ्यते)

प्र +	१० उ.	प्रेरणा देणे - प्रेरयति, प्रेरयतु, प्रेरयतु, प्रेरयेत्, प्रेरयिष्यति । (प्रेरयति)
बन्ध्	६ प.	बांधणे - बध्नाति, बध्नातु, अबध्नात्, बध्नीयात्, भन्त्स्यति । (बध्द्यते)
बाध्	१ आ.	दुःख देणे - बाधते, बाधताम्, अबाधत, बाधेत, बाधिष्यते । (बाध्यते)
बुध्	६ आ.	जाणणे - बुध्यते, बुध्यताम्, अबुध्यत, बुध्येत, भोत्स्यते । (बुध्यते)
ब्रू	२ उ.	बोलाणे - ब्रवीति, ब्रवीतु, अब्रवीत्, ब्रूयात्, वक्ष्यति । (उच्यते)
भक्ष्	१० उ.	खाणे प. - भक्षयति, भक्षयतु, अभक्षयत्, भक्षयेत्, भक्षयिष्यति । आ. - भक्षयते, भक्षयताम्, अभक्षयत, भक्षयेत, भक्षयिष्यते । (भक्ष्यते)
भज्	१ उ.	सेवा करणे - भजति - ते, भजतु, अभजत्, भजेत्, भक्षयति । (भज्यते)
भा	२ प.	चमकणे - भाति, भातु, अभात्, भायात्, भास्यति । (भायते)
भाष्	१ आ.	बोलाणे - भाषते, भाषताम्, अभाषत, भाषेत, भाषिष्यते । (भाष्यते)
भास्	१ आ.	चमकणे - भासते, भासताम्, अभासत, भासेत, भासिष्यते । (भास्यते)
भिक्ष्	१ आ.	मागणे - भिक्षते, भिक्षताम्, अभिक्षत, भिक्षेत, भिक्षिष्यते । (भिक्ष्यते)
भिद्	७ उ.	तोडणे - भिनत्ति, भिनतु, अभिनत्, भिन्ध्यात्, भेत्स्यति । (भिद्ध्यते)
भी	३ प.	भिणे - बिभेति, बिभतु, अबिभेत्, बिभीयात्, भेष्यति । (भीयते)
भुज्	७ उ.	पाळणे - प. - भुजति, भुजतु, अभुजत्, भुज्यात्, भोक्ष्यति । (भुज्यते)
भुज्	७ आ.	खाणे - भुङ्क्ते, भुङ्क्ताम्, अभुङ्क्त, भुंजीत, भोक्ष्यते । (भुज्यते)
भू	१ प.	होणे - भवति, भवतु, अभवत्, भवेत्, भविष्यति । (भूयते)

भृ	१ उ.	पालन करणे - भरति - ते, भरतु, अभरत्, भरेत्, भरिष्यति । (भ्रियते)
भृ	क ३	धारण, पोषण करणे - बिभर्ति, बिभर्तु, अबिभर्, बिभर्ष्यात्, भरिष्यति । (भ्रियते)
भ्रम्	१ प.	फिरणे - भ्रमति, भ्रमतु, अभ्रमत्, भ्रमेत, भ्रमिष्यति । (भ्रम्यते)
भ्रम्	४ प.	फिरणे - भ्राम्यति, भ्राम्यतु, अभ्राम्यत्, भ्राम्येत, भ्रामिष्यति । (भ्रम्यते)
भ्रश्	१ आ.	पडणे - भ्रंशते, भ्रंशताम्, अभ्रंशत, भ्रंशेत, भ्रंशिष्यते । (भ्रश्यते)
भ्राज्	१ सा.	चमकणे - भ्राजते, भ्राजताम्, अभ्राजत, भ्राजेत, भ्राजिष्यति । (भ्राज्यते)
मण्ड्	१० उ.	मण्डन करणे - मण्डयति, मण्डयतु, अमण्डयत्, मण्डयेत्, मण्डयिष्यति । (मण्ड्यते)
मध्	१ प.	मंथन करणे, घुसळणे - मथति, मथतु, अमथत्, मथेत्, मथिष्यति । (मथ्यते)
मद्	४ प.	खुश होणे - माद्यति, माद्यतु, अमाद्यत्, माद्येत्, मदिष्यति । (मद्यते)
मन्	४ आ.	मानणे - मन्यते, मन्यताम्, अमन्यत, मन्येत, मंस्यते । (मन्यते)
मन्	१० उ.	मंत्रणा करणे - आ. मन्त्रयते, मन्त्रयताम्, अमन्त्रयत, मन्त्रयेत, मन्त्रयिष्यते । प. - मन्त्रयति, मन्त्रयतु, अमन्त्रयत्, मन्त्रयेत्, मन्त्रयिष्यति । (मन्त्र्यते)
मन्थ्	६ प.	मध्नाति, मध्नातु, अमध्नात्, मध्नीयात्, मन्थिष्यति । (मथ्यते)
मा	२ प.	मोजणे - माति, मातु, अमात्, मायात्, मास्यति । (मीयते)
मुच्	६ उ.	सोडणे प. मुञ्चति, मुञ्चतु, अमुञ्चत, मुञ्चेत, मोक्ष्यति । आ. - मुञ्चते, मुञ्चताम्, अमुञ्चत, मुञ्चेत, मोक्ष्यते । (मुच्यते)
मुद्	१ आ.	खुश होणे - मोदते, मोदताम्, अमोदत, मोदेत, मोदिष्यते । (मुद्यते)

मुष्	६ प.	चोरणे - मुष्णाति, मुष्णातु, अमुष्णात्, मुष्णीयात्, मोषिष्यति । (मुष्यते)
मूर्च्छ्	१ प.	मूर्च्छित होणे, बेशुद्ध पडणे - मूर्च्छति, मूर्च्छतु, अमूर्च्छत्, मूर्च्छत्, मूर्च्छिष्यति । (मूर्च्छयते)
म्	६ आ.	मरणे - म्रियते, म्रियताम्, अम्रियत, म्रियेत, म्रिष्यते । (म्रियते)
म्लै	१ प.	कोमेजणे - म्लायति, म्लायतु, अम्लायतु, म्लायेत, म्लायेत, म्लायस्यति । (म्लायते)
यज्	१ उ.	यज्ञ करणे - यजति - ते, यजतु, अयजत्, यजेत्, यक्ष्यति । (इज्यते)
यत्	१ आ.	यत्न करणे - यतते, यतताम्, अयतत, यतेत, यतिष्यते । (यत्यते)
या	२ प.	जाणे - याति, यातु, अयात्, यायात्, यास्यति । (यायते)
याच्	१ उ.	मागणे
		प. याचति, याचतु, अयाचत्, याचेत्, याचिष्यति ।
		आ. याचते, याचताम्, अयाचत, याचेत, याचिष्यते । (याच्यते)
याप्	१० प.	घालविणे - यापयति, यापयतु, अयापयत्, यापयेत्, यापयिष्यति । (याप्यते)
युज्	१० उ.	लावणे (योजना करणे) - योजयति, योजयतु, अयोजयत्, योजयेत्, योजयिष्यति । (योज्यते)
युध्	४ आ.	भांडणे, युद्ध करणे - युध्यते, युध्यताम्, अयुध्यत्, युध्येत, योत्स्यते । (युध्यते)
रक्ष्	१ प.	संरक्षण करणे - रक्षति, रक्षतु, अरक्षत्, रक्षेत्, रक्षिष्यति । (रक्ष्यते)
रच्	१० उ.	बनविणे, रचणे, रचना करणे - रचयति - ते, रचयतु, अरचयत्, रचयेत्, रचयिष्यति । (रच्यते)
रज्ज्	४ उ.	खुशा होणे - रज्यति - ते, रज्यतु, अरज्यत्, रज्येत्, रंक्ष्यति । (रज्यते)
रस्	१ आ.	रमणे - रमते, रमताम्, अरमत, रमेत, रंस्यते । (रस्यते)

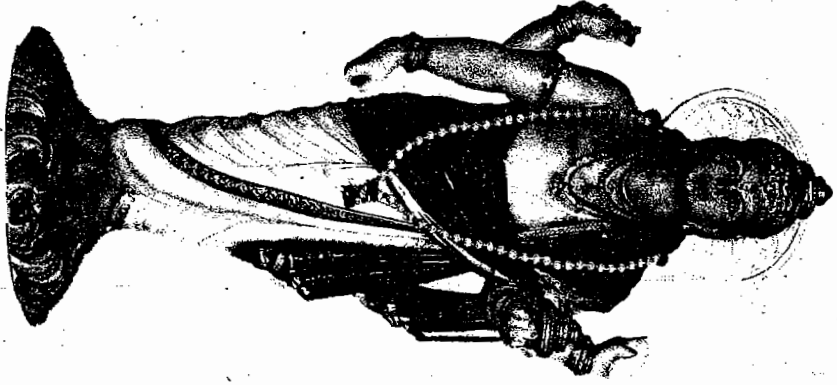
राज्	१ उ.	चमकणे - प. राजति, राजतु, अराजत्, राजेत्, राजिष्यति । आ. राजते, राजताम्, अराजत, राजेत्, राजिष्यते । (राज्यते)
रुच्	१ आ.	आवडणे - रोचते, रोचताम्, अरोचत, रोचेत, रोचिष्यते । (रुच्यते)
रुद्	२ प.	रडणे - रोदिति, रोदितु, अरोदीत्, रुधात्, रोदिष्यति । (रुद्यते)
रुध्	७ उ.	धांविणे, अडविणे
		प. - रुणद्धि, रुणद्ध, अरुणत्, रुक्ध्यात्, रोत्स्यति ।
		आ. रुन्धे, रुन्धाम्, अरुन्ध, रुन्धीत, रोत्स्यते । (रुध्यते)
रुह्	१ प.प.	उगवणे - रोहति, रोहत्, अरोहत्, रोहेत्, रोक्ष्यति । (रुह्यते)
लङ्घ	१ आ.	ओलांडणे - लङ्घते, लङ्घताम्, अलङ्घत, लङ्घेत, लङ्घिष्यते । (लङ्घ्यते)
लप्	१ प.	बोलणे - लपति, लपतु, अलपत्, लपेत्, लपिष्यति । (लप्यते)
लभ्	१ आ.	मिळविणे - लभते, लभताम्, अलभत, लभेत, लप्स्यते । (लभ्यते)
लम्ब्	१ आ.	लटकणे - लम्बते, लम्बताम्, अलम्बत, लम्बेत, लम्बिष्यते । (लम्ब्यते)
लष्	१ उ.	आवडणे - लषति - ते, लषतु, अलषत्, लषेत्, लषिष्यति । (लष्यते)
लिख्	६ प.	लिहीणे - लिखति, लिखतु, अलिखत्, लिखेत्, लेखिष्यति । (लिख्यते)
लिप्	६ उ.	लिंपणे - लिम्पति, लिम्पतु, अलिम्पत्, लिम्पेत्, लिप्स्यति । (लिप्यते)
ली	३ आ.	लीन होणे, शरण जाणे - लीयते, लीयताम्, अलीयत, लीयेत, लेष्यते । (लीयते)
लुप्	६ उ.	नष्ट करणे - लुम्पति - ते, लुम्पतु, अलुम्पत्, लुम्पेत्, लोपिष्यति । (लुप्यते)
लोक्	१ आ.	बघणे - लोकेत, लोकताम्, अलोकत, लोकेत, लोकिष्यते । (लोक्यते)

लोच्	१० उ.	बधणे - लोचयति - ते, लोचयतु, अलोचयतु, लोचयेतु, लोचयिष्यति । (लोच्यते)
वद्	१ प.	बोलणे - वदति, वदतु, अवदतु, वदेतु, वदिष्यति । (उद्ध्यते)
वन्द्	१ आ.	प्रणाम करणे - वन्दते, वन्दताम्, अवन्दत, वन्देत, वन्दिष्यते । (वन्द्यते)
वप्	१ उ.	वपति - ते, वपतु, अवपतु, वपेत्, वप्यति । (उप्यते)
वस्	१ प.	राहणे - वसति, वसतु, अवसतु, वसेत्, वत्स्यति । (उष्यते)
वह्	१ उ.	वाहणे - वहति - ते, वहतु, आवहत्, वहेत्, वक्ष्यति । (उह्यते)
वा	२ प.	वारा वाहणे - वाति, वातु, अवात्, वायात्, वार्यति । (वायते)
विद्	२ प.	जाणणे - वेत्ति, वेत्तु, अवेत्, विद्यात्, वेदिष्यति । (विद्यते)
विद्	१ आ.	होणे - विद्यते, विद्यताम्, अविद्यत, विद्येत, वेत्स्यते । (विद्यते)
विद्	१ उ.	मिळविणे - विन्दति - ते, विन्दतु, अविन्दतु, विन्देत्, वेदिष्यति । (विद्यते)
विद्	१ आ.	म्हणणे - वेद्यते, वेद्यताम्, अवेद्यतु, वेद्येत, वेदयिष्यते । (वेद्यते)
विश्	६ प.	घुसणे - विशति, विशतु, अविशत्, विशेत्, वेक्ष्यति । (विश्यते)
वृ	५ उ.	निवडणे - वृणोति, वृणोतु, अवृणोत्, वृणुयात्, वरिष्यति । (व्रियते)
वृत्	१ आ.	होणे - वर्तते, वर्तताम्, अर्वातत्, वर्तेत्, वर्तिष्यते । (वृत्स्यते)
वृश्	१ आ.	वाढणे - वर्धते, धर्वाताम्, अवर्धत्, वर्धेत, वर्धिष्यते । (वृध्यते)
वृ	१ प.	वर्षाव होणे - वर्षति, वर्षतु, अवर्षत्, वर्षेत्, वर्षिष्यति । (वृष्यते)
वे	१ उ.	विणणे - वयति - ते, वयतु, अवयत्, वयेत्, वास्यति । (ऊयते)
वेप	१ आ.	कापणे - वेपते, वेपताम्, अवेपत्, वेपेत्, वेपिष्यते । (वेप्यते)
व्यष्	१ आ.	दुःखी होणे - व्यथते, व्यथताम्, अव्यथत्, व्यथेत, व्यथिष्यते । (व्यथ्यते)
व्यष्	१ प.	बेधणे - विध्यति, विध्यतु, अविध्यत्, विध्येत्, वेत्स्यति । (विध्यते)
शक्	१ प.	शकणे - शक्नोति, शक्नोतु, अशक्नोत्, शक्नुयात्, शक्ष्यति । (शक्यते)

शम	१ आ.	शंका करणे - शमते, शमताम्, अशमत, शमेत्, शमिष्यते । (शङ्क्यते)
शप्	१ उ.	शाप देणे - शपति - ते, शपतु, अशपत्, शपेत्, शप्यति । (शप्यते)
शम्	१ प.	शान्त होणे - शाम्यति, शाम्यतु, अशाम्यत्, शाम्येत्, शमिष्यति । (शम्यते)
शास्	२ प.	शिक्षा देणे - शास्ति, शास्तु, अशात्, शिष्यात्, शासिष्यति । (शिष्यते)
शिक्ष्	१ आ.	शिकणे - शिक्षते, शिक्षताम्, अशिक्षत, शिक्षेत, शिषिष्यते । (शिक्ष्यते)
शी	२ आ.	होणे - शेते, शेताम्, अशेत, शयीत्, शयिष्यते । (शय्यते)
शुच्	१ प.	शोक करणे - शोचति, शोचतु, अशोचत्, शोचेत्, शोचिष्यति । (शुच्यते)
शुध्	१ प.	शुद्ध होणे - शुध्यति, शुध्यतु, अशुध्यत्, शुध्येत्, शोत्स्यति । (शुध्यते)
शुभ्	१ आ.	चांगले वाटणे - शोभते, शोभताम्, अशोभत, शोभेत्, शोभिष्यते । (शुभ्यते)
शुष्	१ प.	वाळणे - शुष्यति, शुष्यतु, अशुष्यत्, शुष्येत्, शोक्ष्यति । (शुष्यते)
शृ	६ प.	नष्ट होणे - शृणोति, शृणोतु, अशृणात्, शृणीयात्, शारिष्यति । (शीयते)
श्रि	१ उ.	आश्रय घेणे - श्रयति - ते, श्रयतु, अश्रयत्, श्रयेत्, श्रयिष्यति । (श्रियते)
श्रु	१ प.	ऐकणे - शृणोति, शृणोतु, अशृणोत्, शृणुयात्, श्रोष्यति । (श्रुयते)
श्लिन्ष्	१ प.	आलिंगन करणे - श्लिष्यति, श्लिष्यतु, अश्लिष्यत्, श्लिष्येत्, श्लिषिष्यति । (श्लिष्यते)
श्वस्	२ प.	श्वस घेणे - श्वसिति, श्वसितु, अश्वसीत्, स्वश्यात्, श्वसिष्यति । (श्वस्यते)
सद्	१ प.	बसणे - सीदति, सीदतु, असीदत्, सीदेत्, सेत्स्यति । (सद्यते)

सह्	१ आ.	सहन करणे - सहते, सहताम्, असहत्, सहेत्, सहिष्यते । (सहते)
साकृत्य्	१० उ.	धैर्यं वाढविणे - सान्त्वयति, सान्त्वयतु, असान्त्वयत्, सान्त्वयेत्, सान्त्वयिष्यति । (सान्त्वयते)
सिञ्च्	६ उ.	शिंपडणे - सिञ्चति, - ते सिञ्चतु, असिञ्चत्, सिञ्चेत्, सेक्ष्यति । (सिञ्च्यते)
सिञ्	४ प.	शिवणे - सीव्यति, सीव्यतु, असीव्यत्, सीव्येत्, सेविष्यति । (सीव्यते)
सु	५ उ.	पिळणे - प. - सुनोति, सुनोतु, असुनोत्, सुनयात्, सोष्यति । आ. - सुनुते, सुनुताम्, असुनुत, सुन्वीत, सोष्यते । (सुनुते)
सृ	१ प.	चालणे - सरति, सरतु, असरत्, सरेत्, सरिष्यति । (खियते)
सृज्	६ प.	- सृजति, सृजतु, असृजत्, सृजेत्, सृज्यति । (सृज्यते)
सेव्	१ आ.	सेवा करणे - सेवते, सेवताम्, असेवत, सेवेत्, सेविष्यते । (सेव्यते)
सो	४ प.	नष्ट होणे - स्यति, स्यतु, अस्यत्, स्येत्, सास्यति । (सीयते)
स्तु	२ उ.	स्तुति करणे - स्तौति, स्तौतु, अस्तौत्, स्तूयात्, स्तोष्यति । (स्तूयते)
स्था	१ प.	थांबणे - तिष्ठति, तिष्ठतु, अतिष्ठत्, तिष्ठेत्, स्थास्यति । (स्थीयते)
स्ना	२ प.	अंधोळ करणे - स्नाति, स्नातु, अस्नात्, स्नायात्, स्नास्यति । (स्नायते)
स्निह्	४ प.	स्निहति, स्निह्यतु, अस्निह्यत्, स्निहेत्, स्नेहिष्यति । (स्निह्यते)
स्पन्द्	१ आ.	हालणे - स्पन्दते, स्पन्दताम्, अस्पन्दत्, स्पन्देत्, स्पन्दिष्यते । (स्पन्दयते)
स्पर्ध्	१ आ.	स्पर्धा करणे - स्पर्धते, स्पर्धताम्, अस्पर्धत्, स्पर्धेत्, स्पर्धिष्यति । (स्पर्धयते)

स्पृश्	६ प.	स्पर्श करणे - स्पृशति, स्पृशतु, अस्पृशत्, स्पृशेत्, स्पृक्ष्यति । (स्पृश्यते)
स्पृह्	१० उ.	स्पृहयति, स्पृहयतु, अस्पृहयत्, स्पृहयेत्, स्पृहयिष्यति । (स्पृहते)
स्मृ	१ प.	आठवणे - स्मरति, स्मरतु, अस्मरत्, स्मरेत्, स्मरिष्यति । (स्मर्यते)
खस्	१ आ.	पडणे - खंसते, खंसताम्, अखंसत्, खंसेत्, खंसिष्यते । (खस्यते)
स्वद्	१० उ.	स्वाद घेणे - आस्वादयति, अस्वादयतु, आस्वादयत्, आस्वादयेत्, आस्वादयिष्यति । (आस्वादयते)
स्वप्	२ प.	झोपणे - स्वपिति, स्वपितु, अस्वपत्, स्वप्यात्, स्वस्यति । (सुप्यते)
हन्	२ प.	मारणे - हन्ति, हन्तु, अहन्, हन्यात्, हनिष्यति । (हन्यते)
हस्	१ प.	हसणे - हसति, हसतु, अहसत्, हसेत्, हसिष्यति । (हस्यते)
हा	३ प.	सोडणे - जहाति, जहातु, अजहात्, जहात्, हास्यति । (हीयते)
हु	३ प.	यज्ञ करणे - जुहोति, जुहोतु, अजुहोत्, जुहुयात्, होष्यति । (हूयते)
हृ	१ उ.	घेऊन जाणे, चोरणे प. - हरति, हरतु, अहरत्, हरेत्, हरिष्यति आ. - हरते, हरताम्, अहरत्, हरेत्, हरिष्यते । (हियते)
हृष्	४ प.	प्रसन्न होणे - हृष्यति, हृष्यतु, अहृष्यत्, हृष्येत्, हृषिष्यति । (हृष्यते)
ह्लाद्	१ आ.	आनंदित होणे - ह्लादते, ह्लादताम्, अह्लादत्, ह्लादेत्, ह्लादिष्यते । (ह्लाद्यते)
ह्ले	१ उ.	हाक मारणे - आह्वयति - ते, आह्वयतु, आह्वयेत्, आह्वयिष्यति । (आह्वयते)

शिवं प्रकाशं

www.shantanuprakashan.com

<http://www.facebook.com/shantanuprakashan>

Cell : 98 22 08 55 06

FREE HOME DELIVERY ... FOR STUDENTS ... ALL OVER INDIA

Contact : 0 98 22 08 55 06 (Shantanu)

240

सुश्रुत संहिता

शास्त्रस्यशास्त्रम्

अध्याय ४

लेखक :

डॉ. योनिता जगदाडे

एम्.डी. (संहिता)

डॉ. राजेन्द्र देशपांडे

एम्.डी. (चिकित्सा)

शिवं प्रकाशं

www.shantanuprakashan.com

<http://www.facebook.com/shantanuprakashan>

Cell : 98 22 08 55 06

241

अथातो गर्भव्याकरणं नाम शारीरं व्याख्यास्यामः ॥१॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥२॥

अथ-अतः गर्भव्याकरणं नाम शारीरं वि-आख्यास्यामः ॥१॥

यथा-उवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥२॥

यानंतर गर्भव्याकरण = गर्भविकरण (गर्भ विस्तृत वर्णन) शारीर विशेषत्वाने सांगतो, जसे भगवान धन्वन्तरींनी सांगितले आहे.

अग्निः सोमो वायुः सत्त्वं रजस्तमः पञ्चेन्द्रियाणि भूतात्मेति प्राणाः ॥३॥

अग्निः सोमो वायुः सत्त्वं रजः तमः पञ्च-इन्द्रियाणि भूतात्मा इति

प्राणाः ॥३॥

१	अग्निः	पाचक, भ्राजक, अलोचक, रंजक, साधक, पित्त सर्व धात्वग्नि, वाणीचे अधिदैवत.
२	सोम	कफ, रस, शुक्र इ. रसनोन्द्रिय, मनाचे अधिदैवत.
३	वायु	प्राण - अपानादि ५ प्रकार
४	सत्त्व	
५	रज	
६	तम	
७-११	पंचइन्द्रिय	श्रवणादि ५
१२	भूतात्मा	कर्मपुरुष

हे प्राण आहेत.

• प्राणयन्ति जीवयन्ति - इति प्राणाः ।

सप्त त्वचा

डल्हन

तस्य खल्वेवं प्रवृत्तस्य शुक्रशोणितस्याभिपच्यमानस्य क्षीरस्यैव सन्तानिकाः

सप्त त्वचो भवन्ति ।

तस्य खलु-एवं प्रवृत्तस्य शुक्रशोणितस्य अभिपच्यमानस्य क्षीरसी-एव

सन्तानिकाः सप्त त्वचो भवन्ति ।

१) तासां प्रथमाऽवभासिनी नाम, या सर्वाऽन् वर्णानवभासयति पञ्चविधां च छायां प्रकाशयति ।

तासां प्रथमा-अवभासिनी नाम, या सर्वाऽन् वर्णान् अवभासयति पञ्चविधां च छायां प्रकाशयति ।

सा त्रीहेरष्टादशभागप्रमाणा, सिध्मपचकण्टकाधिष्ठाना ।

सा त्रीहेः अष्टादशभागप्रमाणा, सिध्मपचकण्टक-अधिष्ठाना ।

२) द्वितीया लोहिता नाम षोडशभागप्रमाणा, तिलकालकन्यच्छव्यङ्गाधिष्ठाना ।

द्वितीया लोहिता नाम, षोडशभागप्रमाणा, तिलकालकन्यच्छव्यङ्ग-अधिष्ठाना ।

३) तृतीया श्वेता नाम द्वादशभागप्रमाणा, चर्मदलाजगल्लीमषकाधिष्ठाना ।

तृतीया श्वेता नाम, द्वादशभागप्रमाणा, चर्मदल अजगल्ली-मषक-अधिष्ठाना ।

४) चतुर्थी ताम्रा नामाष्टादशभागप्रमाणा, विविधकिलासकुष्ठाधिष्ठाना ।

चतुर्थी ताम्रा नाम अष्टादशभागप्रमाणा, विविधकिलासकुष्ठ-अधिष्ठाना ।

५) पञ्चमी वेदिनी नाम पञ्चभागप्रमाणा, कुष्ठविसर्पाधिष्ठाना ।

पञ्चमी वेदिनी नाम पञ्चभागप्रमाणा, कुष्ठविसर्प-अधिष्ठाना ।

६) षष्ठी रोहिणी नाम त्रीहिप्रमाणा, ग्रन्थपच्यर्बुदश्लीपदगलगण्डाधिष्ठाना ।

षष्ठी रोहिणी नाम त्रीहिप्रमाणा, ग्रन्थि-अपची-अर्बुद श्लीपद गलगण्ड-अधिष्ठाना ।

७) सप्तमी मांसधरा नाम त्रीहिद्वयप्रमाणा, भगन्दरविद्रध्यर्शोऽधिष्ठाना ।

सप्तमी मांसधरा नाम त्रीहिद्वयप्रमाणा, भगन्दर विद्रधि-अर्शो-अधिष्ठाना ।

यदेतत् प्रमाणं निर्दिष्टं तन्मांसलेखवकाशेषु न ललाटे सूक्ष्माङ्गुल्यादिषु च, यतो वक्ष्यत्युदेषु 'त्रीहिमुखेनाङ्गुदोदप्रमाणमगाढं विध्येत्' (चि.अ.१४) इति ॥४॥

यत् एतत् प्रमाणं निर्दिष्टं तत्-मांसलेषु-अवकाशेषु, न ललाटे सूक्ष्म-
अङ्गुलि-आदिषु च, यतो वक्ष्यति उदरेषु- 'श्रीहिमुखेन-अङ्गुष्ठ-उदर
प्रमाणम्-अवगाढं विध्येत्' (चि. अ. १४) इति ॥४॥

अशा प्रकारे प्रवृत्त (भूतात्माअधिष्ठित) शुक्रशोणित परिपक्व होऊन दुधावर जशी
साय येते तशा प्रकारे ७ त्वचा उत्पन्न होतात.

सप्त त्वचा वर्णन

नाम	कार्य	प्रमाण	अधिष्ठानभूत व्याधि
१ अवभासिनी	सर्व वर्ण प्रकट करते, ५ ही प्रकारच्या छाया प्रकाशित करते, प्रभा प्रकाशित करते.	१/२ ब्रीही	सिध्म, पद्मकणटक
२ लोहितता	-----	१/३ ब्रीही	तिलकालक, न्यच्छ, व्यंग
३ श्वेता	-----	१/२ ब्रीही	चर्मदल, अजगण्ठी, मषक (मस)
४ ताम्रा	-----	१/८ ब्रीही	विविध किलास, कुष्ठ
५ वेदिनी	-----	१/५ ब्रीही	कुष्ठ, विसर्प
६ रोहिणी	-----	१ ब्रीही	ग्रंथि, अपच्ची, अर्बुद, श्लीपद, जलजोड
७ मांसधरा	-----	२ ब्रीही	भणंदर, विद्वधि, अर्श

त्वचैचे हे प्रमाण मांसल स्थानावरील आहे; कपाल, अंगुली इ. सूक्ष्म ठिकाणांवरील
नाही. म्हणून उदररोगामध्ये (चिकित्सेमध्ये) - श्रीहिमुख शब्दाने अंजठ्याएवढा जाड
वेष करण्याचा निर्देश केलेला आहे.

सप्त कला

कलाः खल्वपि सप्त भवन्ति धात्वाशयान्तर मर्यादाः ॥५॥

कलाः खलु-अपि सप्त भवन्ति धातु-आशय-अन्तर मर्यादाः ॥५॥

धात्वाशयामध्ये सीमाभूत अशा असणाऱ्या ७ कला असतात.

धात्वाशय = दधति-इति धातवो रसरक्तमांस आदयः कफपित्तपुरीषाणि-
अपि प्राकृतानि स्वकर्मणा दधति-इति धातवः, तेषाम्-
आशया अवस्थानप्रदेशा धातु-आशयाः तेषाम्-अन्तरेषु मर्यादा
सीमाभूता इति-अर्थः ।
इतरूण

भवतश्चात्र - यथा हि सारः काष्ठेषु छिद्यमानेषु दृश्यते ।

तथाहि धातुर्मासेषु छिद्यमानेषु दृश्यते ॥६॥

भवतः च अत्र - यथा हि सारः काष्ठेषु छिद्यमानेषु दृश्यते ।

तथाहि धातुः मासेषु छिद्यमानेषु दृश्यते ॥६॥

कला म्हणजे काय ?

स्नायुभिश्च प्रतिच्छन्नान् सन्ततांश्च जरायुणा ।

रलेष्मणा वेष्टितांश्चापि कलाभागांस्तु तान् विदुः ॥७॥

स्नायुभिः च प्रतिच्छन्नान् सन्ततान् च जरायुणा ।

रलेष्मणा वेष्टितान् च-अपि कलाभागान् तु तान् विदुः ॥७॥

लाकूड फोडल्यावर जसे सारभार दिसतो, तसेच मांसधातुमध्ये छेद घेतल्यावर
धातु दिसतो. स्नायुंनी आच्छादित, जरायुने योग्य प्रकारे व्याप्त आणि कफाने वेष्टित
भागाला कला म्हटले आहे.

१) मांसधरा कला

तासां प्रथमा मांसधरा, यस्यां मांसं सिरास्नायुधमनी-स्रोतसां प्रताना
भवन्ति ॥८॥

तासां प्रथमा मांसधरा, यस्यां मांसं सिरास्नायुधमनी स्रोतसां प्रताना
भवन्ति ॥८॥

या कलांमध्ये पहिली कला मांसधरा नावाची आहे. मांसधरा कलेने अधिष्ठित
मांसामध्ये सिरा, स्नायु, धमनी, स्रोतसांच्या शाखा-प्रशाखा (विस्तार) असतात.

यथा विसमृणालानि विवर्धन्ते समन्ततः ।

भूमौ पङ्कोदकस्थानि तथा मांसं सिरादयः ॥९॥

यथा विसमृणालानि विवर्धन्ते समन्ततः ।

भूमौ पङ्क-उदकस्थानि तथा मांसं सिरा-आदयः ॥९॥

जसे चिखलासहित जलामध्ये असणारे कमलनाल चारही बाजूंना पसरतात, तसेच मांसामध्ये सिरा, स्नायु, धमनी, स्रोतस पसरतात.

२) रक्तधरा कला

द्वितीया रक्तधरा मांसस्याभ्यन्तरतः, तस्यां शोणितं विशेषतश्च सिरासु

यकृत्प्लीहोश्च भवति ॥१०॥

द्वितीया रक्तधरा मांसस्य-अभ्यन्तरतः, तस्यां शोणितं विशेषतः च सिरासु

यकृत्प्लीहोः च भवति ॥१०॥

दुसरी कला रक्तधरा नावाची आहे. ती मांसाच्या आत असते. या कलेमध्ये विशेषतः सिरांमध्ये आणि यकृत्-प्लीहेंमध्ये रक्त असते.

वृक्षद्यथाभिप्रहतात् क्षीरिणः क्षीरिभावहेत् ।

मांसादेवं क्षतात् क्षिप्रं शोणितं संप्रसिच्यते ॥११॥

वृक्षात्-यथा-अभिप्रहतात् क्षीरिणः क्षीरिम्-आवहेत् ।

मांसात्-एवं क्षतात् क्षिप्रं शोणितं संप्रसिच्यते ॥११॥

जसे क्षीरि वृक्षांवर प्रहार केल्यास क्षीर (चीक) येऊ लागतो, तसेच मांसात जखम झाल्यावर त्वरित रक्त येऊ लागते.

३) मेदोधरा कला

तृतीया मेदोधरा; मेदो हि सर्वभूतानामुदरस्थमण्वस्थिषु च, महत्सु च मज्जा

भवति ॥१२॥

तृतीया मेदोधरा; मेदो हि सर्वभूतानाम-उदरस्थम्-अणु-अस्थिषु च, महत्सु

च मज्जा भवति ॥१२॥

तिसरी मेदोधरा नावाची कला आहे. मेद सगळ्या प्राण्यांच्या उदरामध्ये तसेच छोट्या अस्थिमध्ये असतो आणि मोठ्या अस्थिमध्ये मज्जा असते.

स्थूलास्थिषु विशेषेण मज्जा त्वभ्यन्तराश्रितः ।

अधतरेषु सर्वेषु सरक्तं मेद उच्यते ।

शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसा परिकीर्तिता ॥१३॥

स्थूल-अस्थिषु विशेषेण मज्जा तु-अभ्यन्तर-आश्रितः ।

अथ-इतरेषु सर्वेषु सरक्तं मेद उच्यते ।

शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसा परिकीर्तिता ॥१३॥

मोठ्या अस्थिमध्ये विशेषतः मज्जा असते व इतर सर्व अस्थिंच्या आतमध्ये असणाऱ्या घटकास सरक्त मेद असे म्हणतात.

शुद्ध मांसाचा जो स्नेह असतो, त्याला 'वसा' म्हणतात.

४) श्लेष्मधरा कला

चतुर्थी श्लेष्मधरा सर्वसन्धिषु प्राणभृतां भवति ॥१४॥

चतुर्थी श्लेष्मधरा सर्वसन्धिषु प्राणभृतां भवति ॥१४॥

चौथी कला श्लेष्मधरा आहे. सगळ्या प्राण्यांच्या संधींमध्ये उपस्थित असते.

स्नेहाभ्यक्ते यथा ह्यक्षे चक्रं साधु प्रवर्तते ।

सन्धयः साधु वर्तन्ते संश्लिष्टाः श्लेष्मणा तथा ॥१५॥

स्नेह-अभ्यक्ते यथा हि-अक्षे चक्रं साधु प्रवर्तते ।

सन्धयः साधु वर्तन्ते संश्लिष्टाः श्लेष्मणा तथा ॥१५॥

अक्षामध्ये (चाकाच्या छिद्रामधील काठी) तेल घातल्यावर जसे चाक चांगल्या प्रकारे चालू लागते, तसेच श्लेष्माने लिप्त संधी चांगल्या प्रकारे काम करतात.

५) पुरीषधरा कला

पञ्चमी पुरीषधरा नाम, याऽन्तः कोष्ठे मलमभिविभजते पक्काशयस्था

॥१६॥

पञ्चमी पुरीषधरा नाम, या-अन्तः कोष्ठे मलम् अभिविभजते पक्काशयस्था

॥१६॥

पाचवी कला 'पुरीषधरा' नावाची आहे, जी पक्काशयातील मल वेगळा करते.

यकृत्समन्तात् कोष्ठं च तथाऽन्त्राणि समाश्रिता ।

उण्डुकस्थं विभजते मलं मलधरा कला ॥१७॥

यकृत्समन्तात् कोष्ठं च तथा-आन्त्राणि सम-अश्रिता ।

उण्डु(न्दु)कस्थं विभजते मलं मलधरा कला ॥१७॥

यकृत् व कोष्ठाच्या आसपास तसेच आन्त्रामध्ये समाश्रित असणाऱी मलधरा कला उण्डुकात असणाऱ्या मलाचे विभाजन करते. (मूत्र-पुरीष असे पृथक्करण करते)

६) पित्तधरा कला

षष्ठी पित्तधरा या चतुर्विधमन्नपानमाशयात् प्रच्युतं पकाशयोपस्थितं धारयति ॥१८॥

षष्ठी पित्तधरा या चतुर्विधम्-अन्नपानम्-आमाशयात् प्रच्युतं पकाशय-उपस्थितं धारयति ॥१८॥

सहाय्या कलेचे नाव पित्तधरा कला आहे. ही कला आमाशयातून पकाशयात आलेल्या चतुर्विध (अशित, खादित, पीत, लीढ) अन्नपानाचे धारण करते.

अशितं खादितं पीतं लीढं कोष्ठगतं नृणाम् ।

तज्जीर्यति यथाकालं शोषितं पित्ततेजसा ॥१९॥

अशितं खादितं पीतं लीढं कोष्ठगतं नृणाम् ।

तत्-जीर्यति यथाकालं शोषितं पित्ततेजसा ॥१९॥

मनुष्याच्या कोष्ठगत गेलेल्या अशित, खादित, पीत, लीढ अन्नाचे योग्य वेळी पित्ताच्या तेजामुळे (उष्णतेमुळे) पचन, शोषण होते.

७) शुक्रधरा कला

ससमी शुक्रधरा, या सर्वप्राणिनां सर्वशरीरव्यापिनी ॥२०॥

ससमी शुक्रधरा, या सर्वप्राणिनां सर्वशरीर व्यापिनी ॥२०॥

सातवी कला शुक्रधरा नावाची आहे. ही कला सर्व प्राण्यांच्या संपूर्ण शरीरात व्याप्त असते.

यथा पयसि सर्पिस्तु गुडश्चेक्षुरसे यथा ।

शरीरेषु तथा शुक्रं नृणां विद्याद्विषयः ॥२१॥

यथा पयसि सर्पिःतु गूढः च इक्षी रसो यथा ।

शरीरेषु तथा शुक्रं नृणां विद्यात्-भिषक् वरः ॥२१॥

दुग्धामध्ये तूप, ऊसामध्ये रस ज्या प्रमाणे गूढ असतो, त्याच प्रमाणे शरीरात शुक्र व्याप्त असते, असे वैद्याने जाणावे.

द्व्यङ्गुले दक्षिणे पापर्वे बस्तिद्वारस्य चाप्यधः ।

मूत्रस्रोतःपथाच्छुक्रं पुरुषस्य प्रवर्तते ॥२२॥

द्वयङ्गुले दक्षिणे पापर्वे बस्तिद्वारस्य च-अपि-अधः ।

मूत्रस्रोतः पथात्-शुक्रं पुरुषस्य प्रवर्तते ॥२२॥

बस्तिद्वाराच्या (मूत्राशयद्वाराच्या) खाली २ अंगुल दक्षिण-पार्श्व भागी असणारे शुक्र मूत्रमार्गातून बाहेर येते.

शुक्रच्युती कशी होते ?

कुल्मदेहाश्रितं शुक्रं प्रसन्नमनसस्तथा ।

स्त्रीषु व्याप्यच्छतश्चापि हर्षात्तत् संप्रवर्तते ॥२३॥

कुल्मदेह-आश्रितं शुक्रं प्रसन्नमनसः तथा ।

स्त्रीषु व्याप्यच्छतः च अपि हर्षात्-तत् संप्रवर्तते ॥२३॥

संपूर्ण शरीराश्रित शुक्र, प्रसन्न मन व स्त्रीसंग करणाऱ्या पुरुषाच्या शरीरातून हर्षामुळे बाहेर पडते.

गर्भिणीमध्ये अपरा निर्मिती व स्तन पुष्टी

गृहीतगर्भाणामार्तववहानां स्रोतसां वर्त्मान्यवरुध्यन्ते गर्भेण, तस्माद् गृहीतगर्भाणामार्तवं न दृश्यते, ततस्तदधः प्रतिहतमूर्ध्वर्मागतमपरं

चोपचीयमानमपरेत्यभिधीयते, शोषं चोर्ध्वतरमगतं पयोधरावभिप्रतिपद्यते,

तस्माद्गर्भिण्यः पीनोन्नतपयोधरा भवन्ति ॥२४॥

गृहीतगर्भाणाम्-आर्तववहानां स्रोतसां वर्त्मनि-अवरुध्यन्ते गर्भेण,

तस्मात्-गृहीतगर्भाणाम्-आर्तवं न दृश्यते, ततः तद्-अधः प्रतिहतम्-

ऊर्ध्वम्-आगतम्-अपरं च उपचीयमानम्-अपरा-इति-अभिधीयते, शोषं

च-ऊर्ध्वतरम्-आगतं पयोधरौ-अभिप्रतिपद्यते, तस्मात्-गर्भिण्यः पीन-उन्नतपयोधरा भवन्ति ॥२४॥

गर्भिणीमध्ये आर्तववह स्रोतसांची मुखे गर्भामुळे बंद होतात म्हणून गर्भिणीमध्ये गर्भिणीमध्ये आर्तव नाही. अधोभागातून प्रवृत्ति न झाल्यामुळे ते आर्तव उर्ध्वभागी येते आणि नंतर परिवर्धित झालेले ते आर्तव 'अपरा' म्हणून संबोधले जाते. उरलेले अजून ऊर्ध्वभागी येऊन स्तनांमध्ये येते, म्हणून गर्भिणीचे स्तन पुष्ट व उन्नत होतात.

आयुर्वेदानुसार विभिन्न अवयव निर्मितीमध्ये दोष-धातु-मलांचा संबंध

गर्भस्य यकृत्प्लीहानौ शोणितजौ, शोणितफेन प्रभवः फुफ्फुसः,
शोणितकिट्टप्रभव उण्डुकः ॥२५॥
गर्भस्य यकृत्प्लीहानौ शोणितजौ, शोणितफेन प्रभवः फुफ्फुसः,
शोणितकिट्टप्रभव उण्डुकः ॥२५॥

गर्भाचे यकृत्, प्लीहा हे रक्तापासून, फुफ्फुस हे रक्ताच्या फेनापासून आणि रक्तमलापासून उण्डुक तयार होते.

असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः ।
तं पच्यमानं पित्तेन वायुश्चाप्यनुधावति ॥२६॥
ततोऽस्यान्नाणि जायन्ते गुदं बस्तिश्च देहिनः । ।
उदरे पच्यमानानामाध्मानादुक्मसारवत् ॥२७॥
असृजः श्लेष्मणः च-अपि यः प्रसादः परो मतः ।
तं पच्यमानं पित्तेन वायुः च अपि अनुधावति ॥२६॥
ततः अस्य आन्त्राणि जायन्ते गुदं बस्तिः च देहिनः ।
उदरे पच्यमानानाम्-आध्मानात् रुक्मसारवत् ॥२७॥

रक्त आणि पित्ताच्या सारभागाचे पित्ताद्वारे पचन होते. यामध्ये वात सुद्धा येतो. त्यापासून आन्न, गुद, बस्ति उदरात उत्पन्न होतात. सोने तापवून फुंकतांना सोन्याच्या साराप्रमाणे ते उत्पन्न होतात.

कफशोणितमांसानां सारो जिह्वा प्रजायते ।
यथार्थभूषणा युक्तो वायुः स्रोतांसि दारयेत् ॥२८॥
कफशोणितमांसानां सारात् जिह्वा प्रजायते ।
यथार्थम्-उष्मणा युक्तो वायुः स्रोतांसि दारयेत् ॥२८॥

कफ, रक्त, मांसाच्या सार भागापासून जिह्वा उत्पन्न होते. पित्ताने युक्त वायु प्रयोजनानुसार स्रोतांसांना विदीर्ण करतो (उत्पन्न करतो)

अनुप्रविश्य पिशितं पेशीर्विभजते तथा ।
मेदसः स्नेहमादाय सिरा स्नायुत्वमानुयात् ॥२९॥
सिराणां तु मृदुः पाकः स्नायूनां च ततः खरः ।
आश्याभ्यासयोगेन करोत्याशयसंभवम् ॥३०॥
अनुप्रविश्य पिशितं पेशीः विभजते तथा ।
मेदसः स्नेहम्-आदाय सिरा स्नायुत्वम्-आनुयात् ॥२९॥
सिराणां तु मृदुः पाकः स्नायूनां च ततः खरः ।
आश्याभ्यासयोगेन करोति-आशयसंभवम् ॥३०॥

(पित्तयुक्त वात) मांसामध्ये प्रवेश करून पेशींचे विभाजन करतो. मेदाचा स्नेह घेऊन सिरा-स्नायु तयार होतात. सिरांचा पाक मृदू असतो आणि स्नायुंचा पाक खर असतो. (मृदू पाकाने सिरा व खर पाकाने स्नायु तयार होतात.) वायु (मांसामध्ये) स्थित होऊन अभ्यासाने आशय उत्पन्न करतो.

रक्तमेदः प्रसादाद्वृक्कौ, मांसासृक्कमेदःप्रसादाद् वृषणौ,
शोणितकफप्रसादजं हृदयं, यदाश्रया हि धमन्यः प्राणवहाः तस्याधो वामतः
प्लीहा फुफ्फुसश्च, दक्षिणतो यकृत् क्लोम च; तद्विशेषेण चेतनास्थानम्,
अतस्तस्मिंस्तमसाऽऽवृते सर्वप्राणिनः स्वपन्ति ॥३१॥
रक्तमेदः प्रसादात्-वृक्कौ, मांस-असृक्-कफमेदः प्रसादात्- वृषणौ,
शोणितकफप्रसादजं हृदयं, चद्-आश्रया हि धमन्यः प्राणवहाः, तस्य-अधो
वामतः प्लीहा फुफ्फुसः च, दक्षिणतो यकृत् क्लोम च; तद्-विशेषेण
चेतनास्थानम्, अतः तस्मिन्-तमसा-आवृते सर्वप्राणिनः स्वपन्ति ॥३१॥

रक्तमेदाच्या प्रसादभागापासून २ वृक्क, मांस-रक्त-कफ-मेदाच्या प्रसाद भागापासून २ वृषण (उत्पन्न होतात).

रक्त-कफ प्रसादभागापासून हृदय उत्पन्न होते. प्राणवह धमन्या हृदयाश्रित असतात. हृदयाच्या डाव्या बाजूला खाली फुफ्फुस आणि प्लीहा असतात, हृदयाच्या उजव्या बाजूला यकृत् आणि क्लोम असतात. हृदय हे चेतनेचे विशेष स्थान आहे, म्हणून हृदय तमाने आवृत झाल्यावर प्राणी निद्रार्थीन होतात.

भवति चात्र -

पुण्डरीकेण सदृशं हृदयं स्यादधोमुखम् ।

जाग्रतस्तद्विकसति स्वपतश्च निमीलति ॥३२॥

भवति च अत्र -

पुण्डरीकेण सदृशं हृदयं स्यात्-अधोमुखम् ।

जाग्रतः तत्-विकसति स्वपतः च निमीलति ॥३२॥

अधोमुख कमळाच्या कर्ळीप्रमाणे (आकाराचे) हृदय असते. जागृत अवस्थेत ते विकसित होते आणि निद्रा अवस्थेत संकुचित होते.

निद्रा

निद्रां तु वैष्णवीं पाप्मानमुपदिशन्ति, सा स्वभावत एव सर्वप्राणिनोऽभिस्पृशति ।

तत्र यदा संज्ञावहानि स्रोतांसि तमोभूयिष्ठः स्लेष्मा प्रतिपद्यते, तदा तामसी नाम निद्रा संभवत्यनवबोधिनी, सा प्रलयकाले, तमोभूयिष्ठनामहः

सु निशासु च भवति, रजोभूयिष्ठनामनिमित्तं, सत्त्वभूयिष्ठनामधर्शान्ने,

क्षीणस्लेष्मणामनितबहुलानां मनःशरीराभितापवतां च नैव सा वैकारिकी भवति ॥३३॥

निद्रां तु वैष्णवीं पाप्मानम्-उपदिशन्ति, सा स्वभावत एव सर्वप्राणिनः अभिस्पृशति ।

तत्र यदा संज्ञावहानि स्रोतांसि तमोभूयिष्ठः स्लेष्मा प्रतिपद्यते तदा तामसी नाम निद्रा संभवति-अनवबोधिनी, सा प्रलयकाले, तमोभूयिष्ठनाम् अहःसु निशासु च भवति, रजोभूयिष्ठनाम्-अनिमित्तं, सत्त्वभूयिष्ठनाम्-अधर्शान्ने, क्षीणस्लेष्मणाम्-अनितबहुलानां मनःशरीर-अभितापवतां च न-एव, सा वैकारिकी भवति ॥३३॥

निद्रेला विष्णुची माया, पापरूप (देहाचे शुभ व्यापार बंद करते म्हणून) असे संबोधले आहे. ही निद्रा स्वभावतःच सर्व प्राण्यांना व्याप्त करते. जेव्हा संज्ञावह स्रोतसामध्ये तमगुण अधिक असलेला कफ प्रवेश करतो तेव्हा संज्ञेचा नाश करणाऱ्या तामसी निद्रेचा प्रादुर्भाव होतो.

अशा प्रकारची निद्रा प्रलयकाली संभवते.

तमोगुण अधिक असणाऱ्यांना दिवसा-रात्री (दोन्ही वेळा) निद्रा येते. रजोगुणाचे अधिक असणाऱ्यांना कधीही येते. सत्त्वप्रधान लोकांना अर्ध्या रात्रीत येते. क्षीणकफ, वाताधिक्य, शाश्विक मानसिक पीडा असणाऱ्यांना झोप येत नाही. ही निद्रा वैकारिकी असते.

निद्रा प्रकार - ३ (इल्हणानुसार)

१) तामसी २) स्वाभाविक ३) वैकारिकी

भवतश्चात्र -

हृदयं चेतनास्थानमुक्तं सुश्रुत ! देहिनाम् ।

तमोभिभूते तस्मिंस्तु निद्रा विशति देहिनाम् ॥३४॥

भवतः च अत्र -

हृदयं चेतनास्थानम्-उक्तं सुश्रुत ! देहिनाम् ।

तमः-अभिभूते तस्मिन्-तु निद्रा विशति देहिनाम् ॥३४॥

हे सुश्रुत! प्राण्यांच्या चेतनास्थानाला 'हृदय' म्हणले आहे. ते तम गुणाने व्याप्त झाले म्हणजे निद्रा प्राण्यांमध्ये प्रवेश करते.

निद्राहेतुस्तमः, सत्त्वं बोधने हेतुरुच्यते ।

स्वभाव एव वा हेतुगरीयान् परिकीर्त्यते ॥३५॥

निद्राहेतुः तमः, सत्त्वं बोधने हेतुः उच्यते ।

स्वभाव एव वा हेतुः गरीयान् परिकीर्त्यते ॥३५॥

निद्रेचे कारण तम, जागृत होण्याचे कारण सत्त्व (गुण) आहे, असे म्हणतात किंवा स्वभाव हाच निद्रेचे महत्त्वाचे कारण आहे, असे म्हणतात.

स्वप्न

पूर्वदेहागुभूतास्तु भूतात्मा स्वपतः प्रभुः ।

रजोयुक्तेन मनसा गुळाल्यर्थाच्च शुभाशुभान् ॥३६॥

पूर्वदेह-अनुभूतान्-तु भूतात्मा स्वपतः प्रभुः ।

रजोयुक्तेन मनसा गुळालि-अर्थाच्च शुभ-अशुभान् ॥३६॥

झोपलेल्या शरीराचा स्वामी (म्हणजे) भूतात्मा, पूर्वदेहाने (आणि यासुद्धा देहाने) अनुभवलेल्या शुभ-अशुभ विषयांचे ग्रहण रजोयुक्त मनाद्वारे करतो (स्वप्नदर्शन कशामुळे होते हे सांगण्यासाठी वरील श्लोक सांगितला आहे.

• भूतैः उपलक्षित आत्मा भूतात्मा ।

करणानां तु वैकल्ये तमसाऽभिप्रवर्धिते ।

अस्वप्नप्रपि भूतात्मा प्रसुप्त इव चोच्यते ॥३७॥

करणानां तु वैकल्ये तमसा-अभिप्रवर्धिते ।

अस्वपत्-न-अपि भूतात्मा प्रसुप्त इव च-उच्यते ॥३७॥

तमोगुणामुळे इंद्रियांचे वैगुण्य सर्व बाजूंनी वाढल्यामुळे झोपलेला नसूनसुद्धा भूतात्मा झोपल्यासारखा आहे, असे म्हणले जाते.

दिवास्वाप - रात्रीजागरण

सर्वतुषु दिवास्वापः प्रतिषिद्धोऽन्यत्र ग्रीष्मात्, प्रतिषिद्धेष्वपि तु बाल-वृद्ध-स्त्री-कशित-क्षत-क्षीण-मद्य-नित्ययान-वाहना-ध्वकर्मपरिश्रान्तानामभुक्तवतां मेदः स्वेदकफरसरक्त-क्षीणागामजीर्णिनां च मुहूर्त दिवास्वपनमप्रतिषिद्धम् ।

रात्रावपि जागरितवतां जागरितकालादर्धमिष्यते दिवास्वपनम् ।

विकृतिर्हि दिवास्वप्नो नाम, तत्र स्वपतामधर्मः सर्वदोषप्रकोपश्च,

तत्प्रकोपाच्च कास-श्वास-प्रतिश्याय-शिरोगौरवाङ्गमर्दारोचक-

ज्वराम्निदौर्बल्यानि भवन्ति, रात्रावपि जागरितवतां वातपित्तनिमित्तास्त

एवोपद्रवा भवन्ति ॥३८॥

सर्व-ऋतुषु दिवास्वापः प्रतिषिद्धः-अन्यत्र ग्रीष्मात्, प्रतिषिद्धेषु-

अपि, तु बाल-वृद्ध-स्त्री-कशित-क्षतक्षीण-मद्यनित्ययान-वाहन-

अध्वकर्मपरिश्रान्तानाम्-अभुक्तवतां मेदः स्वेदकफरसरक्त-क्षीणानाम्-

अजीर्णिनां च मुहूर्त दिवास्वपनम्-अप्रतिषिद्धम् ।

रात्रौ-अपि जागरितवतां जागरितकालात्-अर्धम्-इष्यते दिवास्वपनम् ।

विकृतिः हि दिवास्वप्नो नाम, तत्र स्वपताम्-अधर्मः सर्वदोषप्रकोपः

च, तत्-प्रकोपात्-च कास-श्वास-प्रतिश्याय-शिरोगौरव-अङ्गमर्द-

अरोचक-ज्वर-अग्निदौर्बल्यानि भवन्ति, रात्रौ-अपि जागरितवतां

वातपित्तनिमित्ता त एव-उपद्रवा भवन्ति ॥३८॥

ग्रीष्म ऋतू खेरीज इतर सर्व ऋतूंमध्ये दिवसा झोपणे निषिद्ध आहे. निषिद्ध असणाऱ्या ऋतूंमध्ये सुद्धा लहान मुले, वृद्ध, स्त्रीसंग केल्यामुळे कृश झालेले, क्षतक्षीण, नेहमी मद्य सेवन करणारे, गाडीतून-वाहनातून चालण्यामुळे थकलेले, भोजन न केलेले, मेद-स्वेद-कफ-रस-रक्त ज्यांच्यामध्ये क्षीण झालेले आहेत आणि ज्यांना अपचन झालेले आहे; त्यांनी १ मुहूर्त एवढी दिवसा झोप घेणे निषिद्ध नाही आणि रात्री जागरण झालेल्या व्यक्तींनी जेवढा वेळ जागरण झाले आहे त्याच्या अर्धा वेळ दिवसा झोपावे. दिवसा झोपणे ही विकृती आहे. दिवसा झोपल्याने अधर्म आणि सर्व दोषांचा प्रकोप होतो किंवा ग्रीष्म ऋतु खेरीज अन्य ऋतूंमध्ये दिवसा झोपल्याने सर्व दोषांचा प्रकोप होतो. सर्व दोष प्रकोपांमुळे कास, श्वास, प्रतिश्याय, शिरोगौरव, अंगमर्द, अरोचक ज्वर, अग्निदौर्बल्य (अग्निमांद्य) निर्माण होतात.

रात्री जागरण केलेल्यांना सुद्धा वातपित्तप्रकोपांमुळे कास-श्वासादी हेच उपद्रव होतात.

भवन्ति चात्र-

तस्मान्न जागृथाद्रात्रौ दिवास्वप्नं च वर्जयेत् ।

ज्ञात्वा दोषकरावतौ बुधः स्वप्नं मितं चरेत् ॥३९॥

अरोगः सुमना ह्येवं बलवर्णांन्वितो वृषः ।

नातिस्थूलकृशः श्रीमान् नरो जीवेत् समाः शतम् ॥४०॥

भवन्ति च-अत्र-

तस्मात्-न जागृथात्-रात्रौ दिवास्वप्नं च वर्जयेत् ।

ज्ञात्वा दोषकरौ-एतौ बुधः स्वप्नं मितं चरेत् ॥३९॥

अरोगः सुमना हि-एवं बल-वर्ण-अन्वितो वृषः ।

न-अतिस्थूलकृशः श्रीमान् नरो जीवेत् समाः शतम् ॥४०॥

म्हणून रात्री जागरण करू नये तसेच दिवसा झोपणे वर्ज्य करावे. बुद्धिमान मनुष्याने या दोन्हीना दोषकारक आहेत, असे जाणून योग्य मात्रेत झोप घ्यावी.

अशाप्रकारे योग्य प्रकारे निद्रा घेणारा मनुष्य निरोगी, आनंदी मन, बल-वर्णयुक्त, स्त्रीरमण शक्तियुक्त होऊन अतिस्थूल/अतिकृश न होता संपत्तियुक्त होऊन १०० वर्षे जगता.

(निद्रा सात्स्मीकृता प्रैस्तु रात्रौ च यदि वा दिवा ।)
 दिवाररात्रौ च ये नित्यं स्वप्नजागरणोचिताः ।
 न तेषां स्वपतां दोषो जाग्रतां वाऽपि जायते ॥४१॥
 (निद्रा सात्स्मीकृता यैः तु रात्रौ च यदि वा दिवा ।)
 दिवाररात्रौ च ये नित्यं स्वप्नजागरण-उचिताः ।
 न तेषां स्वपतां दोषो जाग्रतां वा-अपि जायते ॥४१॥

रात्री / दिवसा निद्रेला ज्यांनी सात्स्य केलेले आहे, दिवसा झोपणे आणि रात्री जागरण ज्यांच्यासाठी योग्य आहे; त्यांना दिवसा झोपण्याने / रात्री जागरण्याने काहीही अपाय होत नाही.
 निद्रानाशाची कारणे

निद्रानाशोऽनिलात् पितान्मनस्तापात् क्षयादपि ।
 संभवत्यभिघाताच्च प्रत्यनीकैः प्रशाम्यति ॥४२॥
 निद्रानाशः-अनिलात् पित्तात्-मनःतापात् क्षयात्-अपि ।
 संभः रति-अभिघातात् च प्रत्यनीकैः प्रशाम्यति ॥४२॥

वातदोषामुळे, पित्तामुळे, मनस्तापामुळे, क्षयामुळे, मार लागल्यामुळे निद्रानाश होतो. विरूद्ध चिकित्सा केल्याने तो शांत होतो.

निद्रानाश उपाय

निद्रानाशोऽभ्यङ्गयोगो मूर्ध्नि तैलनिषेवणम् ।
 गात्रस्योद्वर्तनं चैव हितं संवाहनानि च ॥४३॥
 निद्रानाशे-अभ्यङ्गयोगो मूर्ध्नि तैलनिषेवणम् ।
 गात्रस्य-उद्वर्तनं च-एव हितं संवाहनानि च ॥४३॥

अभ्यंग, मूर्धतैल (डोक्याला तेल लावावे), शरीराला उटणे लावावे व मृदुमर्दन करावे (अंग रगडावे).

शालि-गोधूम-पिष्टान्न-भक्ष्यैश्शकवसंस्कृतैः ।
 भोजनं मधुरं स्निग्धं क्षीरमांसरसादिभिः ॥४४॥
 रसोर्बिलेशयानां च विच्छिराणां तथैव च ।
 द्राक्षासितेशुद्रव्याणामुपयोगो भवेत्रिशि ॥४५॥
 शयनासनयानानि मनोज्ञानि मृदूनि च ।
 निद्रानाशे तु कुर्वीत तथाऽन्यान्यपि बुद्धिमान् ॥४६॥
 शालि-गोधूम-पिष्ट-अन्न-भक्ष्यैः ऐशकवसंस्कृतैः ।
 भोजनं मधुरं स्निग्धं क्षीरमांसरस आदिभिः ॥४४॥
 रसैः बिलेशयानां च विच्छिराणां तथा-एव च ।
 द्राक्षा-सित-इक्षुद्रव्याणाम्-उपयोगो भवेत्-निशि ॥४५॥
 शयन-आसनयानानि मनोज्ञानि मृदूनि च ।
 निद्रानाशे तु कुर्वीत तथा-अन्यानि-अपि बुद्धिमान् ॥४६॥

साळीचे तांदूळ, गहू, पिष्टाने, साखर घालून सेवन करावीत. मधुर, स्निग्ध, दुग्ध, मांसरस यांचे सेवन करावे तसेच बिल्लत राहणाऱ्या प्राण्यांचा मांसरस आणि विच्छिर प्राण्यांचा मांसरस यांचे सेवन करावे. द्राक्षा, साखर, ऊसापासून निर्मित अन्नपदार्थांचे रात्री सेवन करावे.

निद्रानाशामध्ये झोपण्याची साधने, बसण्याची साधने गाड्या आणि इतर प्रावरणे मनाला आवडतील अशी आणि मृदु करावीत.

अतिनिद्रा उपाय

निद्रातियोगे वमनं हितं संशोधनानि च ।
 लङ्घनं रक्तमोक्षश्च मनोव्याकुलनानि च ॥४७॥
 निद्रा-अतियोगे वमनं हितं संशोधनानि च ।
 लङ्घनं रक्तमोक्षः च मनोव्याकुलनानि च ॥४७॥

अतिनिद्रा प्रवृत्ति मध्ये वमन, संशोधन, लंघन, रक्तमोक्षण, मनःशांती नष्ट करणारे उपाय हितकर आहेत.

कफ-मेदो-विषातार्तानां रात्रौ जागरणं हितम् ।
 कफ-मेदो-विष आर्तानां रात्रौ जागरणं हितम् ।

कफ, मेद, विष पीडितांसाठी रात्री जागरण हितकर आहे.

दिवस्वप्नश्च तृट्-शूल-हिक्काजीर्णातिसारिणाम् ॥

दिवस्वप्नः च तृट्-शूल-हिक्का-अजीर्ण-अतिसारिणाम् ॥४८॥

तृष्णा, शूल, हिक्का, अजीर्ण, अतिसार यामध्ये दिवसा झोपणे हितकर आहे.

तन्द्रा

इन्द्रियार्थेष्वसंप्राप्तिगौरवं जृम्भणं क्लमः ।

निद्रातस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत् ॥४९॥

इन्द्रिय-अर्थेषु-असंप्राप्तिः गौरवं जृम्भणं क्लमः ।

निद्रा-आर्तस्य-इव यस्य-इहा तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत् ॥४९॥

इन्द्रियार्थांचे (शब्द, स्पर्शादि) ग्रहण न होणे, शरीरजाड्य, जुम्भा, थकवा, निद्रासेवनेच्छा ही तंद्रेची लक्षणे आहेत.

जृम्भा

पीतृकमनिलोच्छ्वासमुद्वेष्टन् विवृताननः ।

यं मुञ्चति सनेत्रासं स जृम्भ इति संज्ञितः ॥५०॥

पीत्वा-एकम्-अनिल-उच्छ्वासम्-उद्वेष्टन् विवृत-आननः ।

यं मुञ्चति सनेत्र-असं स जृम्भ इति संज्ञितः ॥५०॥

उद्वेष्टन, तोंड उघडून वायूचा एक उच्छ्वास घेऊन डोळ्यातील पाण्याबरोबर जो निःश्वास बाहेर फेकला जातो, त्याला जृम्भा असे म्हणतात.

क्लम म्हणजे काय ?

योजनायासः श्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः ।

क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधकः ॥५१॥

यः अन्-आयासः श्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः ।

क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रिय-अर्थप्रबाधकः ॥५१॥

काहीही कष्ट न करता शरीराला खूप कष्ट झाल्यासारखे वाटते पण दम लागत नाही, इन्द्रियार्थ ग्रहण होत नाहीत; त्याला (अवस्थेला) 'क्लम' असे जाणावे.

आलस्य

सुखस्पर्शप्रसङ्गित्वं दुःखद्वेषणलोलता ।

शक्तस्य चाप्यनुत्साहः कर्मस्वालस्यमुच्यते ॥५२॥

सुखस्पर्शप्रसङ्गित्वं दुःखद्वेषणलोलता ।

शक्तस्य च-अपि-अन्-उत्साहः कर्मसु-आलस्यम्-उच्यते ॥५२॥

सुखाची इच्छा व दुःखाचा तिटकारा असणे, काम करणे शक्य असून देखील काम करण्याचा उत्साह नसणे, याला आळस म्हणतात.

उत्कलेश

उत्कलशयान्नं न निर्गच्छेत् प्रसेकधीवनेरितम् ।

हृदयं पीड्यते चास्य तमुत्कलेशं विनिर्दिशेत् ॥५३॥

उत्कलशय-अन्नं न निर्गच्छेत् प्रसेक-धीवन-इरितम् ।

हृदयं पीड्यते च-अस्य तम्-उत्कलेशं विनिर्दिशेत् ॥५३॥

तोंडाला पाणी सुटणे, अत्यधिक लालाखाव, यामुळे प्रेरित अन्न बाहेर पडत नाही (मळमळते), हृदयामध्ये वेदना होतात; यास उत्कलेश म्हणावे.

ग्लानि

वक्त्रे मधुरता तन्द्रा हृदयोद्वेष्टनं भ्रमः ।

न चान्नमभिकाङ्क्षेत ग्लानिं तस्य विनिर्दिशेत् ॥५४॥

वक्त्रे मधुरता तन्द्रा हृदय-उद्वेष्टनं भ्रमः ।

न च-अन्नम्-अभिकाङ्क्षेत ग्लानिं तस्य विनिर्दिशेत् ॥५४॥

मुखमार्धुयं, तंद्रा, हृत्पीडा, चक्कर येणे, अन्न सेवन करण्याची इच्छा न होणे; यास ग्लानी असे म्हटले जाते.

गौरव

आर्द्रचर्मवन्दनं वा यो गान्नं मन्यते नरः ।

तथा गुरु शिरोऽप्यर्थं गौरवं तद्विनिर्दिशेत् ॥५५॥

आर्द्रचर्म-अवनन्दं वा यो गान्नं मन्यते नरः ।

तथा गुरु शिरः-अत्यर्थं गौरवं तत्-विनिर्दिशेत् ॥५५॥

ओले चामडे शरीरामोवती गुंडाळल्यासारखे वाटणे तसेच डोके वूप जड झाल्यासारखे वाटणे अशा लक्षणांना गौरव असे म्हणतात.

मूर्च्छा - भ्रम

मूर्च्छा पित्ततमःप्राया, रजःपित्तानिलाद् भ्रमः ।

तमोवातकफातन्द्रा, निद्रा प्लेष्मतमोभवा ॥५६॥

मूर्च्छा पित्ततमः प्राया, रजःपित्त-अनिलात् भ्रमः ।

तमोवातकफात्-तन्द्रा, निद्रा प्लेष्मतमोभवा ॥५६॥

मूर्च्छा पित्त-तम प्रधान असते, भ्रम (चक्रर रोगे) रजगुण, पित्तवातदोष अधिक्यामुळे संभवते. तन्द्रेची उत्पत्ति तमगुण-वातकफ दोषाधिक्यामुळे होते. निद्रेची उत्पत्ति कफदोष व तमोगुण अधिक्यामुळे होते.

गर्भवृद्धि

गर्भस्य खलु रसनिभिता मारुताध्माननिभिता च परिवृद्धिर्भवति ॥५७॥

गर्भस्य खलु रसनिभिता मारुत-आध्माननिभिता च परिवृद्धिः भवति ॥५७॥

गर्भाची सर्वांगीण वाढ ही रसामुळे (मातेच्या आहार रसामुळे) तसेच वाताने स्रोतसांचे पूरण केल्यामुळे होते.

भवन्ति चात्र-

तस्यान्तरेण नाभेसु ज्योतिःस्थानं ध्रुवं स्मृतम् ।

तदाधमति वातसु देहस्तेनास्य वर्धते ॥५८॥

ऊष्मणा सहितश्चापि दारयत्यस्य मारुतः ।

ऊर्ध्वं तिर्यग्धस्ताच्च स्रोतांस्यपि यथा तथा ॥५९॥

भवन्ति च अत्र-

तस्य-अन्तरेण नाभेःतु ज्योतिःस्थानं ध्रुवं स्मृतम् ।

तत्-आधमति वातःतु देहःतेन-अस्य वर्धते ॥५८॥

ऊष्मणा सहितः च-अपि दारयति-अस्य मारुतः ।

ऊर्ध्वं तिर्यक्-अधस्तात् च स्रोतांसि-अपि यथा तथा ॥५९॥

गर्भाच्या नाभाच्या आत अग्नीचे स्थान निश्चितपणे असते. वायु अश्लिला प्रज्वलित करतो, त्यामुळे गर्भाची वाढ होते.

अग्नी सहित वायु वर-आडव्या-खालच्या दिशेने स्रोतसांचे दारण करतो (स्रोतसांचे मार्ग तयार करतो) तशी-तशी देहाची वाढ होत जाते.

दृष्टि व रोमकूप

दृष्टिश्च रोमकूपाश्च न वर्धन्ते कदाचन ।

ध्रुवाण्येतानि मर्त्यानामिति धन्वन्तरेर्मतम् ॥६०॥

दृष्टिः च रोमकूपाः च न वर्धन्ते कदाचन ।

ध्रुवाणि-एतानि मर्त्यानाम्-इति धन्वन्तरेः मतम् ॥६०॥

दृष्टि आणि रोमकूप कधीही वाढत नाहीत. ही निश्चित असतात; असे धन्वंतरांचे मत आहे.

शरीरे क्षीयमाणोऽपि वर्धते द्वाविमौ सदा ।

स्वभावं प्रकृतिं कृत्वा नखकेशाविति स्थितिः ॥६१॥

शरीरे क्षीयमाणे-अपि वर्धते द्वा-इमौ सदा ।

स्वभावं प्रकृतिं कृत्वा नखकेशौ-इति स्थितिः ॥६१॥

शरीर क्षीण होत असताना सुद्धा स्वभावामुळेच नख व केशांची वाढ नेहमी होत असते, ही स्थिती आहे.

प्रकृति

सप्त प्रकृतयो भवन्ति-दोषैः पृथक्, द्विशाः, समस्तैश्च ॥६२॥

सप्त प्रकृतयो भवन्ति-दोषैः पृथक् द्विशाः समस्तैः च ॥६२॥

१ दोषामुळे (३), २ दोषांमुळे (३), ३ दोषांमुळे (३)

अशा ७ प्रकृति आहेत.

शुक्रशोणितसंयोगे यो भवेद्दोष उत्कटः ।

प्रकृतिर्जायते तेन तस्या मे लक्षणं शृणु ॥६३॥

शुक्रशोणितसंयोगे यो भवेत्-दोष उत्कटः ।

प्रकृतिः जायते तेन तस्या मे लक्षणं शृणु ॥६३॥

शुक्रशोणित संयोगामध्ये जो दोष प्रबल होतो, त्याने प्रकृति बनते. प्रकृतिची लक्षणे मी सांगतो आहे, ते ऐका -

वातप्रकृति

तत्र वातप्रकृतिः प्रजागरुकः शीतद्वेषी दुर्भगः स्तेनो मत्सर्यनार्यो गन्धर्वचित्तः स्फुटितकरणाऽल्परुक्षश्मश्रुनखकेशः क्राथी दन्तखादी च भवति ॥६४॥

तत्र वातप्रकृतिः प्रजागरुकः शीतद्वेषी दुर्भगः स्तेनो मत्सरी-अन्-आर्षो गान्धर्वचित्तः स्फुटितकररणः अल्परुक्षश्मश्रुनखकेशः क्राथी दन्तखादी च भवति ॥६४॥

अधृतिरदृढसौहृदः कृतघ्नः कुशपरुषो धमनीततः प्रलापी ।

द्रुतगतिरटनोऽनवस्थितात्मा विद्यति च गच्छति संभ्रमेण सुप्तः ॥६५॥

अव्यवस्थितमतिश्चलदृष्टिर्मन्दरत्नधनसंचयमित्रः ।

किंचिदेव विलपत्यनिबद्धं मारुतप्रकृतिरेष मनुष्यः ॥६६॥

(वातिकाभ्याजगोमायुशशाखूश्शुनां तथा ।

गृध्रकाकखरादीनामनूकैः कीर्तिता नराः ॥६७॥

अधृतिः अदृढसौहृदः कृतघ्नः कुशपरुषो धमनीततः प्रलापी ।

द्रुतगतिः अटनः-अन्-अवस्थित-आत्मा विद्यति च गच्छति संभ्रमेण सुप्तः

॥६५॥

अव्यवस्थितमतिः चलदृष्टिः मन्दरत्नधनसंचयमित्रः ।

किंचित्-एव विलपति-अनिबद्धं मारुतप्रकृतिः एष मनुष्यः ॥६६॥

/वातिकाः च-अजगोमायुशशा-आखु-उद्भूतानां तथा ।

गृध्रकाकखर-आदीनाम् अनूकैः कीर्तिता नराः ॥६७॥

वातप्रकृती (वातप्रकृतीचा मनुष्य) अतिशय जागरण करणारा, शीत द्वेष करणारा, कुरूप, चोरी-मत्सर करणारा, असम्य (असत्यरूप), गायन-वादन यामध्ये रुचि असणारा, हात पाय स्फुटित आहेत असा, कर्मी, कोरडी/रुक्ष दाढी-नख-केस असणारा, हिंसक आणि दात खाणारा असतो.

धैर्यहीन, दृढमैत्री न करणारा, कृतघ्न, कुश-रुक्ष शरीराचा, ज्याच्या धमन्या शरीरावर विस्तारित दिसतात असा (शरीरावर शिरांचे जाळे उद्दून दिसते), बडबड करणारा, भरभर चालणारा, (सतत) भटकणारा, (एका जागी फार वेळ स्थिर न

रहाणारा) चंचल, झोप नीट न लागल्यामुळे आकाशात संचार करत आहे असे स्वप्न बघणारा, सतत बदलणारी बुद्धि निश्चय असणारा.

चंचल दृष्टी असणारा, रत्न - धनसंचय - मित्र अत्यल्प असणारा, थोडेसेच पण असंबद्ध बोलणारा मनुष्य वातप्रकृतीचा आहे असे समजावे.

वातप्रकृतीच्या व्यक्तींचा स्वभाव - शेळी, कोल्हा, ससा, उंदीर, कुत्रा, गिधाड, कावळा, गाढव यांच्या स्वभावा सारखा असतो.

पित्तप्रकृति

पित्तप्रकृतिस्तु स्वेदनो दुर्गन्धः पीतशिथिलाङ्गस्ताम्रनख-नयन-तालु-

जिह्वौष्ठ-पाणि-पादतलो-दुर्भगो वलीपलितखालित्यजुष्टो बहुभुग् उष्णद्वेषी

क्षिप्रकोपप्रसादो मध्मबलो मध्यायुश्च भवति ॥६८॥

मेधावी निपुणमतिर्विगृह्य वक्ता तेजस्वी समितिषु दुर्निवारवीर्यः ।

सुप्तः सन् कनक-पलाश-कर्णिकारान् संपश्येदपि च हुताशविद्युदुल्काः

॥६९॥

न भयात् प्रणमेदनतेष्वमृदुः प्रणतेष्वपि सान्त्वनदानरुचिः ।

भवतीह सदा व्यथितास्यगतिः स भवेद्विह पित्तकृतप्रकृतिः ॥७०॥

(भुजङ्गेलूकगन्धर्वयक्षमार्जारवनारैः ।

व्याघ्रार्धनकुलानूकैः पैत्तिकास्तु नराः स्मृताः ॥७१॥)

पित्तप्रकृतिः तु स्वेदनो दुर्गन्धः पीतशिथिल-अङ्गः ताम्र नख-नयन-तालु-

जिह्वा-ओष्ठ-पाणि-पादतलो-दुर्भगो वलीपलित खालित्यजुष्टो बहुभुक्-

उष्णद्वेषी क्षिप्रकोपप्रसादो मध्यबलो मध्य-आयुः च भवति ॥६८॥

मेधावी निपुणमतिः विगृह्य वक्ता तेजस्वी समितिषु दुर्निवारवीर्यः ।

सुप्तः सन् कनक-पलाश-कर्णिकारान् संपश्येत्-अपि च हुताशविद्युत्-

उल्काः ॥६९॥

न भयात् प्रणमेत्-अनतेषु-अमृदुः प्रणतेषु-अपि सान्त्वनदानरुचिः ।

भवति-इह सदा व्यथित-आस्यगतिः स भवेत्-इह पित्तकृतप्रकृतिः

॥७०॥

(भुजङ्ग-उलूक गन्धर्व यक्ष मार्जार वानरैः ।

व्याघ्र-ऋक्ष नकुल-अनूकैः पैत्तिकाः तु नराः स्मृताः ॥७१॥)

पित्तप्रकृती (पित्तप्रकृतीचा माणूस) अत्यधिक घाम येणारा, दुर्गंधीयुक्त, गोस (पिवळा रंग असणारा), शिथिल शरीर असणारा, ज्याची नखे-डोळे-तालू, निहा ओढ, हाता-पायांचे तळवे ताम्रवर्णाचे (आरक्त) आहेत असा, कुरूप, अंगावर सुरकुत्या असणारा, केस पांढरे असणारा व ज्याचे केस गळतात असा, भरपूर खाणारा, उष्णतेचा द्वेष करणारा, लवकर चिडणारा-लवकर शांत होणारा, मध्यम बलाचा, मध्यम आयुष्य असणारा असतो.

बुद्धीमान, निपुण बुद्धि असणारा, दुसऱ्याचे बोलणे मध्येच तोडून बोलणारा, तेजस्वी, युद्धात अतुलनीय पराक्रम गाजवणारा, झोपेत (स्वप्नात) सोने-पळस-बहावा-अग्नी-बीज-उल्का बघणारा, भीतीने न नमणारा, नम्र न होणाऱ्यांसाठी कठोर वृत्तीचा, नम्र होणाऱ्याला आश्वासन दान देणारा, सतत तोंड येण्यामुळे पीडित असा मनुष्य पित्तप्रकृतीचा असतो.

साप, घुबड, गंधर्व, यक्ष, मांजर, वानर, वाघ, अस्वल, मुंगूस यांच्यासारख्या स्वभावाचे पित्तप्रकृतीचे लोक असतात.

कफप्रकृति

श्लेष्मप्रकृतिस्तु-दूर्वन्दीवर-निखिंशाद्रिष्टकशरकाण्डानाममन्यतम
वर्णः सुभगः प्रियदर्शनो मधुरप्रियः कुतज्ञो धृतिमान् सहिष्णुस्तोलुपा
बलावांश्चिराग्राही दृढवैरश्च भवति ॥७२॥

शुक्लाक्षः स्थिरकुटिलालिनीलकेशो लक्ष्मीवान् जलदमृदङ्गसिंहघोषः ।

सुसः सन् सकमलहंसचक्रवाकान् संपश्येदपि च जलाशयान्
मनोज्ञान् ॥७३॥

रक्तान्तनेत्रः सुविभक्तगात्रः स्निग्धच्छतिः सत्त्वगुणोपपन्नः ।

कलेशक्षमो मानयिता गुरुणां ज्ञेयो बलासप्रकृतिर्मनुष्यः ॥७४॥

(दृढशास्त्रमतिः स्थिरमित्रधनः परिगण्य चिरात् प्रददाति बहु ।

परिनिश्चितवाक्यपदः सततं गुरुमानकरश्च भवेत् स सदा ॥७५॥

ब्रह्मरुद्रन्द्रवरुणैः सिंहाश्वजगोवृधैः ।

ताक्ष्य-हंस-समानकाः श्लेष्मप्रकृतयो नराः ॥७६॥)

श्लेष्मप्रकृतिः तु दुर्वा-इन्दीवर-निखिंश-आर्द्र-अरिष्टक-शरकाण्डानाम्-
अन्यतमवर्णः सुभगः प्रियदर्शनो मधुरप्रियः कुतज्ञो धृतिमान् सहिष्णुः
अतोलुपो बलवान् चिराग्राही दृढवैरः च भवति ॥७२॥

शुक्ल अक्षः स्थिरकुटिल-अलिनीलकेशो लक्ष्मीवान् जलदमृदङ्गसिंहघोषः ।

सुसः सन् सकमलहंसचक्रवाकान् संपश्येत्-अपि च जलाशयान् मनोज्ञान्
॥७३॥

रक्तान्तनेत्रः (रक्त-अन्तनेत्रः) सुविभक्तगात्रः स्निग्धः छविः सत्त्वगुण-
उपपन्नः ।

कलेशक्षमो मानयिता गुरुणां ज्ञेयो बलासप्रकृतिः मनुष्यः ॥७४॥

(दृढशास्त्रमतिः स्थिरमित्रधनः परिगण्य चिरात् प्रददाति बहु ।

परिनिश्चितवाक्यपदः सततं गुरुमानकरः च भवेत् स सदा ॥७५॥

ब्रह्मरुद्र-इन्द्रवरुणैः सिंह-अश्वजगोवृधैः ।

ताक्ष्य-हंस-सम-अनूकाः श्लेष्मप्रकृतयो नराः ॥७६॥)

श्लेष्मप्रकृतीची व्यक्ती - दूर्वा, नीलकमल, तलवार, ओले रिठे, सरकण्डे (पानकणीस) यांच्यापैकी एका वर्णाची असते. सुरूप, दिसायला छान, मधुर रस आवडणारी, कृतज्ञ, धैर्यशील, सहनशील, लोभी नसणारी, बलवान, कोणतीही गोष्ट लवकर ग्रहण न करणारी दृढवैर असणारी असते.

डोळे पांढरे असणारा, बळकट, कुरळे-भुंभ्याप्रमाणे निळ्या वर्णांचे केस असणारा, धनसंपन्न, मेघ-मृदुंग-सिंहाप्रमाणे आवाज असणारा, झोपल्यावर कमळ, हंस, चक्रवाक पक्षी आणि सुंदर जलाशय पहाणारा, ज्याच्या डोळ्यांचा कडा आरक्त आहेत असा, सर्व गात्र-अवयव सुविभक्त असणारा, स्निग्ध कांतीचा, सत्त्वगुणयुक्त, कष्ट सहन करणारा, गुरूंना मान देणारा मनुष्य कफप्रकृतिचा आहे असे समजावे.

कफप्रकृतिचा मनुष्य शास्त्रावर दृढ विश्वास ठेवणारा, स्थिर मित्र-धन असणारा, विचार करून पुष्कळ दान देणारा, निश्चित वाक्यपद असणारा (जे बोलले असेल ते निश्चितपणे मागे न घेणारा) गुरूंचा नेहमी सन्मान करणारा असतो.

ब्रह्मदेव, रूद्र, इंद्र, वरुण, सिंह, अश्व, गज, गाय-बैल, गरूड, हंस यांच्यासारख्या स्वभावाचा कफप्रकृतिचा मनुष्य असतो.

द्विदोषज, त्रिदोषज प्रकृति

द्वयोर्वा तिसृणां वाऽपि प्रकृतीनां तु लक्षणैः ।
ज्ञात्वा संसर्गजो वैद्यः प्रकृतीरभिनिर्दिशेत् ॥७७॥
द्वयोः वा तिसृणां वा-अपि प्रकृतीनां तु लक्षणैः ।
ज्ञात्वा संसर्गजा वैद्यः प्रकृतीः अभिनिर्दिशेत् ॥७७॥

२/३ प्रकृतिंची लक्षणे जाणून घेऊन त्यानुसार संसर्गज (मिश्र) प्रकृतिचा वैद्याने निर्देश करावा.

प्रकोपो वाऽन्यथाभावो क्षयो वा नोपजायते ।
प्रकृतीनां स्वभावेन जायते तु गतायुषः ॥७८॥
प्रकोपो वा-अन्यथाभावो क्षयो वा न-उपजायते ।
प्रकृतीनां स्वभावेन जायते तु गत-आयुषः ॥७८॥

प्रकृतिचा प्रकोप किंवा प्रकृतिमध्ये बदल, क्षय स्वभावामुळे होत नाही. पण ज्याचे आयुष्य संपणार आहे त्याच्या प्रकृतिमध्ये प्रकोप, बदल, क्षय संभवतो. प्रकृति मधील दोषांचे आधिक्य बाधाकर नाही

विषजातो यथा कीटो न विषेण विपद्यते ।
तद्वत्प्रकृतयो मर्त्यं शक्नुवन्ति न बाधितुम् ॥७९॥
विषजातो यथा कीटो न विषेण विपद्यते ।
तद्वत्-प्रकृतयो मर्त्यं शक्नुवन्ति न बाधितुम् ॥७९॥

विषाने उत्पन्न किडा विषामुळे जसा मरत नाही, तशाच प्रकृती या मनुष्याला बाधा करू शकत नाहीत.

भौतिक प्रकृति

प्रकृतिमिह नराणां भौतिकीं केचिदाहुः पवनदहनतोयैः कीर्तितास्तासु
तिस्रः ।
स्थिर-विपुलशरीरः पार्थिवश्च क्षमावाब् शुचिश्च चिरजीवी नाभसः
खैर्महद्भिः ॥८०॥

प्रकृतिम्-इह नराणां भौतिकीं केचित्-आहुः पवनदहनतोयैः कीर्तिताः ताः
तु तिस्रः ।

स्थिर-विपुलशरीरः पार्थिवः च क्षमावाब् शुचिः अथ चिरजीवी नाभसः
खैः महत्-भिः ॥८०॥

काही (विद्वान) मनुष्याची भौतिक प्रकृती (पंचमहाभूतानुसार ५ प्रकारची) सांगतात.

वायु, तेज, जल यानुसार वातजन्य, पित्तजन्य व कफजन्य अशा ३ प्रकृती होतात. पार्थिव प्रकृतीचा मनुष्य स्थिर-मोठे शरीर असणारा, क्षमाशील असतो.

नाभस प्रकृतीचा मनुष्य पवित्र, दीर्घायुष्य असणारा, नासा-कर्णादि छिद्र भरपूर प्रमाणात (मोठी) असणारा असतो.

मानस प्रकृति - सात्त्विक प्रकृति (७)

१) ब्रह्मकाय

शौचमास्तिक्यमभ्यासो वेदेषु गुरुपूजनम् ।
प्रियातिथित्वमिज्या च ब्रह्मकायस्य लक्षणम् ॥८१॥
शौचम्-आस्तिक्यम्-अभ्यासो वेदेषु गुरुपूजनम् ।
प्रिय-अतिथित्वम्-इज्या च ब्रह्मकायस्य लक्षणम् ॥८१॥

पाविष्य, आस्तिक बुद्धी, वेदांचा अभ्यास, गुरूंचे पूजन, अतिथी प्रिय, यज्ञ करणे ही ब्रह्मकाय मनुष्याची लक्षणे आहेत.

२) माहेन्द्र काय

माहात्म्यं शौर्यमाज्ञा च सततं शास्त्रबुद्धिता ।
भृत्यानां भरणं चापि माहेन्द्रं कायलक्षणम् ॥८२॥
माहात्म्यं शौर्यम्-आज्ञा च सततं शास्त्रबुद्धिता ।
भृत्यानां भरणं च-अपि माहेन्द्रं कायलक्षणम् ॥८२॥

मोठेपणा, शौर्य, दुसऱ्याला आज्ञा करणे, नेहमी शास्त्रानुसार आचरण करण्याची बुद्धी आणि नोकरांचे पालन-पोषण करणे ही माहेन्द्र काय मनुष्याची लक्षणे आहेत.

३) वारुण काय

शीतसेवा सहिष्णुत्वं पैङ्गल्यं हरिकेशता ।

प्रियवादित्वमित्येतद्गारुणं कायलक्षणम् ॥८३॥

शीतसेवा सहिष्णुत्वं पैङ्गल्यं हरिकेशता ।

प्रियवादित्वम्-इति-एतत्-वारुणं कायलक्षणम् ॥८३॥

शीत पदार्थाधि सेवन करणे, सहनशक्ति, पिण्ड डोळे, भुज्या रंगाचे केस, गोड बोलणारा (आवडेल असे बोलणारा) ही वारुण काय मनुष्याची लक्षणे आहेत.

४) कौबेर काय

मध्यस्तथा सहिष्णुत्वमर्थस्यागमसञ्चयौ ।

महाप्रसवशक्तित्वं कौबेरं कायलक्षणम् ॥८४॥

मध्यस्तथा सहिष्णुत्वम्-अर्थस्य-आगम सञ्चयौ ।

महाप्रसवशक्तित्वं कौबेरं कायलक्षणम् ॥८४॥

मध्यम प्रकारची वाणूक, सहनशक्ति, धन मिळविणे व संचय करणे, पुष्कळ संतती उत्पन्न करण्याचे सामर्थ्य ही कौबेर काय मनुष्याची लक्षणे आहेत.

५) गान्धर्व काय

गन्धमाल्यप्रियत्वं च नृत्य-वादित्र-कामिता ।

विहारशीलता चैव गान्धर्व कायलक्षणम् ॥८५॥

गन्धमाल्यप्रियत्वं च नृत्य-वादित्र-कामिता ।

विहारशीलता च-एव गान्धर्व कायलक्षणम् ॥८५॥

सुगंध, फुलांच्या माळांची आवड, नृत्य-वादनाची इच्छा, भ्रमणशीलता (सतत फिरत राहण्याचा स्वभाव) ही गान्धर्व काय मनुष्याची लक्षणे आहेत.

६) याम्य सत्त्व

प्राप्तकारी दृढोत्थानो निर्भयः स्मृतिमाञ्जुचिः ।

रागमोहमदद्वेषवर्जितो याम्यसत्त्ववान् ॥८६॥

प्राप्तकारी दृढ-उत्थानो निर्भयः स्मृतिमान्-शुचिः ।

राग-मोह-मद-द्वेषः वर्जितो याम्यसत्त्ववान् ॥८६॥

(युक्तकारी) कर्तव्यदक्ष, दृढआरंभ, निर्भय, स्मरणशक्ती, पावित्र्य, राग-मोह-मद-द्वेष नसणे ही लक्षणे याम्यसत्त्व असणाऱ्या पुरुषाची आहेत.

७) ऋषि सत्त्व

जपव्रतब्रह्मचर्य-होमाध्ययनसेविनम् ।

ज्ञान-विज्ञान-सम्पन्नमृषिसत्त्वं नरं विदुः ॥८७॥

जपव्रतब्रह्मचर्य-होम-अध्ययनसेविनम् ।

ज्ञान-विज्ञान-सम्पन्नम्-ऋषिसत्त्वं नरं विदुः ॥८७॥

जप-व्रत-ब्रह्मचर्य-होम-अध्ययन करणारा, ज्ञान-विज्ञानाने संपन्न मनुष्य ऋषिसत्त्वाचा जाणावा.

ससैते सात्त्विकाः कायाः राजसांस्तु निबोध मे ।

सप्त-एते सात्त्विकाः कायाः राजसान्-तु निबोध मे ।

हे ७ सात्त्विक काय आहेत. राजस गुण प्रकृतीचे प्रकार माझ्याकडून जाणून घ्या.

राजस प्रकृति (६)

१) आसुर सत्त्व

ऐश्वर्यवन्तं रौद्रं च शूरं चण्डमसूयकम् ॥८८॥

एकाशिनं चौदरिकमासुरं सत्त्वमीदृशम् ।

ऐश्वर्यवन्तं रौद्रं च शूरं चण्डम्-असूयकम् ॥८८॥

एक-आशिनं च-औदरिकम्-आसुरं सत्त्वम्-इदृशम् ।

ऐश्वर्ययुक्त, भयानक आणि शूर, रान्गीट, मत्सर करणारा, एकटाच खाणारा आणि खावाड असा मनुष्य आसुर सत्त्वाचा असतो.

२) सर्प सत्त्व

तीक्ष्णमायासिनं भीरुं चण्डं मायाञ्जितं तथा ॥८९॥

विहाराचारचपलं सर्पसत्त्वं विदुर्नरम् ।

तीक्ष्णम्-आयासिनं भीरुं चण्डं माया-अञ्जितं तथा ॥८९॥

विहार-आचारचपलं सर्पसत्त्वं विदुः नरम् ।

तीक्ष्ण, भरपूर कष्ट करणारा, भिजा, रान्गीट, कपटी, विहार-आचारामध्ये चपळ मनुष्य सर्पसत्त्वाचा जाणावा.

३) शाकुन सत्त्व

प्रवृद्धकामसेवी चाप्यजसाहार एव च ॥१०॥

अमर्षणोऽनवस्थायी शाकुनं कायलक्षणम् ।

प्रवृद्धकामसेवी च-अपि-अजस्र-आहार एव च ॥१०॥

अमर्षणो-अनवस्थायी शाकुनं कायलक्षणम् ।

अत्यंत काम (मैथुन) सेवन करणारा आणि सतत खाणारा, रागीट, एका ठिकाणी स्थिर न रहाणारा ही शाकुन काय मनुष्याची लक्षणे आहेत.

४) राक्षस काय

एकान्तग्राहिता रौद्रमसूया धर्मबाहता ॥११॥

भृशमात्रं तमश्चापि राक्षसं कायलक्षणम् ।

एकान्तग्राहिता रौद्रम्-असूया धर्मबाहता ॥११॥

भृशमात्रं तमः च-अपि राक्षसं कायलक्षणम् ।

एकलकोडा, भयानक, मत्सरी (दुसऱ्यांच्या गुणांमध्ये सुद्धा दोषारोपण करणारा), अधर्मी, भरपूर तम असणे - ही राक्षस काय मनुष्याची लक्षणे आहेत.

५) पैशाच काय

उच्छिष्टाहारता तैक्ष्ण्यं साहसप्रियता तथा ॥१२॥

खीलोलुपत्वं नैर्लज्ज्यं पैशाचं कायलक्षणम् ।

उच्छिष्ट-आहारता तैक्ष्ण्यं साहसप्रियता तथा ॥१२॥

खीलोलुपत्वं नैर्लज्ज्यं पैशाचं कायलक्षणम् ।

उष्टे खाणारा, रागीट, साहसाची आवड असणारा, खीलंपट, निर्लज्ज ही पैशाच काय मनुष्याची लक्षणे आहेत.

६) प्रेत सत्त्व

असंविभागमलसं दुःखशीलमसूयकम् ॥१३॥

लोलुपं चाप्यदातारं प्रेतसत्त्वं विदुर्नरम् ।

असंविभागम्-अलसं दुःखशीलम्-असूयकम् ॥१३॥

लोलुपं च-अपि-अदातारं प्रेतसत्त्वं विदुः नरम् ।

विभाग न करणारा, आळशी, दुःख करणारा, मत्सरी, लोभी आणि दातृत्वहीन असा मनुष्य प्रेतसत्त्वाचा जाणावा.

षडेते राजसाः कायाःतामसांस्तु निबोध मे ॥१४॥

षड्-एते राजसाः कायाः तामसान्-तु निबोध मे ॥१४॥

हे ६ राजस काय आहेत. तामस काय माझ्याकडून जाणून घ्या.

तामस प्रकृति (३)

१) पाशव सत्त्व

दुर्मेधस्त्वं मन्दता च स्वप्ने मैथुननित्यता ।

निराकरिण्युता चैव विज्ञेयाः पाशवा गुणाः ॥१५॥

दुर्मेधस्त्वं मन्दता च स्वप्ने मैथुननित्यता ।

निराकरिण्युता च-एव विज्ञेयाः पाशवा गुणाः ॥१५॥

मूर्खपणा आणि मन्दता (कुटीलपणा), स्वप्नामध्ये नेहमी मैथुन करणारा, निष्काळजीपणा हे पाशवसत्त्वाचे गुण आहेत, असे जाणावे.

२) मत्स्य सत्त्व

अनवस्थिता मौर्ख्यं भीरुत्वं सलिलार्थिता ।

परस्परभिमर्दश्च मत्स्यसत्त्वस्य लक्षणम् ॥१६॥

अनवस्थिता मौर्ख्यं भीरुत्वं सलिल-अर्थिता ।

परस्पर-अभिमर्दः च मत्स्यसत्त्वस्य लक्षणम् ॥१६॥

एका ठिकाणी स्थिर नसणे, मूर्खपणा, भिन्नेपणा, पाण्याची आवड आणि परस्पर मत्स्यसत्त्वाची लक्षण आहेत.

३) वानस्पत्य सत्त्व

एकस्थानरतिनित्यमाहारं केवलं रतः ।

वानस्पत्यो नरः सत्त्वधर्मकामार्थवर्जितः ॥१७॥

एकस्थानरतिः नित्यम्-आहारं केवलं रतः ।

वानस्पत्यो नरः सत्त्व-धर्म-काम-अर्थ-वर्जितः ॥१७॥

एका ठिकाणी राहण्याचा इच्छा (आवड), नेहमी फक्त आहारामध्येच मग्न, सत्त्व, धर्म, काम, अर्थ विरहित असा मनुष्य वानस्पत्य सत्त्वाचा जाणावा.

इत्येते त्रिविधाः कायाः प्रोक्ता वै तामसास्तथा ।

इति-एते त्रिविधाः कायाः प्रोक्ता वै तामसाः तथा ।

अशा प्रकारे तामस सत्त्वाचे ३ प्रकारचे काय सांगितले आहेत.

कायानां प्रकृतीर्ज्ञात्वा त्वनुरुपां क्रियां चरेत् ॥१८॥

कायानां प्रकृतीः ज्ञात्वा तु-अनुरुपां क्रियां चरेत् ॥१८॥

काय प्रकृति जाणून घेऊन त्यानुसार चिकित्सा करावी.

महाप्रकृतयस्त्वेता रजःसत्त्वतमःकृताः ।

प्रोक्ता लक्षणतः सम्यग्भिषक् ताश्च विभावयेत् ॥१९॥

महाप्रकृतयः तु एता रजःसत्त्वतमःकृताः ।

प्रोक्ता लक्षणतः सम्यक् भिषक् ताः च विभावयेत् ॥१९॥

सत्त्व, रज, तमांनी बनलेल्या या महाप्रकृति लक्षणांसहित सांगितलेल्या आहेत. त्यांचा वैद्याने योग्य प्रकारे विचार करावा.

इति सुश्रुतसंहितायां शारीरस्थाने गर्भव्याकरणं शारीरं नाम चतुर्थाऽध्यायः ॥१४॥

इति सुश्रुतसंहितायां शारीरस्थाने गर्भव्याकरणं शारीरं नाम चतुर्थः अध्यायः ॥१४॥

अशा प्रकारे सुश्रुत संहिता - शारीर स्थानातील 'गर्भव्याकरण शारीर' नामक चौथा अध्याय आहे.

..... श्री. विष्णुशर्मा विरचितम्

पञ्चतन्त्रम्

(अपनीक्षितकारकम्)

लेखक :

दीब शिवाजी दाव्हक

एम.एफ.ए.एम.

अनुक्रमविाका

१	प्रारंभिक कथा	२७४
२	क्षपणक कथा	२७६
३	जैन भिक्षुची कथा	२९५
४	ब्राह्मणी नकुल कथा	२९५
५	ब्राह्मणी व मुंगुसाची कथा	३००
६	लोभाविद्यकधर कथा	३१५
७	लोभासक्त चक्रधरची कथा	३२०
८	सिंहकारकब्राह्मणपुत्र कथा	३१५
९	सिंह बनविणाऱ्या ब्राह्मणपुत्रांची गोष्ट	३२०
१०	मुख्यपण्डित कथा	३२०
११	मुख्य पण्डिताची गोष्ट	३२०

शान्तानुप्रकाशन

www.shantanauprakashan.com

http://www.facebook.com/shantanauprakashan

Cell : 98 22 08 55 06

पञ्चतन्त्रम् ... अपरीक्षितकारकम्

प्रास्ताविक

संस्कृत भाषेचा सुभाषिते हा जसा अनमोल खजिना आहे त्याचप्रमाणे कथा वाङ्मय हाही अनमोल खजिना आहे. जे ज्ञान कोणत्याही शास्त्रग्रंथातून मिळत नाही ते ज्ञान आपल्याला या कथांतून मिळते सवर्त प्राचीन कथा संग्रह म्हणून पञ्चतन्त्रच मानला जातो.

प्राचीन संस्कृत लेखक, विज्ञान पंडित यांच्याविषयी आज आपल्याला फारशी माहिती उपलब्ध नाही. कारण त्यांचा विनय आणि प्रसिद्धी पराङ्मुखता ही असली पाहिजेत. त्याचप्रमाणे पञ्चतन्त्र या कथा संग्रहाचा लेखक पंडित विष्णुशर्मा होय. एवढीच माहिती आज उपलब्ध आहे. त्याच्या विषयी एक दंतकथा मात्र प्रचलित आहे.

विष्णुशर्मा आणि त्याची आई अत्यंत गरीब अवस्थेत एका खेड्यात रहात होते. त्या राज्याच्या राजाला चार मुले होती. पण चारही मूर्ख होती. त्यामुळे राज्याला वारस कोण असा प्रश्न होता आणि तो राजा त्यामुळे खूप अस्वस्थ होता. मुलांना शिकवून शहाणे करण्यासाठी त्याने देशोदेशीचे विद्वान, पंडित बोलाविले पण काही उपयोग झाला नाही. एकदा त्याने दवंडी पिटवली की जो कोणी माझ्या मुलांना शहाणे करील त्याला माझी मुलगी आणि अर्धे राज्य देईन. ही दवंडी विष्णुशर्मने ऐकली व हे आन्धान स्वीकारले.

त्याने त्या मुलांना इतर ज्ञान तर दिलेच पण त्यांना व्यवहारज्ञान देण्यासाठी या कथा रचल्या.

कोणताही काळ असो किंवा कोणतीही संस्कृती असो, मगसाचे स्थायीभाव अर्थात् मूलभाव सारखेच असतात. जे साहित्य या मूलभावांना स्पर्श करू शकते ते चिरंजीव होते. म्हणून या पञ्चतन्त्राची जगातील जवळ जवळ सर्व भाषांमध्ये भाषांतरे झाली आहेत. जे ज्ञान कोणताही शास्त्रग्रंथ देत नाही ते ज्ञान या कथा देतात. समाजात अनेक प्रकारचे लोक असतात. त्यांच्यामध्ये वागतांना अनेक बरे वाईट अनुभव येतात. सुष्टांप्रमाणेच दुष्टही असतात. तेव्हा त्यांना ओळखून कसे वागावे, की जेणे करून आपले प्राण धोक्यात येणार नाहीत, 'पुढच्यास ठेच मागचा शहाणा' या न्यायाने या कथा आपल्याला मार्गदर्शन करतात.

आपल्या अभ्यासक्रमासाठी या पुस्तकातील पाचवे तंत्र म्हणजे पाचवा भाग नेमलेला आहे. त्याचे नाव अपरीक्षितकारक तंत्र म्हणजे पारखून न घेता एखादी गोष्ट करणे. एखादी कृती करण्यासाठी पूर्वी सर्व बाजूनी विचार न करता, पारखून न घेता कृती करण्याच्यांना सर्वनाश कसा सोसावा लागतो हे या कथा सांगतात. म्हणून लेखकाने याचे नाव अपरीक्षितकारक असे अत्यंत अर्थपूर्ण ठेवले आहे.

साहित्य म्हणून कथासंग्रहाचे स्थान जगामध्ये अग्रस्थानी आहे. या कथा वाङ्मयीन दोषांपासून जवळ जवळ मुक्त आहेत. अतिविस्तार, अतिसंक्षेप, पाल्हाळ, पुनरुक्ती हे सर्व दोष लेखकाने टाळले आहेत. तसेच कथांमध्ये सुभाषितांचा भरपूर वापर केला आहे पण ते अवाजवीसुद्धा नाही. तसेच ही सुभाषिते कथानकाला व लेखकाच्या म्हणण्याला पुष्टी देणारीच आहेत. त्यामुळे कथानकाचा प्रवाहीपणा न अडखळता उलट खळाळत वाहत रहातो. तसेच कथांमध्ये त्याने केवळ मानवी पात्रेच नाहीत तर पशू प्राणीही घेतले आहेत व त्यांच्या काल्पनिक स्वभाव वैशिष्ट्यांचा कथेत सुंदर उपयोग करून घेतला आहे. त्यामुळे या कथा वाचकांना मनोरंजन करून अंतर्मुख करतात. आपल्यातील दोष दूर करण्यास मदत करतात. तसेच या प्राण्यांची नावेही अर्थपूर्ण म्हणजे त्या त्या कथेच्या कथानकाला पोषक आहेत.

अशा प्रकारे हे पाचवे तंत्र तेरा कथारूपी सुंदर पुष्पांनी गुंफलेले आहे. जी पुष्पे अखंड सुगंधित आणि ताजीतवानी आहेत. याचमुळे या कथा आणि पंडित विष्णुशर्मा अजरामर झाले आहेत.

१. क्षुपात्क कथा (जैन भिक्षुची कथा)

अश्वेदमारभ्यतेऽपरीक्षितकारकं नाम पञ्चमं तन्त्रम्, यस्यायूपादिमः श्लोकः -

शब्दार्थ - अथ - आता, इदम् - या (अपरीक्षितकारक नावाच्या पाचव्या तंत्राला), आरभ्यते - प्रारभ्यते - प्रारंभ केला जात आहे, यस्य - ज्याचा (अपरीक्षितकारकाचा), आदिमः - पहिला, श्लोकः - श्लोक, भाषांतर - आता या अपरीक्षितकारक नावाच्या पाचव्या तंत्राला प्रारंभ केला जात आहे. ज्याचा पहिला श्लोक -

कुट्टुडं कुपरिज्ञातं कुश्रुतं कुपरीक्षितम् ।

तत्रेण न कर्तव्यं नापितेनत्र यत्कृतम् ॥१॥

श्लोकाचा अन्वय

अत्र नापितेन कुट्टुडं, कुपरिज्ञातं, कुश्रुतं, कुपरीक्षितं यत् कृतं तत् तत्रेण न कर्तव्यम् ॥१॥

शब्दार्थ - अत्र - येथे, नापितेन - न्हाव्याने, कुट्टुडं - नीट न पाहता, कुपरिज्ञातं - जाणून न वेता, कुश्रुतं - लक्षपूर्वक न ऐकता, कुपरीक्षितं - पारख न करता, यत् - जे, कृतं - केले, तत् - ते, तत्रेण - मनुष्याने, न कर्तव्यम् - करू नये.

भाषांतर - येथे एका न्हाव्याने नीट न पाहता, जाणून न वेता, लक्षपूर्वक न ऐकता, पारख न करता ज्या प्रकारचे कार्य केले त्या प्रकारचे कार्य मनुष्याने करू नये.

तद्यथानुश्रूयते - अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे पाटलिपुत्रं नाम नगरम् । तत्र मणिभद्रो नाम श्रेष्ठी प्रतिवसति स्म । तस्य च धर्मार्थकाममोक्षकर्मणि कुर्वतो विधिवशाद्धनक्षयः संजातः ।

शब्दार्थ - तत् - ते, यथा - या प्रमाणे, अनुश्रूयते - सांगितले आहे, दाक्षिणात्ये - दक्षिणेकडील, जनपदे - एका राज्यात, श्रेष्ठी - (श्रीमंत) व्यापारी, धर्मार्थकाममोक्षकर्मणि कुर्वतः - धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष देणारी कर्मे करीत असलेल्या (चारही पुरुषार्थ प्राप्त करून देणारी कर्मे करीत

असलेल्या, विधिवशात् - दैवयोगाने, धनक्षयः - संपत्तीचा नाश, संजातः - झाला.

भाषांतर - दक्षिणेकडील एका राज्यात पाटलिपुत्र नावाचे एक नगर होते. तेथे मणिभद्र नावाचा एक धनिक रहात होता. धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष देणारी कर्मे करीत असलेल्या त्याच्या धनाचा दैवयोगाने नाश झाला.

ततो विभवक्षयात्पमानपरम्परया परं विषादं गतः । अथान्यदा रात्रौ सुप्सरिचन्तितवान् - 'अहो धिगियं दरिद्रता !' उक्तं च -

शब्दार्थ - विभवक्षयात् - धन संपल्याने, अपमानपरम्परया - सतत होणाऱ्या अपमानामुळे, परं - अतिशय, विषादं गतः - दुःखी झाला, अथ अन्यदा रात्रौ - नंतर एका रात्री, सुप्तः - झोपताना, चिन्तितवान् - विचार करू लागला, धिक् - धिक्कार असो, उक्तं च - आणि म्हटलेच आहे.

भाषांतर - दरिद्रय आल्याने सतत होणाऱ्या अपमानामुळे तो अतिशय दुःखी झाला. नंतर एका रात्री झोपताना तो विचार करू लागला, - 'अहो, धिक्कार असो या दरिद्रयाचा !' आणि म्हटलेच आहे -

शीलं शौचं क्षान्तिर्दाक्षिण्यं मधुरता कुले जन्म ।

न विराजन्ति हि सर्वे चित्तविहीनस्य पुरुषस्य ॥२॥

अन्वय

शीलं, शौचं, क्षान्तिः, दाक्षिण्यं, मधुरता, कुले जन्म, सर्वे हि चित्त विहीनस्य पुरुषस्य न विराजन्ति ।

शब्दार्थ - शीलं - आचार, शौचं - पवित्रता, क्षान्तिः - क्षमा, दाक्षिण्यं - उदारता, मधुरता - प्रिय भाषण, कुले जन्म - उत्तम कुळात जन्म, चित्त विहीनस्य - धनहीन, पुरुषस्य - पुरुषाचे, न विराजन्ति - शोभा देत नाही.

भाषांतर - सदाचार, पावित्र्य, क्षमा, उदारता, प्रिय भाषण व उत्तम कुळात जन्म हे गुण धनहीन मनुष्याला शोभा देत नाहीत.

मानो वा दर्पो वा विज्ञानं विभ्रमः सुबुद्धिर्वा ।

सर्वं प्रणश्यति समं चित्तविहीनो यदा पुरुषः ॥३॥

विपुलमते: अपि मन्दविभवस्य पुरुषस्य बुद्धिः सततं घृत - लवण - तैल - तण्डुल - वस्त्र - इन्धन चिन्तया नश्यति ॥ ५ ॥
धन विहीनस्य प्रियदर्शनम् अपि गृहं नष्टतारं गगनम् इव, शुष्कं सरः इव, रौद्रं श्मशानम् इव, रूक्षं भवति ॥ ६ ॥

वित्तविहीनाः लघवः पुरः निवसन्तः अपि पयसि सततं जातविनष्टाः पयसां बुद्बुदाः इव न विभाव्यन्ते ॥ ७ ॥

शब्दार्थ - विपुलमते: अपि - विशाल बुद्धीच्या माणसाचीही, मन्दविभवस्य पुरुषस्य - धनाचा अभाव असलेल्या, (ढळू ढळू धनहीन होत चाललेल्या) मनुष्यांची, तैल - तेल, तण्डुल - तांदूळ, घृत - तूप, लवण - मीठ, वस्त्र - इन्धन - वस्त्र, सरपण इ, लवण - मीठ, चिन्तया नश्यति - काळजीमुळे नष्ट होते, धन विहीनस्य - धनहीन माणसाचे, प्रियदर्शनम् अपि - अत्यंत सुंदर असूनही, गृहं - घर, नष्टतारं गगनम् इव - नक्षत्रहीन आकाशाप्रमाणे, शुष्कं सरः इव - कोरड्या पडलेल्या तळ्याप्रमाणे, रौद्रं श्मशानम् इव - भयानक स्मशानाप्रमाणे, रूक्षं भवति - अत्यंत रूक्ष होते, वित्तविहीना लघवः - धनाचा अभाव असलेली तुच्छ (माणसे), पुरः निवसन्तः अपि - समोर राहात असूनही, पयसां - पाण्यात, सततं जातविनष्टाः - उत्पन्न होऊन, नष्ट होणाऱ्या, पयसां - पाण्यातील, बुद्बुदाः इव - बुडबुड्याप्रमाणे, न विभाव्यन्ते - दिसत नाहीत.

भाषांतर - धनाचा अभाव असल्यामुळे प्रतिभासंपन्न मनुष्याची सुद्धा बुद्धी तूप, मीठ, तेल, तांदूळ, वस्त्र, सरपण इत्यादींच्या काळजीमुळे नष्ट होते. ॥५॥

धनहीन माणसाचे घर अत्यंत सुंदर असूनही नक्षत्रहीन आकाशाप्रमाणे, कोरड्या पडलेल्या तळ्याप्रमाणे, भयानक स्मशानाप्रमाणे अत्यंत रूक्ष होते. ॥६॥

धनाचा अभाव असलेली माणसे समोर रहात असूनही पाण्यात उत्पन्न होऊन, नष्ट होणाऱ्या बुडबुड्यांप्रमाणे (लोकांना) दिसत नाहीत. ॥७॥ (धनहीन माणसे दिसली तरी लोक त्यांची उपेक्षा करतात.)

मानः वा दर्पः वा विज्ञानं, विभ्रमः सुबुद्धिः वा, यदा पुरुषः वित्तविहीनः (भवति) तदा समं सर्वं प्रणश्यति ॥

शब्दार्थ - मानः - सन्मान, दर्पः - अभिमान, गर्व, विज्ञानं - विशिष्ट प्रकारचे ज्ञान, विभ्रमः - विलास, सुबुद्धिः - सदबुद्धी, यदा - जेव्हा, वित्तविहीनः - धनहीन, समं - बरोबरच, प्रणश्यन्ति - नष्ट होतात.

भाषांतर - सन्मान, अभिमान, विशिष्ट प्रकारचे ज्ञान, विलास व सदबुद्धी (या सर्व गोष्टी) मनुष्य धनहीन होताच नष्ट होतात.

प्रतिदिवसं याति लयं वसन्तवाताहतेव शिशिरश्रीः ।

बुद्धिर्बुद्धिमतामपि कुटुम्बभरचिन्तया सततम् ॥४॥

बुद्धिमताम् अपि बुद्धिः सततं कुटुम्बभरचिन्तया वसन्तवाताहता शिशिरश्रीः इव प्रतिदिवसं लयं याति ॥४॥

शब्दार्थ - बुद्धिमताम् अपि बुद्धिः - बुद्धिमान माणसांचीही बुद्धी, कुटुम्बभरचिन्तया - परिवाराच्या पोषणाच्या काळजीने, वसन्तवाताहता - वसंतऋतूतील वाऱ्याने झोडपलेल्या, शिशिरश्रीः - शिशिरऋतूचे सौंदर्य, प्रतिदिवसं - प्रतिदिन, लयं याति - क्षीण होते.

भाषांतर - वसंतऋतूतील वाऱ्यामुळे शिशिरऋतूचे सौंदर्य क्षीण होते, त्याचप्रमाणे परिवाराच्या पोषणाच्या काळजीने बुद्धिमान माणसांचीही बुद्धी सुद्धा दिवसेंदिवस क्षीण होते.

नश्यति विपुलमतेरपि बुद्धिः पुरुषस्य मन्दविभवस्य ।

घृतलवणतैलतण्डुलवस्त्रेन्धनचिन्तया सततम् ॥५॥

गगनमिव नष्टतारं शुष्कमिव सरः श्मशानमिव रौद्रम् ।

प्रियदर्शनमपि रूक्षं भवति गृहं धनहीनस्य ॥६॥

न विभाव्यन्ते लघवो वित्तविहीनाः पुरोऽपि निवसन्तः ।

सततं जातविनष्टाः पयसामिव बुद्बुदाः पयसि ॥७॥

सुकुलं कुशलं सुजनं विहाय कुलकुशलशीलविकलेऽपि ।

आढ्ये कल्पतराविव नित्यं रज्यन्ति जननिवहाः ॥८॥

अन्वय

जननिवहाः सुकुलं, कुशलं, सुजनं विहाय कुलकुशलशीलविकले अपि आढ्ये कल्पतरौ इव नित्यं रज्यन्ति ॥८॥

शब्दार्थ

- जननिवहाः - लोक समूह, सुकुलं - उत्तम कुळात जन्माला आलेल्या, कुशलं - कार्यदक्ष, विहाय - त्याग करून, कुलकुशलशीलविकले - सर्व गुण रहित, आढ्ये - श्रीमंत व्यक्तीवर, कल्पतरौ इव नित्यं - नेहमी कल्पवृक्षाप्रमाणे (भासणाऱ्या), रज्यन्ति - प्रेम करतात.

भाषांतर

- लोक उत्तम कुळात जन्माला आलेल्या कार्यदक्ष सुजन व्यक्तीचा त्याग करून सर्व गुण रहित अशा श्रीमंतावर कल्पवृक्षाप्रमाणे प्रेम करतात.

द्विफलमिह पूर्वसुकृतं विद्यावन्तोऽपि कुलसमुद्भूताः ॥

यस्य यदा विभवः स्यात्तस्य तदा दासतां यान्ति ॥९॥

अन्वय

इह पूर्वसुकृतं विफलम् (अस्ति ।) यदा यस्य विभवः

स्यात् तदा विद्यावन्तः, कुलसमुद्भूताः अपि तस्य दासतां यान्ति ॥९॥

शब्दार्थ

- विफलम् - निष्फल किंवा व्यर्थ, इह - या जगात, पूर्वसुकृतं - पूर्वपुण्याई, विद्यावन्तः - विद्वान (जानी), अपि - सुध्या, कुलसमुद्भूताः - उत्तम कुळात जन्मलेले, यस्य - ज्याचे, यदा - जेव्हा, विभवः - वैभव, स्यात् - असेल, तदा - तेव्हा, तस्य - त्याची, दासता - गुलामगिरी.

भाषांतर

- या जगात पूर्वजन्मी केलेले पुण्य व्यर्थ ठरते. उच्च कुळात जन्मास आलेले विद्वान लोकसुद्धा ज्याच्याजवळ धन असेल त्या व्यक्तीचे दास बनतात.

लघुरयमाह न लोकः कामं गर्जन्तमपि पतिं पयसाम् ।

सर्वमलज्जाकरमिह यत्कुर्वन्तीह परिपूर्णाः ॥१०॥

अन्वय

कामं गर्जन्तम् अपि पयसां पतिम् लोकः 'अयं लघुः (इति) नआह ।

इह (जगति) परिपूर्णाः यत् कुर्वन्ति (तत्) सर्वम् अलज्जाकरं (भवति) ।

शब्दार्थ

- लघुः - क्षुद्र, तुच्छ, अयम - हा, आह न - म्हणत नाहीत, लोकः - लोक, काम - खुशाल, गर्जन्तम् अपि - गरजणाऱ्याही, पयसां पतिम् - समुद्राला, सर्वम् अलज्जाकरम् - सर्वकाही लाज न वाटण्यासारखे, यत् कुर्वन्ति - जे करतात, इह - या जगात, परिपूर्णाः - धनदांडगे.

भाषांतर

- खूप गर्जना करणाऱ्या सागराला (किंवा मेघाला) लोक 'हा क्षुद्र आहे' असे म्हणत नाहीत, कारण या जगात श्रीमंत लोक जे काही करतात ते सर्व लज्जास्पद होत नाही. (संपन्न व्यक्तीचे अनुचित कर्मसुद्धा निंच ठरत नाही.)

एवं संप्रधार्य भूयोऽप्यचिन्तयत् - 'तदहमनशनं कृत्वा प्राणानुत्सृजामि ।

किमनेन नो व्यर्थजीवितव्यसनेन ।' एवं निश्चयं कृत्वा सुप्तः । अथ तस्य

स्वप्ने पयानिधिः क्षपणकरूपी दर्शनं दत्त्वा प्रोवाच - 'भोः श्रेष्ठिन्, मा त्वं वैराग्यं गच्छ । अहं पयानिधिस्तव पूर्वपुरुषोपाजितः । तदनेनैव रूपेण

प्रातस्त्वद्गृहभागमिष्यामि । तत्त्वयाहं लगुडप्रहारेण शिरसि ताडनीयः,

येन कनकमयो भूत्वाऽक्षयो भवामि ।' अथ प्रातः प्रबुद्धः सन् स्वप्नं

स्मरंश्चिन्ताचक्रमारूढस्तिष्ठति - 'अहो, सत्याऽयं स्वप्नः किंवा असत्या

भविष्यति, न ज्ञायते ।' अथवा नूनं मिथ्या भाव्यम् । यतोऽहं केवलं चिन्तयेव

चिन्तयामि । उक्तं च -

व्याधितेन सशोकेन चिन्ताप्रस्तेन जन्तुना ।

कामार्तनाथ मतेन दृष्टः स्वप्नो निरर्थकः ॥११॥

शब्दार्थ

- एवं - अशा प्रकारे, संप्रधार्य - विचार करून, भूयोः अपि अचिन्तयत् - पुन्हा विचार करू लागला, तत् - म्हणून, अहं - मी, अनशनं कृत्वा - उपवास करून (अन्नत्याग करून), प्राणान् परित्यजामि - मी प्राणत्याग करीन, किं - काय उपयोग, व्यर्थजीवितव्यसनेन - निरर्थक जिवांत राहण्याच्या पीडेचा, अनेन - या, एवं - असा, निश्चयं कृत्वा - निश्चय करून, सुप्तः - झोपला, अथ - नंतर, तस्य - त्याच्या, मणिभद्राच्या, स्वप्ने - स्वप्नात, क्षपणकरूपी - क्षपणक वेषधारी - जैन भिक्षु, दर्शनं दत्त्वा - दर्शन देऊन, प्रोवाच - म्हणाला, त्वं वैराग्यं मा गच्छ - वैराग्य

धारण करू नकोस, पूर्वपुरुषोपार्जितः - पूर्वजांनी मिळविलेला, तत् - तेंव्हा, अनेन एव रूपेण - याच (क्षपणक) रुपात, प्रातः - सकाळी, त्वद्गृहं - तुझ्या घरी, आगमिष्यामि - मी येईन, तत् - तेंव्हा, त्वया - तू, लगुडप्रहारेण - काठीच्या प्रहाराने, शिरसि ताडनीयः - डोक्यावर मारावेस, येन - ज्यायोगे, कनकमयो भूत्वा - सुवर्णाचा बनून, अक्षयो भवामि - कायमचा राहीन, प्रबुद्धः - जागा झालेला, स्वप्नं स्मरन् - स्वप्न आठवत, चिन्तायक्रम् आरुढः - विचारात गडून गेला, मिथ्या - असत्य, भाव्यम् - ठरेल, अतः - कारण, अहर्निश - रात्रंदिन, केवलं - फक्त, वित्तमेव चिन्तयामि - धनाचाच विचार करतो, उक्तं च - आणि म्हटलेच आहे.

भाषांतर - अशा प्रकारे विचार करून (तो) पुन्हा विचार करू लागला, म्हणून मी आता उपवास करून प्राणत्याग करीन (या दारिद्र्यात) निरर्थक जिवंत राहण्याच्या पीडेचा काय उपयोग? असा निश्चय करून तो झोपला. नंतर त्याच्या स्वप्नात क्षपणकवेषधारी पद्मनिधी दर्शन देऊन म्हणाला, अरे शेटजी, तू वैराग्य धारण करू नकोस. मी तुझ्या पूर्वजांनी मिळविलेला पद्मनिधी आहे. याच रुपात (क्षपणक) मी उद्या सकाळी तुझ्या घरी येईन. तेंव्हा तू माझ्या डोक्यावर काठीने मार. म्हणजे मी सुवर्णाचा बनून कायमचा (तुझ्या घरी) राहीन. मग सकाळी (झोपेतून) जागा झालेला तो स्वप्न आठवत विचारात मग्न झाला. हे स्वप्न खरे होईल का? की असत्यही होईल? काही कळत नाही. कदाचित खोटेच ठरेल. कारण मी फक्त धनाचाच विचार करतो. आणि म्हटलेच आहे -

अन्वय

व्याधितेन सशोकेन, चिन्ताग्रस्तेन, कामार्तेन अथ मत्तेन जन्तुना दृष्टः स्वप्नः
निरर्थकः (भवति) ॥११॥

शब्दार्थ - व्याधितेन - रोगी, सशोकेन - शोकाकुल, चिन्ताग्रस्तेन - चिंतातुर, कामार्तेन - विषयासक्त, जन्तुना - व्यक्तीने, मत्तेन - मदींमत्त, दृष्टः - पाहिलेले, निरर्थकः - निष्फल होते.

भाषांतर - रोगी, शोकाकुल, चिन्तातुर, विषयासक्त व मदींमत्त व्यक्तीने पाहिलेले स्वप्न निष्फल ठरते.

एतस्मिन्नन्तरे तस्य भार्यया कश्चिन्नापितः पादप्रक्षालनायाहूतः । अत्रान्तरे च यथानिर्दिष्टः क्षपणकः सहसा प्रादुर्बभूव । अथ सः तमालोक्य प्रदृष्टमना यथासन्नकाष्ठदण्डेन तं शिरस्यताडयत् । सोऽपि सुवर्णमयो भूत्वा तत्क्षणाद्भूमौ निपतितः । अथ स श्रेष्ठी निभृतं स्वगृहमध्ये कृत्वा नापितं संतोष्य प्रोवाच - 'तदेतद्धनं वस्त्राणि च मया दत्तानि गृहाण । भद्र, पुनः कस्यचिन्नाख्येयो वृत्तान्तः ।'

नापितोऽपि स्वगृहं गत्वा व्यचिन्तयत् - 'जूनमेते सर्वेऽपि नग्नकाः शिरसि दण्डहताः काश्चनमया भवन्ति । तदहमपि प्रातः प्रभूतानाहूय लगुडैः शिरसि हन्मि, येन प्रभूतं हाटकं मे भवति ।' एवं चिन्तयतो महता कष्टेन निशाऽ तिचक्राम ।

अथ प्रभाते अभ्युत्थाय बृहल्लगुडमेकं प्रगुणीकृत्य क्षपणकविहारं गत्वा जिनेन्द्रस्य प्रदक्षिणत्रयं विधाय जानुभ्यामवर्तिं गत्वा वक्त्रद्वारस्यस्तोत्रीयाऽंशं लस्तारस्वरेणमं श्लोकमपठत् ।

जयन्ति ते जिना येषां केवलज्ञानशालिनाम् ।

आजन्मनः स्मरोत्पत्तौ मानसेनोषराचितम् ॥१२॥

शब्दार्थ

- एतस्मिन्नन्तरे - याच वेळी, तस्य - त्याच्या (शेटजींच्या), भार्यया - पत्नीने, नापितः - न्हावी, पादप्रक्षालनाय - (नखे वगैरे काढून) पाय स्वच्छ करण्यासाठी, आहूतः - बोलाविला होता, अत्रान्तरे - बरोबर याच वेळी, यथानिर्दिष्टः - स्वप्नात सांगितल्याप्रमाणे, सहसा - अचानक, प्रादुर्बभूव - उपस्थित झाला, प्रदृष्टमनाः - अतिशय आनंद झालेला, तम् आलोक्य - त्याला पाहून, यथासन्नकाष्ठदण्डेन - जवळच ठेवलेल्या काठीने, तं शिरसि अताडयत् - त्याच्या डोक्यावर मारले, भूत्वा - होऊन, भूमौ - जमिनीवर, निपतितः - पडला, निभृतं - गुपचूपपणे लपवून, स्वगृहमध्ये कृत्वा - स्वतःच्या घरात ठेवून, संतोष्य - संतुष्ट करून, प्रोवाच - म्हणाला, दत्तानि - दिलेली, गृहाण - घे, स्वीकार कर, भद्र - भल्या माणसा, कस्यचित् - कुणालाही, न आख्येयः - सांगू नको, वृत्तान्तः - बातमी.

नापितः अपि - न्हाव्याने सुद्धा, स्वगृहं गत्वा - स्वतःच्या घरी जाऊन, व्यचिन्तयत् - विचार करू लागला, नूनं - नक्की, नग्नकाः - क्षपणक, शिरसि दण्डहताः - डोक्यावर काठीचा प्रहार केला असता, काश्चनमयाः - सोन्याचे, प्रभूतान् - पुष्कळांना, आहूय - बोलावून,

१. जैन भिक्षुची कथा

प्रभूतं हाटकं - खूप सोने, एवं चिन्तयतः - असा विचार करी असता, महाता कशेन - मोठ्या प्रयासाने, निशा - रात्र, अतिथक्राम - पोली, अभ्युत्थाय - उठून, शृहल्लगुडम् एकं - एक भलीमोठी काठी, प्रगुणीकृत्य - तयार करून, क्षपणकविहारं गत्वा - क्षपणकाच्या मठात जाऊन, जिनेन्द्रस्य - भगवान जिनाला, प्रदक्षिणत्रयं - तीन प्रदक्षिणा, विधाय - घालून, जानुभ्याम् अवनिं गत्वा - गुडघे टेकून बंदन केले, वयम्द्वारस्तोतरीयाश्चलः - उत्तरीय वस्त्र मुखार घालून, तारस्वरणे - मोठ्यावा, इमं श्लोकम् अपठत् - हा श्लोक म्हटला.

भाषांतर - याचवेळी त्याच्या (मणिभद्राच्या) पत्नीने पाय स्वच्छ करण्यासाठी (नखे वगैरे काढण्यासाठी) एका न्हाव्याला बोलाविले होते. बरोबर याचवेळी (स्वप्नात) सांगितल्याप्रमाणे एक क्षपणक तेशे उपस्थित झाला. तेंव्हा त्याला पाहून अतिशय आनंदित झालेल्या मणिभद्राने जवळच असलेल्या काठीने त्याच्या (क्षपणकाच्या) डोक्यावर मारले. तो (क्षपणक) सुद्धा तत्काळ सोन्याचा बनून जमिनीवर पडला. मग त्या शेटजीने (मणिभद्राने) (त्या क्षपणकाचे प्रेत) आपल्या घरात लपवून ठेवले. मग त्या न्हाव्याला खूष करीत तो (मणिभद्र) म्हणाला, 'मल्या माणसा, हे घे मी दिलेले धन व वस्त्रे. मात्र ही बातमी कुणालाही सांगू नकोस.'

न्हावीसुद्धा आपल्या घरी जाऊन विचार करू लागला - 'हे सर्व जैन क्षपणक, (त्यांच्या) डोक्यावर काठीने मारले की सोन्याचे होतात (असे दिसते) तेंव्हा आपण (मी) सुद्धा सकाळी पुष्कळ क्षपणकांना बोलावावे व त्यांच्या डोक्यावर काठीने प्रहार करावा, म्हणजे आपल्याजवळसुद्धा खूप सोने होईल.' अशा विचारातच त्याने सारी रात्र मोठ्या प्रयासाने घालविली. (दुसरे दिवशी) सकाळी उठून त्याने एक भली मोठी काठी तयार ठेवली. मग तो एका क्षपणकांच्या मठात गेला. तेशे चित्तद्राला तीन प्रदक्षिणा घालून, त्याच्यापुढे गुडघे टेकून, आपले मुख उत्तरीय वस्त्राने झाकून घेऊन मोठ्या आवाजात तो हा श्लोक म्हणाला -

अन्वय
केवलज्ञानशालिनां येषां आजन्मनः स्मरोत्पत्तौ मानसेन ऊषरायितं ते जिनाः
जयन्ति ॥१२१॥

व्यर्थ - केवलज्ञानशालिनां - केवलज्ञानपरायण, येषां - ज्यांच्या, आजन्मनः

- जन्मापासून, स्मरोत्पत्तौ - कामोत्पत्तीच्या संबंधात, मानसेन - चिन्ताने, मनाने, ऊषरायितम् - नापीक जमिनीप्रमाणे बनविले, ते जिनाः जयन्ति - त्या क्षपणकांचा जयजयकार असो.

भाषांतर - केवळ ज्ञान परायण अशा ज्यांनी आजन्म कामोत्पत्तीच्या संबंधात आपल्या मनाला नापीक भूमीप्रमाणे बनविले (विषयसुखाचा त्याण केला), त्या क्षपणकांचा जयजयकार असो.

सा जिह्वा या जिनं स्तीति तच्चित्तं यजिने रतम् ।
तावेव च करौ रत्नाढ्यौ यौ तत्पूजाकरौ करौ ॥१३॥

अन्वय
सा जिह्वा या जिनं स्तीति, तच्चित्तं यत् जिने रतं, तौ एव च करौ रत्नाढ्यौ यौ करौ तत्पूजाकरौ ॥१३॥

शब्दार्थ - सा जिह्वा - ती जीभ (प्रशंसनीय आहे), या जिनं स्तीति - जी भगवान जिनांची स्तुती करते, तत् चित्तं - ते मन (प्रशंसनीय आहे), यत् जिने रतम् - जे भगवान जिनांवर अनुरक्त असते, तौ एव करौ - तेच हात, रत्नाढ्यौ - प्रशंसनीय, यौ करौ - जे हात, तत्पूजाकरौ - जो त्याची पूजा करतात ॥१३॥

भाषांतर - ती जिह्वा प्रशंसनीय होय, जी भगवान जिनांची स्तुती करते. ते मन प्रशंसनीय होय, की जे भगवान जिनांवर अनुरक्त असते आणि तेच हात प्रशंसनीय होत की जे त्यांची पूजा करतात.

- तथा च - ध्यानव्याजमुपेत्य चिन्तयसि कामुन्मील्य चक्षुः क्षणं ।
परयानङ्गाशरातुरं जनमिमं त्रातापि नो रक्षसि ॥१४॥

अन्वय
ध्यानव्याजमुपेत्य कां चिन्तयसि, क्षणं चक्षुः उन्मील्य अनङ्गाशरातुरम्, इमं जनं परय । त्राता अपि तो रक्षसि ॥१४॥

शब्दार्थ - ध्यानव्याजमुपेत्य - खोटेचा समाधीचा बहाणा करून, कां चिन्तयसि - काय चिंतन करीत आहेस?, क्षणं - क्षणभर, चक्षुः उन्मील्य - डोळे उघडून, अनङ्गाशरातुरम् - कामदेवाच्या बाणाने बेजार झालेल्या, इमं

जनं पश्य - या लोकांना पाहा, त्राता अपि तो रक्षसि - रक्षक होऊनही रक्षण करीत नाही.

भाषांतर - खोट्या समाधीचा बहाणा करून काय चिंतन करीत आहेस? क्षणभर डोळे उघडून कामदेवाच्या बाणात बेजार झालेल्या या लोकांना पाहा. तुम्ही रक्षक असूनही रक्षण करीत नाही.

मिथ्याकारुणिकोऽसि निर्घृणतरस्त्वत्तः कुतोऽन्यः पुमान्सेष्यं
मारवधूभिरित्यभिहितो बौद्धो जिनः पातु वः ॥१४॥

अन्वय

मिथ्या कारुणिकः असि, त्वत्तः निर्घृणतरः अन्यः पुमान् कुतः मारवधूभिः
सेष्यम् इति अभिहितः बौद्धः जिनः वः पातुः ।

शब्दार्थ - मिथ्या - खोटा, कारुणिकः असि - दयाळू आहेस, त्वत्तः - तुझ्याहून,
निर्घृणतरः - अधिक मोठा निर्दय, अन्यः पुमान् कुतः - दुसरा कोण
पुरुष असेल?, मारवधूभिः - अप्सरांकडून, सेष्यम् - इषिने, इति -
अशा प्रकारे, अभिहितः - बोलला गेलेला, बौद्धः जिनः - बौद्धजिन,
वः पातु - तुमचे रक्षण करो.

भाषांतर - तुम्ही खोटे दयाळू आहात. तुमच्यापेक्षा निर्दय कोण बरे पुरुष असेल?
अशा प्रकारे अप्सरांकडून इष्येने बोलला गेलेला बौद्ध जिन तुमचे
रक्षण करो.

एवं संस्तुत्य ततः प्रधानक्षपणकमासाद्य क्षितिनिहितजानुचरणः, 'नमोऽस्तु,
वन्दे' इत्युच्चार्य, लब्धधर्मवृद्धयाशीर्वादः सुखमालिकानुग्रहलब्धव्रतादेश
उत्तरीयनिबद्धग्रन्थिः, सप्रश्रयमिदमाह - भगवन्, अद्य विहरणक्रिया
समस्तमुनिसमेतेनास्मद्गृहे कर्तव्या ।

शब्दार्थ - संस्तुत्य - स्तुती करून, आसाद्य - जाऊन, क्षितिनिहित जानुचरणः
- जमिनीवर गुडघे टेकून (क्षिति - जमीन, जानुचरण - गुडघा),
लब्धधर्मवृद्धयाशीर्वादः - क्षपणकाकडून दिल्या गेलेल्या पुष्पमालेने
व्रताचा आदेश प्राप्त केल्यावर, उत्तरीयनिबद्धग्रन्थिः - उत्तरीय वस्त्र
आपल्या गळ्याला गुंडाळून (तो न्हावी), सप्रश्रयं - नम्रतेने, आह
- म्हणाला, विहरणक्रिया - भिक्षाटन - भोजन, समस्तमुनिसमेतेन -
सर्व भिक्षूंच्या सह, अस्मद्गृहे - माझ्या घरी, कर्तव्या - करावे.

भाषांतर - अशी स्तुती करून तो न्हावी मुख्य क्षपणकाजवळ जाऊन (नम्रतेने)
जमिनीवर गुडघे टेकून म्हणाला - 'आपणास नमस्कार असो, मी
आपणास नमस्कार करतो' (मुख्य क्षपणकाने) धर्मवृद्धीचा आशीर्वाद
देऊन आपल्या गळ्यातील पुष्पमाला त्याला (न्हाव्याला) देऊन
व्रताची दीक्षा दिली. मग त्याने (न्हाव्याने) उत्तरीय वस्त्र आपल्या
गळ्याला गुंडाळले व तो नम्रतेने म्हणाला - 'भगवन्, सर्व क्षपणकांच्या
(भिक्षूंच्या) समवेत आजचे भोजन माझ्या घरी व्हावे.'

स आह - 'भोः श्रावक, धर्मज्ञोऽपि किमेवं वदसि । किं वयं ब्राह्मणसमानाः
यत् आमन्त्रणं करोषि । वयं सदैव तत्कालपरिचर्यया भ्रमन्तो भक्तिभाजं
श्रावकमवलोक्य तस्य गृहे गच्छामः । तेन कृच्छ्रादभ्यर्थितास्तद्गृहे
प्राणधारणमात्रामशनक्रियां कुर्मः । तद्गम्यताम् । नैवं भूयोऽपि वाच्याम् ।'
तच्छ्रुत्वा नापितः आह - 'भगवन्, वेदि अहं युष्मद्धर्मम् । परं भवतो
बहुश्रावका आहवयन्ति । सांप्रतं पुनः पुस्तकाच्छादनयोग्यानि कर्पटनि
बहुमूल्यानि प्रगुणीकृतानि । तथा पुस्तकानां लेखनाय लेखकानां च वित्तं
संचितमास्ते । तत्सर्वथा कालोचितं कार्यम् ।'

ततो नापितोऽपि स्वगृहं गतः । तत्र च गत्वा खादिरमयं लगुडं सजीकृत्य
कपाटयुगलं द्वारि सामाधाय सार्धप्रहरेकसमये भूयोऽपि विहारद्वारमाश्रित्य
सर्वान्क्रमेण निष्क्रामतो गुरूप्रार्थनया स्वगृहमानयत् । तेऽपि सर्वे
कर्पटवित्तलोभेन भक्तियुक्तानपि परिचितश्रावकान्परित्यज्य प्रहृष्टमनसस्तस्य
पृष्ठतो ययुः । अथवा साध्विदमुच्यते -

एकाकी गृहसंत्यक्तः पाणिपात्रो दिगांबरः ।

सोऽपि संवाहते लोके तृष्णया पश्य कौतुकम् ॥१५॥

जीर्यन्ते जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।

चक्षुः श्रोत्रे च जीर्यते तृष्णैका तरुणायते ॥१६॥

शब्दार्थ

- सः आह - तो म्हणाला, भोः श्रावकः - अरे श्रावका, धर्मज्ञः - धर्म
जाणणारा, किम् एव वदसि - असे कसे बोलतोस?, ब्राह्मणसमानाः
- ब्राह्मणासारखे, तत्कालपरिचर्यया - भोजनाची वेळ झाल्यावर,
भक्तिभाजं - भक्तियुक्त, श्रावक - जैन गृहस्थ, तेन कृच्छ्रात् अभ्यर्थिताः
- त्याने खूप आग्रह केला असता, प्राणधारणमात्रां - प्राण धारण
करता येण्याइतकेच, अशनक्रियां - भोजन, गम्यताम् - येथून निघून
जा, नैव वाच्याम् - असे बोलू नकोस, तच्छ्रुत्वा - ते ऐकून, वेदि

अहे - मला माहित आहे, शुभद धर्मम् - आपला धर्म, बहुश्रावकाः - पुष्कळ भक्त, आह्वयन्ति - बोलावितात, पुस्तकाच्छादनयोग्यानि - पुस्तके बांधण्यास योग्य, कर्पटाणि - कापडे, प्रगुणीकृतानि - जमविली आहेत, वित्तम् - धन, संचितम् आस्ते - जमविले आहे, कालोचितम् - योग्य वाटेल ते, कार्यम् - करावे.

ततः - नंतर, नापितः अपि - न्हावीसुद्धा, स्वगृहं - आपल्या घरी, गतः - गेला, तत्र च गत्वा - तेथे गेल्यावर, खदिरमयं लगुडं - खैराचा सोटा, सञ्जीकृत्य - तयार ठेवून, कपाटयुगलं द्वारि समाधाय - बाहेरचा दोन्ही दारे बंद करून, सार्धाप्रहसैकसमये - दीड प्रहर झाला असता, विहारद्वारम् आश्रित्य - मठाच्या दारात जाऊन, निष्क्रामतः - भिक्षेसाठी बाहेर जात असणाऱ्या, सर्वात् - सर्वांना, गुरुप्राथनया - मोठ्या आग्रहाने, स्वगृहम् आनयत् - स्वतःच्या घरी आणले, कर्पट वित्तलोभेन - वखांच्या व धनाच्या लोभाने, भक्तियुक्तान् परिचितान् श्रावकान् परित्यज्य - भक्तियुक्त व परिचित अशा श्रावकांना सोडून, प्रह्वमनसः - आनंदित झालेले, तस्य पृष्ठतः - त्याच्या (न्हाव्याच्या) मागून, ययुः - अगच्छन् - गेले, साधु इदम् उच्यते - बरोबरच (योग्यच) म्हटले आहे. अन्यथ

कौतुकं पश्य एकाकी गृहसक्त्यक्तः पाणिपात्रः दिगम्बरः सः अपि लोके तृष्णया संवाह्यते ॥१५॥

जीर्यतः केशाः जीर्यन्तेः दन्ताः जीर्यन्ति, चक्षुः श्रोत्रे च जीर्यतेः एका तृष्णा तरुणायते ॥१६॥

शब्दार्थ - कौतुकं पश्य - काय आश्चर्य आहे पाहा !, एकाकी - एकटाच (पुत्रकलत्रादिरहित), गृहसक्त्यक्तः - गृहत्याग केलेला, पाणिपात्रः - हातालाच पात्र समजणारा (म्हणजे जवळ कोणतेही पात्र न बाळगणारा), दिगम्बरः - नग्न, सः अपि - तोसुद्धा, लोके - या जगात, तृष्णया - लोभाने, संवाह्यते - आकर्षित होतो ॥१५॥

जीर्यतः - वृद्ध व्यक्तीचे, केशाः - केस, जीर्यन्ते - पिकतात, जीर्यन्ति - जीर्ण होऊन गळतात, चक्षुः - डोळे, श्रोत्रे - कान, एका तृष्णा - एक लालसा, तरुणायते - तरुणवत, आचरति - जीर्ण होत नाही (कमी होत नाही) ॥१६॥

भाषांतर

- तो म्हणाला - 'अरे श्रावका, तू धर्मज्ञ, असूनसुद्धा असे कसे बोलतोस ? तू (आम्हाला) निमंत्रण देतोस ते आम्ही काय ब्राह्मणांसारखे आहेत ? आम्ही भोजनाची वेळ होईपर्यंत भटकत असतो. त्यावेळी एखादा श्रद्धालू श्रावक पाहून त्याच्या घरी जातो, त्याने खूप आग्रह केला असता प्राणधारणा करता येण्याइतकेच भोजन करतो. तेव्हा तू आता जा, पुन्हा असे बोलू नकोस'

ते ऐकून न्हावी म्हणाला, 'भगवान्, आपला धर्म मला माहीत आहे. परंतु अनेक भक्त आपणांस बोलावित असतातही. या वेळी पुस्तके बांधण्यासाठी योग्य, भर्जरी वखे जमविली आहेत. त्याचप्रमाणे पुस्तके लिहिणाऱ्या लेखकांच्यासाठी धन जमविले आहे. (तेव्हा हे सर्व ऐकून) आपण योग्य वाटेल ते करावे.'

मग न्हावीसुद्धा आपल्या घरी गेला. तेथे गेल्यावर त्याने एक खैराचा सोटा सज्ज ठेवला. घराचे दार बंद केले. मग दीड प्रहर दिवस झाला असता तो पुन्हा मठाच्या दारात गेला. (त्या वेळी भिक्षेसाठी) बाहेर जात असणाऱ्या सर्व (भिक्षुंना) मोठ्या आग्रहाने त्याने आपल्या घरी आणले. ते सर्व (भिक्षु) सुद्धा वखे व धन यांच्या लोभाने भक्तियुक्त व परिचित अशा श्रावकांना सोडून आनंदित मनाने त्याच्या (न्हाव्याच्या) मागून गेले. अथवा असे म्हटले आहे ते बरोबरच आहे - 'काय आश्चर्य आहे पाहा ! एकाकी, गृहत्याग केलेले, हातालाच पात्र समजणारे, नग्न (असे त्याणी लोकसुद्धा) या जगात लोभाने आकर्षित होतात. ॥१५॥

वार्धक्य आले असता मनुष्याचे केस पिकतात, दात जीर्ण होऊन गळून पडतात, डोळे व कान जीर्ण होतात (कार्यक्षम राहता नाहीत). एकटी लालसा मात्र जीर्ण होत नाही. ॥१६॥

अपरं गृहमध्ये तान्त्रवेश्य द्वारं निभृतं पिधाय लगुडप्रहरैः शिरस्यताडयत् । तेऽपि ताडयमाना एके मृताः, अन्ये भिन्नमस्तकाः पूरुत्कर्तुमुपचक्रमिरे । अत्रान्तरे तमाक्रन्दभाकण्य कोटरक्षपालैरभिहितम् - भो भोः किमयं महान्कोलाहलान् नगरमध्ये । तदगम्यतां गम्यताम् । ते च सर्वे तदादेशकारिणस्तस्मिहिता वेगात् गृहं गता यावत्पश्यन्ति, तावदुधिरत्नलवितदेहाः पलायमाना नमका दृष्टाः । पृष्टारथ -

‘भोः, किमेतत् ।’ प्रोचुर्यथावस्थितं नापितवृत्तान्तम् । तैरपि स नापितो बद्धो हतशैबैः सह धर्माधिष्ठानं नीतः । तैर्नापितः पृष्ठः - भोः, किमेतद्भवता कुकृत्यमनुष्ठितम् ।

शब्दार्थ - अपरं - नंतर, तान् प्रवेश्य - त्यांना आत नेऊन, निभृतं - हळूच, पिधाय - बंद करून, लगुडप्रहारैः - सोट्याने, शिरसि - डोक्यावर, अताडयत् - मारावयास सुरुवात केली, तेऽपि - ते जैन क्षपणक, ताडयमानाः - मार खाणारे, एके मृताः - काही मेले, अन्ये - उरलेले, भिन्न मस्तकाः - डोकी फुटलेले, फूत्कर्तूस् उपचक्रमिरे - रडू ओरडू लागले, तम् आक्रन्दम् - तो ओरडा, आकर्ष्ये - ऐकून, कोटरक्षपालैः - कोतवालांनी, अभिहितं - म्हटले, कोलाहलः - ओरडण्याचा आवाज, ते सर्वे - ते सर्व रक्षक, तदादेशकारिणः - त्याचे आज्ञापालक, तत्सहिताः - त्याच्या बरोबर, यावत् पश्यन्ति - शोध घेऊ लागले, तावत् - तोच, रुधिप्लावितदेहाः - रक्ताने शरीर भिजलेले, पलायमानाः - पळून जात असलेले, नग्नकाः - क्षपणक, भोः किमेतत् - अहा! काय झाले?, ते प्रोचुः - त्यांनी सांगितली, यथावस्थितं - घडली तशी, नापितवृत्तान्तं - न्हाव्याची हकीकत, तैः अपि - त्या रक्षकांनीही, स नापितः बद्धः - त्या न्हाव्याला पकडले, हतशैबैः सह - उरलेल्या क्षपणकांच्यासह, धर्माधिष्ठानं - न्यायालयात, कुकृत्यम् - कुकर्म, अनुष्ठितम् - केलेस.

भाषांतर - नंतर (त्या न्हाव्याने) त्या क्षपणकांना घरात नेले, वार हळूच बंद केले व (त्यांच्या) डोक्यावर सोट्याने मारावयास सुरुवात केली. मार खाणाऱ्या त्यांच्यापैकी काही मेले. जे इतर वाचले ते डोकी फुटल्याने रडू-ओरडू लागले. त्या वेळी तो ओरडा ऐकून (कोतवालांनी) म्हटले - ‘अरे, नगरात चला.’ त्याची आज्ञा पाळणारे ते सर्व (रक्षक) त्याच्याबरोबर धावत घटनास्थळी गेले. (तेथे गेल्यावर) त्यांनी पाहिले तो रक्ताने शरीर भिजलेले व पळून जात असलेले क्षपणक त्यांनी विसले. त्यांनी (क्षपणकांनी) घडली तशी न्हाव्याची हकीकत सांगितली. त्या रक्षकांनीही त्या न्हाव्याला पकडले व उरलेल्या क्षपणकांच्यासह न्यायालयात हजर केले. तेथे त्यांनी (न्यायाधीशांनी) न्हाव्याला विचारले, “अरे, तू हे काय कुकर्म केलेस?”

स आह - ‘किं करोमि । मया श्रेष्ठिमणिभद्रगृहे दृष्ट एवंविधो व्यतिकरः ।’ सोऽपि सर्वं मणिभद्रगृहवृत्तान्तं यथादृष्टमकथयत् । ततः श्रेष्ठिनमाहूय भणितवन्तः - ‘भो, श्रेष्ठिन, किं त्वया कश्चित्क्षपणको व्यापादितः । ततस्तेनापि सर्वः क्षपणकवृत्तान्तस्तेषां निवेदितः । अथ तैरभिहितम् - अहो, शूलमारोप्यतामसौ दुष्टात्मा कुपरीक्षितकारी नापितः । तथानुष्ठिते तैरभिहितम् - कुदुष्टं कुपरिज्ञातं कुश्रुतं कुपरीक्षितम् । तन्नरेण न कर्तव्यं नापितेनात्र यत्कृतम् ॥१७॥ अथवा साध्विदमुच्यते - अपरीक्ष्य न कर्तव्यं कर्तव्यं सुपरीक्षितम् । पश्चाद्भवति संतापो ब्राह्मण्यां नकुलार्थतः ॥१८॥ मणिभद्र आह - ‘कथयेत्तत् ।’ ते धर्माधिकारिणः प्रोचुः -

शब्दार्थ - किं करोमि - माझा काय अपराध? मी काय करू?, एवंविधः - अशा प्रकारचा, व्यतिकरः - प्रसंग, घटना, आहूय - बालावून, भणितवन्तः - म्हणाले, व्यापादितः - ठार मारले, क्षपणकवृत्तान्तः - स्वनात पाहिलेल्या क्षपणकाचा (घटना) वृत्तान्त, निवेदितः - सांगितला, शूलम् आरोप्यताम् असौ - याला सुळावर चढवा, दुष्टात्मा - दुष्टबुद्धीचा, कुपरीक्षितकारी - अविवेकी, तथा अनुष्ठिते - तसे केले असता, तैः अभिहितम् - त्यांनी म्हटले.

अन्वय

अत्र नापितेन कुदुष्टं, कुपरिज्ञातं, कुश्रुतं, कुपरीक्षितं यत् कृ तं तत् नरेण न कर्तव्यम् ॥१७॥

अपरीक्ष्य न कर्तव्यं, सुपरीक्षितं कर्तव्यम् (अन्वया) पश्चात् संतापो भवति (यथा) नकुलार्थतः ब्राह्मण्याम् ॥१८॥

शब्दार्थ - कुदुष्टं - नीट न पाहता, कुपरिज्ञातं - नीट जाणून न घेता, कुश्रुतं - लक्षपूर्वक न ऐकता, कुपरीक्षितं - नीट पारख न करता, नापितेन - न्हाव्याने, न कर्तव्यं - करू नये, अपरीक्ष्य - परीक्षा न करता, न कर्तव्यम् - कोणतेही कार्य करू नये, सुपरीक्षितं - चांगली पारख केल्यावर, पश्चात् संतापः भवति - नंतर पश्चातापाची पाळी येते, नकुलार्थतः - मुंगसाबद्दल, प्रोचुः - सांगू लागले.

भाषांतर - तो (नहावी) म्हणाला, 'माझा काय अपराध ? मी मणिभद्र शेटजींच्या घरी अशाच प्रकारचा प्रसंग पाहिला.' त्याने मणिभद्राच्या घरी घडलेली सारी घटना जशीच्या तशी सांगितली. मग न्यायाधीशांनी शेटजींना बोलावून आपून विचारले - "अरे शेटजी, तू एका क्षणकाला ठार मारलेस काय?" तेव्हा त्याने (शेटजीने) (स्वप्नात पाहिलेला) क्षणकाचा वृत्तान्त सांगितला. तेव्हा ते न्यायाधीश म्हणाले - 'अरे, या दुष्ट व अविकेकी नहाव्याला सुळावर चढवा.' तसे केले असता ते न्यायाधीश म्हणाले -

येथे एका नहाव्याने नीट न पाहता, जाणून न घेता, लक्षपूर्वक न ऐकता, पारख न करता ज्या प्रकारचे (जसे) कार्य केले त्या प्रकारचे कार्य मनुष्याने करू नये. ॥१७॥

किंवा असे म्हटले आहे ते बरोबर आहे की परीक्षा न करता कोणतेच कार्य करू नये. नीट चौकशी करूनच ते करावे. (नाहीतर) मुंगूसकारिता एका ब्राह्मणाला पश्चाताप झाला तसे व्हायचे. मणिभद्र म्हणाला - 'हे कसे?' ते न्यायाधीश सांगू लागले -

कथेचे रसग्रहण

ही कथा थोडीशी मोठी आहे. कथेचे शीर्षकही अत्यंत अर्थपूर्ण आहे. मोजकीच पात्रे, प्रसंग यांच्या साहाय्याने कथा उत्साहवर्धक झाली आहे. व्यापारी, त्याची पत्नी, नहावी, क्षणक इत्यादींच्या माध्यमातून लेखकाने मानवी स्वभाव्याची विविध वैशिष्ट्ये दाखविली आहेत. सत्शील व्यापाऱ्यालासुद्धा या कलीयुगात व्यवहारबुद्धी नसेल तर दुःख सोसावे लागते. एखादी व्यक्ती एखाद्या प्रसंगाचा किंवा गोष्टीचा कसा विपरीत अर्थ लावते आणि प्राण गमावून बसते किंवा क्षणक किंवा भिक्षु जरी असते, तरी मन पूर्णपणे विरक्त झाल्याशिवाय त्या नुसत्या वेषाचा उपयोग नाही, मन मोहाच्या आहारी जातेच हे सूचित केले आहे. तसेच धर्माधिकार्यांनी न्याय कसा अलिप्तपणे व योग्य दिला आहे हे समजते. या कथेच्या शेवटीच दुसऱ्या कथेचे सूर जुंफून उत्कंठा वाढविली आहे. अशाप्रकारे व्यापाऱ्यासारखे सत्शील असावे, पण व्यवहारीही असावे, नहाव्यासारखे अपुऱ्या माहितीनिशी कृत्य करू नये, असे ही कथा सांगते.

कथेतील श्लोक

- कुट्टुडं कुपरिज्ञातं कुश्रुतं कुपरीक्षितम् ।
तत्ररेण न कर्तव्यं नापितेनात्र चकृतम् ॥१॥

- शीलं शौचं क्षान्तिर्दाक्षिण्यं मधुरता कुले जन्म ।
न विराजन्ति हि सर्वे चित्तविहीनस्य पुरुषस्य ॥२॥
- मानो वा दर्पो वा विज्ञानं विश्रमः सुबुद्धिर्वा ।
सर्वं प्रणश्यति समं चित्तविहीनो यदा पुरुषः ॥३॥
- प्रतिदिवसं याति लयं वसन्तवाताहातेव शिशिरश्रीः ।
बुद्धिर्बुद्धिमतामपि कुटुम्बभरचिन्तया सततम् ॥४॥
- नश्यति विपुलमतेरपि बुद्धिः पुरुषस्य मन्दविभवस्य ।
घृतलवणतैलतण्डुलवस्त्रेन्धनचिन्तया सततम् ॥५॥
- गगनमिव नष्टतारं शुष्कमिव सरः रमशानमिव रौद्रम् ।
प्रियदर्शनमपि रूक्षं भवति गृहं धनहीनस्य ॥६॥
- न विभाव्यन्ते लघवो चित्तविहीनाः पुरोऽपि निवसन्तः ।
सततं जाताविनष्टाः पयसामिव बुद्बुदाः पयसि ॥७॥
- सुकुलं कुशलं सुजनं विहाय कुलकुशलशीलविकलेऽपि ।
आढ्ये कल्पतराविव नित्यं रज्यन्ति जननिवहाः ॥८॥
- विफलमिह पूर्वसुकृतं विद्यावन्तोऽपि कुलसमुद्भवाः ॥
यस्य यदा विश्रवः स्यात्तस्य तदा दासतां यान्ति ॥९॥
- लघुरयमाह न लोकः कामं गर्जन्तमपि पतिं पयसाम् ।
सर्वमलज्जाकरमिह यत्कुर्वन्तीह परिपूर्णाः ॥१०॥
- व्याधितेन सशोकेन चिन्ताग्रस्तेन जन्तुना ।
कामार्तेनाथ मतेन दृष्टः स्वप्नो निरर्थकः ॥११॥
- जयन्ति ते जिना येषां केवलज्ञानशालिनाम् ।
आजन्मनः स्मरोत्पत्तौ मानसेनोषरायितम् ॥१२॥
- सा जिह्वा या जिनं स्तौति तच्चित्तं यजिने रतम् ।
तावेव च करौ श्लाघ्यौ यौ तत्पूजाकरो करौ ॥१३॥
- ध्यानव्याजमुपेत्य चिन्तयसि कामुन्मीत्य चक्षुः क्षणं ।
पश्यानङ्गारातुरं जनमिमं त्रातापि नो रक्षसि ॥१४॥
- मिथ्याकारुणिकोऽसि निर्घृणतरस्त्वत्तः कुतोऽन्यः पुमान्सेर्व्वं
मारवधुभिरित्याभिहितो बौद्धो जिनः पातु वः ॥१४॥

- एकाकी गृहसंत्यक्तः पाणिपात्रो दिगम्बरः ।
सोऽपि संवाह्यते लोके तृष्णाया पश्य कौतुकम् ॥१५॥
- जीर्यन्ते जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।
चक्षुः श्रोत्रे च जीर्यन्ते तृष्णोका तरूणायते ॥१६॥
- कुटुष्टं कुपरिज्ञातं कुश्रुतं कुपरीक्षितम् ।
तत्ररेण न कर्तव्यं नापितेनात्र यत्कृतम् ॥१७॥
- अपरीक्ष्य न कर्तव्यं कर्तव्यं सुपरीक्षितम् ।
पश्चाद्भवति संतापो ब्राह्मण्यां नकुलार्थतः ॥१८॥

|||||

२. ब्राह्मणी नकुल कथा (ब्राह्मणी व मुंगुसाची कथा)

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने देवशर्मा नाम ब्राह्मणः प्रतिवसति स्म । तस्य भार्या प्रसूता सुतमजनयत् । तस्मिन्नेव दिने नकुली नकुलं प्रसूय मृता । अथ सा सुतवत्सला दारकवत्तमपि नकुलं स्तन्यदानाभ्यङ्गमर्दनादिभिः पुपोष । परं तस्य न विश्वसिति । - यत्कदाचिदेव स्वजातिदोषवशादस्य दारकस्य विरुद्धमाचरिष्यतीति । एवं जानाति स्वचित्ते । उक्तं च -

शब्दार्थ - अधिष्ठाने - गावात, नगरात, सुतम् अजनयत् - पुत्रास जन्म दिला, नकुली - मुंगूसपत्नी, प्रसूय - जन्म देऊन, सा - ब्राह्मण स्त्री, सुतवत्सला - पुत्रप्रेमामुळे, दारकवत् - पुत्रवत, स्वतःच्या मुलाप्रमाणे, त्या (पोरक्या) मुंगूसालाही, स्तन्य - दूध, अभ्यङ्ग - उटण मर्दन - तेल लावणे, पुपोष - पालन केले, परं तस्य न विश्वसति - परंतु त्याच्यावर (त्या मुंगूसावर) विश्वास ठेवीत नसे, स्वजातिदोषान् - स्वतःच्या (हिंसक) जातीच्या दोषामुळे, अस्य दारकस्य विरुद्धम् - या (आपल्या) मुलाला धोका देईल, अपाय करील, एवं जानाति स्वचित्ते - असे तिच्या मनात येत असे, उक्तं च - आणि म्हटलेच आहे.

भाषांतर - कोण्या एका गावात [देवशर्मा] नावाचा ब्राह्मण रहात असे. त्याच्या पत्नीने एका पुत्राला जन्म दिला. त्याच दिवशी एक मुंगूसपत्नी एका मुंगूसाला जन्म देऊन मरुन गेली. त्या ब्राह्मणस्त्रीने पुत्रप्रेमाने त्या मुंगूसाला आपल्या पुत्राप्रमाणे त्याला दूध देणे, आंघोळ घालणे वगैरे करून वाढविले परंतु त्याचा तिला विश्वास वाटत नसे. कदाचित ते मुंगूस स्वतःच्या (हिंसक) जातीच्या दोषामुळे या (आपल्या) मुलाला अपाय करील अशी काळजी तिला वाटत असे.

कुपुत्रोऽपि भवेत्पुसां हृदयानन्दकारकः ।
दुर्विनीतः कुरूपोऽपि मूर्खोऽपि व्यसनी खलः ॥१९॥
एवं च भाषते लोकश्चन्दनं किल शीतलम् ।
पुत्रागात्रस्य संस्पर्शश्चन्दनादतिरिच्यते ॥२०॥

२. ब्राह्मणी व मुंगुसाची कथा

सौहृदस्य न वाञ्छन्ति जनकस्य हितस्य च ।

लोकाः प्रपालकस्यापि यथा पुत्रस्य बन्धनम् ॥११॥

अन्यथ

दुर्विनीतः, कुरुपः अपि, मूर्खः अपि, व्यसनी, खलः, कुपुत्रः अपि पुंसां हृदयानन्दकारकः भवेत् ॥११॥

लोकः एवं भाषते (यत्) चन्दनं किल शीतलं (भवति), (परं) पुत्रगात्रस्य संस्पर्शः चन्दनात् अतिरिच्यते ॥२०॥

लोकाः यथा पुत्रस्य बन्धनं वाञ्छन्ति (तथा) सौहृदस्य, जनकस्य, हितस्य, प्रपालकस्य अपि च न (वाञ्छन्ति) ॥२१॥

शब्दार्थ - दुर्विनीतः - (अशिक्षित) उद्धट, खलः - दुष्ट, पुंसां - लोकांना (आई वडिलांना), हृदयानन्दकारकः - हृदयाला आनंद देणारा, पुत्रगात्रस्य संस्पर्शः - पुत्राच्या शरीराचा स्पर्श, चन्दनात् अतिरिच्यते - चंदनापेक्षा अधिक सुखकारक होती, सौहृदस्य - मित्राचे, जनकस्य - पित्याचे, हितस्य - बांधवांचे, प्रपालकस्य - पालनकर्त्यांचे.

भाषांतर - अशिक्षित (असभ्य), कुरुप, मूर्ख, व्यसनी, दुष्ट, असा कुपुत्रसुद्धा लोकांच्या (त्याच्या माता पित्याच्या) हृदयाला आनंद देणारा ठरतो. लोक असे म्हणतात की, चंदन अतिशय शीतल (थंड) असते. परंतु पुत्राच्या शरीराचा स्पर्श चंदनापेक्षाही अधिक शीतल, सुखद असतो. लोक जसे आपल्या पुत्राच्या स्नेहबंधनाची इच्छा करतात तशी आपल्या मित्राच्या, पित्याच्या, बांधवाच्या व आपल्या पालनकर्त्यांच्या स्नेहबंधनाची (ही) इच्छा करीत नाहीत.

अथ सा ब्राह्मणी कदाचिच्छब्दध्यायां पुत्रं शायथित्वा जलकुम्भमावाय पतिमुवाच - 'ब्राह्मण, जलार्थमहं तडगो यास्यामि, त्वया पुत्रोऽयं नकुलाद्रक्षणीयः ।' अथ तस्यां गातायां, पृष्ठेब्राह्मणोऽपि शून्यं गृहं मुक्त्वा भिक्षार्थं कचिन्निरगतः । अत्रान्तरे दैववशात् कुष्णसर्पोविलात्रिष्कान्तः । नकुलोऽपि तं स्वभाववैरिणं मत्वा, भ्रातुरक्षणार्थं सर्पेण सह युद्ध्वा सर्पं खण्डशाः कृतवान् । ततो रुधिरप्लावितवदनः सानन्दं स्वव्यापारप्रकाशनार्थं मातुः संमुखो गतः ।

२. ब्राह्मणी व मुंगुसाची कथा

मातापि तं रुधिरवस्त्रमुखमवलोक्य शङ्कितचिन्ता 'नूमनेन दुरात्मना दारको भक्षितः' इति विचिन्त्य कोपात्सोपरि जलकुम्भं चिक्षेप ।

शब्दार्थ - कदाचित् - एका, शय्यायां - बिछान्यावर, शायथित्वा - झोपवून, जलकुम्भम् - घागर, आदाय - घेऊन, उवाच - म्हणाली, जलार्थ - पाणी आणण्यासाठी, तडगो - तलावावर, यस्यामि - जाते आहे, नकुलात् - मुंगुसापासून, तस्यां गातायां - ती गेल्यानंतर, पृष्ठे - तिच्या मागोमाग, निरगतः - घराबाहेर पडला, दैववशात् - दैवयोगाने, विलात् - बिछातून, निष्कान्तः - बाहेर आला, स्वभाववैरिण मत्वा - जन्मजात - शत्रू आहे असे मानून, भ्रातुः - भावाच्या, खण्डशाः - तुकडे तुकडे, रुधिरप्लावितवदनः - रक्ताने तोंड माखलेला, स्वव्यापारप्रकाशनार्थ - आपला पराक्रम सांगण्यासाठी, दारखविण्यासाठी, रुधिरवस्त्रमुखम् - तोंडाला रक्त लागलेल्या (त्याला - मुंगुसाला), भिक्षितचिन्ता - साशंक झालेली, दुरात्मना - दुष्टाने, दारकः - पुत्र, कोपात् - रागाच्या भरात, तस्योपरि - त्याच्या (डोक्या) वर, चिक्षेप - फेकली, टाकली.

भाषांतर

- नंतर एकादा ती ब्राह्मण स्त्री आपल्या मुलाला अंधरुणावर झोपवून, घागर घेऊन आपल्या पतीला म्हणाली - 'अहो मी पाणी आणण्यासाठी तळ्यावर जात आहे. तुम्ही या मुलाचे मुंगुसापासून रक्षण करा.' मग ती गेल्यावर ब्राह्मण सुद्धा (तिच्या) मागोमाग घर मोकळेच टाकून भिक्षेसाठी बाहेर पडला. जरा वेळाने योगयोगाने एक काळा साप बिळातून बाहेर आला. मुंगुसानेही तो आपला जन्मजात वैरी आहे असे समजून भावाच्या रक्षणासाठी त्या सापाशी युद्ध केले आणि त्याचे तुकडे केले मग रक्ताने तोंड माखलेला तो (मुंगूस) आनंदाने आपला पराक्रम सांगण्यासाठी आईच्या समोर गेला. रक्ताने तोंड माखलेल्या त्याला पाहून साशंक झालेल्या आईने सुद्धा या दुष्टानेच आपल्या मुलाला खाल्ले असावे असे समजून रागाने त्याच्यावर घागर फेकली.

एवं सा नकुलं व्यापाद्य यावत्प्रलपन्ती गृहे आगच्छति, तावत्सुतस्तथैव सुप्तस्तिष्ठति । समीपे कृष्णसर्पं खण्डशाः कृतमवलोक्य पुत्रवधशोकेन आत्मशिशो वक्षःस्थलं च ताडयितुमारब्धा । अत्रान्तरे ब्राह्मणो गृहीतनिर्वापः समायातो यावत्परश्यति, तावत्पुत्रशोकाभितप्ता ब्राह्मणी प्रलपति - 'भो, भो लोभात्मन्, लोभाभिभूतेन त्वया न कृतं मद्द्वचः । तदनुभव सांप्रातं

पुत्रमृत्युदुःखःवृक्षफलम् । अथवा साध्विदमुच्यते

अतिलोभो न कर्तव्यो लोभं नैव परित्यजेत् ।

अतिलोभाभिभूतस्य चक्रं भ्रमति मस्तके ॥२१॥

ब्राह्मण आह - 'कथमेतत् ।' सा आह -

शब्दार्थ - एवं - अशा प्रकारे, व्यापाद्य - ठार मारून, प्रलपन्ती - रडत रडत, तथैव - तसाच, सुप्तः - झोपलेला, पुत्रवधशोकेन - पुत्र (मुंगूस) वधाच्या शोकाने, आत्मशिरो वक्षःस्थलं - स्वतःचे डोके व ऊर, ताडयितुम् आरब्धा - बडवून घेऊ लागली, गृहीतनिर्वापः - भिक्षा मागून, भिक्षेहून, पुत्रशोकाभितामा - पुत्रशोकाने दुःखित झालेली, प्रलपति - शोक करीत म्हणाली, लोभाभिभूतेन - लोभाच्या आहारी गेलेल्या, मद्वचः - मी सांगितले ते, पुत्रमृत्युदुःखवृक्षफलम् - पुत्राच्या मृत्युमुळे उत्पन्न झालेल्या दुःखरूपी वृक्षाचे फळ, अनुभव - भोगा, आह - म्हटले, अतिलोभाभिभूतस्य - अतिलोभ करणाऱ्याच्या, चक्रं भ्रमति - चक्र फिरत राहते.

अन्वय

अतिलोभः न कर्तव्यो न एव लोभं परित्यजेत् अतिलोभाभिभूतस्य मस्तके चक्रं भ्रमति ॥२१॥

भाषांतर - अशाप्रकारे मुंगुसाला ठार मारून रडत रडत घरात गेली तेथे (तिचा) मुलगा तसाच झोपलेला होता. जवळच काळ्या सापाची खांडोळी केलेली पाहून पुत्रवधाच्या (मुंगुसाच्या वधाच्या) शोकाने ती आपले डोके व ऊर बडवून घेऊ लागली. थोड्या वेळाने ब्राह्मण भिक्षेहून परत आलेला पाहताच पुत्रशोकाने दुःखित झालेली ती शोक करीत म्हणाली, "अहो, लोभाच्या आहारी गेलेल्या तुम्ही मी सांगितले ते ऐकले नाही. भोगा आता पुत्राच्या मृत्युमुळे उत्पन्न झालेल्या दुःखरूपी वृक्षाचे फळ, किंवा असे म्हटले आहे ते बरोबरच आहे -

'माणसाने अती लोभ करू नये व लोभाचा पूर्ण त्यागही करू नये. अती लोभ करणाऱ्या माणसाच्या डोक्यावर चक्र फिरत राहते' ॥२१॥

ब्राह्मण म्हणाला - 'हे कसे ?'

ती (पत्नी) म्हणाली - (पुढील कथा)

कथेचे रसग्रहण

ही कथा अत्यंत छोटी पण अर्थपूर्ण आहे. प्रमुख दोनच व्यक्तिरेखा व तिसरे म्हणजे मुंगूस. ब्राह्मण म्हणजे लोभी, त्यापुढे त्याला सारासार विवेक रहात नाही. त्याची पत्नी म्हणजे सामान्य स्त्रीचे प्रतीक. स्वतःच्या हातून चूक झाली तरी खापर मात्र दुसऱ्याच्या डोक्यावर फोडायचे. मुंगुसावर पुत्रवत् प्रेम केले पण विश्वास ठेवला नाही. दोहोमध्ये तिला स्वतःचाच मुलगा प्रिय असतो. माणूस कृतघ्न होऊ शकतो पण प्राणी मात्र खाल्ल्या अन्नाला आणि दिल्या प्रेमाला जागणारे असतात. हेच ही छोटेखानी कथा शिकवते. विष्णुशर्मांच्या इतर कथांप्रमाणे यातही भरपूर सुभाषिते आहेत. पण ती कथानकाची गती अडवत नाहीत, तर त्यांना पोषकच ठरतात. तसेच विष्णुशर्मांचे सुभाषितांचे समृद्ध भांडारच प्रत्ययाला येते.

कथेतील श्लोक

- कुपुत्रोऽपि भवेत्पुंसां हृदयानन्दकारकः ।
दुर्विनीतः कुरूपोऽपि मूर्खोऽपि व्यसनी खलः ॥१९॥
- एवं च भाषते लोकश्चन्दनं किल शीतलम् ।
पुत्रागात्रस्य संस्पर्शश्चन्दनादतिरिच्यते ॥२०॥
- सौहृदस्य न वाञ्छन्ति जनकस्य हितस्य च ।
लोकाः प्रपालकस्यापि यथा पुत्रस्य बन्धनम् ॥२१॥
- अतिलोभो न कर्तव्यो लोभं नैव परित्यजेत् ।
अतिलोभाभिभूतस्य चक्रं भ्रमति मस्तके ॥२१॥

=====

३. लोभासक्त चक्रधराची कथा

३. लोभासक्त चक्रधराची कथा (लोभासक्त चक्रधराची कथा)

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने चत्वारो ब्राह्मणपुत्राः परस्परं मित्रतां गता वसन्ति स्म ।
ते चापि दारिद्र्योपहताः परस्परं मन्त्रं चक्रुः - 'अहो, धिगियं दारिद्रता ।

उक्तं च -

शब्दार्थ - परस्परं मित्रतां गताः - एकमेकांशी मैत्री असलेले, मन्त्रं चक्रुः -
विचार केला, दारिद्र्योपहताः - दारिद्रयाने पिडलेले, धिगियं दारिद्रता
- धिक्कार असो या दारिद्रयाचा, धिक् - धिक् असो.

भाषांतर - कोण्या एका गावात एकमेकांशी मैत्री असलेले चार ब्राह्मणपुत्र रहत
होते. दारिद्रयाने गांजलेल्या त्या चौघांनीही आपापसात विचार केला -
अहो, धिक्कार असो या दारिद्रयाचा.

आणि म्हटलेच आहे ^{अस्मत्कृतं} ^{मन्त्रं} ^{चक्रुः}
वरं वनं व्याधराजादिसेवितं जनेन हीनं बहुकण्टकावृतम् ।

तृणानि शब्दा परिधानवल्कलं न बन्धुमध्ये धनहीनजीवितम् ॥२३॥

अन्वय

व्याधराजादिसेवितं, जनेन हीनं बहुकण्टकावृतं वनं, तृणानि शब्दा,
परिधानवल्कलं वरं, बन्धुमध्ये धनहीनजीवितं न ॥२३॥

शब्दार्थ - व्याधराजादिसेवितं - वाध, हत्ती इत्यादि हिंज प्राण्यांनी युक्त, जनेन
हीनं - निर्मनुष्य, बहुकण्टकावृतं - अनेक प्रकारच्या काट्यांनी युक्त,
तृणानि - गवताची, परिधानवल्कलं - वल्कले परिधान करणे, वरं -
श्रेष्ठ, बन्धुमध्ये - नातलागामध्ये, धनहीनजीवितं - दरिद्रा जीवन, न
वरं - चांगले नाही.

भाषांतर - वाध, हत्ती इत्यादि हिंज प्राण्यांनी युक्त, निर्मनुष्य व अनेक प्रकारच्या
काट्याकुट्यांनी भरलेल्या वनात राहणे, वल्कले धारण करणे व
गवताच्या शब्देवर झोपणे चांगले परंतु नातलागामध्ये दरिद्री जीवन
जगणे चांगले नाही.

तथा च

द्वेष तसेच

अत्याचार

मूर्ख
इतके धर्तरेला उगडे

स्वामी द्वेष्टि सुसेवितोऽपि सहसा प्रोज्झन्ति सद्बान्धवाः

राजन्ते न गुणास्त्वजन्ति तनुजाः स्फारीभवत्स्यापदः । कृत्स्नं शत्रुं चानि

स्वामी साधु सुवंशजापि भजते नो यान्ति मित्राणि च

न्यायारोपितविक्रमाप्यपि नृणां येषां न हि स्याद्दधनम् ॥२४॥

अन्वय

हि येषां नृणां धनं न स्यात्, सुसेवितः अपि स्वामी द्वेष्टि, सद्बान्धवाः सहसा
प्रोज्झन्ति, गुणाः न राजन्ते, तनुजाः त्वजन्ति, आपदः स्फारीभवन्ति, साधु
सुवंशजा अपि भार्या न भजते, न्यायारोपितविक्रमाणि मित्राणि अपि यान्ति
॥२४॥

शब्दार्थ - हि येषां नृणां - खरोखर ज्या माणसांच्या जवळ, धनं न स्यात् - धन
नसते, सुसेवितः - चांगली सेवा केलेला, स्वामी - मालक, द्वेष्टि
- द्वेष करतो, सद्बान्धवाः - नातलाग, सहसा प्रोज्झन्ति - सहसा
त्याग करतात, गुणाः न राजन्ते - सद्गुण शोभून दिसत नाहीत,
तनुजाः त्वजन्ति - पुत्र त्याग करतात, आपदः स्फारीभवन्ति -
संकटे वाढतात, सुवंशजा - कुलीन, न भजते - सेवा करीत नाही,
न्यायारोपितविक्रमाणि - नीतिमान, मित्राणि अपि यान्ति - मित्रसुध्दा
सोडून जातात.

भाषांतर - खरोखर ज्यांच्याजवळ धन नाही (अशा मनुष्यांनी) चांगली सेवा केली
तरी (त्यांचा) मालक द्वेष करतो, नातलाग एकाएकी त्याग करतात,
सद्गुण शोभून दिसत नाहीत, पुत्र त्याग करतात, संकटे वाढतात,
कुलीन अशी पत्नीसुद्धा सेवा करीत नाही व नीतिमान मित्र सोडून
जातात. ^{स्वामी} ^{स्वामी} ^{स्वामी}

शूरः सुरूपः सुभगाः शत्रूणां, शास्त्राणि (वित्), वाग्मी च विदांकरोतु

अन्वय

शूरः, सुरूपः, सुभगाः, शत्रूणां, शास्त्राणि (वित्), वाग्मी च विदांकरोतु
(यत्) मर्त्यः अब्र मनुष्यलोके अर्थ विना यशः मानं च न एव प्राप्नोति
॥२५॥

३. लोभासक्त चक्रधराची कथा

अशा विधीने त्याला नमस्कार करून ते (चौथेजण) त्याच्या बरोबर त्याच्या मठात गेले. मग त्याने त्यांना विचारले - 'तुम्ही कोढून आलात ? कोठे जाणार आहात? (येथे येण्याचे) कारण काय ?' तेव्हा ते म्हणाले - 'आम्ही धनस्त्रिखीसाठी निघालो आहोत. जेथे गेल्यावर एकतर धानप्राप्ती होईल किंवा मृत्यू येईल अशा ठिकाणी आम्ही जात आहोत. असा आमचा निश्चय आहे आणि म्हटलेच आहे -

दुष्टाप्याणि बहूनि लभ्यन्ते वाञ्छितानि द्रविणानि ।

अवसरतुलिताभिरत् तनुभिःसाहसिकपुरुषाणाम् ॥१२॥

अन्वय

साहसिकपुरुषाणाम् अवसरतुलिताभिः तनुभिः अलंवाञ्छितानि बहूनि दुष्टाप्याणि द्रविणानि च लभ्यन्ते ॥१२॥

शब्दार्थ - साहसिकपुरुषाणाम् - उद्योगी पुरुषांना, अवसरतुलिताभिः - योग्य वेळी त्याग करण्यास तयार झालेल्या, तनुभिः - शरीरांनी, अलं - पुष्कळ, वाञ्छितानि - अर्भाष्ट, द्रविणानि - संपत्ती, बहूनि - अनेक, दुष्टाप्याणि - मिळविण्यास कठिण, लभ्यन्ते - प्राप्त होतात.

भाषांतर - आवश्यक त्यावेळी शरीराचा त्याग करण्यास तयार झालेल्या उद्योगी पुरुषांना अर्भाष्ट संपत्तीची भरपूर प्राप्ती होते. कष्टसाध्य अशा अनेक वस्तूही प्राप्त होतात.

तथा च - पतति कदाचिन्नभसः खाते पातालतोऽपि जलमेति ।

दैवमचिकर्यं बलवद्बलवाचनु पुरुषकारोऽपि ॥११॥

अन्वय

अचिकर्यं दैवं बलवत्, ननु पुरुषकारः अपि बलवान् कदाचित् जलं नभसः खाते पतति पातलतः अपि जलम् एति ॥११॥

शब्दार्थ - अचिकर्यं - अचिंतनीय, दैवं बलवत् - दैव बलवान आहे, पुरुषकारः - पुरुषार्थ, नभसः - आकाशातून, एति - येते.

भाषांतर - अचिंतनीय दैव बलवान आहे, पुरुषार्थ देखील सामर्थ्यावान असतो, पार्षा कधी आकाशातून जलाशयात पडते. कधी पाताळातून सुद्धा प्रयत्नाने (विहिरीत) आणता येते.

३. लोभासक्त चक्रधराची कथा

अभिमतसिद्धिरशेषा भवति हि पुरुषस्य पुरुषकारेण ।
दैवमिति यदपि कथयसि पुरुषगुणः सोऽप्यदृष्टाख्यः ॥१३०॥

अन्वय

पुरुषकारेण हि पुरुषस्य अशेषा अभिमतसिद्धिः भवति यद् अपि दैवम् इति कथयसि सः अपि अदृष्टाख्यः पुरुषगुणः ॥१३०॥

शब्दार्थ - पुरुषकारेण - पुरुषार्थाने, अशेषा - सर्व, संपूर्ण, पुरुषस्य अभिमतसिद्धिः भवति - मनुष्याला अभीष्ट वस्तूंची प्राप्ती होते, अदृष्टाख्यः पुरुषगुणः - अदृष्ट नावाचा व्यक्तीचा गुण.

भाषांतर

- पुरुषार्थानेच मनुष्याला सर्व अभीष्ट वस्तूंची प्राप्ती होते आणि ज्याला दैव असे म्हणतोस तो सुद्धा अदृष्ट नावाचा गुण आहे.

भयमतुलं गुरुलोकात्पुणमिव तुलयन्ति साधु साहसिकाः ।
प्राणानद्भुतमेतच्चरितं चरितं ह्युदारगणाम् ॥१३१॥

अन्वय

गुरुलोकात अतुलं भयं साहसिकाः प्राणान् तृणमिव साधु तुलयन्ति एतद् हि उदारगणाम् अद्भुतम् चरितम् ॥१३१॥

शब्दार्थ - गुरुलोकात - गुरुजनांपासून, वहीलथाख्यांबद्दल (अत्यंत आदरयुक्त भीती), भयं - भीती, अतुलं - फार, प्राणान् तृणमिव तुलयन्ति - प्राणांना जवताच्या काडासमान मानतात, साहसिकाः - उद्योगी पुरुष, एतद् - हे, अद्भुतं चरितं - आश्चर्यकारक आचरण.

भाषांतर - उद्योगी लोकांना गुरुजनांची फार भीती वाटते. ते आपल्या प्राणांना जवताच्या काडीसमान मानतात. उदारचरित पुरुषांचे हे आश्चर्यकारक आचरण असते.

कलेशस्याङ्गमदत्त्वा सुखमेव सुखानि नेह लभ्यन्ते ।
मधुभिन्मथनायस्तेराश्लित्व्याति बाहुभिरलक्ष्मीम् ॥१३२॥

अन्वय

इह क्लेशस्य अङ्गम् अदत्त्वा सुखानि सुखमेव न लभ्यन्ते ।
मधुभिर्त् मथनायस्तेः बाहुभिः लक्ष्मीम् आश्लित्व्याति ॥१३२॥

शब्दार्थ - इह - या जगात, अङ्गाम् - शरीर, अदत्त्वा - दिल्याशिवाय, सुखमेव - सहजपणे सुखासुखी, मधुभिर्त् - मधु नावाच्या दैत्याला ठार मारणारा (मधुसूदन, विष्णू), मथनायस्तेः - (समुद्र) मंथनाने दमलेल्या, बाहुभिः लक्ष्मीम् आभिरुष्यति - हातांनी लक्ष्मीला अलिंगन देतो,

भाषांतर - या जगात खूप कष्ट केल्याशिवाय अनायसे सुखप्राप्ती होत नाही. विष्णूने समुद्रमंथनाने दमलेल्या हातांनी लक्ष्मीला अलिंगन दिले.

तस्य कथं न चला स्यात्पत्नी विष्णोर्नृसिंहकस्यापि ।

मासांश्चतुरो निद्रां यः सेवति जलगतः सततम् ॥३३॥

अन्वय

यः जलगतः चतुरो मासाम् सततं निद्रां सेवति, तस्य नृसिंहकस्य अपि विष्णोः पत्नी चला कथं न स्यात् ॥३३॥

शब्दार्थ - यः जलगतः - जो क्षीरसागरात, चतुरो मासाम् - चार महिने, सततं निद्रां सेवति - सतत झोप घेतो, तस्य नृसिंहकस्यविष्णोः अपि - त्या पुरुषश्रेष्ठ विष्णूची सुध्वा, पत्नी - लक्ष्मीसुध्वा, चला कथं न स्यात् - चंचल कशी असणार नाही ?

भाषांतर - जो सतत चार महिने क्षीरसागरात झोप घेतो, त्या पुरुषश्रेष्ठ विष्णूची सुध्वा पत्नी चंचल कशी असणार नाही ?

दुरधिगमः परभागो यावत्पुरुषेण साहसं न कृतम् ।

जयति तुलामधिरूढो भास्वानिह जलदपटलानि ॥३४॥

अन्वय

यावत्पुरुषेण साहसं न कृतं (तावत्) परभागो दुरधिगमः इह भास्वान् तुलाम् अधिरूढः जलदपटलानि जयति ॥३४॥

शब्दार्थ - यावत् - जोपर्यंत, तुलाम् अधिरूढः - तुला राशीवर आरूढ झालेला, जलदपटलानि जयति - मेघ समूहांना जिंकतो.

भाषांतर - मनुष्य जोपर्यंत साहस करीत नाही, तोपर्यंत विजय कठीण आहे. सूर्य जेव्हा तुला राशीवर आरूढ होतो, तेव्हा तो मेघ समूहांना जिंकतो.

तत्कथ्यतामस्माकं कश्चिद्धनोपायो विवरप्रवेशाकिनी साधन -
श्मशानसेवन - महामांसविक्रय - साधकवर्ति - प्रभृतीनामेकतम इति ।

अद्भुतशक्तिर्भवान् श्रूयते । वयमर्थ्यतिसाहसिकाः । उक्तं च -
महान्त एव महतामर्थं साधयितुं क्षमाः ।

ऋते समुद्राद्वन्यः को विभर्ति तडवानलम् ॥३५॥

धैरवानन्दोऽपि तेषां सिद्ध्यर्थं बहुपायं सिद्धवर्ति चतुष्टयं कृत्वापर्यत ।
आह च - 'गम्यतां हिमालयदिशि । तत्र संप्राप्तानां यत्र वर्तिः पतिष्यति, तत्र निधानमसंदिग्धं प्राप्स्यथ । तत्र स्थानं खनित्वा निधिं गृहीत्वा व्याधुष्यताम् ।

शब्दार्थ - धनोपायः - धनप्राप्तीचा उपाय, विवरप्रवेश - पाताळ प्रवेश, शाकिनीसाधन - यक्षिणी साधन, महामांसविक्रय - नरमांसविक्रय, साधकवर्तिः - साधक वात, एकतमः - कोणताही एक, अद्भुत शक्तिः भवान् श्रूयते - तुमची शक्ती फार अद्भुत आहे असे ऐकतो, वयम् अपि अतिसाहसिकाः - आम्ही कोणतेही साहस करावयास तयार आहोत, उक्तं च - आणि असे म्हटलेच आहे

महान्तः - श्रेष्ठ लोक, महताम् अर्थ - श्रेष्ठ लोकांचे कार्य, साधयितुं - पूर्ण करावयास, क्षमाः - समर्थ असतात, ऋते - शिवाय, कः अन्यः - दुसरा कोण बरे, वडवानलं विभर्ति - वडवानल धारण करू शकतो. तेषां सिद्ध्यर्थ - त्यांच्या कार्यासिद्धीसाठी, बहुपायं - विविध कार्ये सिद्ध करण्यास समर्थ, सिद्धवर्तिचतुष्टयं - चार सिद्ध वती, आह - म्हणाला, हिमालया दिशि - हिमालयाच्या दिशेने, तत्र संप्राप्तानां - तेथे पोहोचल्यावर, निधानं - द्रव्य, प्राप्स्यथ - तुम्हाला मिळेल, असंदिग्धं - निश्चित, व्याधुष्यताम् - परत यावे.

भाषांतर - तेव्हा धनप्राप्तीचा आम्हाला एखादा उपाय सांगा. पाताळ प्रवेश, यक्षिणी साधन, स्मशान-साधना, नरमांस विक्रय, साधक - गुटिका इत्यादी (पैकी) कोणताही एक (उपाय सांगा). तुमची शक्ती फार अद्भुत आहे असे ऐकतो. आम्ही कोणतेही साहस करावयास तयार आहोत आणि म्हटलेच आहे -

श्रेष्ठ पुरुषच श्रेष्ठ पुरुषांची कार्ये पूर्ण करावयास समर्थ असतात. समुद्राशिवाय दुसरा कोण बरे वडवानल धारण करू शकतो? ॥३५॥

धैरवानंदानेही त्यांच्या कार्यासिद्धीसाठी विविध कार्ये सिद्ध करू

शकाणाच्या चार सिद्ध जाती तयार करून दिल्या आहेत आणि ती म्हणाला, “(तुम्ही) हिमालयाच्या दिशेने जा. तेथे गेल्यावर जेथे वात खाली पडेल तेथे तुम्हाला निश्चित धन मिळेल. त्या ठिकाणी खणून (मिळेल ते) धन घेऊन परत जा.”

तथानुष्ठिते तेषां गच्छतामेकतमस्य हस्तात् वर्तिनिपपात । अथासौ यावत् प्रदेशं खनति तावताग्रमयी भूमिः । ततस्तेनाभिहितम् - ‘अहो,गुह्यतां स्वेच्छया ताग्रम् ।’ अन्ये प्रोचुः - ‘भो मूढ, किमनेन क्रियते । तत्राभूतमपि दारिद्र्यं न नाशयति । तदुत्तिष्ठ । अग्रतो गच्छामः । सोऽब्रवीत् - ‘यान्तु, भवन्तः । नाहमग्रे यास्यामि ।’ एवमाभिधाय ताग्रं यथेच्छया गृहित्वा प्रथमो निवृत्तः । ते त्रयोऽप्यग्रे प्रस्थिताः । अथ किञ्चिन्मात्रं गतस्याग्रेसरस्य वर्तिनिपपात । सोऽपि यावत्खनितुमारब्धस्तावद् रुच्यमयी क्षितिः । ततः प्रहर्षितः प्राह - ‘यद् भोः भोः, गुह्यतां यथेच्छया रुच्यम् । नाग्रे गन्तव्यम् ।’ तावच्चतुः - ‘भो, पुष्टतः ताग्रमयी भूमिः, अग्रतो रुच्यमयी । तन्नूनमग्रे सुवर्णमयी भविष्यति । तदनेन प्रभूतेनापि दारिद्र्यनाशो न भवति । तदाग्रमग्रे यास्यावः । एवमुक्त्वा द्वावप्यग्रे प्रस्थितौ । सोऽपि स्वशक्त्या रुच्यमादाय निवृत्तः ।

शब्दार्थ - तथानुष्ठिते - तसे केल्यानंतर, तेषां - त्यांच्यापैकी, एकमतस्य - एकाच्या, ताग्रमयीं - तांब्याची, प्रोचुः - म्हणाले, अनेन - या तांब्याने, दारिद्र्यं न नाशयति - दारिद्र्य जाणार नाही. यान्तु भवन्तः - तुम्ही जा, अग्रे - पुढे, अग्रेसरस्य - पुढे असलेल्याची, रुच्यमयी - चांदीची खाण, क्षितिः - भूमी, तौ ऊच्यतुः - ते दोघे म्हणाले, नूनम् - नक्कीच, अनेन - हिने, द्वावप्यग्रे - दो अग्रे - दोघेही पुढे, प्रस्थितौ - निघाले, निवृत्तः - परत गेला.

भाषांतर - तसे केल्यानंतर (हिमालयाकडे) जात असलेल्या त्यांच्यापैकी एकाच्या हातातील वात खाली पडली. त्याने तेथे खणले असता तांब्याची खाण सापडली. तेव्हा तो म्हणाला - ‘अहो, पाहिजे तेवढे तांबे व्या !’ इतर (तिघे) म्हणाले, ‘मूर्खा, हे तांबे घेऊन काय करावयाचे? हे कितीही मिळाले तरी (आपले) दारिद्र्य नाहीसे होणार नाही. तेव्हा ऊठ, आपण पुढे जाऊ.’

तो म्हणाला - ‘तुम्ही जा, मी पुढे येणार नाही.’ असे म्हणून पाहिजे तेवढे तांबे घेऊन तो परत गेला. (बाकीचे) ते तिघेही पुढे गेले.

थोडे पुढे गेल्यावर पुढे असलेल्या (दुसऱ्या ब्राह्मणाच्या) हातातील वात खाली पडली. त्याने तेथे उकरले असता चांदीची खाण लागली. तेव्हा तो अत्यानांदाने म्हणाला - ‘अहो, व्या, हवी तेवढी चांदी ! पुढे जाण्याचे (आता) कारणच नाही.’ तेव्हा (उरलेले) दोघे म्हणाले, ‘पाठीमगे तांब्याची खाण होती. पुढे (येथे) चांदीची खाण आहे. तेव्हा नक्कीच पुढे सोन्याची खाण सापडेल. ही (चांदी) कितीही घेतली तरी दारिद्र्याचा नाश होणार नाही. तेव्हा आम्ही पुढे जातो.’ असे म्हणून (ते) दोघेही पुढे गेले. तो (दुसरा) ही यथाशक्ति चांदी घेऊन परत गेला.

अथ तयोरपि गच्छतोरेकस्याग्रे वर्तिः पपात । सोऽपि प्रहृष्टो यावत्खनति, तावत्सुवर्णभूमि दृष्ट्वा - द्वितीयं प्राह - भोः गुह्यतां स्वेच्छया सुवर्णम् । सुवर्णादित्यत्र किञ्चिदुत्तमं भविष्यति ।’ स आह - ‘मूढ, न किञ्चिद्वृत्सि । प्राक्ताग्रम्, ततो रुच्यम्, ततः सुवर्णम् । तन्नूनमतः परं रत्नानि भविष्यन्ति । येषामेकतमेनापि दारिद्र्यनाशो भवति । तदुत्तिष्ठ । अग्रे गच्छावः । किमनेन भारभूतेनापि प्रभूतेन । स आह - ‘गच्छतु भवान् । अहमत्र स्थितस्त्वां प्रतिपालयिष्यामि ।’ तथानुष्ठिते सोऽपि गच्छन्नेकाकी ग्रीष्मार्कप्रतापसंततनुः पिपासाकुलितः सिद्धिमार्गंच्युत इतश्चेतश्च बभ्राम । अथ श्राप्यन्स्थलोपरि पुरुषमेकं रुधिरप्लावितगात्रं भ्रमच्चक्रमस्तकमपश्यत् । ततो द्रुततरं गत्वा तमवोचत् - ‘भोः, को भवान् । किमेवं चक्रेण भ्रमता शिरसि तिष्ठसि । तत्कथय मे यदि कुत्रचित् जलमस्ति ।’

शब्दार्थ - अथ तयोः अपि गच्छतोः - मग ते दोघेही निघाले असता, सुवर्णत् अन्यत् न किञ्चित् उत्तमं - सोन्यापेक्षा दुसरे काहीही श्रेष्ठ नाही, न वेत्सि - तुला कळत नाही, प्राक् - प्रथम, येषां रत्नानां - त्या रत्नांपैकी, एकतमेन - एकाच, भारभूतेन - भारस्वरूप, त्वां प्रतिपालयिष्यामि - तुम्हा मी वाट पाहीन, ग्रीष्मार्कप्रतापसंततनुः - ग्रीष्म ऋतुर्ताल कडक उन्हामुळे शरीर भाजून निघालेला, पिपासाकुलितः - तहानेने व्याकुळ झालेला, सिद्धिमार्गंच्युतः - सिद्धिचा मार्ग चुकलेला, इतश्चेतश्च - इकडे तिकडे, बभ्राम - हिंडू लागला, श्राप्यन् - भटकत असलेला, रुधिरप्लावितगात्रं - सर्वांग रक्ताने मारखलेल्या, भ्रमच्चक्रमस्तकं - ज्याच्या डोक्यावर एक चक्र एकसारखे फिरते आहे, द्रुततरं - लगेबागेने, तम् अवोचत् - त्याला म्हणाला.

भाषांतर - मग ते दोघेही (काही अंतर) पुढे गेले असता त्यापैकी एकाच्या हातातील वात खाली पडली. त्यानेही आनंदाने खणले असता सोन्याची खाण लागली. (ती) पाहून तो दुसऱ्याला म्हणाला - 'अरे, घे हवे तेवढे सोने ! सोन्यापेक्षा श्रेष्ठ दुसरी कोणतीच वस्तू नसते.'

तो (दुसरा) म्हणाला, 'मूर्खा, तुला काही कळत नाही. पहिल्यांदा तांबे, नंतर चांदी आणि आता सोने (सापडले) यानंतर खात्रीनेच रत्नाची खाण सापडेल. त्यातल्या एकाच रत्नाने दारिद्र्य जाईल. तेव्हा ऊठ, आपण दोघे पुढे जाऊ ! भारभूत असे पुष्कळ सोने घेऊन काय उपयोग ?'

तो म्हणाला, 'तू जा. मी येथेच थांबून तुझी वाट पाहतो. मग तो चौथा एकटाच पुढे जात असता ग्रीष्म ऋतूतील कडक उन्हामुळे अगदी पोळून निघाला, त्याला खूप तहान लागली. सिद्धीचा मार्ग चुकलेला तो इकडे तिकडे हिंडू लागला. हिंडता हिंडता त्याला एका सपाट जमिनीवर ज्याचे सर्वांग रक्ताने माखलेले आहे आणि ज्याच्या डोक्यावर हे चक्र सारखे फिरत आहे असा एक पुरुष दिसला तेव्हा लगबगीने (तो ब्राह्मण) त्याच्याजवळ जाऊन त्याला म्हणाला, 'अहो, आपण कोण आहात? आपल्या डोक्यावर हे चक्र कसले फिरत आहे? जवळ कुठे पाणी असेल तर सांगा.'

एवं तस्य प्रवदतस्तच्छ्रं तक्षणात्तस्य शिरसो ब्राह्मणमस्तके चटितम् । स आह - 'भद्र, किमेतत् ।' स आह - 'ममाप्येवमेवैतच्छिरसि चटितम् ।' स आह - 'तत्कथेय कदैतदुत्तरिष्यति । महती मे वेदना वर्तते ।' स आह - 'यदा त्वमिव कश्चित् धृतसिद्धिवतिरवमागत्य त्वामालापिष्यति, तदा तस्य मस्तके चटिष्यति ।' स आह - 'कियान्कालस्तवैवं स्थितस्य ?' स आह - 'सांप्रतं को राजा धरणीतले ।' - स आह - 'वीणावत्सराज ।' स आह - 'अहं तावत्कालसंख्यां न जानामि । परं यदा रामो राजासीत्तदाहं दारिद्र्योपहतः सिद्धिवर्तिमादायानेन पथा समायातः । ततो मयाऽन्यो नरो मस्तकधृतचक्रो दृष्टः, पृष्टच । ततश्चैतज्जातम् ।'

शब्दार्थ - एवं तस्य प्रवदतः - असे तो सांगू लागताच, चटितं - आरुढ झाले, मम अपि एवम् एतत् शिरसि चटितम् - माझ्याही मस्तकावर हे चक्र असेच चढले होते, धृतसिद्धिवर्तिः - सिद्धीची वात घेतलेला, त्वाम् आलापिष्यति - तुझ्याशी बोलेल, चटिष्यति - चिकटेल,

तावत्कालसंख्या - किती काळ उलटला, दारिद्र्योपहतः - दारिद्र्याने गांजलेला, अनेन पथा - या मार्गाने.

भाषांतर - असे तो सांगू लागताच ते चक्र त्याच क्षणी त्याच्या मस्तकावरून (उतरून) ब्राह्मणाच्या डोक्यावर चढले. तो (ब्राह्मण) म्हणाला, 'अहो ! हे काय ?' तो मनुष्य म्हणाला, 'माझ्याही मस्तकावर हे चक्र असेच चढले होते.' तो ब्राह्मण म्हणाला, 'मला सांगा, हे चक्र खाली कधी उतरेल ? मला फार वेदना होत आहेत.' तो मनुष्य म्हणाला, 'तुझ्या सारखाच दुसरा कोणीतरी सिद्धीची वात घेऊन येईल आणि तुझ्याशी बोलेल तेव्हा (हे चक्र) त्याच्या मस्तकावर चढेल.' तो (ब्राह्मण) म्हणाला- 'अशा अवस्थेत तुम्ही किती काळ राहिला आहात?' तो मनुष्य म्हणाला, 'मीणावत्स राजा !' तो पुरुष म्हणाला, 'किती काळ उलटला म्हणाला, 'वीणावत्स राजा !' तो पुरुष म्हणाला, 'कित्ती काळ उलटला हे मला माहीत नाही. परंतु ज्या वेळी राम नावाचा राजा होता तेव्हा दारिद्र्याने गांजलेला मी सिद्धीची वात घेऊन या मार्गाने आलो होतो. त्यावेळी दुसऱ्या एका माणसाच्या मस्तकावर चक्र पाहिले आणि मी (त्याला) विचारले तेव्हापासून ही अवस्था झाली आहे.'

स आह - 'भद्र, कथं तवैवं स्थितस्य भोजनजलाप्राप्तिरासीत् ।' स आह - 'भद्र, धनदेन निधानहरणभयात् सिद्धानामेतद्भयं दर्शितम् । तेन कश्चिदपि नागच्छति । यदि कश्चिदपि नागच्छति । यदि कश्चिदायाति । स क्षुत्पिपासानिद्रारहितो जरामरणवर्जितः केवलमेवं वेदनामनुभवतीति । तदाज्ञापय मां स्वगृहाय ।' इत्युक्त्वा गतः । अथ तस्मिंश्चिरयति स सुवर्णसिद्धिः तस्यान्वेषणपरः तत्पदपङ्क्त्या यावत्किंचिद्वृत्तान्तरमागच्छति, तावदुधिरप्लावितशरीरस्तीक्ष्णचक्रेण मस्तके भ्रमता सवेदनः कृष्णत्रुपविष्टस्तिष्ठति । बाष्पं तत्समीपवर्तिना भूत्वा पृष्टः - 'भद्र ! किम् एतत् ?' स आह - 'विधिनियोगः ।' स आह - 'कथं तत् ? कथय कारणमेतस्य' सोऽपि तेन पृष्टः सर्वं चक्रवृत्तान्तमकथयत् । तच्छ्रुत्वासौ तं विगर्हयन्निदमाह - 'भो, निषिद्धस्त्वं मयानेकशो न शृणोषि मे वाक्यम् । तत्किं क्रियते । विद्यावान् अपि कुलीनोऽपि बुद्धिरहितः । अथवा साध्विदमुच्यते -

3. लोभासक्त चक्रधराची कथा

वरं बुद्धिर्न सा विद्या विद्याया बुद्धिरुत्तमा ।

बुद्धिहीना विनश्यन्ति यथा ते सिंहकारकाः ॥३६॥

चक्रधर आह “कथमेतत् ?” सुवर्णसिद्धीराह -

शब्दार्थ

- धनदेन - कुबेराने, निधानहरणभयान्त - द्रव्याचा अपहार होईल या भितीने, तेन - त्यामुळे, जरामरणवर्जितः - जरामरणरहित, आज्ञापय - आज्ञा दे, तस्मिन् चिरयति - त्या उशीर लागला असता, अन्येषणपरः - शोधणारा, तत्पदपडकरत्या - त्याच्या उमटलेल्या पावलांच्या मार्गाने, कणन् - रडणारा, विधिनियोगः - दैवयोग, चक्रवृत्तान्तं - चक्राची हकीगत, विगर्हयन् - निंदा करीत, निर्विद्धं त्वा - तुला अडविले होते, अनेकशः - वारंवार

अन्वय

बुद्धिः वरम्, सा विद्या न विद्याया बुद्धिः उत्तमा यथा ते सिंहकारकाः बुद्धिहीनाः विनश्यन्ति ।

शब्दार्थ

- वरम् - चांगले, विद्या - पुस्तकी विद्या, बुद्धिहीना - ज्यांना बुद्धि नाही असे, सिंहकारका - सिंह तयार करणारे.

भाषांतर

- तो (ब्राह्मण) म्हणाला, “भल्या माणसा, मग अशा अवस्थेत तुला अन्न पाणी कसे मिळत असे ?” तो पुरुष म्हणाला - “बाबा रे, कुबेराने द्रव्याचा अपहार होईल या भितीने सिद्धांना ही भिती दाखविली आहे. त्यामुळे (इकडे) कोणीही येत नाही. जर कोणी आलाच तर त्याची तहान, भूक, झोप, जरा, मरण हे सर्व नाहासे होते आणि त्याला फक्त या वेदना भोगाव्या लागतात. मला आता घरी जाण्याची परवानगी दे.” असे म्हणून तो निघून गेला.

मग त्याला (परत येण्यास) उशीर झाला असता, तो सुवर्णसिद्धी त्याला शोधण्यासाठी निघाला. त्याच्या उमटलेल्या पावलांच्या मार्गाने तो दुसऱ्या वनात काही अंतर गेला तोच रक्तबंबाळ झालेला, डोक्यावर चक्र फिरत असलेला व कणहत रडत बसलेला तो त्याचा मित्र दिसला. त्याच्याजवळ जाऊन अश्रू ढाळीत त्याने विचारले - “मित्रा, हे काय आहे ?”

तो म्हणाला - “दैवयोग !” त्याने विचारले “हे कसे झाले ? याचे कारण सांग.” असे विचारले असता त्याने चक्राचा सारी हकीगत

3. लोभासक्त चक्रधराची कथा

सांगितली. ती ऐकून तो (सुवर्णसिद्धी) त्याची निर्मासना करीत म्हणाला - “अरे, तुला वारंवार सावध केले होते पण तू माझे ऐकले नाहीस. आता काय करणार ? तू विद्यासंपन्न आहेस, कुलीन आहेस, पण तुला बुद्धि नाही. अथवा असे म्हटले आहे ते बरोबरच आहे - (व्यावहारिक) बुद्धि चांगली, (नुस्ती पुस्तकी) विद्या चांगली नाही, विद्येपेक्षा बुद्धि उत्तम असते. ज्यांना बुद्धि नाही ते त्या सिंह तयार करणाऱ्यांप्रमाणे नष्ट होतात ॥३६॥

चक्रधर म्हणाला - “ते कसे ?” ज्याच्या डोक्यावर चक्र होते २ सुवर्णसिद्धी म्हणाला - “ऐक. ३५ ड्यान्का झोने म्वाउरके प्रारे २

कथेचे रसग्रहण

पंडित विष्णुशर्मांच्या अनेक कथांपैकी याही कथेत प्रमुख प्रमुख व्यक्तिरेखा म्हणून चार ब्राह्मणपुत्र आहेत. त्यांच्या काळात पुस्तकी पांडित्याला कसे आवास्तव महत्त्व आले होते व त्यामुळे बहुसंख्य समाज व्यवहारापासून, वास्तवापासून कसा दूर दूर जात होता हे लेखकाला दाखवून द्यावयाचे असावे. पण यात एखादा पुस्तकी ज्ञान नसले तरी व्यवहारज्ञानाने कसा यशस्वी जीवन जगू शकतो हे त्याच्या कथा शिकवतात. संपत्तीची अतिरिक्त हाव हा तर मनुष्याच्या स्थायीभाव आहे. पण त्यावर नियंत्रण नसेल तर सर्वांनाश कसा ओढवितो, ते या कथेत दाखवून दिले आहे. कथेतील विविध व्यक्तिरेखा मानवी स्वभाव वैशिष्ट्यांचे प्रतिनिधित्व करतात. सुभाषिते कथानकाच्या ओघात चपखलपणे येतात.

कथेतील श्लोक

- वरं वनं व्यापराजादिसेवितं जनेन हीनं बहुकाण्टकावृतम् ।
तृणानि शय्या परिधानवलकलं न बन्धुमध्ये धनहीनजीवितम् ॥३३॥
- स्वामी द्वेष्टि सुसेवितोऽपि सहसा प्रोञ्जन्ति सद्बान्धवाः
राजन्ते न गुणास्त्यजन्ति तनुजाः स्फारीभवक्त्यापदः ।
भार्या साधु सुवंशजापि भजते नो यान्ति मित्राणि च
न्यायारोपितविक्रमाण्यपि नृणां येषां न हि स्याद्दशनम् ॥३४॥
- शूरः सुरूपः सुभगश्च वाग्मी शस्त्राणि शस्त्राणि विदांकरोतु ।
अर्थ विना नैव यशश्च मानं प्राप्नोति मर्त्याऽत्र मनुष्यलोके ॥३५॥

- तानीन्द्रियाण्यविकलानि तदेव नाम सा बुद्धिप्रतिहता वचनं तदेव ।
अर्थोष्मणा विरहितः पुरुषः स एव बाह्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत्
॥२६॥
- सत्यं परित्यजति मुञ्चति बन्धुवर्गं शीघ्रं विहाय जननीमपि जन्मभूमिम् ।
संत्यज्य गच्छति विदेशमभीष्टलोकं चिन्ताकुलीकृतमतिः पुरुषोऽत्र लोके
॥२७॥
- दुष्प्राध्याणि बहूनि लभ्यन्ते वाञ्छितानि द्रविणानि ।
अवसरतुलितभिरलं तनुभिः साहसिकपुरुषाणाम् ॥२८॥
- पतति कदाचिन्नभसः खाते पातालतोऽपि जलमेति ।
दैवमचिकस्यं बलवद्बलवान्ननु पुरुषकारोऽपि ॥२९॥
- अभिमतासिद्धिशेषा भवति हि पुरुषस्य पुरुषकारेण ।
दैवमिति यद्यपि कथयसि पुरुषगुणः सोप्यदृष्टाख्यः ॥३०॥
- भयमतुलं गुरुलोकाचृणमिव तुलयन्ति साधु साहसिकाः ।
प्राणानद्भुतमेतच्चरितं चरितं ह्युदारणाम् ॥३१॥
- क्लेशस्याङ्गमदत्त्वा सुखमेव सुखानि नेह लभ्यन्ते ।
मधुभिन्मथनायस्तैराश्लिष्यति बाहुभिर्लक्ष्मीम् ॥३२॥
- तस्य कथं न चला स्यात्पत्नी विष्णोर्नृसिंहकस्यापि ।
मासांश्चतुरो निद्रां यः सेवति जलगतः सततम् ॥३३॥
- दुरधिगमः परभागो यावत्पुरुषेण साहसं न कृतम् ।
जयति तुलामधिरूढो भास्वानिह जलदपटलानि ॥३४॥
- महान्त एव महतामर्थं साधयितुं क्षमाः ।
ऋते समुद्रादन्यः को बिभर्ति तडवानलम् ॥३५॥
- वरं बुद्धिर्न सा विद्या विद्याया बुद्धिरुत्तमा ।
बुद्धिहीना विनश्यन्ति यथा ते सिंहकारकाः ॥३६॥

४. सिंहकारकब्राह्मणपुत्र कथा (सिंह बनविणाऱ्या ब्राह्मणपुत्रांची गोष्ट)

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने चत्वारो ब्राह्मणपुत्राः परस्परं मित्रभावमुपगता वसन्ति स्म । तेषां त्रयः शास्त्रपारंगताः, परंतु बुद्धिरहिताः । एकस्तु बुद्धिमान्, केवलं शास्त्रपराङ्मुखः । अथ तैः कदाचित् मित्रैर्मन्त्रितम् 'को गुणो विद्यायाः येन देशान्तरं गत्वा भूपतीन् परितोष्य अर्थोपार्जना न क्रियते । तत्पूर्वदेशं गच्छामः ।' तथानुष्ठिते किंचिन्मार्गं गत्वा तेषां ज्येष्ठतरः प्राह - 'अहो, अस्माकम् एकः चतुर्थो मूढः केवलं बुद्धिमान् । न राजप्रतिग्रहो बुद्ध्या लभ्यते विद्यां विना । तत्रास्मै स्वोपार्जितं दास्यामि । तद्गच्छतुगृहम् ।' ततो द्वितीयेनाभिहितम् - 'भोः सुबुद्धे, गच्छ त्वं स्वगृहे, यतस्ते विद्या नास्ति ।' ततस्तृतीयेनाभिहितम् - 'अहो, न युज्यते एवं कर्तुम् । यतो वयं बाल्यात्प्रभृति एकत्र क्र ीडिताः । तदागच्छतु महानुभावः अस्मदुपार्जितवित्तस्य समभागी भविष्यतीति ।'

शब्दार्थ - कस्मिंश्चिदधिष्ठाने - कोणथा एका गावात, तेषां - त्यांच्यापैकी, शास्त्रपराङ्मुखः - न शिकलेला, तैः - त्यांनी ब्राह्मणपुत्रांनी, मन्त्रितम् - विचार केला, परितोष्य - संतुष्ट करून, अर्थोपार्जना - धनप्राप्ती, न क्रियते - केली जात नाही, राजप्रतिग्रहः - राजाकडून दान, तत् न अस्मै स्वोपार्जितं दास्यामि - तेव्हा मी माझी मिळकत याला देणार नाही, न युज्यते - योग्य नाही, बाल्यात्प्रभृति - लहानपणापासून, समभागी - समान वाटेकरी.

भाषांतर - एका गावात चार ब्राह्मणपुत्र परस्पर मित्रत्वाने रहात होते. त्यांच्यापैकी तिघेजण शास्त्र मंडित होते, परंतु बुद्धिहीन होते. एक बुद्धिमान पण (शास्त्र) न शिकलेला होता. नंतर एकदा त्यांनी विचार केला, 'परप्रान्ती जाऊन राजांना संतुष्ट करून धन मिळविले नाही तर त्या विद्येचा काय फायदा ? तेव्हा पूर्वेकडील देशात जाऊ या.' तसे केल्यानंतर काही अंतर गेल्यावर त्यांच्यापैकी सर्वात मोठा म्हणाला, 'अरे, आपल्यापैकी एक चौथा मूर्ख आहे, तो फक्त व्यवहार ज्ञानी (बुद्धिमान) आहे, विद्येशिवाय केवळ बुद्धिने (व्यावहारिक ज्ञानाने) राजाकडून दान मिळत नाही. तेव्हा मी माझी मिळकत याला देणार नाही. तेव्हा त्याला घरी (परत) जाऊ

४. सिंह बनविणान्या ब्राह्मणपुरांची गोष्ट

दे. 'तेव्हा दुसरा म्हणाला, 'अरे सुबुर्खा, तू आपल्या घरी जा. कारण तुझ्याजवळ विद्या नाही. ' तेव्हा तिसरा म्हणाला, 'अरे, असे कारण योग्य नाही. कारण आपण बालपणापासून एकत्र खेळलो आहोत. तेव्हा याला (आपल्या बरोबर) येऊ दे. आपण मिळविलेल्या धनाचा हा समान वाटेकरी होईल. आणि म्हटलेच आहे -

उक्तं च - किं तथा क्रियते लक्ष्या या वधूरिव केवल ।
या न वेरयेव सामान्या पथिकैरुपमुच्यते ॥३७॥

तथा च - अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥३८॥
तदागच्छतु एषः अपि' इति ।

अन्वय

या सामान्या वेरया इव पथिकैः न उपमुच्यते या केवला वधूः इव (अस्ति)
तथा लक्ष्या किं क्रियते ॥३७॥

अयं निजः परः वा इति गणना लघुचेतसां (भवति) उदारचरितानां तु वसुधा
एव कुटुम्बकं (भवति) ॥३८॥

शब्दार्थ - अयं निजः परः वा - हा माझा हा दुसऱ्याचा, इति गणना - असा
विचार, लघुचेतसां - क्षुद्रबुर्खाच्या लोकांचा, उदारचरितानां तु - पण
उदार व्यक्तीच्यासाठी, वसुधा एव - अवघे विश्वच, कुटुम्बकं - स्वतः
च्या कुटुंबाप्रमाण, एषः अपि - हा सुद्धा.

भाषांतर - सर्कसाधारण वेश्येप्रमाणे जी वाटसरूंंच्या उपयोगी पडत नाही, जी
केवळ कुलस्त्रीप्रमाणे असते अशा त्या लक्ष्मीचा (संपत्तीचा) काय
उपयोग?
त्याचप्रमाणे, हा आपला, हा परक्याचा असा विचार क्षुद्रबुर्खांचे लोक
करतात. परंतु उदार आचरणाच्या व्यक्तींना सारे विश्वच स्वतःच्या
कुटुंबाप्रमाणे वाटते.
तेव्हा याला सुद्धा येऊ दे.

४. सिंह बनविणान्या ब्राह्मणपुरांची गोष्ट

तथानुष्ठिते तैः मागाश्रितैः अटव्यां मृतसिंहस्य अस्थीनि दृष्टानि । ततः च
एकेन अभिहितम् - 'अहो, अद्य विद्याप्रत्ययः क्रियते । किंचिदेतत् सत्त्वं मृतं
तिष्ठति । तद्विद्याप्रभावेण जीवनसहितं कुर्मः । अहम् अस्थिसंचयं करोमि ।'
ततः च एकेन औत्सुक्यात् अस्थिसंचयः कृतः । द्वितीयेन चर्ममांसरक्षिर्
संयोजितम् । तृतीयोऽपि यावत् जीवनं संचारयति, तावत्सुबुद्धिना निषिद्धः
- 'भोः, तिष्ठतु भवान् । एष सिंहो निष्याद्यते । यद्येनं सजीवं करिष्यसि
ततः सर्वानपि व्यापादयिष्यति ।' इति तेनाभिहितः स आह, - 'धिइ मूर्ख,
नाहं विद्याया विकलतां करोमि ।' ततः तेन अभिहितम् - 'तर्हि प्रतीक्षस्व
क्षणं, यावदहं वृक्षमारोहामि ।' तथानुष्ठिते, यावत्सजीवः कृतस्तावत्ते त्रयोऽ
पि सिंहेनोत्थाय व्यापादिताः । स च पुनर्वृक्षात् अवतीर्य गृहे गतः । अतोऽहं
ब्रवीमि - 'वरं बुद्धिर्न सा विद्या' इति । अतः परमुक्तं च -

शब्दार्थ - मागाश्रितैः - रस्त्याने जात असलेल्यांनी, अटव्यां - वनात, अस्थीनि

- हाडे, विद्याप्रत्ययः - विद्येची परीक्षा, मृतं सत्त्वं - मेलेला प्राणी,
औत्सुक्यात् - उत्सुकतेने, जीवनं संचारयति - प्राण घालू लागला,
निषिद्धः - रोखले, निष्याद्यते - जिवंत होत आहे, तयार होत आहे,
व्यापादयिष्यति - ठार मारील, प्रतीक्षस्व - थांब, वाट पहा, सजीवः
कृतः - जिवंत केला, व्यापादिताः - ठार मारले गेले, वृक्षात् अवतीर्य
- झाडावरून उतरून, अतः - म्हणून, अतःपरम् - आणखीही, उक्तं
- म्हटले आहे.

भाषांतर - तसे केल्यावर रस्त्याने जात असलेल्या त्यांना अरण्यात एक मेलेल्या
सिंहाच्या हाडे दिसली. तेव्हा एक जण म्हणाला, 'अरे आज आपण
आपल्या विद्येची परीक्षा पाहूया. हा कोणार्तरी मेलेला प्राणी आहे
तेव्हा विद्येच्या प्रभावाने (आपण) याला जिवंत करूया. मी हाडांचा
सांगाडा तयार करतो.' असे म्हणून त्याने उत्सुकतेने हाडांचा सांगाडा
तयार केला. दुसऱ्याने त्यात कातडे, मांस व रक्त घातले. तिसरा ही
त्यात प्राण घालू लागला तेव्हा सुबुर्खाने त्याला अडवून म्हटले, 'अरे.
थांब जरा, हा सिंह तयार होत आहे. याला जर तू जिवंत केले तर
तो (आपणा) सर्वानाच ठार करील' असे त्याने (सुबुर्खाने) म्हटले
असताना तो (तिसरा) म्हणाला, 'अरे मूर्खा, मी माझी विद्या व्यर्थ
दवडणार नाही' तेव्हा त्याने (सुबुर्खाने) म्हटले, 'असे असेल तर
शोडा वेळ थांब, तोपर्यंत मी झाडावर चढतो.' तसे केल्यानंतर त्याने

(तिसऱ्याने) सिंहाला जिवंत करताच त्या सिंहाने उठून त्या तिघांनाही ठार मारले, मग तो (सुबुद्धी) झाडावरून उतरून घरी गेला. म्हणून मी म्हणतो -

अपि शास्त्रेषु कुशला लोकाचारविवर्जिताः ।

सर्वे ते हास्यतां यान्ति यथा ते मूर्खपण्डिताः ॥३१॥

चक्रधर आहे - 'कथमेतत् ।' सोऽब्रवीत् -

अन्वय

(पुरुषाः) शास्त्रेषु कुशलाः अपि (यदि) लोकाचारविवर्जिताः ते सर्वे हास्यतां यान्ति यथा ते मूर्खपण्डिताः ॥३१॥

शब्दार्थ - लोकाचारविवर्जिताः - लोकव्यवहार शून्य, हास्यतां यान्ति - त्यांचा उपहास होतो.

भाषांतर - '(व्यवहार) बुद्धी चांगली, ती (पुस्तकी) विद्या चांगली नाही. आणखीही म्हटले आहे - शास्त्रांत पंडित असलेले पुरुष देखील जर, लोकव्यवहारशून्य असतील तर ज्याप्रमाणे ते मूर्ख पंडित (उपहासास पात्र झाले) तसे ते उपहासास पात्र होतात.

चक्रधर म्हणाला, 'ते कसे ?' तो म्हणाला -

कथेचे रसग्रहण

ही कथा छोटेश्यानी कथा आहे. यातील प्रमुख व्यक्तिरेखा ही चार ब्राह्मणांची मुलेच आहेत. त्यातील तिघे पुस्तकी विद्या ग्रहण केलेले पण व्यवहारज्ञान नसलेले आहेत. तर चौथ्याकडे पुस्तकी विद्या नाही, पण व्यवहारज्ञान आहे. हे ज्ञान त्याला प्रथम जगायला शिकवते. या जगात प्रथम जगता येणे महत्त्वाचे आहे. पुस्तकी विद्या जगायला शिकवणार नसेल तर तिचा काय उपयोग ? किंबहुना ती तशी शिकवतच नसते. तिचा वापर करून कसे जगता येईल हे प्रत्येकाने तारतम्याने व व्यवहारज्ञानाने शिकायचे असते, हे ही कथा सांगते. त्या तीन ब्राम्हण पुत्रांसारखे आपण असू नये, चौथ्यासारखे व्यवहारज्ञानी असावे, असे ही कथा सुचवते आणि ही सूचकता हेच या कथेचे किंबहुना सर्वच कथांचे सौंदर्य आहे.

कथेतील श्लोक

- किं तया क्रियते लक्ष्या या वधूरिव केवल ।
या न वेश्येव सामान्या पथिकैरुपभुज्यते ॥३७॥
- अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥३८॥
- अपि शास्त्रेषु कुशला लोकाचारविवर्जिताः ।
सर्वे ते हास्यतां यान्ति यथा ते मूर्खपण्डिताः ॥३९॥

६. मूर्खपण्डित कथा (मूर्ख पण्डिताची गोष्ट)

कस्मिंश्चिदधिष्ठने चत्वारो ब्राह्मणाः परस्परं भिन्नत्वमापन्ना वसन्ति स्म । बालभावे तेषां मतिरजायत - 'भो, देशान्तरं गत्वा विद्याया उपार्जनं क्रियते ।' अथ अन्यस्मिन्दिवसे ब्राह्मणाः परस्परं निश्चयं कृत्वा विद्योपार्जनार्थं कान्यकुब्ज गताः । तत्र च विद्यामठे गत्वा पठन्ति । एवं द्वादशाद्वानि यावदेकचित्तया विद्याकुशलास्ते सर्वे संजाताः । ततः तैः चतुर्भिर्भित्तिवोक्तम् - 'वयं सर्वाविद्यापरे गताः । तदुपाध्यायमुत्कलापयित्वा स्वदेशे गच्छामः । तथैव क्रियताम् ।' इत्युक्त्वा ब्राह्मणा उपाध्यायम् उत्कलापयित्वा अनुज्ञां लब्ध्वा पुस्तकानि नीत्वा प्रचलिताः । यावत्किञ्चिन्मार्गं यान्ति तावद् द्वौ पन्थानौ समायातौ । उपविद्याः सर्वे ।

शब्दार्थ - भिन्नत्वमापन्नाः - मैत्री असलले, बालभावे - बालपणी, तेषां मतिरजायत

- त्यांच्या मनात आले, विद्योपार्जनार्थ - विद्या मिळविण्यासाठी, विद्यामठे - विद्यालयात, पाठशाळेत, द्वादशाद्वानि - बारा वर्षे, एकचित्ततया - एकाग्र चित्ताने, विद्याकुशलाः - विद्यांमध्ये प्रविण, उपाध्याय - गुरूला, उत्कलापयित्वा - विचारून, अनुज्ञां - परवानगी, द्वौ पन्थानौ - दोन वाटा.

गणान्तर

- एका गावात चार ब्राह्मण परस्परांशी भिन्नत्वाने राहात होते. (एकदा) बालपणी त्यांच्या मनात विचार आला - 'अरे, परदेशी जाऊन आपण विद्या मिळवू या.' मग दुसरे दिवशी ते ब्राह्मण परस्परांशी ठरवून विद्या मिळविण्यासाठी कान्यकुब्ज नगरात गेले. तेथे विद्यालयात शिकू लागले.

अशा प्रकारे बारा वर्षेपर्यंत एकाग्र चित्ताने अभ्यास करून ते सर्वजण विद्यासंपन्न झाले. नंतर त्या चौघांनी एकत्र बसून विचार केला, 'आपण सर्वजण विद्या पारंगत झालो आहे. तेव्हा गुरूंना विचारून व त्यांची परवानगी घेऊन आपल्या घरी जाऊ या.' 'तसेच करावे' असे म्हणून ते ब्राह्मण गुरूंना विचारून व त्यांची परवानगी घेऊन व आपली पुस्तके बरोबर घेऊन (आपल्या घरी) निघाले. काही अंतर गेल्यानंतर त्यांना

दोन मार्ग दिसले. (आता कोणत्या मार्गाने जावे असा विचार करीत) ते तेथे बसून राहिले.

तत्रैकः प्रोवाच - 'केन मार्गेण गच्छामः ।' एतस्मिन् समये तस्मिन्पत्तने कश्चिद्विणिवपुत्रो मृतः । तस्य दाहार्थं महाजनो गतोऽभूत् । ततश्चतुर्णां मःयात् एकेन पुस्तकमवलोकितम् -

महाजनो येन गतः स पन्थाः इति । तन्महाजनमार्गेण गच्छामः ।' अथ ते पण्डिता यावन्महाजनमेलनापकेन सह यान्ति तावद्दासभः कश्चित्तत्र श्मशाने दृष्टः । अथ द्वितीयेन पुस्तकमुद्घाटय अवलोकितम् ।

उत्सवे व्यसने प्राप्ते दुर्भिक्षे शत्रुसंकटे ।

राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः ॥४०॥

अन्वय

उत्सवे, व्यसने, दुर्भिक्षे प्राप्ते, शत्रुसंकटे, राजद्वारे, श्मशाने च यः तिष्ठति सः बांधवः ॥४०॥

शब्दार्थ - उत्सवे - उत्सवाच्या वेळी, व्यसने - दुःखात, दुर्भिक्षे - दुष्काळात.

अर्थ - उत्सवाच्या वेळी, दुःखात, दुर्भिक्षे पडले असता, शत्रूचे संकट आले असता, राजसभेत व श्मशानात जी व्यक्ती शेटते तिला बांधव समजावे ॥४०॥

तदहो, अयमस्मदीयो बान्धवः । ततः कश्चित्तस्य ग्रीवायां लगति ।

कोऽपि पादौ प्रक्षालयति । अथ यावत्ते पण्डिता दिशामवलोकनं

कुर्वन्ति, तावत्कश्चिदुष्टो दृष्टः । तैश्चोक्तम् - 'एतत्किम् ।' तावत्तृतीयेन

पुस्तकमुद्घाट्योक्तम् -

'धर्मस्य त्वरिता गतिः । एष धर्मस्तावत् ।'

चतुर्थेनोक्तम् - 'इष्टं धर्मेण योजयेत् । अथ तैश्च रासभ उग्रग्रीवायां बद्धः ।

केनचित् राजकस्याग्रे कथितम् । यावद्भ्रजकरस्तेषां मूर्खपण्डितानां प्रहारकरणाय समायातस्तावत्ते प्रनथाः ।

शब्दार्थ - प्रोवाच - म्हणाला, पत्तने - नगरात, यणिक पुत्रः - व्यापाराचा मुलगा,

दाहार्थं - तहान करण्यासाठी, महाजनः - पुष्कळ लोक (थोर लोक), मेलनापकेन सह - समूहाबरोबर, रासभः - गाढव, बान्धवः - स्वजन, आसेष्ट, अयम् - हा (गाढव), ग्रीवायां - गळ्यात, पादौ - पाय,

प्रकालयति - धुवू लागला, उष्ट्रः - उंट, त्वरिता - तीव्र, वेगवान, इष्टं - मित्र, धर्मेण योजयेत् - धर्माशी सांगड घालावी, राजकस्य - धोब्याच्या, परटाच्या.

भाषांतर - त्या चौघांपैकी एकजण म्हणाला, 'कोणत्या मागिनि जाऊ या ?' त्याच वेळी त्या शहरात एका व्यापाऱ्याचा लहान मुलगा मेला होता. त्याचे दहन करण्यासाठी पुष्कळ लोक जात होते. तेव्हा ती स्मशान यात्रा पाहून चौघांपैकी एकाने पुस्तक पाहून म्हटले, 'महाजन ज्या मागिनि जातील तो मार्ग श्रेष्ठ आहे. तेव्हा महाजनांच्या मागिनि जाऊ या.' मग ते पण्डित महाजनांच्या समूहाबरोबर निघाले. तेव्हा स्मशानात त्यांना एक गाढव दिसले. तेव्हा दुसऱ्याने पुस्तक उघडून पाहिले व म्हटले, 'उत्सवाच्या वेळी, दुःखात, दुर्भिक्ष्य पडले असता, शत्रूचे संकट आले असता, राजसभेत व स्मशानात जी व्यक्ती भेटते तिला बांधव समजावे.'

म्हणून हा आपला बांधव.'

तेव्हा कोणी त्याच्या (गाढवाच्या) गळ्याला मिठी मारली. कोणी त्याचे पाय धुण्यास सुरुवात केली. नंतर त्या पंडितांनी इतरत्र पाहिले तो त्यांना उंट दिसला. तेव्हा त्यांनी विचार केला 'हे काय ?' तेव्हा तिसऱ्याने पुस्तक उघडून म्हटले, 'धर्मस्य त्वरिता गतिः।' तर हा खरोखर धर्मच असावा.

चौथा म्हणाला, 'इष्टं धर्मेण योजयेत्।' इष्ट म्हणजे प्रिय वस्तूची धर्माशी सांगड घालावी. मग त्यांनी गाढव उंटाच्या मानेला बांधले. कोणी तरी धोब्याला जाऊन सांगितले. जेव्हा तो धोबी मूर्ख पंडितांना बदडण्यासाठी धावत आला. तेव्हा ते पळून गेले.

यावदग्रे किंचित्तोक्तं मार्गं यान्ति, तावत्काचित्रदी समासादिता । तत्तस्या जलमध्ये पलाशपत्रमायातं दृष्ट्वा पण्डितैर्नैकेनोक्तम् -

'आगमिष्यति यत्पत्रं तदस्मांस्तारयिष्यति ।' एतत्कथयित्वा तत्पत्रस्योपरि पतितो यावन्नद्या नीयते तावत्तं नीयमानमवलोक्यमानेन पण्डितेन केशान्तं गृहीत्वोक्तान् सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्धं त्यजति पण्डितः ।

अर्धेन कुरुते कार्यं सर्वनाशो हि दुःसहः ॥४१॥

इत्युक्त्वा तस्य शिरश्छेदो विहितः । अथ तैश्च पश्चाद् गत्वा कश्चिद् ग्राम

आसादितः । तेऽपि ग्रामीणैः निमन्त्रिताः पृथक्पृथग्गृहेषु नीताः । तत एकस्य सूत्रिका घृतखण्ड संयुक्ता भोजने दत्ता । ततो विचिक्त्य पण्डितेनोक्तम् यत् दीर्घसूत्री विनश्यति ।

एवमुक्त्वा भोजनं परित्यज्य गतः ।

शब्दार्थ - स्तोत्रं - शोडे, समासादिता - लागली, भेटली, पलाशपत्रं - पळसाचे पान, तारयिष्यति - तारुन नेईल, पतितः - पडला, उडी घेतली, नद्या नीयते - नदीतून वाहत चालला, केशान्त - शेंडीस.

अन्वय

सर्वनाशे समुत्पन्ने पण्डितः अर्धं त्यज्यति अर्धेन कार्यं कुरुते सर्वनाशः हि दुःसहः (अस्ति) ।

शब्दार्थ - सर्वनाशे - सर्वस्वाचा नाश ओढवला असता, पण्डितः - चतुर मनुष्य, दुःसहः - असह्य, विहितः - केला, तैः - त्यांनी, ग्रामीणैः - खेडुतानी, निमन्त्रिताः - बोलाविलेले, सूत्रिका - शेवया, घृतखण्डसंयुक्ताः - तूप युक्त साखर, दीर्घसूत्री - आळशी, लांब धागा असलेली वस्तू.

भाषांतर - नंतर ते काही अंतर पुढे जातात तोच त्यांना एक नदी लागली. तिच्या पाण्यातून एक पळसाचे पान वाहात येत होते. ते पाहून त्यांच्यापैकी एक पंडित म्हणाला, 'जे पान (नाव) येईल ते आपल्याला तारुन नेईल.' असे म्हणून त्याने त्या पानावर उडी टाकली. तो नदीच्या पाण्यातून वाहत जात असलेला पाहून एकाने त्याची शेंडी पकडून म्हटले, 'सर्वस्वाचा नाश ओढवला असता शहाणा मनुष्य अर्ध्या भागाचा त्याग करतो. अध्ययनेच आपले कार्य साधतो. कारण सर्वनाश दुःसह असतो' ॥४२॥

असे म्हणून त्याने त्याचे (बुडणाऱ्या पंडिताचे) मस्तक तोडले. मग ते (तिघे) पुढे गेले असता (त्यांना) एक गाव लागले. तेथे खेडुतांनी त्यांना बोलावणे करुन वेगवेगळ्या घरी नेले. एकाला तूप - साखर यांनी युक्त शेवया भोजनासाठी वाढल्या. तेव्हा (त्या पंडिताने) विचार करुन म्हटले, 'जो दीर्घसूत्री विलांब करणारा असतो तो नाश पावतो.' असा विचार करुन भोजन टाकून निघून गेला.

तथा द्वितीयस्य मण्डका दत्ताः । तैनाद्युक्तम् -

‘अतिविस्तारविस्तीर्णं तद्भवेन्न चिरायुषम् । स च भोजनं त्यक्त्वा गतः ।
अथ तृतीयस्य वटिकाभोजनं दत्तम् । तत्रापि पण्डितेनोक्तम् -

‘छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ।’

एवं तेऽपि त्रयः पण्डिताः क्षुत्क्षामकण्ठा लोकेः हास्यमानाः ततः स्थानात्
स्वदेशं गताः । अथ सुवर्णसिद्धिराह - ‘यत्स लोकव्यवहारमजानन्मया
वार्यमाणोऽपि न स्थितः तत ईदृशीमवस्थामुपगतः । अतोऽहं ब्रवीमि - ‘अपि
शास्त्रेषु कुशलाः’ इति । तच्छ्रुत्वा चक्रधर आह - ‘अहो, अकारणमेतत् ।’
बहुबुद्धयोऽपि विनश्यन्ति दुष्टदैवेन नाशिताः । स्वल्पबुद्धयोऽप्येकस्मिन् कुले
नन्दन्ति संततम् ॥

उक्तं च -

अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं सुररक्षितं दैवहतं विनश्यति ।

जीवत्यानाथोऽपि वने विसर्जितः कृतप्रयत्नोऽपि गृहे न जीवति ॥ ४२॥

तथाच - शतबुद्धिः शिरस्थोऽयं लम्बतेच सहस्रधीः ।

एकबुद्धिरहं भद्रे क्रीडामि विमले जले ॥४३॥

सुवर्णसिद्धिराह - ‘कथमेतत् ।’ स आह -

शब्दार्थ - मण्डकाः - मांडे, वटिकाः - वडे, छिद्रेषु - छिद्रे असता, अनर्थाः -
संकटे, बहुलीभवन्ति - वाढतात, क्षुत्क्षामकण्ठाः - भुकेने कासावांस
झालेले, लोकेः उपहार्यमानाः - लोकांच्या थड्ड्या विषय झालेले,
मयावार्यमाणः अपि - मीं नको म्हटले असताना सुद्धा, ईदृशीम् अवस्थां
- अशा अवस्थेस, अकारणम् एतत् - हे तुझे बोलणे निरर्थक आहे,
बहुबुद्धयः अपि - मोठे बुद्धिमान लोकसुद्धा, स्वल्पबुद्धयः अपि - मूर्ख
लोके सुद्धा.

अन्वय

अरक्षितं दैवरक्षितम् तिष्ठति सुररक्षितं दैवहतं विनश्यति वने विसर्जितः अनाथः
अपि जीवति कृतप्रयत्नः अपि गृहे न जीवति ॥४२॥

शब्दार्थ - दैवरक्षितं - दैवाने रक्षण केलेली, अरक्षितं - अन्य संरक्षण नसलेली,
तिष्ठति - वाचते, दैवहतं - प्रतिकूल दैव असलेली, विसर्जितः -
सोडून दिलेला, कृतप्रयत्नः अपि - प्रयत्न करूनही.

अयं शतबुद्धिः शिरस्थः सहस्रधीः च लम्बते ।

भद्रे एकबुद्धिः अहं विमले जले क्रीडामि ।

शब्दार्थ - लम्बते - लोंबकळत आहे.

भाषांतर

- दुसऱ्या पण्डिताला (भोजनासाठी) मांडे दिले तेव्हा त्याने विचार केला
- ‘ज्याचा विस्तार फार मोठा आहे ते चिरस्थायी होत नाही ?’ आणि
तोसुद्धा भोजन टाकून गेला. तिसऱ्या पण्डिताला वड्यांचे भोजन दिले.

तेथेही तो पंडित म्हणाला, ‘छिद्रे (उपीव) असता अनर्थ वाढतात.’
अशाप्रकारे हे तिथेही भुकेने कासावांस होऊन व लोकांच्या थड्ड्या
विषय बनून तेथून आपल्या देशास गेले.

मग सुवर्णसिद्धी म्हणाला - ‘लोकव्यवहार माहीत नसलेला तू मी
निवारण केले असतानासुद्धा शांबला नाहीस, त्यामुळे तुझी अशी
अवस्था झाली. म्हणून मी म्हणतो, ‘लोक व्यवहार शून्य लोक जरी
शास्त्रात पंडित असले तरी त्यांचा उपहारस होतो.’ हे ऐकून चक्रधर
म्हणाला - ‘अरे, हे (तुझे बोलणे) निरर्थक आहे. प्रतिकूल दैवामुळे
बुद्धिमान लोकसुद्धा नाश पावतात. आणि अल्पबुद्धिचे लोकसुद्धा एका
कुलात सदैव आनंदात असतात.’

आणि म्हटलेच आहे -

दैवाने रक्षण केले असल्यामुळे अन्य संरक्षण नसलेली वस्तू वाचते
आणि सुरक्षित वस्तू सुद्धा प्रतिकूल दैवाने नष्ट होते. वनात सोडून
दिलेला अनाथ सुद्धा निवंत राहतो व प्रयत्न करूनही घरात निवंत
राहत नाही ॥४२॥

त्याचप्रमाणे,

हा शतबुद्धी मस्तकावर आहे आणि हा सहस्रबुद्धी लोंबकळत आहे.
प्रिये एकबुद्धी मी स्वच्छ पाण्यात क्रीडा करीत आहे ॥४३॥

सुवर्णसिद्धी म्हणाला - ‘ते कसे ?’ तो म्हणाला -

कथंचे रसग्रहण

कथंचे शीर्षकच मुळात ‘मूर्खपण्डित कथा’. कथेमध्ये आलेल्या पण्डितांनी, विया
दुसऱ्या देशात जाऊन ग्रहण केली. मात्र केवळ लोकव्यवहार कसा असावा याचे
ज्ञान नसल्याने त्यांची नुसती पुस्तकी विद्वत्ता त्यांच्या व्यावहारिक जीवनात कशी

५. मूर्ख पण्डिताची गोष्ट

हास्यास्पद ठरते याचे मूर्तिमंत उदाहरण त्यांच्या रुपांने साकार झालेले आहे.

जीवनात वागतांना केवळ शास्त्रीय सिद्धांतांचे अध्ययन करून चालत नाही, तर ते सिद्धांत जीवनात आचरणात आणतांना त्यांचा तारतम्याने विचार करण्याची, प्रसंग ओळखून वागण्याची, लोकव्यवहार जाणण्याची कला अवगत असावी लागते आणि शास्त्रातला कोणता सिद्धांत कोठे वापरावा याची सारासार विवेकबुद्धी असावी लागते हेच महत्त्वाचे तत्व ही कथा सांगते.

त्यावरून 'लोकव्यवहारशून्य लोक जरी शास्त्रात पंडित असले तरी त्यांचा उपहास होतो' असे ही कथा सांगते.

कथेतील श्लोक

- उत्सवे व्यसने प्राप्ते दुर्भिक्षे शत्रुसंकटे ।
राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः ॥४०॥
- सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्धं त्यजति पण्डितः ।
अर्धेन कुरुते कार्यं सर्वनाशो हि दुःसहः ॥४१॥
- अरक्षितं तिष्ठति दैवर्क्षितं सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति ।
जीवत्यनाथोऽपि वने विसर्जितः कृतप्रयत्नोऽपि गृहे न जीवति ॥ ४२॥
- शतबुद्धिः शिरस्थोऽयं लम्बतेच सहस्रधीः ।
एकबुद्धिरहं भद्रे क्रीडामि विमले जले ॥४३॥